॥ श्री ॥

ब्रह्मीभूत श्रीनानामहाराज साखरेप्रणीत

सार्थ-ज्ञानेश्वरी.

लेखक

सुप्रसिद्ध सांप्रदायिक

श्रीनानामहाराज जोशी साखरे

यांचे चिरंजीव

विनायक नारायण जोशी साखरे.

मुद्रक व प्रकाशक

त्र्यंबक हरि [illegible] टे.

पुणें येथें सदाशिव पेठेंत " इंदिरा " [illegible]पखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

नवी[illegible] आवृत्ति.

मिति आषाढ शुद्ध १[illegible] शके १८३७.

तारीख १२ जुलै सन १९१५.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सातवा.

श्रीभगवानुवाच:—

मय्यासक्तमना: पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रय: । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषत: । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

आइका मग तो श्रीअनंतु । पार्थातें असे म्हणतु । पैं गा तूं योगयुक्तु । जालासि आतां १ मज समग्रातें जाणसी ऐसें । आपुलिया तळहातींचें रत्न जैसें । तुज ज्ञान सांगेन तैसें । विज्ञानेंसीं २ एथ विज्ञानें काय करावें । ऐसें घेसी जरी मनोभावें । तरी पैं आधीं जाणावें । तेंचि लागे ३ मग ज्ञानाचिये वेळे । झांकती जाणिवेचे डोळे । जैसी तीरीं नाव न डळे । टेकलीसांती ४ तैसी जाणीव जेथ न रिघे । विचार मागुता पाउलीं निघे । तर्कु आयणी नेघे आंगीं जयाच्या ५ अर्जुना तया नांव ज्ञान । येर प्रपंचु हें विज्ञान । तेथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । हेंही जाण ६ आतां अज्ञान अवघें हरपे । विज्ञान निःशेष करपे । आणि ज्ञान तें स्वरूपें । होऊनि जाइजे ७ जेणें सांगतयाचें बोलणें खुंटे । ऐकतयाचें व्यसन तुटे । हें जाणणें सानें मोठें । उरो नेदी ८ ऐसें वर्म जें गूढ । तें किजेल वाक्यारूढ । जेणें थोडेन पुरे कोड । बहुत मनींचें ९

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत: ॥३॥

पैं गा मनुष्यांचिया सहस्रशां- । माजि विपाइले याचिये धिंवसा । तैसें या धिंवसेकरां बहुवसां । माजि विरळा जाणे १० जैसा भरलेया त्रिभुवना- । आंतु एकएकु चांगु अर्जुना । निवडूनि कीजे सेना । लक्षवरी ११ कीं तयाही पाठीं । जे वेळीं लोह मांसातें घांटी । ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाटीं । एकुचि बैसे १२ तैसे आस्थेच्या महापुरीं । रिघताती कोटिवरी । परी प्राप्तीच्या पैलतीरीं । विपाइला निगे १३ ह्मणऊनि सामान्य गा नोहे । हे सांगतां वडिल गोठि आहे । परी तें बोलों येईल पाहें । आतां प्रस्तुत ऐकें १४

भूमिरापोऽनलो वायु: खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

तरी अवधारीं गा धनंजया । हे महदादिक माझी माया । जैसी प्रतिबिंबे

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सातवा.

अन्वय-पार्थ, मयि आसक्तमनाः मदाश्रयः (त्वं) योगं युञ्जन्, असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तत् श्रृणु ॥१॥ अहं ते इदम् सविज्ञानं ज्ञानं अशेषतः वक्ष्यामि; यत् ज्ञात्वा इह भूयः अन्यत् ज्ञातव्यं न अवशिष्यते ॥२॥

अर्थ-श्रीभगवान् म्हणाले:-अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं मन आसक्त करून व केवळ माझाच आश्रय धरून तूं योगाभ्यास करूं लागलास म्हणजे ज्या प्रकारें निःसंशयपणें मला समग्र [पूर्णपणें] जाणशील, तो प्रकार ऐक ॥ १ ॥ मी तुला विज्ञानासहवर्तमान तें ज्ञान पूर्णपणें सांगतों तें जाणल्यावर मग या लोकीं आणखी जाणावयाचें कांहीं राहणार नाहीं ॥ २ ॥

श्रोतेहो, ऐका. मग श्रीअनंत पार्थाला म्हणाले:- अरे, तूं निश्चयेंकरून योगज्ञानसंपन्न झालास. १ आतां मी तुला ब्रह्मज्ञान प्रपंचज्ञानासह अशा रीतीनें सांगेन कीं, त्यायोगानें तळहातावरील रत्न आपण पहातों, त्याप्रमाणें, तूं मला सगळा ओळखशील.२ या ठिकाणीं प्रपंचज्ञानाशीं काय करावयाचें आहे? असा जर तुझ्या मनाचा ग्रह होईल, तर आधीं खरोखर तेंच समजून घेतलें पाहिजे. ३ मग ज्ञानाच्या साक्षात्काराच्या वेळीं बुद्धीची नजर कुंठित होते, ज्याप्रमाणें तीराला टेंकली असतां नाव हालत नाहीं, ४ त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं बुद्धीचा शिरकाव होत नाहीं, विचार मागच्या पाउलीं परततो, आणि तर्काचा हुरूप मोडतो, ५ त्यालाच ज्ञान असें म्हणतात; अर्जुना, बाकीचीं सर्व प्रपंचज्ञानें त्याला विज्ञान असें म्हणतात; आणि तो प्रपंच खरा मानणें हें अज्ञान होय असें समज. ६ आतां सर्व अज्ञान नाहींसें होईल, विज्ञान समूळ जळून जाईल आणि मूर्तिमंत ज्ञान प्रकट होईल; ७ ज्याच्या योगानें सांगणाराचें बोलणें खुंटतें, ऐकणाराची इच्छा कमी होते, आणि अमुक मोठें व अमुक लहान असा भेद रहात नाहीं ८ व जें थोडेंच नाहीं तर त्यांतील पुष्कळ हेतू पूर्ण होतील, तें गुप्त तत्त्व मी तुला सांगतों.

अन्वय-मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् सिद्धये यतति; यततां सिद्धानाम् अपि कश्चित् मां तत्त्वतः वेत्ति. ॥३॥

अर्थ-हजारों मनुष्यांमध्यें कोणी एकादाच माझ्या प्राप्तीविषयीं यत्न करितो; आणि माझ्याकरितां यत्न करणाऱ्या सिद्धांतनहीं एकादाच मला तत्त्वतः [खऱ्या खऱ्या स्वरूपानें] जाणतो ॥ ३ ॥

अरे, खरोखर हजारों मनुष्यांत एकाद्यालाच या ज्ञानाची इच्छा होते, आणि तशा ज्ञानाची इच्छा उत्पन्न झालेल्या पुष्कळांत मला जाणणारा क्वचित्च सांपडतो. १० अर्जुना, ज्याप्रमाणें मनुष्यांनीं भरलेल्या त्रिभुवनांत फौजेमध्यें ठेवण्याकरितां एकेक चांगला शूर निवडून लक्षावधि फौज तयार करतात, ११ आणि यांतूनही, ज्या वेळेस तरवारीचे घाव शरिरावर बसतात त्या वेळेस एकादाच विजयश्रीचा अधिकारी होतो, १२ त्याप्रमाणें माझ्या ज्ञानाच्या प्राप्तीच्या आस्थेच्या पुरांत कोट्यावधि लोक उड्या टाकतात; परंतु एकादाच तिच्या पैलथडीस जातो. (एकाद्यालाच माझी प्राप्ति होते) १३ म्हणून, ही सामान्य गोष्ट नसून मोठी श्रेष्ठ आहे; परंतु ती पुढें सांगतां येईल. प्रस्तुत (तुला विज्ञानाचें रूप सांगतों) तें ऐक. १४

अन्वय-भूमिः, आपः, अनलः, वायुः, खं, मनः, बुद्धिः एव च अहंकारः इति अष्टधा भिन्ना मे इयं प्रकृतिः (अस्ति). ४

अर्थ-भूमि, उदक, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार अशी आठ प्रकारें विभागलेली माझी प्रकृति आहे ॥ ४ ॥

हे धनंजया, ऐक. आपल्या अंगाची पडछाया असते, त्याप्रमाणें हीं महदादि तत्त्वें हीं कार्यरूपानें

छाया । निजांगाची १५ आणि इयेतें प्रकृति ह्मणिजे । जे अष्टधा भिन्न जाणिजे । लोकत्रय निपजे । इयेस्तव १६ हे अष्टधा भिन्न कैसी । ऐसा ध्वनि धरिसी जरी मानसीं । तरी तेंचि गा आतां परियेसीं । विवंचना १७ आप तेज गगन । मही मारुत मन । बुद्धि अहंकार हे भिन्न । आठै भाग १८

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

या आठांची जे साम्यावस्था । ते माझी परम प्रकृति पार्था । तिये नाम व्यवस्था । जीव ऐसी १९ जे जडातें जीववी । चेतनेतें चेतवी । मनाकरवीं मानवी । शोक मोहो २० पैं बुद्धीच्या अंगीं जाणणें । ते जिये जवळिकेचें करणें । जिया अहंकाराचें विंदाणें । जगचि धरिजे २१

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

ते सूक्ष्म प्रकृति कोडें । जैं स्थूळाचिया आंगा घडे । तैं भूतसृष्टीची पडे । टांकसाळ २२ चतुर्विध ठसा । उमटों लागे आपैसा । मोला तरी सरिसा । पारि थरचि आनान २३ होती चौऱ्यांशीं लक्ष थरा । येरा मिती नेणिजे भांडारा । भरे आदिशून्याचा गाभारा । नाणेयांसी २४ ऐसे एकतुकें पांचभौतिक । पडती बहुवस टांक । मग तिये समृद्धीचे लेख । प्रकृतीचि धरी २५ जे आंखूनि नाणें विस्तारी । पाठीं तयाची आटणी करी । माजी कर्माकर्मांचिया व्यवहारीं । प्रवर्तु दावी २६ हें रूपक परी असो । सांगों उघड जैसें परियेसों । तरी नामरूपाचा अतिसो । प्रकृतीच कीजे २७ आणि प्रकृति तंव माझ्या ठायीं । बिंबे येथ आन नाहीं । ह्मणोनि आदि मध्य अवसान पाहीं । जगासि मी २८

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

हें रोहिणीचें जळ । तयाचें पाहातां येइजे मूळ । तैं रश्मि नव्हती केवळ । होय तें भानु २९ तयाचिपरी किरीटी । इया प्रकृती जालिये सृष्टी । जैं उपसंहरूनि कीजेल ठी । तैं मीचि आहें ३० ऐसें होय दिसे न दिसे । हें मजचि माजीं असे । मियां विश्व धरिजे जैसें । सूत्रें मणि ३१ सुवर्णाचे मणी केले । ते सोनियाचे सुतीं वोविले । तैसें म्यां जग धरिलें । सबाह्याभ्यंतरीं ३२

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥
पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

ह्मणोनि उदकीं रसु । कां पवनीं जो स्पर्शु । शशिसूर्यीं जो प्रकाशु । तो

माझी माया होय; १५ हिलाच प्रकृति असें म्हणावें; व हिचे आठ निरनिराळे प्रकार आहेत असें समजावें; आणि हिच्यापासून हें त्रैलोक्य उत्पन्न होतें. १६ ही आठ प्रकारांनीं कशी निराळी आहे अशी शंका जर तूं मनांत आणशील, तर तोच विचार सांगतों, ऐक. १७ उदक, तेज, आकाश, पृथ्वी, वायु, मन बुद्धि आणि अहंकार हे तिचे निरनिराळे आठ प्रकार आहेत. १८

अन्वय–महाबाहो, इयम् अपरा; इतः तु अन्यां जीवभूतां मे परम् प्रकृतिं विद्धि; यया इदं जगत् धार्यते. ॥५॥

अर्थ–हे महाबाहो, ही अपरा म्हणजे गौण प्रकृति होय. इच्याहून वेगळी जी माझी जीवभूता प्रकृति ती श्रेष्ठ आहे असें समज तिचाच या जगताला आधार आहे.

पार्था, ह्या आठ भागांची साम्यस्थिति म्हणजे (एकीकरण) ती माझी परमप्रकृति होय, आणि तीच परमात्म्याचे ठिकाणीं जीवभाव उत्पन्न करिते म्हणून तिला जीवभूता ही संज्ञा आहे. १९ ही अचेतन (शरिरादिकाचें) जीवन करते, ज्ञानाला चेतना देते, आणि मनाला शोक व मोह मानण्यास लाविते. २० हें पहा—हिच्या सान्निध्यानें बुद्धीच्या अंगीं ज्ञान उत्पन्न होतें व ही अहंकाराच्या कुशलतेनें जगाला धारण करिते. २१

अन्वय–सर्वाणि भूतानि एतद्योनीनि इति उपधारय; अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः तथा प्रलयः (अस्मि). ॥६॥

अर्थ–या दोन्ही प्रकृति सर्व भूतांच्या उत्पत्तीला कारण आहेत असें तू समज; [आणि म्हणून] मी सर्व जगताचा उत्पत्तिकर्ता आणि संहारकर्ता आहें. ॥ ६ ॥

ही सूक्ष्म (परा) प्रकृति जेव्हां स्वेच्छेनें स्थूल प्रकृतीशीं संयुक्त होते, तेव्हां सृष्टींतील प्राण्यांची टांकसाळ सुरू होते. २२ त्या टांकसाळींत आपोआप चार प्रकारचे ठसे उमटूं लागतात. त्यांतील पंचमहाभूतांची योग्यता सारखीच असते, परंतु जाति भिन्न असतात. २३ त्याच्या चौऱ्यांयशी लक्ष जाति असून, त्या जातींत आणखी किती जाति आहेत त्यांची गणती नाहीं. अशा पुष्कळ नाण्यांनीं (जातींनीं) निराकार शून्य म्हणजे अव्यक्ताचा (मायेचा) गाभारा भरून जातो. २४ याप्रमाणें पंचमहाभूतांचे एकसारखे पुष्कळ ठसे बनतात, व त्यांच्या वाढीची गणती प्रकृति (माया) हीच ठेवते. २५ ती नाण्यांवर खुणा करून त्यांचाच विस्तार करिते, व मागाहून त्यांची आटणी करिते; अशा प्रकारें कर्माकर्माप्रमाणें वडामोड करण्याची मायेची प्रवृत्ति आहे. २६ हें रूपक असो; तुला समजेल अशा उघड रीतीनें सांगावयाचें म्हटलें तर, ही प्रकृतीच प्राण्यांच्या नामरूपांचा विस्तार करते, २७ आणि प्रकृति तर निःसंशय माझ्याच ठायीं खोटी भासते म्हणून जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय यांस मीच कारण आहे. २८

अन्वय–धनंजय, मत्तः परतरं अन्यत् किंचित् न अस्ति; सूत्रे मणिगणाः इव इदं सर्वं मयि प्रोतं. ॥७॥

अर्थ-हे धनंजया, माझ्याहून जगाला दुसरें कारण कांहीं नाहीं. [सोन्याचे] सुतांत जसे सोन्याचे मणि ओंवावे, तसें हे सर्व जग ओतप्रोत माझ्यांत ओंविलेलें आहे !

हें दृश्य विश्व मृगजलासारखें आहे ! मृगजलाचें मूळ पाहूं गेलें असतां तें केवळ सूर्यकिरण नसून सूर्यच होय; २९ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, ज्या प्रकृतीपासून ही सृष्टि झाली आहे, ती प्रकृति आणि सृष्टि हीं दोन्हीं दिसत असूनही तीं खोटीं आहेत असा दृढ निश्चय झाला असतां त्यांचें अधिष्ठान तत्त्व मीच आहें. ३० अशा प्रकारें, जे उत्पन्न होऊन दिसतें व नाहींसें होतें, तें माझ्याच ठिकाणीं होतें. ज्याप्रमाणें दोऱ्यानें मणि धरलेले असतात, त्याचप्रमाणें मीं हें विश्व धरलें आहे. ३१ सोन्याचे मणि करून ते सोन्याच्याच तारेंत ओंवावे, त्याप्रमाणें हें सर्व जग अंतर्बाह्य मींच व्यापलें आहे. ३२

अन्वय–कौंतेय, अहं अप्सु रसः, शशिसूर्ययोः प्रभा अस्मि; सर्ववेदेषु प्रणवः, खे शब्दः, नृषु पौरुषम् (अस्मि). ॥८॥ (अहं) च पृथिव्यां पुण्यः गंधः, विभावसौ च तेजः अस्मि; सर्वभूतेषु जीवनं, तपस्विषु च तपः अस्मि ॥९॥

अर्थ–हे कौंतेया, सर्व उदकामध्यें रस तो मी; सूर्यचंद्रामध्यें प्रभा ती मी; सर्व वेदांमध्यें प्रणव [ॐकार] तो मी; आकाशामध्यें शब्द तो मी; पुरुषामध्यें पराक्रम तो मी आहें; ॥ ८ ॥ तसाच पृथ्वीमध्यें उत्तम सुवास तो मी; अग्नीमध्यें तेज मी; सर्व भूतांच्या ठायीं जीवन मी; व तपस्व्यांमध्यें तप मी आहें. ॥ ९ ॥

म्हणून, पाण्यांत जो रस आहे. किंवा वाऱ्यांत जो स्पर्श आहे, आणि चंद्र व सूर्य यांच्यांत जो

मीचि जाण ३३ तैसाचि नैसर्गिकु शुद्धु। मी पृथ्वीच्या ठायीं गंधु। गगनीं मी शब्दु। वेदीं प्रणवु ३४ नराच्या ठायीं नरत्व। जें अहंभावियें सत्त्व। तें पौरुष मी हें तत्त्व। बोलिजत असे ३५ अग्नि ऐसें आहाच। तेजीं नामाचें आहे कवच। तें परतें केलिया साच। निजतेज तें मी ३६ आणि नानाविध योनी। जन्मोनि भूतें त्रिभुवनीं। वर्तत आहाति जीवनीं। आपुलाल्या ३७ एकें पवनेंचि पिती। एकें तृणास्तव जिती। एकें अन्नाधारें राहती। जळें एकें ३८ ऐसें भूतप्रति आनान। जें प्रकृतिवशें दिसे जीवन। तें आघवाठायीं अभिन्न। मीचि एक

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्। बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्। धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

पैं आदिचेनि अवसरें। विरूढे गगनाचेनि अंकुरें। जें अंतीं गिळी अक्षरें। प्रणवपीठींचीं ४० जंव हा विश्वाकार असे। तंव जें विश्वाचिसारिखें दिसे। मग महाप्रळयदशे। कांहींच नव्हे ४१ ऐसें अनादि जें सहज। तें मी गा विश्वबीज। हें हातातळीं तुज। देइजत असें ४२ मग उघड करूनि पांडवा। जैं हें आणिसी सांख्याचिया गांवा। तैं ययाचा उपेगु बरवा। देखशील ४३ परी हे अप्रासंगिक आलाप। आतां असतु न बोलों संक्षेप। जाण तपियांच्या ठायीं तप। तें रूप माझें ४४ बळियामाजि बळ। तें मी जाणें अढळ। बुद्धिमंतीं केवळ। बुद्धि ते मी ४५ भूतांच्या ठायीं कामु। तो मी म्हणे आत्मारामु। जेणें अर्थास्तव धर्मु। थोरु होय ४६ एऱ्हवीं विकाराचेनि पैसें। करी कीर इंद्रियांचि ऐसें। परी धर्मासि वेखासें। जावों नेदी ४७ जो अप्रवृत्तीचा अव्हांटा। सांडूनि विधीचिया निघे वाटा। तेवींचि नियमाचा दिवटा। सवें चाले ४८ कामु ऐशिया वोजा प्रवर्ते। ह्मणोनि धर्मासि होय पुरतें। मोक्षतीर्थींचे मुक्तें। संसार भोगी ४९ जो श्रुतिगौरवाच्या मांडवीं। काम सृष्टीचा वेलु वाढवी। जंव कर्मफळेंसि पालवी। अपवर्गीं टेंके ५० ऐसा नियतु कां कंदर्पु। जो भूतां यां बीजरूपु। तो मी म्हणे बापु। योगियांचा ५१ हें एकेक किती सांगावें। आतां वस्तुजातचि आघवें। मजपासूनि जाणावें। विकारलें असे ५२

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये। मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि १२

जे सात्त्विक हन भाव। कां रजतमादि सर्व। ते ममरूपसंभव। वोळखें तूं ५३ हे जाले तरी माझ्या ठायीं। परी तयामाजीं मी नाहीं। जैसी स्वप्नीं-

प्रकाश आहे, तो मीच आहें असें समज.३३त्याचप्रमाणें, पृथ्वीच्या ठिकाणीं स्वभावत: असणारा जो सुवास, तो मी; आकाशांत शब्द म्हणून जो आहे,तो मी,तसेंच वेदांत ॐकार म्हणून जो आहे, तो मी. ३४ मनुष्याच्या ठिकाणीं असणारा मनुष्यपणा–जो अहंभावाचें सत्व आहे तें पौरुष मी, हें तत्त्व तुला सांगून ठेवतों. ३५ तेजाला अग्नि या नांवाचें जें उगीच पांघरूण आहे, तें दूर केलें असतां त्याचें खरें स्वरूप तें मी; ३६ आणि या त्रिभुवनांत प्राणी पुष्कळ प्रकारच्या जातींत जन्म घेऊन आपआपल्या जातीच्या अनुरोधानें अन्नादि जीवनानें जगतात; ३७ कोणी वारा पिऊन असतात, कोणी गवतावर उपजीविका करतात, कोणी अन्नावर राहतात, आणि कोणी पाण्यावर आपलें उपजीवन करतात; ३८ असें प्रत्येक प्राण्याचें त्याच्या प्रकृतीच्या मानानें जें निरनिराळें जीवन दिसतें, तें सर्व मीच आहें. ३९

अन्वय–पार्थ, मां सर्वभूतानां सनातनं बीजं विद्धि; अहं बुद्धिमतां बुद्धिः अस्मि; तेजस्विनां तेजः (अस्मि); ॥१०॥ अहं च बलवतां कामरागविवर्जितं बलं (अस्मि); भरतर्षभ भूतेषु धर्माविरुद्धः कामः अहं अस्मि. ॥११॥

अर्थ–पार्था, सर्व भूतांचें सनातन बीज मी हें जाण, बुद्धिमतांची बुद्धि मी; तेजस्व्यांचें तेज मी; ॥ १० ॥ आणि इच्छा-प्रीति-रहित असें बलवान पुरुषांचें बळ मी हे भरतश्रेष्ठा, सर्व भूतांचे ठिकाणीं धर्माला अनकूल असणारा जो काम [अन्नपानादिविषयक इच्छा] तो मी आहें.

खरोखर, उत्पत्तीचे वेळीं जें आकाशाच्या अंकुरानें विस्तार पावतें आणि जें अंतकाळीं ॐकाराचीं अक्षरें गिळून टाकतें; ४० जोंपर्यंत या जगाला आकार आहे, तोंपर्यंत जें त्याच्यासारखेंच दिसतें, परंतु महाप्रलयाचे वेळेस तें कोणत्याही आकाराचें नसतें; ४१ असें जें ह्या जगाचें अनादि व स्वतःसिद्ध बीज तें मी आहें; तें आज अगदीं तुझ्या हातांत देत आहे. ४२ मग, अर्जुना, तें समजून घेऊन जर तूं त्याचा विचार करशील, तर त्याचें किती उत्तम फळ आहे तें पहाशील. ४३ परंतु आतां हें अप्रासंगिक बोलणें बाजूला राहूं दे. तुला मी थोडक्यांत सांगतों: हें पहा–तपस्व्यांचे ठायीं तप म्हणून जें आहे, तें माझें रूप होय.४४ बलवानांत बळ म्हणून जें आहे, तें मी असें निःसंशय समज; आणि बुद्धिमंतांत बुद्धि म्हणून जी आहे ती मी. ४५ श्रीकृष्ण म्हणतात:–ज्याच्या आचरणापासून धर्म व अर्थ हे पुरुषार्थ साध्य होतात, तो प्राणिमात्रांचे ठिकाणीं असणारा काम मी ४६ एऱ्हवीं, विकाराच्या वाढीमुळें इंद्रियांच्या इच्छेप्रमाणें जरी आचरण केलें, तरी तो काम धर्माविरुद्ध जाऊं देत नाहीं. ४७ तो काम निषेधाची आडवाट सोडून विधीच्या वाटेनें नीट जातो; आणि त्याचप्रमाणें त्याच्या बरोबर नियमरूप मशाल पेटलेली असते. ४८ अशा रीतीनें हा काम चालतो, म्हणून धर्माचें आचरण पूर्ण होतें; व त्यामुळें संसारांत राहणाराला मोक्षरूपी तीर्थांत मुक्ति प्राप्त होते. ४९ तो काम वेदांनीं गौरव केलेल्या कर्मरूपी मांडवावर कर्मफलांचीं पानें मोक्षाला लागत तोंपर्यंत आपला वेल वाढवितो.५० योग्यांचे जनक श्रीकृष्ण म्हणतात:–अशा नियमानें राहणारा व प्राणिमात्रास बीजभूत असा काम,तो मी आहें, ५१हें एकेक तुला कोठवर सांगावें! तर वस्तुमात्र म्हणून जें कांहीं आहे, तें सर्व माझ्यापासून विस्तार पावलें आहे असें समज. ५२

अन्वय–ये च एव सात्त्विकाः राजसाः ताम[साः] च भावाः (ते) मत्तः एव इति तान् विद्धि; अहं तु तेषु न (अस्मि), ते मयि (वर्तंते). ॥१२॥

अर्थ–जे सात्त्विक, राजस आणि तामस विकार आहेत, ते माझ्यापासूनच उत्पन्न झाले आहेत, असें तूं समज. पण त्यांच्या ठायीं मी नाहीं, माझ्या ठायीं ते आहेत.

जे सात्विक किंवा रजतमादि विकार आहेत, ते सर्व माझ्या रूपापासूनच उत्पन्न झाले आहेत, असें समज. ५३ ते जरी माझ्यापासून झाले आहेत तरी मी त्यांच्यांत नाहीं. ज्याप्रमाणें स्वप्नांच्या डोहांत जा-

च्या डोहीं । जागृति न बुडे ५४ जैसी रसाचीच सुघट । बीजकणिका घनवट । परी तियेस्तव होय काष्ठ । अंकुरद्वारें ५५ मग तरी काष्ठाच्या ठायीं । सांग पां बीजपण असे काई । तैसा मी विकारी नाहीं । जरी विकारला दिसें ५६ पैं गगनीं उपजे आभाळ । परी तेथ गगन नाहीं केवळ । अथवा आभाळीं होय सलिल । तेथ अभ्र नाहीं ५७ मग त्या उदकाचेनि आवेशें । प्रगटलें तेज जें लखलखीत दिसे । तिये विजूमाजीं असे । सलिल कायी ५८ सांगें अग्नीस्तव धूम होये । तिये धूमीं काय अग्नी आहे । तैसा विकारु हा मी नोहें । जरी विकारला असे ५९

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

परी उदकीं जाली बाबुळी । ते उदकातें जैसी झांकोळी । कां वायांचि आभाळीं । आकाश लोपे ६० हां गा स्वप्न लटिकें म्हणों ये । परि निद्रावशें बाणलें होये । तंव आठवु काय देत आहे । आपणपेयां ६१ हें असो डोळयांचें । डोळांचि पडळ रचे । तेणें देखणेपण डोळ्यांचे । न गिळिजे कायि ६२ तैसी हे माझीच बिंबली । त्रिगुणात्मक साउली । कीं मजचि आड वोडवली । जवनिका जैसी ६३ ह्मणऊनि भूतें मातें नेणती । माझींच परी मी नव्हती । जैसी जळींचीं जळीं न विरती । मुक्ताफळें ६४ पैं पृथ्वीयेचा घटु कीजे । सवेंचि पृथ्वीसि मिळे तरी मेळविजे । एऱ्हवीं तोचि अग्निसंगें सिजे । तरी वेगळा होय ६५ तैसें भूतजात सर्व । हे माझेचि कीर अवयव । पारि मायायोगें जीव । दशे आले ६६ ह्मणोनि माझेचि मी नव्हती । माझेचि मज नोळखती । अहंममताभ्रांती । विषयांध झाले ६७

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥१४॥

आतां महादादि हे माझी माया । उतरोनियां धनंजया । मी होइजे हें आया । कैसेनि ये ६८ जिये ब्रह्माचळाचा आधाडा । पहिलिया संकल्पजळाचा उभडा । सवेंचि महाभूतांचा बुडबुडा । साना आला ६९ जे सृष्टिविस्ताराचेनि वोघें । चढत काळकळनेचेनि वेगें । प्रवृत्तिनिवृत्तीचीं तुंगें । तटें सांडी ७० जे गुणघनाचेनि वृष्टिभरें । भरली मोहाचेनि महापूरें । घेऊनि जात नगरें । यमनियमांचीं ७१ जे द्वेषाच्या आवर्तीं दाटत । मत्सराचे वळसे पडत । माजि प्रमादादि तळपत । महामीन ७२ जेथ प्रपंचाचीं वळणें । कर्माकर्मांचीं

गृति बुडत नाहीं; ५४ [किंवा] ज्याप्रमाणें बीं (दाणा) रसानें पूर्ण भरलेलें असतें; व त्याचेपासून अंकूर फुटून लांकूड बनतें;५५ मग त्या लांकडाचे ठिकाणीं बीज असतें का सांग बरें ? त्याचप्रमाणें सात्त्विकादि सर्व विकार जरी माझ्याचपासून उत्पन्न झाले आहेत, तरी त्यांमध्यें मी नाहीं. ५६ खरोखर, आकाशांत जे ढग उत्पन्न होतात, त्यांत शुद्ध आकाश नसतें; किंवा ढगांत जें पाणी असतें, त्या पाण्यांत ढग नसतात; ५७ नंतर त्या पाण्याच्या घर्षणानें उत्पन्न होणारें तेज (वीज) जें चकचकीत दिसतें, त्या विजेमध्यें पाणी असतें काय ? ५८ अग्नीपासून जो धूर उत्पन्न होतो, त्या धुरांत अग्नि आहे का सांग बरें? त्याचप्रमाणें, सात्विक सर्व विकार जरी माझ्यापासून उत्पन्न झाले आहेत, तरी त्यांत मी नाहीं. ५९

अन्वय-एभिः त्रिभिः गुणमयैः भावैः इदं सर्वं जगत् मोहितं; (यतः) एभ्यः परं अव्ययं मां न अभिजानाति. १३

अर्थ-या गुणमय तीन विकारांनीं हें सर्व जग मोहून गेलें आहे; म्हणून, या गुणांच्या पलीकडे असलेला अविनाशी असा जो मी, त्या मला हें जाणत नाहीं. ॥१३॥

तथापि, जसें पाण्यापासूनच उत्पन्न झालेलें गोंडाळ पाण्याला झांकून टाकतें, किंवा ढगाच्या योगानें आकाश व्यर्थ लोपलें जातें; ६० असें पहा कीं, स्वप्न हें खोटें आहे, परंतु ज्यावेळीं निद्रेच्या योगानें तें खरें भासतें, त्या वेळेस तें आपली आपल्याला आठवण होऊं देतें का? ६१ अथवा डोळ्यांतील पाण्यानें उत्पन्न झालेला वडस दृष्टि बंद करीत नाहीं का? ६२ त्याचप्रमाणें माझ्याच ठिकाणीं भासलेली सत्व, रज व तम या गुणांनीं युक्त अशी माझी सावली (माया) पडद्याप्रमाणें माझ्याच स्वरूपाच्या आड आली, ६३ म्हणून प्राणी मला जाणत नाहींत, आणि माझ्याचपासून उत्पन्न झालेले असून मद्रूप होत नाहींत. ज्याप्रमाणें पाण्यापासूनच उत्पन्न झालेलीं मोत्यें पाण्यांत मिसळत नाहींत, ६४ अथवा मातीचा घट करून तो कच्चेपणीं मातीस मिळविला असतां मिळतो-परंतु तोच विस्तवांत भाजल्यावर मिळत नाहीं, ६५ त्याचप्रमाणें, सर्व प्राणी हे माझेच अवयव आहेत; परंतु मायेच्या योगानें जीवपणाला पावले, ६६ म्हणून माझ्यापासून उत्पन्न झाले असून मद्रूप होत नाहींत. माझेच असून मला ओळखीत नाहींत, व 'मी' आणि 'माझें' या भ्रांतीनें विषयांध झालेले आहेत. ६७.

अन्वय-एषा दैवी गुणमयी मम माया हि दुरत्यया (अस्ति); ये मां एव प्रपद्यंते, ते एतां मायां तरंति. ॥१४॥

अर्थ-कारण, ही अति दिव्य आणि त्रिगुणात्मक अशी माझी माया दुस्तर आहे. जे मला शरण येतात, ते ही माया तरून जातात. ॥ १४ ॥

तेव्हां आतां, धनंजया, ही महत्तत्त्वादि माझी माया तरून मद्रूप व्हावें, ह्या गोष्टीचा अनुभव कसा यावा ? ६८[कारण]जी मायानदी निर्गुण ब्रह्मरूपी पर्वताच्या तुटलेल्या कड्यांत असतांनाच प्रथम तिच्या ठिकाणीं संकल्परूप जलाचा उगम होऊन पंचमहाभूतांचा लहानसा बुडबुडा आला; ६९ जी सृष्टीच्या विस्ताररूपी ओघानें व कालगतीच्या वेगानें कर्म व मोक्ष यांचे उंच कांठ ओलांडून चालली आहे; ७० जी सत्त्वादि गुणरूपी मेघांच्या वृष्टीनें भरून भ्रांतिरूप महापुरानें यमनियमरूपी शहरें वाहून नेत आहे;७१ जिच्यांत द्वेषरूपी भोंवरे असून जी मत्सररूप वळणानें वहात आहे; जिच्यांत उन्मत्तपणा इत्यादि मोठाले मासे तळपत आहेत; ७२ जिच्यांत प्रपंचरूपी भेदांचीं वळणें असून कर्माकर्मांच्या पुरामध्यें

वोभाणें । वरी ततीती वोसाणें । सुखदुःखांचीं ७३ रतीचिया बेटा । आदळती कामाचिया लाटा । जेथ जीवफेन संघटा । सैंघ दिसे ७४ अहंकाराचिया चळिया । वरि मदत्रयाचिया उकळिया । जेथ विषयोर्मीच्या आकळिया । उल्लाळ घेती ७५ उदयास्तांचे लोंढे । पाडीत जन्ममरणांचे चोंढे । जेथ पांचभौतिक बुडबुडे । होती जाती ७६ सम्मोह विभ्रम मासे । गिळिताति धैर्याचीं आमिसें । तेथ देव्हडे भोंवत वळसे । अज्ञानाचे ७७ भ्रांतीचेनि खडुळे । रेवलें आस्थेचेनि गाळें । रजोगुणाचेनि खळाळें । स्वर्ग गाजे ७८ तमाचे धारसे वाड । सत्त्वाचें स्थिरपण जाड । किंबहुना हे दुवाड । मायानदी ७९ पैं पुनरावृत्तीचेनि उभडें । झळंबती सत्यलोकींचे हुडे । घायें गडबडती धोंडे । ब्रह्मगोळकाचे ८० तया पाणियाचेनि वहिलेपणें । अझुनी न धरिती वोभाणें । ऐसा मायापूर हा कवणें । तरिजेल गा ८१ येथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरणोपावो । तो तो अपावो । होय तें ऐक ८२ एक स्वयंबुद्धीच्या बाहीं । रिगाले तयांची शुद्धीचि नाहीं । एक जाणिवेचे डोहीं । गर्वेंचि गिळिले ८३ एकीं वेदत्रयाचिया सांगडी । घेतल्या अहंभावाचिया धोंडी । ते मदमीनाच्या तोंडीं । सगळेचि गेले ८४ एकी वयसेचें जाड बांधले । मग मन्मथाचिये कासे लागले । ते विषयमगरीं सांडिले । चघळूनियां ८५ आतां वार्धक्याच्या तरंगा- । माजि मतिभ्रंशाचा जरंगा । तेणें कवळिजताती पैं गा । चहूंकडे ८६ आणि शोकाचा कडा उपडत । क्रोधाच्या आवर्ती दाटत । आपदागिधीं चुंबिजत । उधवला ठायीं ८७ मग दुःखाचेनि बरटें बोंबले । पाठीं मरणाचिये रेवे रेवले । ऐसे कामाचे कासे लागले । ते गेले वायां ८८ एकीं यजनक्रियेची पेटी । बांधोनि घातली पोटीं । ते स्वर्गसुखाच्या कपाटीं । शिरकोनि ठेले ८९ एकीं मोक्षीं लागावयाचिया आशा । केला कर्मबाह्यांचा भरंवसा । परी ते पडिले वळसां । विधिनिषेधांच्या ९० जेथ वैराग्याची नाव न रिगे । विवेकाचा तागा न लगे । वरि कांहीं तरो ये योगें । तरी विपाय तो ९१ ऐसें तरी जीवाचिये आंगवणें । इये मायानदीचें तरणें । हें कासयासारिखें बोलणें । म्हणावें पां ९२ जरी अपथ्यशीळा व्याधी । कळे साधूसी दुर्जनाची बुद्धी । कीं रागी सांडी रिद्धी । आली सांती ९३ जरी चोरां सभा दाटे । अथवा मीना गळु घोटे । ना तरी भेडा उलटे । विवसी जरी ९४ पाडस वाघुर करांडी । कां मुंगी मेरु वोलांडी । तरी मायेची पैलथडी । दे-

सुखदुःखरूपी केरकचरा तरंगत येऊन कडेला लागत आहे; ७३ जीमधील विषयसुखरूपी बेटावर कामरूपी लाटा आदळून त्या ठिकाणीं जीवसमुदायरूपी फेंस पुष्कळ दिसत आहे; ७४ अहंकाररूपी ओघानें, व विद्या, धन, आणि सामर्थ्य या तीन मदांच्या उकळ्यांना ज्या ठिकाणीं विषयतरंगाच्या लाटा उसळताहेत; ७५ उदय आणि अस्त यांच्या पुरानें जन्ममरणांचे धोंडे पडून त्या ठिकाणीं शरीररूप बुडबुडे उत्पन्न होतात व लय पावतात; ७६ जिच्यांत मोह व भ्रांति हे मासे धैर्य धरून मांस गिळून टाकतात; त्या ठिकाणीं अज्ञानरूपी मोठे भोंवरे फिरत असतात; ७७ भ्रांतिरूप गढूळ पाण्यानें आस्थारूप गाळांत रुतून रजोगुणाच्या खळखळाटानें स्वर्गप्राप्तीची गर्जना होत असते; ७८ त्याचप्रमाणें तमोरूपी प्रवाह, व सत्वरूपी स्थिर पाण्याचा डोह तरून जाण्यास आवघड आहे; फार काय सांगावें, ही मायानदी फार घातुक आहे. ७९ खरोखर हीमधील जन्ममृत्यूंच्या पुराच्या लोंढ्यांत सत्यलोकचे किल्ले वाहून जातात, आणि ब्रह्मांडरूप धोंडे तेव्हांच गडबडत जातात. ८० त्या पुराचा प्रवाह अजून ओसरत नाहीं! अरे, असा हा मायापूर कोणाच्यानें तरून जाववेल? ८१ आणखी एथें एक मोठेंच नवल आहे! ही नदी तरून जाण्याला जे जे उपाय करावे, ते ते अपायकारकच होतात! ८२ कोणी शहाणपणाच्या बळावर [हीमधून तरून जावें म्हणून] हिजमध्यें उडी टाकली, त्यांचा पत्ताच नाहीं; कोणाला ज्ञानरूपी डोहांत गर्वानें पार गिळून टाकलें, ८३ कोणी वेदत्रयीच्या सांगडीवर बसून तिला मीपणाचे धोंडे बांधून तरून जाण्यास निघाले, ते मदरूपी माशाच्या तोंडांत सबंधच नाहीं-तसे झाले, ८४ कोणी तारुण्याच्या बळानें कमर कसून मदनाच्या कासेला लागले, तो त्यांना विषयरूप सुसरीनेंच चघळून टाकिलें; ८५ मग ते वार्धक्यरूप लाटांमध्यें तरंगत जात असतां मतिभ्रंशरूप जाळ्यांत सांपडतात, व त्यायोगें चहूंकडून जखडले जाऊन ८६ शोकरूप कड्यावर आदळतात; व पुढें क्रोधरूपी भोंवऱ्यांत सांपडले असतां कोठें वर डोकें करावयास लागले कीं, आपत्तिरूप गिधाडें त्यांस टोंचटोंचून खाऊं लागतात; ८७ आणि मग ते दुःखरूप चिखलानें माखून मरणरूप वाळूंत रुतले जातात! अशा प्रकारें जे विषयाच्या मागें लागले, ते फुकट जातात. (त्यांचें जिणें व्यर्थ होतें) ८८ कोणी यज्ञादिक क्रियारूपी पेटा बांधून पोटाखालीं घेतात, ते स्वर्गसुखरूपी कपारींत अडकून राहतात. ८९ कोणी मोक्षप्राप्तीच्या आशेनें कर्मरूप बाहुबलावर भरंवसा ठेवतात, परंतु कर्तव्याकर्तव्यांच्या वळणांत पडतात. ९० ज्या नदीमध्यें वैराग्यरूप नाव चालत नाहीं, आणि जिला विचाराचा दोरही नाहीं, अशी नदी कोणच्या तरी उपायानें तरली जाईल काय? तरली जाणें अशक्य आहे. ९१ परंतु जीवाच्या अंगबळानें ह्या मायारूप नदींतून तरून जातां येतें, हें म्हणणें कशासारखें आहे म्हणावें तें सांगतों. ९२ जर पथ्य न करणाराची व्याधि टळेल, साधूला दुर्जनाची बुद्धि कळेल, किंवा विषयासक्त पुरुष ऐश्वर्य प्राप्त झालें असतां त्याला सोडील, ९३ जर चोरांची सभा भरेल, अथवा माशाला गळ गिळितां येईल, किंवा भित्रा पिशाच ओलांडून जाईल, ९४ जर हरणाचें पाडस जाळें कुरतुडील, किंवा मुंगी मेरुपर्वत ओलांडील, तरच जीवांना [आपल्या स्वतांच्या शहाणपणानें] मायानदी तरून

खती जीव ९५ ह्मणऊन गा पंडुसुता । जैसी सकामा न जिणवेचि बनिता । तेवीं मायामय हे सरिता । न तरवे जीवां ९६ येथ एकचि लीला तरले । जे सर्वभावें मज भजले । तयां ऐलीच थडी सरलें । मायाजळ ९७ जयां सद्गुरुतारु फुडें । जे अनुभवाचे कासे गाढे । जयां आत्मनिवेदन तरांडें । आकळलें ९८ जे अहंभावाचें वोझें सांडुनी । विकल्पाचिया झुळका चुकाउनी । अनुरागाचा निरुता होउनी । पाणिढाळु ९९ जया ऐक्याचिया उतारा । बोधाचा जोडला तारा । मग निवृत्तीचिया पैल तीरा । झेंपावले जे १०० ते उपरतीच्या वांवीं सेलत । सोहंभावाचेनि थावें पेलत । मग निघाले अनकळित । निवृत्तितटीं १ येणें उपायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले । परि ऐसे भक्त विपाइले । बहुवस नाहीं २

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः । माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥
चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

जे बहुतां एकां अवांतरु । अहंकाराचा भूतसंचारु । जाहाला ह्मणोनि विसरु । आत्मबोधाचा ३ ते वेळीं नियमाचें वस्त्र नाठवे । पुढील अधोगतीची लाज नेणवे । आणि करितात जें न करावें । वेदु म्हणे ४ पाहें पां शरीराचिया गांवा । जयालागीं आलें पांडवा । तो कार्यार्थु आघवा । सांडूनियां ५ इंद्रियग्रामींचे राजबिदीं । अहंममतेचिया जल्पवादीं । विकारांतरांची मांदी । मेळवूनियां ६ दुःखशोकांच्या घाईं । मारिलियाची सेचि नाहीं । हें सांगावया कारण काई । जे ग्रासिले माया ७ ह्मणोनि ते मातें चुकले । ऐका चतुर्विध मज भजले । जिहीं आत्महित केलें । वाढतें गा ८ तो पहिला आर्तु ह्मणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोलिजे । तिजा अर्थार्थी जाणिजे । ज्ञानिया चौथा ९

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७

तेथ आर्त तो आर्तीचेनि व्याजें । जिज्ञासु तो जाणावयालागीं भजे । तिजेनि तेणें इच्छिजे । अर्थसिद्धि ११० मग चौथियाच्या ठायीं । कांहींचि करणें नाहीं । ह्मणोनि भक्तु एक पाहीं । ज्ञानिया जो ११ जे तया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फिटलें भेदाभेदांचें कडवसें । मग मीचि जाहाला समरसें । आणि भक्तुही तेवींचि १२ परि आणिकांचिये दिठी नावेक । जैसा स्फटिकुचि अभासे उदक । तैसा ज्ञानी नव्हे कौतुक । सांगता तो १३ जैसा वारा कां गगनीं वीरे । मग

पलीकडल्या तीरीं जातां येईल ! ९५ म्हणून, हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणें विषयी पुरुषाला स्त्री जिंकवत नाहीं, त्याप्रमाणें ही मायारूप नदी जीवाला तरवत नाहीं. ९६ परंतु जे मला अनन्यभावानें शरण येतात, ते ह्या दुस्तर नदींतून सहज तरून जातात. इतकेंच नव्हे, तर ते अलीकडच्या कांठीं असतांनाच मायारूप जल पार नाहींसं होतें. ९७ ज्यांना सद्गुरु हाच नावाडी असून ज्यांनीं ब्रह्मसाक्षात्काराची कांस बळकट धरली आहे, व ज्यांना आत्मनिवेदन हेंच तारू सांपडलें आहे; ९८ जे अहंभावाचें ओझें टाकून, विकल्परूपी वारा चुकवून, आणि बायकामुलांच्यावरील प्रेमरूपी पाण्याची धार टाळून ९९ जीवात्म्याचें ऐक्य हाच उतार त्या उतारानें बोधरूपी सांगडीच्या आश्रयानें निवृत्तीच्या पलीकडील कांठाला जाऊन पोहोंचतात, १०० ते वैराग्यरूप हात टाकीत 'अहंब्रह्म' ह्या भावाच्या बळावर पोहून मुक्तितटावर अचुक निघतात १ या उपायानें जे मला भजतात, तेच ह्या मायारूप नदींतून तरून जातात; परंतु असे भक्त फार नाहींत, अगदीं विरळा! २

अन्वय-मायया अपहृतज्ञानाः आसुरं भावम् आश्रिताः दुष्कृतिनः मूढाः नराधमाः मां न प्रपद्यन्ते. ॥१५॥ भरतर्षभ अर्जुन, आर्तः, जिज्ञासुः, अर्थार्थी, ज्ञानी च (इति) चतुर्विधाः सुकृतिनः जनाः मां भजन्ते. ॥१६॥

अर्थ-मायेनें ज्यांचें ज्ञान नष्ट केलें आहे व आसुरी प्रकृतीचा ज्यांनीं आश्रय केला आहे, असे पापी व मूर्ख नराधम मला शरण येत नाहींत. ॥ १५ ॥ हे भरतश्रेष्ठा अर्जुना, आर्त [रोगादिकांनीं पीडित], जिज्ञासु, [भगवत्तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा] अर्थार्थी [भोगेच्छु], आणि ज्ञानी असे चार प्रकारचे पुण्यवान लोक मला भजतात. ॥ १६ ॥

कारण, त्या एकाशिवाय इतर सर्व प्राण्यांना अनादि कालापासून अहंकाररूप भूताचा संचार झा त्यामुळें आत्मस्वरूपाचा विसर पडतो. ३ त्यावेळीं त्यांस नियमरूपी वस्त्राचें भान रहात नाहीं, अधोगतीची लाज नाहींशी होते, आणि ते वेदबाह्य वर्तणूक करितात. ४ अर्जुना, असें पहा कीं, या शरीररूप गांवांत ज्या कार्याकरितां आले, तो सर्व कार्यभाग सोडून देऊन, ५ या इंद्रियसमुदायरूप राजमार्गावर अहंममतेची वडबड करण्याकरितां कामक्रोधादिक विकारांचा समुदाय गोळा करितात; ६ आणि दुःख व शोक यांचे घाव पडत असतांही त्यांना त्यांची आठवण सुद्धां नसते. हें सांगण्याचें कारण काय म्हणशील तर, ते मायेनें ग्रासलेले असतात; ७ म्हणून ते मला मुकतात. परंतु फक्त चौघांनींच माझें भजन करून आत्महित वृद्धिंगत केलें. ८ त्या चौघांपैकीं पहिल्याला आर्त, दुसऱ्याला जिज्ञासु, तिसऱ्याला अर्थार्थी, व चौथ्याला ज्ञानी असें म्हणतात. ९

अन्वय-तेषां नित्ययुक्तः एकभक्तिः ज्ञानी विशिष्यते. अहं हि ज्ञानिनः अत्यर्थं प्रियः (अस्मि), सः च मम प्रियः (अस्ति). ॥१७॥

अर्थ-त्यांमध्यें, ज्ञानी हा निरंतर माझे ठिकाणीं तत्पर असून एकनिष्ठेनें माझी भक्ति करितो, म्हणुन श्रेष्ठ आहे. ज्ञान्याला मी अत्यंत प्रिय आहें, व तो मला अत्यंत प्रिय आहे. ॥ १७ ॥

आर्त हा दुःखनिवारणासाठीं मला भजतो; मुमुक्षु ज्ञानप्राप्तीकरतां भजतो; आणि तिसरा जो अर्थार्थी तो द्रव्यादिप्राप्तीचे इच्छेनें मला भजतो. ११० परंतु चौथा जो असतो, त्याला कांहींच कर्तव्य नसतांही तो मला भजतो, म्हणून तो एक ज्ञानी पुरुषच माझा भक्त होय हें ध्यानांत ठेव. ११ कारण, त्याचा ज्ञानाच्या प्रकाशानें भेदाभेदरूप अंधकार नाहींसा होतो; व मग त्याचें माझ्याशीं ऐक्य होऊन तो मद्रूप होऊन बसतो, व त्याची भक्तिही तशीच कायम असते. १२ परंतु स्फाटिक मणि जसा उदकमय दिसतो, तसा हा ज्ञानी पुरुष इतरांच्या दृष्टीला दिसतो. याचें कौतुक कांहीं सांगतां येत नाहीं. १३ ज्याप्रमाणें वारा हा गगनांत शांत झाल्यावर मग त्याचें वारेपण वेगळें उरत

वारेपण वेगळें नुरे । तेविं भक्त हे पैज न सरे । जरी ऐक्या आला १४ जरी पवन हालवूनि पाहिजे। तरी गगनावेगळा देखिजे। एऱ्हवीं गगन तों सहजें। असे जैसें १५ तैसें शरीरीं ह्न कर्में। तो भक्त ऐसा गमे। परी अंतरप्रतीतिधर्में। मीचि जाहला १६ आणि ज्ञानाचेनि उजिडलेपणें। मी आत्मा ऐसें तो जाणें। ह्मणऊनि मीही तैसेंचि म्हणें । उचंबळला सातां १७ हा गां जीवापैलीकडिली खुणे। जो पावोनि वावरों जाणे। तो देहाचेनि वेगळेपणें। काय वेगळा होय १८

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् १८

ह्मणोनि आपुलाल्या हिताचेनि लोभें। मज आवडे तोही भक्त झोंबे। परी मीचि करी वालभें । ऐसा ज्ञानिया एक १९ पाहें पां दुभतेयाचिया आशा। जगचि धेनूसि करीतसे फांसा । परि दोरेंवीण कैसा । वत्साचा बळी १२० कां जे तनुमनप्राणें । तें आणिक कांहींचि नेणे । देखे तयातें म्हणें । हे माय माझी २१ तें येणें मानें अनन्यगती। ह्मणूनि धेनुही तैसीचि प्रीती। यालागीं लक्ष्मीपती । बोलिले साचें २२ हें असो मग ह्मणितलें । जे कां तुज सांगितलें। तेही भक्त भले । पढियंते आम्हां २३ परि जाणोनियां मातें । जे पाहों विसरले मागौतें । जैसें सागरा येऊनि सरितें । मुरडावें ठेलें २४ तैसी अंतःकरणकुहरीं जन्मली। जयाची प्रतीतिगंगा मज मिनली। तो मी हे काय बोली। फार करूं २५ एऱ्हवीं ज्ञानिया जो ह्मणिजे । तो चैतन्यचि केवळ माझें । हें न म्हणावें परि काय कीजे । न बोलणें बोलों २६

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

जे तो विषयांची दाट झाडी- । माजि कामक्रोधांचीं सांकडीं । चुकावूनि आला पाडीं। सद्वासनेचिया २७ मग साधुसंगें सुभटा। उजू सत्कर्माचिया वाटा। अप्रवृत्तीचा अव्हांटा डावलूनि २८ आणि जन्मशतांचा वाहतपणा। तेविंची आशेचिया न लेचि वाहणा। तेथ फलहेतूचा उगाणा। कवणु चाळी २९ ऐसा शरीरसंयोगाचिये राती- । माजि धांवतां सडिया आयती । तंव कर्मक्षयाची पाहाती । पाहांट जाली १३० तैसीच गुरुकृपा उखा उजळली । ज्ञानाची वोतपली पडली । तेथ साम्याची ऋद्धि उघडली । तयाचिये दिठी ३१ ते वेळीं जयाकडे वास पाहे । तेउता मीचि तया एकु आहे । अथवा निवांत जरी राहे । तऱ्ही मीचि तया ३२ हें असो आणिक कांहीं । तया सर्वत्र मी-

नाहीं, त्याप्रमाणें हा जरी मद्रूप झाला, तरी त्याचा भक्ताचा बाणा जात नाही. ११४ जर वारा हालवून पाहिला तर तो गगनाहून वेगळा असतो, एऱ्हवीं गगन आणि तो ज्याप्रमाणें एकच, ११५ त्याचप्रमाणें शरीरासंबंधी सर्व कर्मांच्या आचरणानें तो माझा भक्त असा वाटतो; परंतु स्वानुभवाच्या योगानें तो मद्रूपच असतो; ११६ आणि ज्ञानप्राप्तीच्या उजेडानें मीच त्याचा आत्मा आहें असें तो जाणतो, म्हणून मीही संतोष पावून त्याला आपला आत्मा असें म्हणतो. ११७ जो जीवपणाच्या पलीकडील (आत्मस्वरूपाची) खूण समजून घेऊन व्यवहारांत वागतो, तो देह धारण केल्यामुळें माझ्यापासून वेगळा होईल का पहा बरें ? ११८

अन्वय- एते सर्वे एव उदाराः सन्ति), ज्ञानी तु (मम) आत्मा एव (अस्ति, इति मे मत; युक्तात्मा सः हि अनुत्तमां गतिं मां एव आस्थितः (अस्ति). ॥१८॥

अर्थ–हे सर्वच श्रेष्ठ आहेत; परंतु त्यांत ज्ञानी तर माझा आत्माच असें मी मानितों. कारण, तो माझ्या ठायीं चित्त ठेवून मलाच सर्वोत्तम गति मानून माझा आश्रय करितो. ॥ १८ ॥

म्हणून, आपल्या हिताकरितां हवा तो मनुष्य माझी भक्ति करतो, परंतु मी ज्याच्यावर प्रीति करतों असा एक भक्त ज्ञानीच होय. ११९ हें पहा दुधाच्या आशेनें सर्व लोक गाईला माला घालीत आहेतच, परंतु आपल्या वासराला ती माल्याशिवाय दूध पिऊं देत, १२० कां तर, त्याला दुसरी कांहीं एक गोष्ट माहीत नसून आपल्या तनमनप्राणानें तें आईलाच ओळखीत असतें; आणि जी वस्तु पाहील ती माझी आई आहे असें समजतें. १२१ अशा प्रकारें, तें वासरूं अनन्यभक्त असतें, म्हणून त्याच्यावर गायही तशीच प्रीति करते. यास्तव लक्ष्मीपति (भगवान् श्रीकृष्ण) जें बोलले तें अगदीं खरें. १२२ हें असो. मग म्हणतातः- ज्ञान्यांशिवाय जे तुला इतर भक्त सांगितले, तेही माझे आवडते आहेत. १२३ त्यांना माझें ज्ञान झालें म्हणजे मग ते पुनः संसाराकडे पहात नाहींत. ज्याप्रमाणें नदी सागराला मिळाल्यावर तिचें माघारी फिरणें खुंटतें, १२४ त्याचप्रमाणें ज्याच्या अंतःकरणरूपी दरींतून अनुभवरूप गंगा निघून मला मिळाली, तो मद्रूप झाला हें वर्णन किती करूं ? १२५ एऱ्हवीं ज्ञानी ज्याला म्हणतात, तो केवळ माझा जीव कीं प्राण होय, हें सांगूं नये, पण काय करावें; ही न बोलण्याची गोष्ट तुला प्रसंगोपात सांगितली. १२६

अन्वय ज्ञानवान् बहूनां जन्मनां अंते ' सर्वं वासुदेवः' इति मां प्रपद्यते; सः महात्मा सुदुर्लभः (अस्ति). ॥१९॥

अर्थ-ज्ञानी पुरुषाला, बहुत जन्मांनंतर, ' सर्व कांहीं वासुदेवरूप आहे ' अशी प्रतीति होऊन माझी प्राप्ति होते. असा हा महात्मा फारच दुर्लभ आहे. ॥ १९ ॥

जो विषयरूप दाट झाडींतून कामक्रोधादिक संकटें टाळून व सद्वासनेच्या पहाडावर चढून आला; १२७ नंतर, हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, साधूंच्या संगतीनें, सत्कर्माच्या सरळ वाटेनें, दुराचरणाच्या आडमार्गाला डावलून १२८ आणि फलाशेच्या वाहणा पायांत न घालतां शेंकडों जन्म भक्तीची वाट चालणारा जो ज्ञानी भक्त, तो फलाच्या हेतूंचा का हिशेब करील? १२९ याप्रमाणें शरीरसंबंधीं अज्ञानरूप रात्रींत उपाधिरहित एकटा वाट चालत असतां, सहज कर्मक्षय होऊन ज्ञानोदयाची पहांट होते. १३० त्याच वेळेस गुरुकृपारूप उषःकाल होतो. आणि मग ज्ञानरूप सूर्याचीं कोंवळीं किरणें पडून समदृष्टीचें ऐश्वर्य त्याच्या दृष्टीस पडतें. १३१ त्या वेळीं तो जिकडे जिकडे पाहतो, तिकडे तिकडे त्याला माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. अथवा तो जरी स्वस्थ बसला, तरी त्याला मीच दिसतो. १३२ फार काय सांगावें ? त्याला सर्व ठिकाणीं माझ्यावांचून दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. ज्याप्रमाणें पाण्यांत बुडालेल्या

वांचूनि नाहीं । जैसें सबाह्य जळ डोहीं । बुडालिया घटा ३३ तैसा तो मज-भीतरीं । मी तया आंतुबाहेरी । हें सांगिजेल बोलवरी । तैसें नव्हे ३४ म्हणोनि असो हें इयापरी । तो देखे ज्ञानाची वाखारी । तेणें संसरलेनि करी । आपु विश्व ३५ हें समस्तही श्रीवासुदेवो । ऐसा प्रतीतिरसाचा वोतला भावो । ह्मणोनि भक्तांमाजीं रावो । आणि ज्ञानिया तोचि ३६ जयाचिये प्रतीतीचा वाखारां । पवाडु होय चराचरा । तो महात्मा धनुर्धरा । दुर्लभु आथी ३७ येर बहुत जोडती किरीटी । जयांचीं भजनें भोगासाठीं । जे आशातिमिरें दृष्टी । विषयांध जाले ३८

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

आणि फळाचिया हांवा । हृदयीं कामा जाला रिगावा । कीं तयाचिये घसणी दिवा । ज्ञानाचा गेला ३९ ऐसे उभयतां आंधारीं पडले । ह्मणोनि पासींचि मातें चुकले । मग सर्वभावें अनुसरले । देवतांतरां १४० आधींच प्रकृतीचे पाइक । वरी भोगालागीं तंव रंक । मग तेणें लोलुपत्वें कौतुक । कैसेनि भजती ४१ कवणी तिया नियमबुद्धि । कैसिया हन उपचारसमृद्धि । कां अर्पण यथाविधि । विहित करणें ४२

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याऽचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् २१

पैं जो जिये देवतांतरीं । भजावयाची चाड करी । तयाची ते चाड पुरी । पुरविता मी ४३ देवोदेवीं मीचि पाहीं । हाही निश्चय त्यासि नाहीं । भाव ते ते ठायीं । वेगळाला धरी ४४

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥२२॥

मग तिया श्रद्धायुक्त । तेथिंचें आराधन जें उचित । नें सिद्धीवरी समस्त । वर्तो लागे ४५ ऐसें जेणें जें भाविजे । तें फळ तेणें पाविजे । परी तेंही सकळ निपजे । मजचिस्तव ४६

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥२३॥

परी ते भक्त माते नेणती । जे कल्पनेबाहेरी न निघती । ह्मणोनि कल्पित फळ पावती । अंतवंत ४७ किंबहुना ऐसें भजन । तें संसाराचेंचि साधन । येर फळभोग तो स्वप्न । नावभरी दिसे ४८ हें असो परौतें । मग होकां आवडतें । परि यजी जो देवतांतें । तो देवत्वासीचि ये ४९ येर तनुमनप्राणीं । जे अनुसरले माझेयाचि वाहणीं । ते देहाच्या निर्वाणीं । मीचि होती १५०

घटाच्या आंत व बाहेर पाणीच असतें; ३३ त्याप्रमाणें, तो माझ्या आंत व मी त्याच्या अंतर्बाह्य आहे हें बोलून दाखविण्यासारखें नाहीं. ३४ म्हणून तें असो. याप्रमाणें त्याला ज्ञानाची वखारच दृष्टीस पडते; आणि तो ज्ञानानें सावरल्यावर जिकडे जिकडे संचार करितो, तिकडे तिकडे त्याला आपणच विश्व आहों असें भासतें. ३५ या सर्व विश्वांत वासुदेव भरला आहे असा त्याचा पूर्ण अनुभव असतो, म्हणून भक्तांमध्यें तोच सर्व श्रेष्ठ आणि तोच ज्ञानी होय. ३६ धनुर्धरा, ज्याच्या अनुभवाच्या वखारींत सर्व चराचर विश्व सांठविलेलें आहे, असा हा महात्मा फार दुर्लभ आहे. ३७ याच्याशिवाय, अर्जुना, पुष्कळ मला भजतात, पण त्यांची भक्ति फक्त विषयसुखाशेनें असते. कारण, आशातिमिरानें त्यांची दृष्टि विषयांध झालेली असते; ३८

अन्वय–तैः तैः कामैः हृतज्ञानाः स्वया प्रकृत्या नियताः (अज्ञानिनः, तं तं नियम आस्थाय अन्यदेवताः प्रपद्यंते २०

अर्थ–वेगवेगळ्या कामनांनीं ज्यांचें ज्ञान नाहीसें झालें आहे, आणि जे अज्ञानी आपआपल्या स्वभावाच्या अधीन झालेले आहेत, ते [ज्या ज्या देवतेचा जो जो उपासनानियम असेल,] त्या त्या नियमांचें अवलंबन करून [मज आत्मरूप वासुदेवाहून भिन्न असलेल्या] इतर देवतांस भजतात. ॥ २० ॥

आणि फळाच्या इच्छेनें त्याच्या हृदयांत कामाचा रिघाव झाल्यामुळें त्याच्या संसर्गानें ज्ञानरूपी दिवा मालवतो. ३९ अशा रीतीनें त्यांना अंतर्बाह्य अंधार होतो, म्हणून मी त्यांच्याजवळ असूनही ते मला अंतरतात; आणि मग सर्वभावानें इतर देवांना भजूं लागतात. १४० अगोदर ते मायेच्या अधीन झालेले, आणि त्यांत फलप्राप्तीकरितां दीन झालेले, मग काय! ते मोठ्या कौतुकानें लंपट होऊन देवांची कशी भक्ति करितात पण! ४१ कोणत्या नियमानें व उपचारद्रव्यानें, तसेंच यथाविधि त्याला काय वस्तु अर्पण केल्या पाहिजेत इकडे लक्ष देऊन जे जे उपचार त्याला आवडत असतील ते ते करतात! ४२

अन्वय–यः यः भक्तः यां यां तनुं श्रद्धया अर्चितुं इच्छति, तां एव तस्य तस्य श्रद्धां अहं अचलां विदधामि. २१

अर्थ–जो जो भक्त ज्या ज्या देवतेच्या ठायीं भक्ति ठेवून श्रद्धेनें आराधना करूं इच्छितो, त्याची त्याची ती श्रद्धा मी त्या त्या देवतेच्या ठायीं स्थिर करितों ॥२१॥

परंतु जो जो ज्या ज्या देवतेची फळाकरितां उपासना करितो, त्याची ती इच्छा मीच पुरवितों. ४३ हें पहा–देव-देवी मीच आहें; परंतु त्याचा तसाही निश्चय नसतो, म्हणून त्या त्या देवतांचे ठिकाणीं त्याचा निरनिराळा भाव असतो. ४४

अन्वय सः तया श्रद्धया युक्तः तस्याः राधनं ईहते, ततः च मया एव विहितान् तान् कामान् लभते हि. ॥२२॥

अर्थ–तो त्या श्रद्धेनें युक्त होऊन त्या देवतेचें आराधन करण्याचा प्रयत्न करतो; आणि मग मींच निर्माण केलेल्या त्याच्या त्या कामना पूर्ण होतात ॥ २२ ॥

मग त्यांना ज्या ज्या देवतेची श्रद्धा असेल, त्या त्या देवतेचें, आपली कार्यसिद्धि होईपर्यंत, ते यथाविधि पूजन करितात. ४५ याप्रमाणें ज्यानें जें फल इच्छावें तें त्याला प्राप्त होतें; परंतु तें सर्व माझ्यापासूनच मिळतें. ४६

अन्वय–अल्पमेधसां तेषां तत् फलं तु अन्तवत् भवति; देवयजः देवान् यान्ति, मद्भक्ताः अपि मां यान्ति. ॥२३॥

अर्थ–[परंतु अन्य देवतांस भजणाऱ्या त्या] अल्पबुद्धि मनुष्यांना प्राप्त होणारें तें फल नाशवंत असतें. देवतांचे भक्त देवतांना जाऊन मिळतात; आणि माझे भक्त मला येऊन मिळतात. ॥ २३ ॥

परंतु ते भक्त मला जाणत नाहींत; कारण ते आशापाशांतून मुक्त होत नाहींत, [त्यांतच घोटाळतात;] आणि म्हणूनच, नाशवंत अशीं इच्छित फलें त्यांना प्राप्त होतात. ४७ किंबहुना अशा प्रकारचें हें भजन म्हणजे संसाराचें साधनच होय. बाकी त्याचा फलभोग म्हणजे स्वप्नांतील क्षणिक सुखाप्रमाणेंच होय. ४८ हें एकीकडे राहूं द्या, त्याचें आवडतें दैवत कां असेना, त्यानें त्या देवतांचें पूजन केलें म्हणजे तो देवत्वच पावतो. ४९ बाकी तनमन अर्पण करून जे माझ्याच भक्तिमार्गाला लागले, ते देहांतीं माझ्याकडे येतात. १५०

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः । परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

परी तैसें न करिती प्राणिये । वांयां आपल्या हितीं वाणिये । जे पोंहताति पाणिये । तळहातिंचेनि ५१ नाना अमृताच्या सागरीं बुडिजे । मग तोंडा कां वज्रमिठी पाडिजे । आणि मनीं तरी आठविजे । थिल्लरोदकातें ५२ हें ऐसें कासया करावें । जे अमृतींही रिगोनि मरावें । तें सुखें अमृत होऊनि कां नसावें । अमृतामाजीं ५३ तैसा फळहेतूचा पांजरा । सांडूनियां धनुर्धरा । कां प्रतीतिपाखीं चिदंबरा । गोसाविया नोहावें ५४ जेथ उंचावलेनि पवाडें । सुखाचा पैसारु जोडे । आपुलेनि सुरवाडें । उडों ये ऐसा ५५ तया उपमा माप कां सुबावें । मज अव्यक्ता व्यक्त कां मानावें । सिद्ध असतां कां निमावें । साधनवरी ५६ परि हा बोल आघवा । जरी विचारिजतसे पांडवा । तरी विशेषें या जीवां । न चोजवे गा ५७

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५

कां जे योगमायापडळें । हे जाले आहाती आंधळे । ह्मणोनि प्रकाशाचेनि देहबळें । न देखती मातें ५८ एऱ्हवीं मी नसें ऐसें । काय वस्तुजात असे । पाहें पां लवण जळरसें- । रहित आहे ५९ पवन कवणातें न शिवेचि । आकाश कें न समायेचि । हें असो एक मीचि । विश्वीं आहें १६०

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चाऽर्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

येथें भूतें जियें अतीतलीं । तियें मीचि होऊनि ठेलीं । आणि वर्तत आहाति जेतुलीं । तींही मीचि ६१ कां भविष्यमाणें जियें हीं । तींही मजवेगळीं नाहीं । हा बोलचि एऱ्हवीं कांहीं । होय ना जाय ६२ दोराचिया सापासी । डोंबा बडिया ना गव्हाळा ऐसी । संख्या न करवे कोण्हासी । तेवीं भूतांसि मिथ्यत्वें ६३ ऐसा मी पंडुसुता । अनुस्यूत सदा असतां । या संसार जो भूतां । तो आनें बोलें ६४ तरि तेचि आतां थोडीसी । गोठी सांगिजेल परियेसीं । जैं अहंकार तनूंसी । वालभ पडिलें ६५

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥२७॥

तेथ इच्छा हे कुमारी जाली । मग ते कामाचिया तारुण्या आली । तेथ द्वेषेंसीं मांडिली । वराडिक ६६ तया दोघांस्तव जन्मला । ऐसा द्वंद्वमोह जाला । मग तो आजेयानें वाढविला । अहंकारें ६७ जो धृतीसि सदां प्रतिकूळु । नियमाही नागवे सळु । आशारसें दोंदिलु । जाला सांता ६८ असंतुष्टीचिया म-

अन्वय–मम परं अव्ययं अनुत्तमं भावं अजानन्तः अबुद्धयः अव्यक्तं मा व्यक्तिं आपन्नं मन्यन्ते. ॥२४॥

अर्थ–माझा उत्कृष्ट, अविनाशी व अत्युत्तम असा भाव न जाणणारे अज्ञानी लोक मी अव्यक्त असतां मला देहधारी मानतात. ॥ २ ॥

पण प्राणी तसें करीत नाहींत, आणि फुकट आपल्या हिताचें नुकसान करून घेऊन [इतर देवतांच्या पूजनानें अल्प फलप्राप्ति करून घेऊन] तळहातावरच्या पाण्यांत पोहल्याप्रमाणें करतात ! ५१ किंवा अमृताच्या समुद्रांत बुडाला असतां मग तोंड दाबून कां धरावें ? आणि मनामध्यें डबक्यांतील पाण्याची आठवण कां करावी ? ५२ अमृतांत शिरून देखील मरावयाचें, हें असें तरी का करावें ? अमृतांत सुखानें अमृतरूप होऊन कां राहूं नये ? ५३ त्याचप्रमाणें, धनुर्धरा, फलाशारूप पिंजरा टाकून देऊन अनुभवरूप पंखांनीं (संचार करून) चिदाकाशाचे (भगवत्स्वरूपाचे) धनी कां न व्हावें ? ५४ तें चिदाकाश, आपण कितीही उंच उडण्याचें मनांत आणलें तरी सुखानें उडण्यास फैलावलेलें आहे. ५५ त्या मला न मोजतां येणाऱ्याला मापांत कां घालावें ? मज निराकाराला साकार कां मानावें ? मी सिद्ध असतां माझ्या प्राप्तीकरतां साधनानें कां शिणावें ? ५६ पण, अर्जुना, खरोखर विचार केला तर हें माझें वरील बोलणें जीवांना बहुतकरून आवडत नाहीं. ५७

अन्वय–योगमायासमावृतः अहं सर्वस्य प्रकाशः न (अस्मि), अयं मूढः लोकः अजं अव्ययं मां न अभिजानाति २५

अर्थ–योगमायेनें गुरफटलेला जो मी, तो, सर्वांना स्पष्ट दिसत नाहीं. हे मूढ लोक, जन्माला न येणाऱ्या व अविनाशी अशा मला जाणत नाहींत. ॥ २५ ॥

कां कीं, योगमायेच्या पडद्यानें जे आंधळे झालेले असतात; म्हणून, देहबुद्धीच्या बळानें, प्रकाशरूप जो मी त्या मला पहात नाहींत. ५८ एऱ्हवीं मी नाहीं अशी एक तरी वस्तु आहे का ? पहा कीं, कोणतेंही पाणी रसविरहित आहे का ? ५९ वारा कोणाला स्पर्श करीत नाहीं ? आकाश कोठें समावत नाहीं ? हें असो; अवघ्या विश्वांत मीच भरलेला आहें. १६०

अन्वय–अर्जुन, अहं समतीतानि वर्तमानानि च भाविष्याणि च भूतानि वेद; कश्चन तु मां न वेद. ॥२६॥

अर्थ–अर्जुना, मागें झालेलीं, सध्यां असणारीं, आणि पुढें होणारीं भूतें मी जाणतों; परंतु मला कोणी जाणत नाहीं.

ह्या जगांत जितके प्राणी होऊन गेले, त्यांचे ठिकाणीं मीच होतों, आणि हल्लीं आहेत त्यांतही मीच आहें. ६१ किंवा पुढें होणार आहेत, तेही मजपासून भिन्न नाहींत; परंतु हें फक्त बोलणें आहे. बाकी कांहीं होत नाहीं, आणि कांहीं जात नाहीं. ६२ ज्याप्रमाणें दोरीच्या सापाविषयीं तो काळा, कवड्या, गव्हाळा वगैरे कांहींच कल्पना करतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें, प्राणिमात्र मिथ्या असल्यामुळें तत्संबंधीं कोणतीच कल्पना करतां येत नाहीं. ६३ हे पांडुसुता, अशा प्रकारें मी सदा अखंड व्याप्त आहें; प्राणिमात्राच्या मागें जो संसार लागला आहे, त्याचें कारण निराळें आहे. ६४ म्हणून त्याविषयीं थोडीशी गोष्ट सांगतों, ती ऐक: अभिमान व तनु (शरीर) या दोहोंची प्रीति जडली; ६५

अन्वय–परंतप भारत, सर्वभूतानि इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन सर्गे संमोहं यान्ति. ॥२७॥

अर्थ–हे परंतपा भारता, इच्छा आणि द्वेष यांपासून उत्पन्न झालेल्या सुखदुःखरूप मोहानें सर्व भूतें वेडावून जाऊन उत्पत्तिकाळीं मोठ्या गोंधळांत पडतात. ॥२७॥

त्या दोघांच्या प्रीतीपासून इच्छारूप कन्या उत्पन्न झाली, व ती आपल्या कामाच्या पूर्ण तारुण्यांत आल्यावर तिचें द्वेषाशीं लग्न लागलें. ६६ त्या दोघांपासून (सुखदुःखरूप) द्वंद्वमोह हा पुत्र झाला. नंतर त्याच्या अहंकारआजोबांनीं त्याला वाढविलें. ६७ जो द्वंद्वमोह नेहमीं धैर्याला प्रतिकूळ व इंद्रियदमनाला द्वेषामुळें आकलन होत नाहीं; कारण तो आशारूप दुग्धानें पुष्ट झालेला आहे. ६८ हे धनु-

दिरा । मत्त होवोनी धनुर्धरा । विषयाचे वोवरां । विकृतीविण ६९ तेणें भावशुद्धीचिया वाटे । विखुरले विकल्पाचे कांटे । मग चिरिले अव्हांटे । अप्रवृत्तीचे १७० तेणें भूतें भांबावलीं । ह्मणोनि संसाराचिया आडवामाजि पडिलीं । मग महादुःखाच्या घेतलीं । दांडे वरी ७१

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम । ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥२८॥

ऐसे विकल्पाचे वांयाणे । कांटे देखोनि सणाणे । जे मतिभ्रमाचें पासावणें । घेतीचिना ७२ उजू एकनिष्ठेच्या पाउलीं । रगडूनि विकल्पाचिया भालीं । महापातकांची सांडिली । अटवी जिहीं ७३ मग पुण्याचे धावा घेतले । आणि माझी जवळीक पातले । किंबहुना ते चुकले । वाटवधेयां ७४

जराभरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

एऱ्हवीं तरी पार्था । जन्ममरणाची निमे कथा । ऐसिया प्रयत्नातें आस्था विये जयाची ७५ तया तो प्रयत्नुचि एके वेळे । मग समग्र परब्रह्में फळे । जया पिकलेया रसु गळे । पूर्णतेचा ७६ तेवेळीं कृतकृत्यता जग भरे । तेथ अध्यात्माचें नवलपण पुरे । कर्माचें काम सरे । विरमे मन ७७ ऐसा अध्यात्मलाभु तया । होय गा धनंजया । भांडवल जया । उद्यमीं मी ७८ तयातें साम्याचिये वाढी । ऐक्याची सांदे कुळवाडी । तेथ भेदाचिया दुबळवाडी । नेणिजे तया ७९

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ३०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ७

जिहीं साधिभूता मातें । प्रतीतीचेनि हातें । धरूनि अधिदैवातें । शिवतलें गा १८० जया जाणिवेचेनि वेगें । मी अधियज्ञुही दृष्टी रिगें । ते तनूचेनि वियोगें । विऱ्हये नव्हती ८१ एऱ्हवीं आयुष्याचें सूत्र विघडतां । भूतांची उमटे खडाडता । काय न मरतयाहि चित्ता । युगांत नोहे ८२ परी नेणों कैसें पैं गा । जे जडोनि गेले माझिया आंगा । ते प्रयाणींचिया लगबगा । न सांडितीच मातें ८३ एऱ्हवीं तरी जाण । ऐसे जे निपुण । तेचि अंतःकरण- । युक्त योगी ८४ तंव इये शब्दकुपिकेतळीं । नोडवेचि अवधानाची अंजुळी । जे नावेक अर्जुन तये वेळीं । मागांचि होता ८५ जेथ तद्ब्रह्मवाक्यफळें । जियें नानार्थरसें रसाळें । बहकताती परिमळें । भावाचेनि ८६ सहज कृपामंदानिळें । कृष्णद्रुमाचीं वचनफळें । अर्जुनश्रवणाचिये खोळे । अवचित पडिलीं ८७ तियें प्रमेयाचीं हो कां वळलीं । कीं ब्रह्मरसाच्या सागरीं चुबुकळिलीं । मग तैसींच [illegible] घोळिलीं । परमानंदें ८८ तेणें बरवेपणें निर्मळें । अर्जुना उन्मेषाचे डोहळे । घे-

धरा, असंतोषरूप मद्यानें उन्मत्त झाल्यामुळें तो विषयांच्या उपभोगाला विटत नाहीं. ६९ त्यानें शुद्ध भक्तीच्या वाटेवर विकल्पाचे कांटे पसरून मग कुमार्गाच्या आडवाटा काढिल्या आहेत. १७० त्यायोगानें प्राणिमात्र भ्रम पावून संसाररूप अरण्यांत पडतात, व त्यांना महादुःखाचे सपाटे सोसावे लागतात.

अन्वय-येषां पुण्यकर्मणाम् जनानां तु पापं अंतगतं (अस्ति), ते दृढव्रताः (जनाः) द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः (संतः) मां भजते ॥२८॥

अर्थ-परंतु पुण्यकर्मांच्या योगानें ज्यांचें पातक लयास गेलें आहे, ते दृढनिश्चयी जन सुखदुःखांच्या मोहापासून मुक्त होऊन मला भजतात. ॥ २८ ॥

याप्रमाणें विकल्पाचे तीक्ष्ण परंतु निष्फल कांटे पाहून, ज्यांपासून मतिभ्रमाचे पाश उत्पन्न होतात त्यांना जे मानीत नाहींत; ७२ भक्तीच्या एकनिष्ठेच्या पावलांनीं जे नीट जातांना विकल्पाचे भाल्यासारखे कांटे चिरडून टाकतात; ते महापातकांचें अरण्य टाकून सरळ मार्गानें जातात. ७३ नंतर, पुण्याच्या मार्गानें धूम ठोकून माझें सान्निध्य पावतात, आणि अशा रीतीनें वाटमाऱ्यांच्या (कामक्रोधादिकांच्या) हातून सुटतात ! ७४

अन्वय-ये मां आश्रित्य जरामरणमोक्षाय यतंति, ते तत् ब्रह्म, कृत्स्नं अध्यात्मं, अखिलं कर्म च विदुः. ॥२९॥

अर्थ-जे माझ्या आश्रयानें जरामरणांपासून मुक्त होण्यासाठीं यत्न करतात, ते तें ब्रह्म जाणतात; आणि सर्व अध्यात्माला व सर्व कर्मांलाही जाणतात. ॥ २९ ॥

एऱ्हवीं, पार्था, जन्ममरणांच्या फेऱ्यांतून सुटावें असें जें साधन आहे, त्याच्या प्राप्तीची ज्यांना इच्छा उत्पन्न होते, ७५ त्यांना त्यांचा तो प्रयत्न केव्हां तरी फलद्रूप होऊन ब्रह्मप्राप्ति होते, व पिकलेल्या फळांच्या रसाप्रमाणें ते पूर्णतेस पावतात. ७६ त्या वेळीं, आम्ही धन्य आहों, असें त्यांना वाटून सर्व जगभर आनंद भरलेला दिसतो. नंतर आत्मज्ञानाची हौस पुरी होऊन व कर्में जागच्या जागीं राहून त्यांचें मन शांत होतें. ७७ हे धनंजया, अशा रीतीनें त्यांना आत्मज्ञानाचा लाभ होतो. कारण, त्यांच्या या परमार्थरूप व्यापारांत भांडवल मीच आहें. ७८ त्यांना समदृष्टि हेंच व्याज मिळून ऐक्यरूप संपत्तीची समृद्धि होते, यामुळें भेदरूप दैन्याची ओळखही रहात नाहीं.

अन्वय-ये साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च मां विदुः, ते युक्तचेतसः प्रयाणकाले अपि च मां विदुः. ॥३०॥

अर्थ-जे [योगी] अधिभूत, अधिदैव आणि अधियज्ञ यांसह मला जाणतात; ते स्वस्थचित्त पुरुष मरणकालींही मला जाणतात ॥ ३० ॥

ज्यांनीं अनुभवाच्या हातांनीं मायावश जीवाला धरून पांचभौतिकासह मला स्पर्श केला, १८० ज्यांनीं ज्ञानाच्या बळानें मला अधियज्ञ (परमात्मा) या दृष्टीनें पाहिलें, त्यांना शरीराच्या वियोगानें (मरणसमयीं) दुःख होत नाहीं. ८१ एऱ्हवीं, आयुष्याची दोरी तुटावयाचे बेतांत आली असतां प्राण्याची जी खळबळ उडून जाते, ती पाहून न मरणारांच्या चित्ताला सुद्धां युगांत (प्रळयकाळ) ओढवल्यासारखें नाहीं का होत ? ८२ परंतु तें माझ्या ठिकाणीं कसें व किती ऐक्यदशेला पावले आहेत, हें वर्णन करणें अशक्य आहे. कारण ते मरणाच्या कठीण प्रसंगींही मला विसंबत नाहींत. ८३ एऱ्हवीं असें पक्कें समज कीं, जे अशा प्रकारें पूर्ण ज्ञानी आहेत, तेच अंतःकरणानें माझें ऐक्य पावले आहेत. ८४ हें तत्त्व सांगते वेळीं श्रीकृष्णाच्या मुखांतील शब्दरूप कुपीच्या खालीं अर्जुनाची अवधानरूप ओंजळ नव्हती. कारण त्याचें चित्त मागील एकोणतिसाव्या श्लोकार्थाच्या चिंतनांत गुंतलें होतें. ८५ त्या ठिकाणीं तीं ब्रह्मप्रतिपादक वाक्यें हींच फळें पुष्कळ अर्थरूपी रसानें भरलेलीं होतीं, व त्यांचा भक्तिरूप सुवास चोहींकडे पसरला होता. ८६ त्या वेळीं कृष्णकृपारूप मंद वाऱ्याच्या योगानें, श्रीकृष्णरूप वृक्षापासून वचनरूप फळें अर्जुनाच्या श्रवणरूप ओटींत सहज येऊन पडलीं ! ८७ तीं फळें वेदांतसिद्धांतांचींच बनलेलीं, ब्रह्मरसाच्या सागरांत बुचकळलेलीं, व तशींच परमानंदरूप साखरेंत घोळलेलीं होतीं. ८८ अशा रीतीनें बनलेलीं जीं निर्मळ फळें, त्यांच्या अर्थरूपी गर्भाचा (ज्ञानाचा)

ताति गळाळे । विषयामृताचे८९तिया सुखसंपत्ति जोडलिया । मग स्वर्गी वाती वांकुलिया । हृदयाच्या जीवीं गुतकुलिया होत आहाती१९०ऐसें वरचिलीचि बरवा। सुख जावों लागलें फावा । तंव रसस्वादाचिया हांवा । लाहो केला ९१ झडकरी अनुमानाचेनि करतळें । घेऊनि तियें वाक्यफळें । प्रतीतिमुखीं एके वेळे । घालूं पाहे ९२तंव विचाराचिया रसना न दाटती । वरी हेतूच्या दशनीं न फुटती । ऐसें जाणोनि सुभद्रापती । चुंबीच्चिना९३मग चमत्कारला म्हणे । इयें जळींचीं मा तारागणें। कैसा झकविलों असलगपणें । अक्षरांचेनि९४इयें पदें नव्हती फुडिया । गगनाचिया घडिया । येथ आमुची मति बुडालिया । थाव न निघे९५वांचूनि जाणावयाची कें गोठी । ऐसें जीवीं कल्पूनि किरीटी । तिया पुनरपि केली दृष्टी । यादवेंद्रा ९६ मग विनविलें सुभटें । हां हो जी ये एकवाटे । सातही पदें अनुच्छिष्टें । नवलें आहाती९७ एऱ्हवीं अवधानाचेनि वहिलेपणें । नाना प्रमेयांचे उगाणे । काय श्रवणाचेनि आंगवणें । बोलों लाहाती ९८ परि तैसें हें नोहेचि देवा । देखिला अक्षरांचा मेळावा । आणि विस्मयाचिया जीवा । विस्मयो जाला ९९ कानाचेनि गवाक्षद्वारें । बोलाचे रश्मी अभ्यंतरें । पाहेना तंव चमत्कारें । अवधान ठेलें २०० तोविंचि अर्थाची चाड मज आहे । ते सांगतांही वेळु न साहे । म्हणूनि निरूपण लवलाहें । कीजो देवा १ असा मागील पडताळा घेउनी । पुढां अभिप्राय दृष्टी सूनी । तोविंचि माजि शिरउनी। आर्ती आपुली २ कैसी पुसती पाहे पां जाणिव । भिडेंचि तरी लंघों नेदी शिंव । एऱ्हवीं श्रीकृष्णहृदयासि खेंव । देवों सरला ३ अहो श्रीगुरूतें जें पुसावें । तें येणें मानें सावध होआवें । हें एकाचि जाणें आघवें । सव्यसाची ४ आतां तयाचें तें प्रश्न करणें । वरी सर्वज्ञ श्रीहरीचें बोलणें । हें संजयो आवडलेपणें । सांगेल कैसें ५ तिये अवधान द्यावें गोठी । बोलिजेल नीट मऱ्हाटी । जैसी कानाचे आधीं दृष्टी । उपेगा जाये ६ बुद्धीचिया जिभा । बोलाचा न चाखतां गाभा । अक्षरांचिया भांबा । इंद्रियें जिती ७ पहा पां मालतीचे कळे । घ्राणासि कीर वाटले परिमळें तरी । वरचिला बरवा काइ डोळे । सुखिये नव्हती८तैसें देशियेचिया हवावा। [illegible] करिती राणिवा। मग प्रमेयाचिया गांवा । लेसां जाइजे ९ ऐसेनि नागरपणें । बालु निमे तें बोलणें । ऐका ज्ञानदेव म्हणे । निवृत्तीचा २१०

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्लोक ३०, ओंव्या २१०.

लाभ व्हावा अशी अर्जुनास इच्छा उत्पन्न होऊन तो विस्मयरूप अमृताचे घोंट घेऊं लागला. ८९ अशा रीतीनें सुखसंपत्तीच्या लाभामुळें अर्जुनाच्या अंतःकरणांत आनंदाच्या इतक्या गुदगुल्या होऊं लागल्या कीं, तो स्वर्गसुख भोगणारासही टुकटुक माकड करूं लागला म्हणजे तुच्छ मानूं लागला. १९० याप्रमाणें त्या फुलांचें बाहेरील स्वरूप पाहून त्याचा आनंद वाढूं लागला त्या वेळेस त्या फलांची चव घेण्याची जिभेला उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली. ९१ ह्मणून लवकर अनुमानरूप हस्तावर तीं श्रीकृष्णवाक्यरूप फलें घेऊन तीं तो अनुभवरूप मुखांत एकदम घालूं लागला. ९२ त्या वेळीं विचाररूप जिभेनें तीं घेतां येईनात, व हेतुरूप दांतांनीं फुटेनात असें जाणून, सुभद्रापति जो अर्जुन, तो त्यांना तोंड लावीना. ९३ मग चमत्कार वाटून असें म्हणतो कीं, "अहो, पाण्यांत दिसणाऱ्या नक्षत्राप्रमाणें या अक्षरांच्या सुंदरपणानें अक्षरांना फल समजून मी कसा फसलों! ९४ हीं अक्षरांचीं पदें नसून केवळ आकाशाच्या घड्या आहेत, व ह्यांत आमच्या बुद्धीनें किती जरी बुड्या मारल्या, तरी कांहीं थांग लागावयाचा नाहीं." ९५ (तेव्हां हीं फलें घेतां येत नाहींत तर) मग तीं जाणतां कशीं येतील? असें अर्जुनानें मनांत आणून पुनः यादवेंद्र श्रीकृष्णाकडे पाहिलें. ९६ मग अर्जुनानें देवाची विनंती केली कीं, "देवा, हीं जीं एकत्रटलेलीं सात पदें, त्यांचा कधींही कोणी स्वाद घेतला नाहीं, हें मोठें आश्चर्य आहे ९७ एऱ्हवीं, लक्षपूर्वक ऐकत नसतां, केवळ श्रवणाच्या जोरावर (लक्ष नसतां श्रवण केलेलें असेल तर) अनेक साधारण सिद्धांतांचे तात्पर्यार्थ तरी बोलून दाखवितां येतील का? ९८ नाहीं. आणि त्यांतूनही, देवा, आपलें हें बोलणें कांहीं साधारण नव्हे हीं अक्षरें नुसतीं पाहिल्यावर विस्मयाला देखील मोठें आश्चर्य वाटेल. ९९ कानाच्या झरोक्यांतून बोलरूपी किरण आंत शिरले नाहींत, तोंच चमत्कार वाटून माझें लक्ष खुंटलें (मति चालना.) २०० त्या शब्दांचा अर्थ समजण्याची मला फार इच्छा आहे असें म्हणण्यांत जो वेळ चालला आहे, तोही मला सहन होत नाहीं. म्हणून, देवा, लवकर सांगा." १ याप्रमाणें, मागील प्रत्यंतर घेऊन, पुढल्या अभिप्रायावर दृष्टि ठेवून व मध्येंच आपली ऐकण्याची इच्छा दर्शवून अर्जुनानें विचारलें. २ अर्जुनाची प्रश्न करण्याची काय शैली आहे पहा, कीं मर्यादेचें उल्लंघन न करितां श्रीकृष्णाच्या हृदयाला प्रेमालिंगन देण्यास तो तयार झाला! ३ अहो, श्रीगुरूंना ज्या वेळेस पुसावयाचें त्या वेळेस अशाच मर्यादेनें पुसावें लागतें. त्यांची मर्यादा कायम ठेवून कसें पुसावें हें फक्त एक सव्यसाची अर्जुनच जाणतो. ४ आतां त्याचें तें प्रश्न करणें, आणि त्यावर सर्वज्ञ श्रीहरीचें उत्तर देणें, हें संजय कशा प्रेमानें सांगेल तें पहा. ५ जी गोष्ट नीट मराठी भाषेंत सांगितली जाईल तिच्याकडे नीट लक्ष द्या. असें कीं, ज्या योगानें कानाच्या अगोदर दृष्टीला अर्थ दिसेल. ६ बुद्धिरूप जिभेनें त्या शब्दांचा रस न चाखतां अक्षरांच्या शोभेनें इंद्रियें तटस्थ व्हावीं. ७ पहा कीं, मालती पुष्पाच्या कळ्यांचा स्वाद नाकाला खरोखर येईल, परंतु त्याच्या बाहेरील सुरेखपणानें डोळ्यांना सुख होणार नाहीं का? ८ त्याचप्रमाणें, मराठी भाषेच्या शोभेनें इंद्रियें सुखाचें राज्य करतील, व मग त्वरित सिद्धांताच्या गांवाला जातील. ९ अशा सुंदरपणानें जें बोलणें ऐकल्यापासून बोलणें बंद होतें, तें ऐका, असें निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात. २१०

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय आठवा.

अर्जुन उवाच:—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥

मग अर्जुनें ह्मणितलें । हां हो जी अवधारिलें । जें म्यां पुसिलें । तें निरु पिजें १ सांगा कवण तें ब्रह्म । कायसया नाम कर्म । अथवा अध्यात्म । का ह्मणिपे २ अधिभूत तें कैसें । एथ अधिदैवत तें कवण असे । हें उघड म परियेसें । ऐसें बोल ३

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

देवा अधियज्ञ तो काई । कवण पां इये देहीं । हें अनुमानासि कांहीं दिठी न भरे ४ आणि नियता अंतःकरणीं । तूं जाणिजसी देहप्रयाणीं । तें कैसेनि हें शार्ङ्गपाणी । परिसवा मातें ५ देखा धवळारीं चिंतामणीचा । जरी पहुडला होय दैवाचा । तरी वोसणताही बोल तयाचा । सोप न वचे ६ तैसें अर्जुनाचिया बोलासवें । आलें तेंचि ह्मणितलें देवें । परियेसें गा बरवें । जें पुसिलें तुवां ७ किरीटी कामधेनूचा पाडा । वरी कल्पतरूचा आहे मांदोडा ह्मणोनि मनोरथसिद्धीचिया चाडा । तो नवल नोहे ८ कृष्ण कोपोनि ज्यासि मारी । तो पावे परब्रह्मसाक्षात्कारीं । मा कृपेनें उपदेशु करी । तो कैशापरी न पवेल ९ जैं कृष्णचि होइजे आपण । तैं कृष्ण होय आपुलें अंतःकरण । मग संकल्पाचें आंगण । वोळगती सिद्धी १० परि ऐसें जें प्रेम । तें अर्जुनींचि आथि निस्सीम । म्हणऊनि तयाचे काम । सदां सफळ ११ या कारणें श्रीअनंतें । तें मनोगत तयाचें पुसतें । होईल जाणूनि आइतें । वोगरूनि ठेविलें १२ जें अपत्य थानौनि निगे । तयाची भूक ते मातेसीचि लागे । एऱ्हवीं तें शब्दें काय सांगे । मग स्तन्य दे येरी १३ ह्मणोनि कृपाळुवा गुरूचिया ठायीं । हें नवल नोहे कांहीं । परि तें असो आइका काई । जें देव बोलते जाहले १४

श्रीभगवानुवाच:—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय आठवा.

अन्वय-पुरुषोत्तम, तत् ब्रह्म किम्? अध्यात्मं किम्? कर्म (च) किम्? अधिभूतं किम् प्रोक्तं? अधिदैवं च किम् उच्यते? ॥१॥

अर्थ-अर्जुन म्हणाला, "हे पुरुषोत्तमा, तें ब्रह्म म्हणजे काय? अध्यात्म म्हणजे काय? कर्म म्हणजे काय? अधिभूत कशाला म्हणतात? आणि अधिदैव कशाला म्हणतात? ॥ १ ॥

मग अर्जुन म्हणाला, "अहो देवा! ऐकलें का? मीं जें विचारलें तें मला विस्तार करून सांगा. १ ब्रह्म कोणतें, कर्म कशाचें नांव, अथवा अध्यात्म कशाला म्हणतात, २ अधिभूत कसें, आणि या जगांत अधिदैवत कोण आहे, हें मला नीट समजेल असें सांगा. ३

अन्वय-मधुसूदन, अत्र अस्मिन् देहे अधियज्ञः कः कथं (च) (अस्ति)? प्रयाणकाले च नियतात्मभिः त्वं कथं ज्ञेयः असि? ॥२॥

अर्थ-"हे मधुसूदना, या देहामध्यें अधियज्ञ तो कोण व कसा आहे? आणि ज्यांनीं अंतःकरण जिंकलें आहे असे योगी मरणकालीं तुला कसे जाणतात?" २

देवा, अधियज्ञ तो काय, व तो या देहांत कोणता, हें अनुमानानें नीट लक्षांत येत नाहीं. ४ हे शार्ङ्गपाणि ज्यांनीं अंतःकरण स्वाधीन करून घेतलें आहे, त्यांना अंतकालीं तुम्हांला कसें ओळखतां येतें, हें मला चांगल्या रीतीनें समजवा." ५(ज्ञानेश्वर म्हणतात,) पहा कीं, चिंतामणीच्या मंदिरांत एकादा दैववान् मनुष्य जर निजला, तर तो जरी झोंपेंत बरळला तरी त्याचें बरळणें व्यर्थ जात नाहीं. ६ त्याचप्रमाणें, मला तें सांगा असें अर्जुन म्हणाल्याबरोबर देव म्हणाले, "तूं जें कांहीं पुसलेंस तें नीट ऐक." ७ किरीटी हें कामधेनूचें वासरूं असून त्याच्यावर कल्पतरूचा मांडव आहे, अर्थात् त्याच्या मनांतील सर्व हेतु सिद्धीस जातात यांत नवल तें काय? ८ श्रीकृष्ण ज्याला राग वून मारतात, तो देखील ब्रह्मस्वरूपाला पावतो; मग ज्याला कृपादृष्टीनें उपदेश करतील, त्याला काय प्राप्त होणार नाहीं? ९ ज्या वेळेस कृष्ण मीच आहे असा निश्चय होतो, त्या वेळीं आपलें अंतःकरणही कृष्णरूप बनतें; मग संकल्परूप आंगणांत (आपल्या मनांत जे जे संकल्प येतील, ते ते पूर्ण करण्याकरितां ऋद्धिसिद्धि राबत असतात. १०परंतु अशा प्रकारचें जें निस्सीम प्रेम, तें एक अर्जुनाच्या ठिकाणींच आहे, म्हणून त्याच्या इच्छा नेहमीं पूर्ण होतात. ११ म्हणूनच अर्जुन हा आतां आपल्या मनांतील गोष्ट मला विचारील, असें जाणून श्रीकृष्णांनीं आयतेंच उत्तराचें ताट वाढून ठेविलें. १२ स्तनपान करून दूर खेळत असलेल्या बालकाला भूक लागली आहे, हें त्याच्या आईलाच समजतें. नाहीं तर त्यानें मागितल्यावर मग का ती त्याला दूध पाजते? १३ अर्थात् कृपाळू अशा सद्गुरूचे ठिकाणीं (आपल्या शिष्यासंबंधीं) असलें हें प्रेम असणें म्हणजे कांहीं नवल नव्हे. पण हें असो; देव जें कांहीं बोलले तें ऐका. १४

अन्वय-अक्षरं परमं ब्रह्म उच्यते; स्वभावः अध्यात्मं उच्यते:; भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः (अस्ति). ॥३॥

अर्थ-श्रीभगवान म्हणाले:—अविनाशी व श्रेष्ठ तें ब्रह्म, स्वभाव [ब्रह्माचें शरीरांत असणें] हें अध्यात्म; आणि प्राण्यांच्या उत्पत्तीला कारण असलेला जो विसर्ग [यज्ञामध्यें चरुपुरोडाशादिकांचें प्रदान] त्याला कर्म म्हणतात, ३

मग म्हणितलें सर्वेश्वरें। जें आकारीं इये खोंकरें। कोंदलें असत न खिरे। कवणे काळीं १५ एऱ्हवीं सपूरपण तयाचें पहावें। तरि शून्यचि नव्हे स्वभावें। वरि गगनाचेनि पालवें। गाळूनि घेतलें १६ जें ऐसेंही पारि विरुळें। इये विज्ञानाचिये खोळे। हालवलेंही न गळे। तें परब्रह्म १७ आणि आकाराचेनि जालेपणें। जन्मधर्मातें नेणें। आकारलोपीं निमणें। नाहीं कहीं १८ ऐशिया आपुलियाची सहज स्थिती। जया ब्रह्माची नित्यता असती। तया नाम सुभद्रापती। अध्यात्म गा १९ मग गगनीं जेविं निर्मळें। नेणों कैंचीं एक वेळे। उठती घनपटळें। नानावर्णें २० तैसे अमूर्तीं तिये विशुद्धें। महदादि भूतभेदें। ब्रह्मांडाचे बांधे। होंचि लागती २१ पैं निर्विकल्पाचिये बरडी। फुटे आदिसंकल्पाची विरूढी। आणि ते सवेंचि मोडोनि ये ढोंढी। ब्रह्मगोळकांच्या २२ तया एकैकाचे भीतरीं पाहिजे। तंव बीजाचाचि भरिला देखिजे। माजि होतिया जातिया नेणिजे। लेख जीवां २३ मग तया ब्रह्मगोळकांचे अंशांश। प्रसवती आदिसंकल्प असमसहास। हें असो ऐसी बहुवस। सृष्टी वाढे २४ पारि दुजेनाविण एकला। परब्रह्मचि संचला। अनेकत्वाचा आला। पूर जैसा २५ तैसें समविषमत्व नेणों कैंचें। वांयांचि चराचर रचे। पाहातां प्रसवतिया योनीचे। लक्ष दिसती २६ येरी जीवभावाचिये पालविये। कांहीं मर्यादा करूं नये। पाहिजे कवण हें आघवें विये। तंव मूळ तें शून्य २७ म्हणूनि कर्ता मुदल न दिसे। आणि सेखीं कारणही कांहीं नसे। माजि कार्यचि आपैसें। वाढोंचि लागे २८ ऐसा करितेनवीण गोचरु। अव्यक्तीं हा आकारु। निपजे जो व्यापारु। तया नाम कर्म २९

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्। अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

आतां अधिभूत जें ह्मणिपे। तेंहि सांगों संक्षेपें। तरी होय आणि हारपे। अभ्र जैसें ३० तैसें असतेपण आहाच। नाहीं होइजे हें साच। जयांतें रूपा आणिती पांचपांच। मिळोनियां ३१ भूतांतें अधिकरूनि असे। आणि भूतसंयोगें तरि दिसे। जे वियोगावेळे भ्रंशे। नामरूपादिक ३२ तयातें अधिभूत म्हणिजे। मग अधिदैवत पुरुष जाणिजे। जेणें प्रकृतीचें भोगिजे। उपार्जिलें ३३ जो चेतनेचा चक्षु। जो इंद्रियदेशींचा अध्यक्षु। जो देहास्तमानीं वृक्षु। संकल्पविहंगमाचा ३४ जो परमात्माचि परि दुसरा। जे अहंकारनिद्रा निदसुरा। म्ह-

मग सर्वेश्वर म्हणालेः–जें या फुटक्या आकारांत (देहांत) ओतप्रोत भरलेलें असून कोणत्याही वेळीं नाश पावत नाहीं; १५ बरें, त्याचा सूक्ष्मपणा पहावा, तर शून्यच आहे असें वाटेल, परंतु तसें नव्हे, तें किती सूक्ष्म आहे म्हणाल तर आकाशाच्या पदरांतूनही गाळून घेतलें आहे. १६ अशा प्रकारचें जें विरळ आहे व जें प्रापंचिक ज्ञानाच्या मोटेंतून (शरीरांतून) हालवलें असतांही गळत नाहीं, त्याला 'परब्रह्म' असें म्हणतात; १७ आणि आकार म्हणजे शरीर हें जन्मास आल्यानें त्याचे जे धर्म त्याला तें जाणत नाहीं, व तें शरीर नाश पावल्यावरही जें कधीं नाश पावत नाहीं. १८ हे सुभद्रापति, अशा रीतीनें ज्या ब्रह्माची आपल्याच ठिकाणीं निरंतर सहज स्थिती असते, त्याला "अध्यात्म" असें म्हणतात. १९ मग, निर्मळ आकाशांत नानारंगाचे ढग एकदम कसे उत्पन्न होतात हें ज्याप्रमाणें कळत नाहीं, २० त्याचप्रमाणें त्या निराकार शुद्ध ब्रह्मांत प्रकृति–अहंकारादि भेदांनीं ब्रह्मांडाचे आकार होऊं लागतात. २१ परंतु कल्पनातीत शुद्धब्रह्माच्या माळ जमिनींत, मी बहुत प्रकारचा होईन अशा संकल्पाचा अंकुर उत्पन्न होऊन, त्याला लागलीच ब्रह्मांडाचे पुष्कळ घोंडे (आकार) उत्पन्न होतात. २२ प्रत्येक आकारांत पाहूं लागलें म्हणजे तो त्या बीजानें म्हणजे ब्रह्मानेंच भरला आहे असें दिसतें; आणि त्या प्रत्येकांत किती जीव होतात व जातात याची गणना करतां येत नाहीं. २३ मग त्या ब्रह्मांडाच्या गोलाचे प्रत्येक अंगापासून असंख्यात आदिसंकल्प उत्पन्न होतात. असो; अशा रीतीनें सृष्टीचा विस्तार होतो. २४ परंतु दुसऱ्या कोणाशिवाय एकटेंच परब्रह्म सर्वत्र भरलें असून अनेकरूपानें नटून पूर आल्याप्रमाणें भासतें. २५ त्याचप्रमाणें, स्थावरजंगम विश्वाची रचना कारण नसतां उगीच होऊन त्यांत अधिकउणेपणा कसा होतो, हें समजत नाहीं; परंतु पाहूं गेलें असतां लक्षावधि जाति उत्पन्न झालेल्या दिसतात. २६ याव्यतिरिक्त, नानाप्रकारच्या जीवांच्या विस्ताराची मर्यादा करतां येत नाहीं. ह्यांची कोणापासून उत्पत्ति होते हें पाहूं गेलें तर त्यांचें मूळ मायाच आहे. २७ म्हणून, मूळांत कर्त्याचा ठिकाण नसून आणि शेवटीं कांहीं कारणही नसतां मध्येंच कार्याची आपोआप वृद्धि होते. २८ अशाप्रकारें, अव्यक्ताच्या ठिकाणीं कर्त्यावांचून प्रत्यक्ष दिसणारा आकार उत्पन्न करण्याचा जो व्यापार, त्याला कर्म असें म्हणतात. २९

अन्वय–देहभृतां वर, यः क्षरः भावः तत् अधिभूतं, पुरुषः अधिदैवतं, अत्र च देहे अधियज्ञः अहं एव (अस्मि). ४

अर्थ–हे पुरुषश्रेष्ठा, नाशवंत जो भाव [वस्तु] त्याला अधिभूत म्हणावें; [हिरण्यगर्भ (समष्टींतील) आणि तैजस (व्यष्टींतील) जो] पुरुष त्याला अधिदैवत म्हणावें; व या देहांत [केवळ साक्षित्वानें] जो असणारा त्याला अधियज्ञ म्हणावें; व तो मीच आहें. ॥ ४ ॥

आतां 'अधिभूत' ज्याला म्हणतात तें संक्षेपानें सांगतों–ज्याप्रमाणें ढग उत्पन्न होतात आणि लय पावतात, ३० त्याप्रमाणें, ज्याचें अस्तित्व लटकें असून खरोखर पाहूं गेलें असतां जें होत नाहीं व ज्याला पंचमहाभूतें एकत्र होऊन रूपाला आणतात; ३१ जें पंचमहाभूतांच्या आश्रयानें असतें, त्यांच्याच संयोगानें दृष्टीस पडतें, व विनाशकालीं लय पावतें, असें जें नांवरूप ३२ त्याला 'अधिभूत' असें म्हणतात. मग अधिदैवत म्हणजे जीव असें समजावें. तो प्रकृतिजन्य भोगांचा उपभोग घेतो. ३३ जो बुद्धीचा द्रष्टा, इंद्रियरूप देशाचा अधिपति, व शरीराच्या अंतकालीं मनोरथरूप पक्ष्यांचा विसांवा घेण्याचा वृक्ष; ३४ जो प्रत्यक्ष दुसरा परमात्माच आहे, परंतु अहंकाररूप निद्रेत

णोनि स्वप्नाचिया वोरबारा । संतोषें शिणे ३५ जीव येणें नांवें । जयातें आळ-
विजे स्वभावें । तें अधिदैवत जाणावें । पंचायतनींचें ३६ आतां इयेचि शरी-
रग्रामीं । जो शरीरभावातें उपशमी । तो अधियज्ञु एथ गा मी । पंडुकुमरा ३७
येर अधिदैवाधिभूत । तेहि मीचि कीर समस्त । परि पंधरें किडाळा मिळत ।
तें काय सांकें नोहे ३८ तरि तें पंधरेपण न मैळे । आणि किडाळाचियाही
अंशा न मिळे । पारि जंव असे तयाचेनि मेळें । तंव सांकेंचि ह्मणिजे ३९ तैसें
अधिभूतादि आघवें । हें अविद्येचेनि पालवें । झांकलें तंव मानावें । वेगळें ऐसें
४० तेचि अविद्येची जवनिका फिटे । आणि भेदभावाची अवधी तुटे । मग
म्हणों एक होऊनि जरी अटे । तरी काय दोनी होती ४१ पैं केशांचा गुंडाळा ।
वारि ठेविली स्फटिकशिळा । ते वारि पाहिजे डोळां । तंव भेदली गमती ४२
पाठीं केश परौते नेले । आणि भेदलेपण काय नेणों जाहालें । तरि डांक दे-
ऊनि सांदिलें । शिळेतें काई ४३ ना ते अखंडचि आयती । पारि संगें भिन्न
गमली होती । ते सारिलिया मागौती । जैसी का तैसी ४४ तेवींचि अहंभावो
जाये । तरी ऐक्य तें आधींचि आहे । हेंचि साचें जेथ होये । तो अधियज्ञु
मी ४५ पैं गा आम्हीं तुज । सकळ यज्ञ कर्मज । सांगितलें का जें काज । मनीं
धरूनि ४६ तो हा सकळ जीवांचा विसांवा । नैष्कर्म्यसुखाचा ठेवा । पारि उ-
घड करूनि पांडवा । दाविजत असे ४७ पहिलें वैराग्यइंधन परिपूर्ती । इंद्रि-
यानळीं प्रदीप्तीं । विषयद्रव्याचिया आहुती । देऊनियां ४८ मग वज्रासन तेचि
उर्वी । शोधूनि आधारमुद्रा बरवी । वेदिका रचे मांडवीं । शरीराच्या ४९ तेथ
संयमाग्नीचीं कुंडें । इंद्रियद्रव्याचेनि पवाडें । यजिजती उदंडें । युक्तिघोषें ५०
मग मनप्राणसंयम् । हाचि हवनसंपदेचा संभ्रमु । येणें संतोषविजे निर्धूमु ।
ज्ञानानळु ५१ ऐसेनि हें सकळ ज्ञानीं समर्पे । मग ज्ञान तें ज्ञेयीं हारपे । पाठीं
ज्ञेयाचि स्वरूपें । निखिल उरे ५२ तया नांव गा अधियज्ञु । ऐसें बोलला जंव
सर्वज्ञु । तंव अर्जुन अतिप्राज्ञु । तया पातलें तें ५३ हें जाणोनि ह्मणितलें देवें ।
पार्था परिसतु आहासि बरवें । या कृष्णाचिया बोलासवें । येरु सुखाचा जा-
हला ५४ देखा बालकाचिया धणि धाइजे । कां शिष्याचेनि जाहलेपणें हो-
इजे । हे सद्गुरूचि एकलेनि जाणिजे । कां प्रसवतिया ५५ ह्मणोनि सात्त्विक
भावांची मांदी । कृष्णाआंगीं अर्जुनाआधीं । न समातसे परी बुद्धी । सांव-

निजल्यामुळें ज्याला स्वप्नांच्या खटपटीनें संतोष व शीणही होतो; ३५ आणि ज्याला सहजच जीव असें म्हणतात व जो पंचभूतात्मक शरीराची मुख्य देवता आहे त्यास 'अधिदैवत' म्हणतात. ३६ आतां, पांडुकुमरा, याच शरीररूप गांवांत जो शारीरिक उपाधींचा लय करितो, तो 'अधियज्ञ' मी होय. ३७ एऱ्हवीं, अधिदैव व अधिभूत हें सर्व खरोखर मीच आहें; परंतु उत्तम कसाचें सोनें हिणकटाला मिळविल्यावर तें डागलग होत नाहीं का? ३८ तथापि त्याचा उत्तमपणा कमी होत नाहीं व तें हिणकटही होत नाहीं; परंतु जोंपर्यंत त्याच्याशीं एकत्र असतें, तोंपर्यंत त्याला डाकलगच म्हणतात; ३९ त्याचप्रमाणें, अधिभूतादि सर्व हे अज्ञानाच्या पदरानें जोंपर्यंत झांकले आहेत, तोंपर्यंत वेगळे मानले पाहिजेत. ४० तोच अज्ञानाचा पदर गेल्यामुळें भेदभाव नष्ट झाला, मग त्यांची आटणी करूं म्हटलें तर तीं मूळचीं काय दोन होतीं? ४१ असें पहा कीं, केंसांची गुंडाळी करून त्यांजवर स्फटिकाची शिळा ठेवल्यावर ती वरच्या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां जशी भंगलेली दिसते; ४२ पाठीमागून ते केंस एके बाजूस केल्यावर तिच्या चिरा कोणीकडे गेल्या हें समजत नाहीं; म्हणून ती शिळा डांक लावून जोडली आहे का? ४३ नाहीं; तर ती मूळची अखंडितच होती; परंतु केंसांच्या संगतीनें भंगलेली भासत होती, परंतु ते केंस एके बाजूस केल्यावर ती शिळा जशी होती तशीच दिसते; ४४ त्याचप्रमाणें, अहंभाव नाहींसा झाला म्हणजे ऐक्य हें मूळचेंच आहे; व हें ऐक्य जेथें प्रत्ययास येतें तो अधियज्ञ मीच. ४५ हें पहा—जो हेतु मनांत धरून, 'सर्व यज्ञ कर्मापासून झालेले आहेत' म्हणून आम्ही पूर्वीं [चौथ्या अध्यायांत] तुला सांगितलें, तोच हा अधियज्ञ होय. ४६ हा सर्व जिवांचा विसांवा असून ब्रह्मसुखाचा ठेवा आहे. पण, अर्जुना, तुला तो स्पष्ट करून सांगतों. ४७ प्रथम वैराग्यरूप इंधनाच्या पूर्णतेनें इंद्रियरूप अग्नि पेटवून त्यांत विषयरूप द्रव्याची आहुति देतात; ४८ मग वज्रासन हीच भूमिका शुद्ध करून त्यावर मूळबंधमुद्रेचा ओटा करतात, त्यावर शरीराचा मांडव उभा करतात. ४९ त्या ठिकाणीं इंद्रियनिग्रहरूप अग्नीच्या कुंडांत इंद्रियरूप होमद्रव्यें घालून योगमंत्रानें हवन करतात. ५० मग मन व प्राण यांचा निग्रह हीच होमाच्या द्रव्याची तयारी, इनें धुराशिवाय निर्दोष जो ज्ञानाग्नि त्याचा संतोष करितात. ५१ याप्रमाणें हें साहित्य ज्ञानांत अर्पण करून मग तें ज्ञान ब्रह्मांत लय पावतें; नंतर निवळ जें ब्रह्म, तेंच एकटें उरतें. ५२ त्यालाच अधियज्ञ म्हणजे ब्रह्म म्हणावें, असें ज्या वेळेस सर्वज्ञ श्रीकृष्ण बोलतात. तोंच महाबुद्धिवान अशा अर्जुनाच्या ध्यानांत आलें. ५३ अर्जुनाला ब्रह्म समजलें असें देवांनीं जाणून ते म्हणाले, 'तूं फार उत्तम प्रकारें ऐकतो आहेस.' असें श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन संतोषित झाला. ५४ पहा कीं, तान्ह्या मुलाच्या तृप्तीनें आपण तृप्त व्हावें, किंवा शिष्याच्या कृतार्थपणानें आपण कृतार्थ व्हावें, हें एक आई किंवा सद्गुरुच जाणतात. ५५ म्हणून अर्जुनाच्या पूर्वींच श्रीकृष्णाच्या अंगीं अष्टसात्त्विक भाव उत्पन्न होऊन मावेनातसे झाले; परतु देवांनीं बुद्धि आव-

रूनि देवें ५६ मग पिकलिया सुखाचा परिमळु । कीं निवालिया अमृताचा कल्लोळु । तैसा कोंवळा आणि सरळु । बोलु बोलिला ५७ ह्मणे पारिसणेयाच्या राया । आइकें बापा धनंजया । ऐसी जळीं सरलिया माया । तेथ जाळितें तेंही जळे ५८

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुत्क्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

जें आतांचि सांगितलें होतें । अगा अधियज्ञ ह्मणितला जयातें । जे आदीचि तया मातें । जाणोनि अतीं ५९ ते देह झोळ ऐसें मानुनी । ठेले आपणपें आपण होउनी । जैसा मठ गगना भरुनी । गगनींचि असे ६० ये प्रतीतीचिया माजघरीं । तया निश्चयाची वोवरी । आली ह्मणोनि बाहेरी । नव्हेचि से ६१ ऐसें सबाह्य ऐक्य संचलें । मीचि होऊनि असतां रचिलें । बाहेरि भूतांचीं पांचही खवलें । नेणतांचि पडिलीं ६२ आतां उभयां उभेपण नाहीं जयाचें । मा पडिलिया गहन कवण तयाचें । ह्मणोनि प्रतीतीचिये पोटींचें । पाणी न हाले ६३ ते ऐक्याची आहे वोतिली । कीं नित्यतेचिया हृदयीं घातली । जैसी सामरससमुद्रीं धुतली । रुळेचि ना ६४ पैं अथावीं घट बुडाला । तो आंतबाहेरी उदकें भरला । पाठीं दैवगत्या जरी फुटला । तरी उदक काय फुटे ६५ नातरी सर्पें कवच सांडिलें । कां उबारेनें वस्त्र फेडिलें । तरी सांग पां काय मोडलें । अवेवामाजीं ६६ तैसा आकार हा आहाच भ्रंशे । वांचूनि वस्तु ते सांचलीचि असे । तेचि बुद्धि जालिया विसुकुसे । कैसेनि आतां ६७ ह्मणोनि यापरी मातें । अंतकाळीं जाणतसाते । जे मोकळिती देहातें । ते मीचि होती ६८ एऱ्हवीं तरी साधारण । उरीं आदळलिया मरण । जो आठव धरी अंतःकरण । तेंचि होइजे ६९ जैसा कवण एक काकुळती । पळतां पवनगती । दुपाउलीं अवचितीं । कुहामाजि पडियेला ७० आतां तया पडणयाआरौतें । पडण चुकवावया परौतें । नाहीं ह्मणोनि तेथें । पडावेंचि पडे ७१ तेविं मृत्यूचेनि अवसरें एकें । जें येऊनि जीवासमोर ठाके । तें होणें मग न चुके । भलतयापरी ७२ आणि जागता जंव असिजे । तंव जेणें ध्यानें भावना भाविजे । डोळां लागतखेंवो देखिजे । तेंचि स्वप्नीं ७३

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् । तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

तेविं जितेनि अवसरें । जें आवडोनि जीवीं उरे । तेंचि मरणाचिये मेरे । फार हों लागे ७४ आणि मरणीं जया जें आठवे । तो तेचि गतीतें पावे ।

रली, व ५६ पूर्णतेस पावलेल्या सुखाच्या सुगंधाप्रमाणें किंवा थंड झालेल्या अमृताच्या लाटांप्रमाणें कोमल आणि सरळ असे बोल ते बोलूं लागले. ५७ मग म्हणतात:—श्रवण करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा अर्जुना, ऐक. बाबारे, माया जळून गेली, म्हणजे मग तिला जाळणारें ज्ञानही जळून जातें. ५८

अन्वय-यः च अंतकाले मामेव स्मरन् कलेवरम् मुक्त्वा प्रयाति, सः मद्भावं याति; अत्र संशयः न अस्ति ॥५॥

अर्थ-आणि जो अंतकाळीं माझें स्मरण करीत देह सोडतो, तो माझ्या स्वरूपीं मिळून जातो, यांत संशय नाहीं

अरे! आतांच मी ज्याला अधियज्ञ म्हणून सांगितलें होतें, त्या मला जे अगोदर व प्राणांत समयींही जाणतात, ५९ ते देहाला मिथ्या मानून स्वतांचे ठिकाणींच ब्रह्मरूप होतात. ज्याप्रमाणें एकादें घर आकाशानें भरून आकाशांतच असतें, ६० त्याप्रमाणें, अनुभवरूप माजघरांत त्याची निश्चयरूप खोली असते, म्हणून त्याला ब्रह्माशिवाय देहादिकांचें स्मरण नसतें. ६१ अशा प्रकारें जो अंतर्बाह्य ऐक्यतेमुळें मद्रूपच होऊन राहिला आहे, तो, बाहेरील पंचमहाभूतांचीं पांच कवचें (शरीर) हीं त्यास न कळतांच पडून जातात. ६२ जें शरीर जिवंत असतांही त्याची जो पर्वा बाळगीत नाहीं, तें पडल्यावर त्याचें दुःख कोणाला होणार? म्हणून अनुभवाच्या पोटांतलें पाणीं हालत नाहीं. (अंतकाळीं त्याचा ब्रह्माविषयींचा अनुभव ढळत नाहीं.) ६३ तो अनुभव केवळ ऐक्यभावानें ओतून अविनाशीपणाच्या हृदयांत घातला आहे, आणि तसाच पूर्णानंदसमुद्रांत धुतला आहे; म्हणून कामादिक मळांनीं तो मळत नाहीं. ६४ हें पहा-खोल पाण्यांत घट बुडाला असतां त्याच्या आंत व बाहेर पाणी असतें; पण दैवगत्या जर तो मागाहून फुटला, तर उदकाचा नाश होतो का? ६५ किंवा सर्पानें कात टाकली, अथवा उष्णतेमुळें वस्त्र फेडून टाकलें, तर अवयवांत कांहीं बिघाड होतो का सांग बरें? ६६ त्याचप्रमाणें, वरवर दिसणारें मिथ्या शरीर जरी नाश पावलें, तरी ब्रह्म हें सर्वत्र भरलेलेंच आहे. त्या ठिकाणीं बुद्धि जर निपुण झाली, तर भय कशाचें आहे? ६७ म्हणून अशा रीतीनें अंतकाळीं माझें स्मरण ठेवून जे देह सोडतात ते मद्रूप होतात. ६८ एऱ्हवीं साधारण नियम असा आहे कीं, मरण प्राप्त झालें असतां अंतःकरणांत ज्याचें स्मरण असतें, त्याप्रत तो पावतो. ६९ ज्याप्रमाणें एकादा भयभीत मनुष्य वाऱ्यासारखा पळत असतां मार्गांत अवचित विहिरींत पडतो; ७० त्या स्थितींत त्याला पडण्याच्या अगोदर पळण्याचा वेग आंवरून धरून पडणें चुकवितां येत नाहीं; म्हणून विहिरींत पडणें भाग पडतें. ७१ त्याचप्रमाणें, मृत्युसमयीं जीवासमोर जी वस्तु उभी राहते तद्रूपच (मरणानंतर) त्यास व्हावें लागतें. तें कोणत्याही उपायानें चुकत नाहीं; ७२ आणि मनुष्य जागा असतां त्याच्या मनांत ज्या कल्पना येतात, त्याच कल्पना झोंप लागल्यावर स्वप्नांत दिसूं लागतात. ७३

अन्वय–कौंतेय, यं यं वापि भावं अंते स्मरन् कलेवरम् त्यजति, तं तं एव (सः) सदा तद्भावभावितः एति. ॥६॥

अर्थ–अथवा, हे कौंतेया, तो जो जो भाव मनांत आणून शेवटीं शरीर सोडतो, त्या त्या भावानेंच सदा युक्त होत्साता पुनः जन्म घेतो. ॥ ६ ॥

त्याचप्रमाणें, जिवंत असतांना अंतःकरणांत ज्याची आवड असते, त्याविषयींचीच आवड अंतकालचें समयीं वृद्धिगत होते; ७४ आणि मरणाच्या समयीं ज्या गोष्टीची आठवण असते, त्याच्याच गतीला तो (मरणानंतर) पावतो.

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

म्हणोनि सदां स्मरावें । मातेचि तुवां ७५ डोळां जें देखावें । कां कानीं हन ऐकावें । मनीं जें भावावें । बोलावें वाचें ७६ तें आंत बाहेरि आघवें । मीचि करूनि घालावें । मग सर्वां काळीं स्वभावें । मीचि आहें ७७ अर्जुना ऐसें जाहालिया । मग न मरिजे देह गेलिया । मा संग्रामु केलिया । भय काय तुज ७८ तूं मन बुद्धि सांचेंसीं । जरी माझिया स्वरूपीं अर्पिसी । तरी मातेचि गा पावसी । हे माझी भाक ७९ हेंच कायिसया वरी होये । ऐसा जरी संदेहो वर्तता आहे । तरी अभ्यासूनि आदि पाहें । मग नव्हे तरी कोपें ८०

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थाऽनुचिंतयन् ॥८॥

येगेंचि अभ्यासेंसीं योगु । चित्तासि करी पां चांगु । अगा उपायबळें पंगु पहाड ठाकी ८१ तेविं सद्भ्यासें निरंतर । चित्तासि परमपुरुषाची मोहर । लावी मग शरीर । राहो अथवा जावो ८२ जें नानागतीतें पाववितें । तें चित्त वरील आत्मयातें । मग कवण आठवी देहातें । गेलें कीं आहे ८३ पैं सरितेचेनि ओघें । सिंधुजळा मीनलें वोघें । तें काय वर्तत आहे मागें । म्हणोनि पाहों येती ८४ ना तें समुद्रचि होऊन ठेलें । तेवि चित्ताचें चैतन्य जाहालें । जेथ यातायात निमालें । घनानंद जें ८५

कविं पुराणमनुशासितारम् अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

जयाचें आकारावीण असणें । जया जन्म ना निमणें । जें आघवेंचि आघवेंपणें । देखत असे ८६ जें गगनाहून जुनें । जें परमाणूहूनि सानें । जयाचेनि सान्निधानें । विश्व चळे ८७ जें सर्वांतें यया विये । विश्व सर्व जेणें जिये । हेतु जया बिहे । अचिंत्य जें ८८ देखे वोळंबा इंगळु न चरे । तेजीं तिमिर न शिरे । जें देहाचें आंधारें । चर्मचक्षूसीं ८९ सुसडा सूर्यकणांच्या राशी । जो नित्य उदो ज्ञानियांसी । अस्तमानाचें जयासी । आडनांव नाहीं ९० तया अव्यंगवाणेया ब्रह्मातें । प्रयाणकाले प्राप्ते । जो स्थिरावलेनि चित्तें । जाणोनि स्मरे ९१ बाहेरी पद्मासन रचुनी । उत्तराभिमुख बैसोनि । जीवीं सुख सूनि । क्रमयोगाचें ९२ आंतु मीनलेनि मनोधर्में । स्वरूपप्राप्तचेनि प्रेमें । आपेंआप संभ्रमें ।

अन्वय-तस्मात्, (अर्जुन, त्वं) मयि अर्पितमनाबुद्धिः (सन्) सर्वेषु कालेषु मां अनुस्मर युद्ध्य च; (एवं कृते सति) असंशयः मां एव एष्यसि. ॥७॥

अर्थ-याकरितां, अर्जुना, माझ्या ठायीं मन आणि बुद्धि हीं अर्पण करून सर्वैव माझें चिंतन कर, आणि युद्धाला लाग, म्हणजे मलाच येऊन मिळशील यांत संशय नाहीं. ॥ ७ ॥

म्हणून तूं नेहमीं मलाच स्मरत जा, ७५ डोळ्यांनीं जें पहावें किंवा कानांनीं जें ऐकावें, मनानें जें चिंतावें अथवा वाचेनें जें बोलावें, ७६ तें हृदयांत भासणारें व बाह्यदृष्टीला दिसणारें सर्व मीच आहे असें समजावें. मग सर्वत्र मीच आहें असें सहज तुला दिसेल. ७७ अर्जुना, याप्रमाणें सर्व गोष्टी मद्रूप आहेत, असें तुझ्या मनानें घेतलें, म्हणजे देह गेला तरी तूं मरणार नाहींस. मग युद्ध केलें असतां तुला भय कसलें आहे? ७८ तूं मन आणि बुद्धि हीं खरोखर माझ्या स्वरूपास अर्पण करशील, तर मद्रूप होशील हें प्रतिज्ञापूर्वक तुला मी सांगतों. ७९ हें कशानें होईल, असा जर तुझ्या मनांत संशय येत असेल, तर अगोदर याचा अभ्यास करून अनुभव घे, आणि जर मी म्हणतो त्याप्रमाणेंच न होईल तर मग माझ्यावर रागाव. ८०

अन्वय-पार्थ, अभ्यासयोगयुक्तेन न अन्यगामिना च तसा (माम्) अनुचिंतयन् (पुमान्) दिव्यं परमं पुरुष याति.८

अर्थ-पार्था, आपलें चित्त दुसरे कोठेंही जाऊं न देतां अभ्यासाच्या साधनानें एकाग्र करून जो माझें चिंतन करतो; तो प्रकाशात्मक अशा परमपुरुषाला जाऊन मिळतो. ८

याकरितां चांगल्या रीतीनें चित्ताची आणि अभ्यासाची गांठ घातली (मनःपूर्वक अभ्यास केला) तर, ज्याप्रमाणें लंगडा उद्योगबलानें पर्वतही चढूं शकतो, ८१ त्याप्रमाणें नेहमीं ब्रह्मविचाराचा अभ्यास करून चित्ताला आत्म्याचा छंद लाव, मग शरीर राहो अथवा जावो. ८२ नानागति पावविणारें असें चित्त जर आत्म्याला वरील, तर मग देह गेला कीं आहे याची आठवण कोण करील? ८३ हें पहा—पाणी नदीच्या ओघानें घो घो करीत समुद्रास मिळण्यास चाललें म्हणजे, मागें काय होतें आहे हें पाहण्याकरितां परततें का? ८४नाहीं. तें समुद्रांत मिळाल्यावर समुद्रच होतें. त्याचप्रमाणें, चित्त हें आत्मरूप झालें, म्हणजे जन्ममरणांच्या यातायाती चुकतात. कारण त्या ठिकाणीं परमानंदच भरलेला आहे. ८५

अन्वय-यः कविं, पुराणं, अनुशासितारं, अणोः अणीयांसं, सर्वस्य धातारं, अचिंत्यरूपं आदित्यवर्णं, तमसः परस्तात् (विद्यमानं पुरुषं) प्रयाणकाले अचलेन मनसा भक्त्या च योगबलेन युक्तः (सन्) भ्रुवोः मध्ये प्राणं सम्यक् आवेश्य अनुस्मरेत्, सः तं दिव्यं परं पुरुषं उपैति ॥९।१०॥

अर्थ-जो अंतकालीं निश्चल मन करून, भक्तियुक्त होऊन, योगबलानें दोन्ही भुवयांच्या मध्यभागीं प्राणाला उत्तम प्रकारें स्थिर करितो, आणि सर्वज्ञ, अनादि, सर्वांचा नियंता, सूक्ष्माहून सूक्ष्म, सर्वांचा पोषक, अचिन्त्यरूप, सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, व तमोगुणापासून दूर; अशा दिव्य परमपुरुषाचें एकसारखें चिंतन करितो, तो त्या दिव्य परमपुरुषाला जाऊन मिळतो. ॥ ९ ॥ १० ॥

ज्याचें निराकार अस्तित्व, ज्याला जन्ममरण नाहीं, व जें सर्वव्यापकपणानें सर्वांस पाहतें; ८६ जें आकाशाच्या आधींचें, जें परमाणुहूनही सूक्ष्म, ज्याच्या सान्निध्यानें विश्वाचे व्यापार चालतात, ८७ ज्याच्यापासून ह्या सर्वांची उत्पत्ति होते, सर्व विश्व जगतें, व ज्याचें अनुमान करतां येत नाहीं; कारण तें अचिंत्य आहे ८८ पहा—वाळवी कधीं इंगळ (विस्तव) खात नाहीं; तेजामध्यें अंधार शिरत नाहीं; व देहाविषयींचें अज्ञान ज्याच्या चर्मचक्षूंलाही दिसत नाहीं, ८९ जें निर्मळ अशा सूर्यरूप कणांच्या राशीसारखें आहे, व ज्ञान्याला नित्य उजेड करणारें आहे, व ज्याच्या ठिकाणीं अस्त असें अडनांवही नाहीं, ९० त्या अव्यंग अशा ब्रह्माला जाणून, मरणकाल समीप आला असतां जो एकाग्र चित्तानें त्याचें स्मरण करितो; ९१ शरीराच्या ठिकाणीं पद्मासन घालून, उत्तरेस तोंड करून बसून, आणि योगाभ्यासाच्या क्रमांत प्राप्त झालेलें सुख अंतःकरणांत सांठवून, ९२ अंतर्यामीं एकाग्र चित्तानें, स्वरूपप्राप्तीच्या प्रेमानें आपोआप ब्रह्मास

मिळावया ९३ आकळलेनि योगें । मध्यमा मध्य मार्गें । अग्निस्थानौनि निगे ब्रह्मरंध्रा ९४ तेथ अचेत चित्ताचा सांगातु । आहाचवाणा दिसे मांडतु । जेथ प्राण गगनाआंतु । संचरे कां ९५ परी मनाचेनि स्थैर्यें धरिला । भक्तीचिया भावना भरला । योगबळें आवरला । सज्ज होउनी ९६ तो जडाजडातें विरवितु । भ्रूलतामाजीं संचरतु । जैसा घंटानाद लयस्तु । घंटेसिच होय ९७ कां झांकलिये घटींचा दिवा । नेणिजे काय जाहला केव्हां । या रीती जो पांडवा । देह ठेवी ९८ तो केवळ परब्रह्म । जया परमपुरुष ऐसें नाम । तें माझें निजधाम । होऊनि ठाके ९९

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

सकळां जाणणेयां जे लाणी । तिये जाणिवेची जे खाणी । तयां ज्ञानियांचिये आयणी । जयातें अक्षर ह्मणिपे १०० चंडवातेंही न मोडे । तें गगनाचि कीं फुडें । वांचूनि जरी होईल मेहुडें । तरी उरेल कैंचें १ तेविं जाणणेया जें आकळिलें । तें जाणिवलेपणेंचि उमाणलें । मग नेणवेचि तया म्हणितलें । अक्षर सहजें २ म्हणोनि वेदविद नर । म्हणती जयातें अक्षर । जें प्रकृतीसी पर । परमात्मरूप ३ आणि विषयांचें विष उलंडूनि । जे सर्वेंद्रिया प्रायश्चित्त देऊनि । आहाति देहाचिया बैसोनि । झाडातळीं ४ ते यापरी विरक्त । जयाची निरंतर वाट पाहात । निष्कामासि अभिप्रेत । सर्वदा जें ५ जयाचिया आवडी । न गणिती ब्रम्हचर्यादि सांकडीं । निष्ठुर होऊनि बापुडीं । इंद्रियें करिती ६ ऐसें जें पद । दुर्लभ आणि अगाध । जयाचिये थडिये वेद । चुबुकळिले ठेले ७ तें ते पुरुष होती । जे यापरी लया जाती । तरी पार्था हेचि स्थिती । एक वेळ सांगों ८ तेथ अर्जुनें म्हणितलें स्वामी । हेंचि म्हणावया होतों पां मी । तंव सहजें कृपा केली तुम्हीं । तरी बोलिजो कां ९ परि बोलावें तें अति सोहोपें । तेथें म्हणितलें त्रिभुवनदीपें । तुज काय नेणों संक्षेपें । सांगेन ऐक ११० तरी मना या बाहेरिलीकडे । यावयाची साविया सवे मोडे । हें हृदयाचिया डोहीं बुडे । तैसें कीजे ११

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

परी हे तरीच घडे । जरी संयमाचीं अखंडें । सर्वद्वारीं कवाडें । कळासती १२

त्वरित मिळण्याकरितां, ९३ संपादिलेल्या योगाच्या द्वारें सुषुम्नानाडीच्या मध्यमार्गानें, अग्निस्थानापासून ब्रह्मरंध्रांत जाण्याकरितां निघतो; ९४ प्राण व चित्त यांची संगति आहे असें उगीच बाह्यात्कारी दिसतें; आणि प्राणाचा लय आकाशांत होतो. ९५ परंतु मनाच्या स्थिरतेनें जो बांधला गेला, व ज्याचें अंतःकरण भक्तियुक्त झालें आहे, व जो योगाचे बळानें तयार होऊन मन आपल्या ताब्यांत ठेवितो, ९६ तो योगी चित्त व प्राण यांना भ्रुकुटीमध्यें आवरून धरून, ज्याप्रमाणें घंटेचा नाद घंटेंतच लय पावतो, त्याप्रमाणें दोघांचा लय करतो. ९७ किंवा मडक्याखालील झांकलेला दिवा केव्हां नाहींसा होतो हें ज्याप्रमाणें समजत नाहीं, त्याप्रमाणें, अर्जुना, जो आपला देह ठेवते, (ब्रह्माकाशांत प्राणवायु नेऊन तो आत्मस्वरूपीं केव्हां लीन होतो, हें समजूं न देतां आपला देह ठेवतो;) ९८ तो केवळ परब्रह्म ज्याला परमपुरुष असें नांव आहे तो माझ्या निजस्वरूपाप्रत जाऊन मिळतो. ९९

अन्वय–वेदविदः यत् अक्षरं वदन्ति, वीतरागाः यतयः यत् विशंति (ब्रह्मचारिणः) यत् इच्छंतः (सन्तः) ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत् पदं ते संग्रहेण प्रवक्ष्ये. ॥ ११ ॥

अर्थ–वेदवेत्ते ज्या तत्त्वाला अक्षर म्हणतात, ज्यांचे काम व क्रोध नाहींतसे झाले आहेत असे संन्यासी ज्या स्वरूपाला प्राप्त होतात, व ज्याच्या प्राप्तीसाठीं ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यव्रतानें राहतात, तें पद, अर्जुना, तुला संक्षेपानें सांगतों.

जें ज्ञान म्हणजे सर्व ज्ञानांचा शेवट, व सगळ्या ज्ञानाची खाण, अशा बुद्धिमान् ज्ञानी पुरुषांनींही ज्याला ' अक्षर ' असें म्हटलें आहे. १०० झंझावातानें न मोडणारें असें एक खरोखर गगनच आहे; त्याच्याशिवाय, त्या वाऱ्यापुढें ढग आले असतां कसे टिकतील ? १ त्याचप्रमाणें, ज्ञान्याला जें समजलें तें ज्ञानाच्या मापांत आलें, म्हणून तें क्षर (नाशवंत) होय; मग, जें जाणण्यास अशक्य, झाला सहज अक्षर (अविनाशी) असें म्हणतात. २ म्हणून वेदपारंगत पुरुष ज्याला अक्षर (ब्रह्म) असें म्हणतात, व जें मायेच्या पलीकडील असून सच्चिदानंदरूप आहे; ३ आणि विषयांची इच्छा टाकून व सर्व इंद्रियांचें दमन करून देहरूपी झाडाच्या तळीं उदासीनवृत्तीनें बसलेले ४ विरक्त पुरुषही ज्याची नेहमीं वाट पहात असतात व जें नेहमीं निरिच्छ लोकांना आवडतें. ५ ज्याच्या आवडीकरितां योगीजन ब्रह्मचर्यादि संकटें जुमानीत नाहींत व निष्ठुरपणानें इंद्रियनिग्रह करितात, ६ असें जें दुर्लभ पद–ज्याचा अंत नाहीं व जें वेदालाही जाणतां आलें नाहीं; ७ त्या पदाला, मीं सांगितल्याप्रमाणें जे देह ठेवितात, ते प्राप्त होतात. म्हणून, पार्था, त्याजबद्दल आणखी एकवार तुला सांगतों. ८ त्या वेळेस अर्जुन म्हणतो, " हे गुरो, मी आपल्यास आतां हेंच विचारणार होतों, तों आपण मजवर सहजच कृपा केली, तर आतां सांगण्यास सुरवात करावी; ९ परंतु काय सांगावयाचें तें अगदीं सोप्या रीतीनें मात्र सांगा. " त्यावेळीं, त्रिभुवनदीप जे श्रीकृष्ण ते म्हणालेः– तुला का आम्ही ओळखीत नाहीं ? तुला संक्षेपानें सांगतों. ११० तर मग, मनाची बाहेर हिंडण्याची स्वाभाविक सवय मोडून, तें हृदयांतच स्थिर राहील असें कर. ११

अन्वय–सर्वद्वाराणि संयम्य मनः च हृदि निरुध्य, मूर्ध्नि आत्मनः प्राणं आधाय योगधारणाम् आस्थितः ॥१२॥

अर्थ–जो सर्व द्वारांचा निरोध करून, मनाला हृदयांत स्थिर करून, व कपाळाच्या आंत भुवयांच्या मध्यभागीं आपल्या प्राणवायूला निश्चल करून योगाभ्यासामध्यें स्थिर होतो, ॥ १२ ॥

परंतु ज्या वेळेस इंद्रियांची द्वारें निग्रहानें बंद असतात, तेव्हांच ही गोष्ट घडते. १२ असें झालें

तरी सहजें मन कोंडलें । हृदयींचि असेल उगलें । जैसें करचरणीं मोडलें । परिवरु न संडी १३ तैसें चित्त राहिल्या पांडवा । प्राणांचा प्रणवुचि करावा । मग अनुवृत्तिपंथें आणावा । मूर्ध्निवरी १४ तेथ आकाशीं मिळे न मिळे । तैसा धरावा धारणाबळें । जंव मात्रत्रय मावळे । अर्धबिंबीं १५ तंववरी तो समीरु । निराळीं कीजे स्थिरु । मग लयीं जेविं ॐकारु । बिंबींचि विलसे १६

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् १३

तैसें ॐ हें स्मरों सरे । आणि तेथेंचि प्राणु पुरे । मग प्रणवांतीं उरे । पूर्णधन जें १७ म्हणोनि प्रणवैकनाम । हें एकाक्षर ब्रह्म । जो माझें स्वरूप परम । स्मरतसांता १८ यापरी त्यजी देहातें । तो त्रिशुद्धी पावे मातें । जया पावणया परौतें । आणिक पावणें नाहीं १९ तेथ अर्जुना जरी विपायें । तुझ्या जीवीं हन ऐसें जाये । ना हें स्मरण मग होये । कायसयावरी अंतीं १२० इंद्रियां अनुघड पडलिया । जीविताचें सुख बुडालिया । आंतुबाहेरी उघडलिया । मृत्युचिन्हें २१ ते वेळीं बैसावेंचि कवणें । मग कवण निरोधी करणें । तेथ काह्याचेनि अंतःकरणें । प्रणव स्मरावा २२ तरि गा ऐशिया हो ध्वनी । झणे थारा देशी गा मनीं । पैं नित्य सेविला मी निदानीं । सेवकु होय २३

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमांगताः १५

जे विषयांसि तिळांजळी देऊनि । प्रवृत्तीवरी निगड वाऊनि । मातें हृदयीं सूनि । भोगिताती २४ परी भोगितया आराणुका । भेटणें नाहीं क्षुधादिकां । तेथ चक्षुरादि रंका । कवण पाड २५ ऐसे निरंतर एकवटले । जे अंतःकरणीं मजशीं लिगटले । मीचि होऊनि आटले । उपासिती २६ तयां देहावसान जैं पावे । तैं तिहीं मातें स्मरावें । मग म्यां जरी पावावें । तरि उपास्ति ते कायसी २७ पैं रंकु एक आडलेपणें । काकुळती धांव गा धांव म्हणे । तरि तयाचिये ग्लानि धांवणें । काय न घडे मज २८ आणि भक्तांही तेचि दशा । तरी भक्तीचा सोसु कायसा । म्हणउनि हा ध्वनी ऐसा । न वाखाणावा २९ तिहीं जे वेळीं मी स्मरावा । ते वेळीं स्मरला कीं पावावा । तो आभारुही जीवां साहवेचि ना १३० तें ऋणवैपण देखोनि आंगीं । मी आपुलिया उत्तीर्णत्वालागीं । भक्ताचिया तनुत्यागीं । परिचर्या करी ३१ देहवैकल्याचा वारा । झणें लागेल या सकुमारा । म्हणोनि आत्मबोधाचे पांजिरा । सूयें तयातें ३२

म्हणजे मग मन सहज कोंडलें जाऊन हृदयांतच स्वस्थ असतें ज्याप्रमाणें हातपाय मोडलेला प्राणी आपलें घर सोडीत नाहीं, १३ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, चित्ताची स्थिरता झाल्यावर प्राणायामानें ॐकाराचें ध्यान करावें, मग प्राणवायु क्रमाक्रमानें ब्रह्मरंध्रापर्यंत आणावा. १४ मग, अकार उकार व मकार ही त्रयी अर्धमात्रेंत मिळेपर्यंत, धारणाशक्तीच्या बळानें, प्राणवायु ब्रह्माकाशांत मिळतो न मिळतो अशा बेतानें धरावा; १५ तोंपर्यंत तो वायु मस्तकाकाशांत स्थिर करावा; नंतर ॐकाराचा व त्याचा संयोग झाल्यावर, मूळ स्वरूप जें ब्रह्म त्यांत तो रममाण होतो. १६.

अन्वय–ॐ इति एकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् माम् अनुस्मरन् यः देहं त्यजन् प्रयाति, सः परमां गतिम् याति. ॥१३॥

अर्थ– आणि निर्विकार ब्रह्माचें वाचक ॐ हें एकाक्षर उच्चारून माझें स्मरण करीत देहाचा त्याग करून निघून जातो, तो उत्तम गतीला जाऊन पोहोंचतो १३.

त्याबरोबर ॐकाराचें स्मरण बंद पडतें, आणि तेव्हांच प्राणाचा शेवट होतो; मग, ॐकाराचे पलीकडील जें ब्रह्मानंदस्वरूप तेंच बाकी राहतें. १७ म्हणून, ज्याला प्रणव म्हणतात व जे एकाक्षर ब्रह्म आहे, त्या माझ्या परमस्वरूपाचें स्मरण करीत असतां १८ जो अशा स्थितींत व देहत्याग करितो, तो निश्चयानें मजप्रत पावतो. कारण, त्याला माझ्या प्राप्तीशिवाय दुसरी श्रेष्ठ गतिच नाहीं. १९ अर्जुना, कदाचित् तुझ्या मनांत जर अशी शंका येईल कीं, कायहो, मरणसमयीं माझें स्मरण कसें व्हावें ? १२० जीविताचें सुख नाहींसें होऊन व इंद्रियें संकटांत पडून अंतर्यामीं व बाहेर मृत्युचिन्हें उघड दिसूं लागल्यावर २१ त्या वेळेस उठून बसावें कोणी ? इंद्रियांचें संयमन करावें कोणीं ? आणि कोणाच्या अंतःकरणानें ॐकाराचें स्मरण करावें ? २२ तर, बाबारे, असल्या संशयास तूं आपल्या अंतःकरणांत कदाचित् थारा देशील हो ! असें पहा, माझी जो नित्य सेवा करितो, त्याच्या निदानींच्या समयीं मी त्याचा दास बनून राहतों. २३

अन्वय-पार्थ, यः नित्यशः अनन्यचेताः (सन्) मां सततं स्मरति तस्य नित्युक्तस्य योगिनः अहं सुलभः अस्मि. ॥ १४ ॥ परमां संसिद्धिं गताः महात्मानः माम् उपेत्य पुनः दुःखालयं अशाश्वतम् जन्म न आप्नुवन्ति ॥ १५ ॥

अर्थ– पार्था, जो योगी एकाग्रचित्तानें सदासर्वदा माझें स्मरण करणारा व निरंतर समाधानयुक्त असणारा, त्याला मी सहज प्राप्त होतों. ॥ १४ ॥ परम सिद्धीला पावलेले महात्मे, मला पावल्यावर, दुःखाचें स्थान व अशाश्वत अशा जन्माला पावत नाहींत ॥ १५ ॥

जे विषयांला तिलांजली देऊन, विषयांविषयीं होणाऱ्या इच्छांना खोडा घालून (आंवरून) व मला हृदयांत सांठवून त्या सुखाचा उपभोग घेतात, २४ त्यांना त्या समाधानांत क्षुधा वगैरेंची आठवणही रहात नाहीं. मग गरीब बिचाऱ्या नेत्रादिकांचा तेथें काय पाड ! २५ अशा रीतीनें निरंतर माझ्या ऐक्यरूपास पावलेले. आपले अंतःकरणांत माझ्याशीं तल्लीन झालेले, व मद्रूप होऊन जे माझीच सेवा करणारे आहेत, २६ त्यांचा अंतकाल समीप यावा, त्यांनीं माझें स्मरण करावें, आणि नंतर मीं त्यांस पावावें, तर मग त्यांनीं पूर्वीं जी माझी उपासना केली तिचा काय उपयोग ? २७ हें पहा– संकटाच्या वेळीं एकाद्या गरीब मनुष्यानेंही मोठ्या काकुळतीनें (देवा,) 'धांवरे धांव' म्हणून माझा धांवा केला, तर त्याचें दुःख निवारण करण्याकरितां मला जावें लागत नाहीं काय ? २८ आणि माझे जे भक्त आहेत, त्यांच्याशीं जर मीं असेंच आचरण ठेविलें, तर त्यांनीं मग माझ्या भक्तीची हांव कां करावी ? ह्मणून अशा संशयात्मक अभिप्रायाचें नांव देखील काढूं नको २९ ते ज्या वेळीं स्मरण करितात त्या वेळीं त्यांच्या स्मरणाबरोबर मी त्यांना पावतों. [ते माझी भक्ति करितात.] ह्या त्यांच्या उपकाराचें ओझें मला सहन करवत नाहीं. १३० अशा प्रकारें आपण ऋणी झालों आहों हें पाहून, त्यांतून उतराई होण्याकरितां मी आपल्या भक्तांच्या अंतकाळीं त्यांची सेवा करतो ३१ देहाच्या ग्लानीचा संबंध माझ्या त्या सुकुमार भक्ताला लागू नये म्हणून मी त्याला आत्मबोधरूपी पिंजऱ्यांत ठेवितों; ३२ त्या पिंज-

वरी आपुलिया स्मरणाची उवाइली । हींव ऐसी करीं साउली । ऐसेनि नित्य बुद्धि संचली । मी आणीं तयातें ३३ ह्मणोनि देहांतींचें सांकडें । माझिया कहींचि न पडे । मी आपुलियातें आपुलिकडे । सुखेंचि आणीं ३४ वरचील देहाची गंवसणी फेडुनी । आहाच अहंकाराचे रज झाडुनी । शुद्ध वासना निवडुनी आपणपां मेळवी ३५ आणि भक्तां तरी देहीं । विषेश एकवंकीचा ठाव नाहीं । म्हणऊनि अव्हेरु कारितां कांहीं । वियोग ऐसा न वाटे ३६ नातरी देहांतींचि मियां यावें । मग आपणपें यातें न्यावें । हेंही नाहीं स्वभावें । जे आधींचि मज मीनले ३७ येरी शरीराचिया सलिलीं । असतेपण हें साउली । वांचूनि चांद्रिका ते ठेली । चंद्रीच आहे ३८ ऐसे जे नित्ययुक्त । तयासि सुलभ मी सतत । म्हणऊनि देहांतीं निश्चित । मीचि होती ३९ मग क्लेशतरूची वाडी । जें तापत्रयाग्नीची सगडी । जे मृत्युकाकासि कुरोंडी । सांडिली आहे १४० जें दैन्याचें दुभतें । जें महाभयातें वाढवितें । जें सकळ दुःखाचें पुरतें । भांडवल ४१ जें दुर्मतीचें मूळ । जें कुमार्गीचें फळ । जें व्यामोहाचें केवळ । स्वरूपचि ४२ जें संसाराचें बैसणें । जें विकाराचें उद्यानें । जें सकळ रोगांचें भाणें । वाढिलें आहे ४३ जें काळाचा खिच उशिटा । जें आशेचा आंगवठा । जन्ममरणाचा वोलिंवटा । स्वभावें जें । ४४ जें भुलीचें भारिंव । जें विकल्पाचें वोतिंव । किंवहुना पेंव । विंचुवाचें ४५ जें व्याघ्राचें क्षेत्र । जें पण्यांगनांचें मित्र । जें विषयविज्ञानयंत्र । सुपूजित ४६ जें लावेचा कळवळा । निवालिया विषोदकाचा गळाळा । जें विश्वासु आंगवळा । संवचोराचा ४७ जें कोंढियाचें खेंव । जें काळसर्पाचें मार्दव । गोरियेचें स्वभाव । गायन जें ४८ जें वैरियाचा पाहुणेर । जें दुर्जनाचा आदर । हें असो जें सागर । अनर्थाचा ४९ जें स्वप्नीं देखिलें स्वप्न । जें मृगजळें सासिन्नलें वन । जें धूम्ररजांचें गगन । ओतलें आहे १५० ऐसे जें हें शरीर । तें ते न पवतीचि पुढती नर । जे होउनि ठेले अपार । स्वरूप माझें ५१

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

एऱ्हवीं ब्रह्मपणाचिये भडसे । न चुकतीचि पुनरावृत्तीचे वळसे । परि निवटलियाचें जैसें । पोट न दुखे ५२ नातरी चेइलियानंतरें । न बुडिजे स्वप्नींचेनि महापूरें । तेवीं मातें पावलें ते संसारें । लिंपतीचि ना ५३ एऱ्हवीं जगदाकाराचें सिरें । जें चिरस्थायियांचे धुरे । ब्रह्मभुवन गा चवरें । लोकाचळाचें

त्यावर माझ्या स्मरणाची आल्हादकारक व थंडगार अशी सावली करतों; आणि अशा प्रकारें, ज्यांची बुद्धि नेहमीं मजकडे स्थिर असते, त्यांना मी आपल्या स्वरूपीं आणितों. ३३ म्हणून, देहाच्या अंतकाळचें दुःख माझ्या भक्तास कधींही होत नाहीं, व माझा जो भक्त आहे त्याला मी सुखानें आपल्याकडे आणतों. ३४ आत्म्यावरील देहरूप गंवसणी काढून व मिथ्या (खोटा) अहंकाराचा धुराळा झाडून केवळ भगवत्प्राप्तीच्या वासनेनें त्याला मद्रूप करतों; ३५ आणि भक्तालाही देहाचे ठिकाणीं ऐक्य वाटत नसल्यामुळें (प्रेम नसल्यामुळें) त्याचा त्याग करतांना, त्याची व आपली ताटातूट होते, असें वाटत नाहीं. ३६ कारण, देहाच्या अंतसमयीं भगवंतांनीं पावावें आणि आपलेजवळ न्यावें, असेंही त्यांच्या मनांत येत नाहीं; कां कीं, ते पूर्वींच मद्रूप झालेले असतात; ३७ याशिवाय, त्यांच्या त्या शरीररूप पाण्यांत आत्मा आहे असें दिसतें खरें; परंतु तो प्रतिबिंबाप्रमाणें मिथ्या आहे. ज्याप्रमाणें चांदणें जरी बाहेर पसरलेलें दिसतें, तरी खरोखर पाहूं गेलें असतां चंद्राचेंच ठिकाणीं तें आहे. ३८ अशा बोधानें माझ्याशीं जे युक्त झालेले आहेत, त्यांना मी नेहमीं जवळच आहें, म्हणून ते मरणानंतर निश्चयानें मद्रूप होतात. ३९ मग, जें (शरीर) क्लेशरूप झाडाचें बन, जें तापत्रयरूप अग्नीची शेगडी, जें मृत्युरूप कावळ्यास बळी दिलें आहे, १४० जें दरिद्र वाढविणारें, जें मृत्यूचें भय वाढविणारें, जें सर्व दुःखांचें पूर्ण भांडवल, ४१ जें वाईट बुद्धीचें मूळ, जें पूर्वजन्मींच्या वाईट कर्माचें फळ, जें भ्रांतीचें केवळ स्वरूपच, ४२ जें संसाराची बसण्याची जागा, जें अहंकारादि विकारांची बाग, जें सर्वव्याधींचें वाढलेलें ताटच ४३ होय; जें काळानें चघळून टाकलेला उष्टा खिचडा, जें आशेचें आंगवळ, जें स्वभावतः जन्ममरणाला ओल देणारें, ४४ जें भ्रांतीनें भरलेलें, जें वाईट कल्पनांचें ओतलेलें, किंबहुना विंचवांचें पेंवच होय; ४५ जें वाघाची जाळी, जें वेश्यांचें मित्र म्हणजे मनाला वेश्यांप्रमाणें मोह घालणारें, जें विषय जाणण्याचें उत्तम यंत्रच होय; ४६ जें जखिणीच्या दयेचें ठिकाण, व विषयरूपी थंड पाण्याचा घोट, जें स्नेहभावानें वागणाऱ्या चोराच्या बळकट विश्वासाप्रमाणें होय; ४७ जें कोडानें ग्रस्त झालेल्या मनुष्याचें आलिंगन, जें महाविषारी सर्पाच्या अंगाप्रमाणें मऊ; जें पारध्याच्या साहजिक गायनाप्रमाणें मधुर, ४८ जें वैऱ्याच्या पाहुणचाराची मेजवानी, जें दुर्जनांनीं केलेलें आगतस्वागत, फार काय सांगावें ! जें अनर्थाचा समुद्रच होय, ४९ जें स्वप्नांत पडलेलें स्वप्न, जें मृगजळाचें तयार झालेलें वन, व जें धुराच्या रजांनीं भरलेलें आकाश, १५० तें हें शरीर, मद्रूप होऊन राहिलेल्या पुरुषांना पुनः प्राप्त होत नाहीं. ५१

अन्वय-अर्जुन, आब्रह्मभुवनात्(सर्वे) लोकाः पुनरावर्तिनः संति; कौंतेय, माम् उपेत्य तु पुनः जन्म न विद्यते. १६

अर्थ-हे अर्जुना, ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक, ह्यांना उत्पत्ति व विनाश आहेत; परंतु, कौंतेया, माझी प्राप्ति झाल्यावर मात्र पुनः जन्म नाहीं. ॥ १६ ॥

एऱ्हवीं ब्रह्मपणाची घमेंड असणाऱ्यांना सुद्धां (ब्रह्मदेवाला सुद्धां) पुनर्जन्माचे फेरे चुकत नाहींत, परंतु मेलेल्या मनुष्याचें जसें पोट दुखत नाहीं. ५२ किंवा जागृत झाल्यावर जसें स्वप्नांतल्या महापुरांत कोणी बुडत नाहीं; त्याप्रमाणें, जे माझ्याप्रत पावले, ते संसारानें लिप्त होत नाहींत. ५३ एऱ्हवीं, चौदा भुवनांचें जें शिखर, जें सप्तचिरंजीवांमध्यें अग्रभागीं असणारें, व त्रैलोक्यरूप पर्वताचें मस्तक जें ब्रह्म-

५४ जिये गांवींचा पहार दिवोवरी । एका अमरेंद्राचें आयुष्य न धरीं । विळोनि पांतीं उठी एकसरी । चवदाजणांची ५५

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

जैं चौकडिया सहस्र जाये । तैं ठायेठावो विळचि होये । आणि तैसेंचि सहस्रवरियें पाहें । रात्री जेथ ५६ येवढें अहोरात्र जेथिंचें । तेणें न लोटती जे भाग्याचे । देखती ते स्वर्गींचे चिरंजीव ५७ येरां सुरगणांची नवाई । विशेष सांगावी तेथ काई । मुद्दल इंद्राचीचि दशा पाहीं । जे दिहाचे चौदा ५८ परि ब्रह्मयाचियाहि आठां पहारांतें । आपुलिया डोळां देखते । जे आहाति गा तयांतें । अहोरात्रविद ह्मणिपे ५९

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके: ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवाऽयं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

तये ब्रह्मभुवनीं दिवसें पाहे । ते वेळीं गणना केंही न समाये । ऐसें अव्यक्ताचें होये । व्यक्त विश्व १६० पुढती दिहाची चौपाहारी फिटे । आणि हा आकारसमुद्र आटे । पाठीं तैसाचि मग पाहांटे । भरों लागे ६१ शारदीयेचिये प्रवेशीं । अभ्रें जिरती आकाशीं । मग ग्रीष्मांतीं जैशी । निगती पुढती ६२ तैसी ब्रह्मदिनाचिये आदी । हे भूतसृष्टीची मांदी । मिळे जंव सहस्रावधी । निमित्त पुरे ६३ पाठीं रात्रीचा अवसरु होये । आणि विश्व अव्यक्तीं लया जाये । तोही युगसहस्र मोटका पाहे । आणि तैसेंचि रचे ६४ हें सांगावया काय उपपत्ती । जे जगाचा प्रळयो आणि संभूती । इये ब्रह्मभुवनींचिया होती । अहोरात्रामाजीं ६५ कैसें थोरियेचें मान पाहें पां । जो सृष्टिबीजाचा साटोपा । परि पुनरावृत्तीचिया मापा । शीग जाहाला ६६ एऱ्हवीं त्रैलोक्य हें धनुर्धरा । तिये गांवींचा गा पसारा । तो हा दिनोदयीं एकसरां । मांडतु असे ६७ पाठीं रात्रींचा समो पावे । आणि अवैसाचि सांटवे । ह्मणिये जेथिंचें तेथ स्वभावें । साम्यासि ये ६८ जैसें वृक्षपण बीजासि आलें । कीं मेघ हें गगन जाहालें । तैसें अनेकत्व जेथ सामावलें । तें साम्य म्हणिपे ६९

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०

तेथ समविषम न दिसे कांहीं । म्हणोनि भूतें हे भाष नाहीं । जेविं दूधचि जाहालिया दहीं । नामरूप जाय १७० तेविं आकारलोपासरिसें । जगाचें जगपण भ्रंशे । परि जेथें जाहालें तें जैसें । तैसेंचि असे ७१ तैं तया नांव सहज अव्यक्त । आणि आकारा वेळीं तेंचि व्यक्त । हें एकास्तव एक सूचित ।

भुवन, ५४ ज्या ब्रह्मलोकाच्या एक प्रहर दिवसापर्यंत एका इंद्राचें आयुष्य टिकत नाहीं, व एका दिवसांत एकदम चौदा इंद्रांचा निकाल लागतो; ५५

अन्वय-यत् ते अहोरात्रविदः जनाः सहस्रयुगपर्यंतम् ब्रह्मणः अहः तां युगसहस्रां रात्रिं (च) विदुः ॥ १७ ॥

अर्थ-कां कीं, चार युगें सहस्र वेळां गेलीं असतां जो काळ जातो तो ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो; आणि त्यानंतर तितकाच काळपर्यंत ब्रह्मदेवाची एक रात्र येते; असें, ते दिवस व रात्र जाणणारे लोक जाणतात. १७

चार युगें हजार वेळां जातील, तेव्हां ब्रह्मदेवाचा खरोखर पुरा एक दिवस होतो; आणि तशीच हजार चौकड्यांची जेथें रात्री आहे, ५६ एवढा दिवस व रात्र जेथें आहे, तेथें जे भाग्यवान् पुरुष आहेत, ते मरत नाहींत व त्या दिवसरात्री पाहतात, ते स्वर्गलोकचे चिरंजीव होत. ५७ एऱ्हवीं, जेथें मूळ इंद्राचीच दशा अशी आहे कीं, एका दिवसांत चौदा इंद्र होतात, तेथें देवगणांची काय प्रतिष्ठा वर्णन करावी ? ५८ परंतु ब्रह्मदेवाच्याही आठ प्रहरांला जे आपल्या डोळ्यांनीं पहातात, त्यांना (ब्रह्मदेवाचे) दिवस व रात्र जाणणारे असे म्हणतात.

अन्वय-अहरागमे सर्वाः व्यक्तयः अव्यक्तात् प्रभवन्ति; (पुनः) राज्यागमे तत्र अव्यक्तसंज्ञके एव प्रलीयंते ॥ १८ ॥ पार्थ, सः एव अयं भूतग्रामः अवशः (सन्) भूत्वा भूत्वा राज्यागमे प्रलीयते (पुनः) अहरागमे प्रभवति. ॥ १९ ॥

अर्थ-दिवस आला म्हणजे अव्यक्तापासून सर्व व्यक्तींचा उदय होतो, आणि पुनः रात्र आली म्हणजे त्याच अव्यक्तामध्यें त्यांचा लय होऊन जातो. ॥ १८ ॥ हे पार्था, तोच सर्व चराचर वस्तूंचा हा समुदाय परतंत्र असा असल्यामुळें पुनः पुनः उत्पन्न होऊन रात्र येतांच लय पावतो, आणि दिवस येतांच पुनः उत्पन्न होतो. १९

त्या ब्रह्मलोकीं दिवस ज्या वेळेस उगवतो, त्या वेळेस निराकाराचें साकार विश्व अशा रीतीनें उत्पन्न होतें कीं, त्याची मोजदाद करवत नाहीं. १६० पुढें त्या दिवसाचे चार प्रहर संपल्यावर हें विश्व नाहींसें होतें; आणि पुनः पहांट झाली म्हणजे पहिल्याप्रमाणें भरूं लागतें. ६१ शरत्काळाच्या आरंभीं अभ्रें आकाशांत नाहींतशीं होतात, आणि तींच पुनः ग्रीष्मऋतूचे शेवटीं पुनः उत्पन्न होतात, ६२ त्याचप्रमाणें, ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचे आरंभीं ह्या भूतसृष्टीचा समुदाय एकत्र होतो, व तो चार युगें हजार वेळ जात तोंपर्यंत असतो. ६३ मागाहून ब्रह्मदेवाचे रात्रीचा समय आला असतां हें विश्व निराकारांत लय पावतें, तेंही पूर्वोक्त काळ गेल्यावर उदयकाळीं पूर्ववत् होतें. ६४ अशा रीतीनें विश्वाची रचना होते, हें सांगण्याचा कोणता उद्देश म्हणशील, तर या ब्रह्मदेवाच्या दिवसांत आणि रात्रींत जगाची उत्पत्ति आणि लय होतो. ६५ त्याच्या थोरपणाची योग्यता कशी आहे म्हणून पाहूं गेलें तर, तो ब्रह्मदेव सृष्टीच्या बीजाचें भांडार आहे, पण तोही जन्ममरणांच्या मापाचा कळस. ६६ हे धनुर्धरा, एऱ्हवीं ही त्रैलोक्यसृष्टि सत्यलोकचा पसारा असून, ब्रह्मदेवाचा दिवस उगवण्याबरोबर हा एकसारखा मांडला जातो, ६७ मागाहून रात्रीचा समय झाला असतां तो आपोआप अव्यक्तांत लय पावतो; व हें पंचभूतादिक ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें सहज जेथल्या तेथें लय पावतें. ६८ ज्याप्रमाणें झाड हें बीजरूपांत सामावतें, किंवा मेघ हे आकाशांत लीन होतात, त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं—प्रकृतीच्या ठिकाणीं—पुष्कळ वस्तूंचा समावेश होतो, त्याला ' साम्य ' असें म्हणतात. ६९

अन्वय-यः तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति, सः, तस्मात् अव्यक्तात् अन्यः, अव्यक्तः, सनातनः, परः, भावः, (अस्ति) ॥ २० ॥

अर्थ-सर्व चराचरांचा नाश झाला असतांही जो नाश पावत नाहीं, तो त्या अव्यक्ताहून भिन्न, इंद्रियांना अगोचर, व अविनाशी असा दुसरा भाव [वस्तु] आहे. २०

त्या साम्यांत न्यूनाधिक कांहीं दिसत नाहीं म्हणून तें भूत हें नाव पावत नाहीं. ज्याप्रमाणें दुधाचें दहीं झाल्यावर त्याचें (दुधाचें) नांव व रूप हीं नाहींतशीं होतात, १७० त्याप्रमाणें आकाराचा नाश झाल्याबरोबर जगाचें जगपण नाहींसें होतें; परंतु ज्यापासून हें झालें आहे, त्या ठिकाणीं तें जसेंच्या तसेंच असतें, ७१ तेव्हांच त्याला 'अव्यक्त' असें ह्मणतात; आणि साकार होतें त्यावेळीं त्याला व्यक्त म्हणतात, ही एकाला एक दाखविणारी

एऱ्हवीं दोनी नाहीं ७२ जैसें आटलिया रुपें। आटलेपण ते खोटी म्हणिपे। पुढती तो घनाकारु हारपे। जे वेळीं अळंकार होती ७३ हीं दोन्ही जैशीं होणीं। एकीं साक्षिभूत सुवर्णीं। तैसी व्यक्ताव्यक्ताची कडसणी। वस्तूच्या ठायीं ७४ तें तरी व्यक्त ना अव्यक्त। नित्य ना नाशवंत। या दोहीं भावाअतीत। अनादिसिद्ध ७५ जें हें विश्वचि होऊनि असे। परि विश्वपण नासिलेनि न नासे। अक्षरें पुसिल्या न पुसे। अर्थु जैसा ७६ पाहें पां तरंग तरी होत जात। परि तेथ उदक तें अखंड असत। तेवीं भूताभावीं न नाशत। अविनाश जें ७७ना तरी आटतिये अळंकारीं। नाटतें कनक असे जयापरी। तेवीं मरतिये जीवाकारीं। अमर जें आहे ७८

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्। यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया। यस्यांतः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् २२

जयातें अव्यक्त म्हणों ये कोडें। ह्मणतां स्तुति हे ऐसे नावडे। जें मनबुद्धि न सांपडे। ह्मणऊनियां ७९ आणि आकारा आलिया जयाचें। निराकारपण न वचे। आकार लोपें न विसंचे। नित्यता गा १८० ह्मणोनि अक्षर जें ह्मणिजे। तेवींचि ह्मणतां बोधुही उपजे। जयापरौता पैसु न देखिजे। या नाम परमगती ८१ परि आघवा इहीं देहपुरीं। आहे निजेलियाचे परी। जे व्यापारु करवीं ना करी। म्हणऊनियां ८२ एऱ्हवीं जे शारीरचेष्टा। त्यांमाजी एकही न ठके गा सुभटा। दाही इंद्रियांचिया वाटा। वाहतचि आहाती ८३ उकल्हनि विषयांचा पेटा। होत मनाचा चोहटा। तो सुखदुःखाचा राजवांटा। भीतराहि पावे ८४ परि रावो पहुडलिया सुखे। जैसा देशींचा व्यापारु न ठके। प्रजा आपुलालेनि अभिलाखें। करितीच असती ८५ तैसें बुद्धीचें हन जाणणें। कां मनाचें घेणें देणें। इंद्रियांचें करणें। स्फुरण वायूचें ८६ हे देहक्रिया आघवी। न करितां होय बरवी। जैसा न चलवितेनि रवी। लोकु चाले ८७ अर्जुना तया परी। सुतला ऐसा आहे शरीरीं। म्हणोनि पुरुषु गा अवधारीं। म्हणिपे जयातें ८८ आणि प्रकृति पतिव्रते। पडिला एकपत्नीव्रतें। येणेंही कारणें जयातें। पुरुषु ह्मणों ये ८९ पैं वेदाचें बहुवसपण। देखेचिना जयाचें आंगण हें गगनाचें पांघरूण। होय देखा १९० ऐसें जाणूनि योगीश्वर। जयातें म्हणती परात्पर। जें अनन्यगतीचें घर। गिंवसीत ये ९१ जे तनू वाचा चित्तें। नाइकती दुजियें गोष्टीतें। तयां एकनिष्ठेचें पिकतें। सुक्षेत्र

आहेत, परंतु पाहूं गेलें असतां दोन्ही नाहींत.७२ ज्याप्रमाणें रुपें आटल्यावर त्या आकाराला लगड म्हणतात, पुढें त्याचे दागिने बनल्यावर ती लगड नाहींशी होते; ७३ हीं दोन्हीं रूपांतरें जशीं एका रुप्यावर किंवा सोन्यावर होतात, त्याचप्रमाणें, व्यक्त व अव्यक्त हे दोन्ही विचार ब्रह्माच्याच ठिकाणीं होतात. ७४ तें ब्रह्म तर व्यक्त नाहीं आणि अव्यक्तही नाहीं, उत्पन्न होत नाहीं आणि नाश पावत नाहीं; परंतु या दोन्ही स्थितींच्या पलीकडलें अनादिसिद्ध असें आहे. ७५ तें ब्रह्म विश्वाकार होऊन राहतें, परंतु विश्वपण लयाला गेलें तरी तें लय पावत नाहीं. ज्याप्रमाणें अक्षरें पुसून टाकलीं तरी त्यांचा अर्थ पुसला जात नाहीं, ७६ पहा कीं, उदकावर तरंग येतात व जातात, परंतु उदक हें कायमच असतें, त्याप्रमाणें, भूतें नाहींतशीं झालीं असतां अविनाशी परब्रह्म नाश पावत नाहीं.७७किंवा अलंकार आटल्यावर सोनें जसें आटलें जात नाहीं, त्याचप्रमाणें मृत्यु पावणारें शरीरांत जें अमर आहे;७८

अन्वय-यः अव्यक्तः (भावः) अक्षरः इति उक्तः, तं परमां गतिं आहुः, (ज्ञानिनः) यं प्राप्य न निवर्तते, तत् मम परमं धाम (अस्ति). ॥२१॥ पार्थ, भूतानि यस्य अंतःस्थानि (संति), येन इदं सर्वं ततम्, सः परः पुरुषः अनन्यया भक्त्या तु लभ्यः अस्ति. ॥२२॥

अर्थ-जो अव्यक्त भाव अक्षर संज्ञेनें प्रसिद्ध आहे, त्यालाच परमगति म्हणतात. ज्ञानी जेथें प्राप्त झाले असतां पुनः मागें येत नाहींत, तें माझें परम धाम होय. ॥ २१ ॥ पार्था, ज्याच्या आंत सर्व भूतांचा समावेश होतो, आणि ज्यानें हें सर्व जग व्यापलें आहे, तो परमपुरुष अनन्यभक्तीनेंच प्राप्त होतो. ॥ २२ ॥

ज्याला कौतुकानें अव्यक्त म्हटलें असतां त्याची स्तुति केली असें वाटत नाहीं; कारण जें मन व बुद्धि यांना सांपडत नाहीं; ७९ जें आकाराला आलें असतांही ज्याचें निराकारपण जात नाहीं, व आकाराचा नाश झाला असतां ज्याची नित्यता बिघडत नाहीं, १८० म्हणून ज्याला ' अक्षर' नाश न पावणारें म्हणतात, त्याचा अक्षर म्हणण्यांतच बोध उत्पन्न होतो; याच्या पलीकडे कशाचाही विस्तार दिसत नाहीं, आणि याचेंच नांव परमगति. ८१ परंतु तें या शरीरांत व्यापून राहिलेलें असून निजल्याप्रमाणें आहे. कां कीं, तें व्यापार करवीत नाहीं व करीतही नाहीं. ८२ हे महावीरा अर्जुना, एऱ्हवीं शरीराच्या सर्व व्यापारांत एकही व्यापार रहात नाहीं; दहाही इंद्रियांचे व्यापार चालूच आहेत. ८३ विषयरूप बाजार उघडून मनाच्या चव्हाट्यावर व्यापार सुरू झाल्यावर, त्यापासून होणाऱ्या सुखदुःखांचा मुख्य हिस्सा अंतर्यामीं अंतःकरणालाही प्राप्त होतो. ८४परंतु राजा सुखानें निजला असतां ज्याप्रमाणें त्याच्या राज्यांतील व्यापार रहात नाहींत, प्रजा आपल्या प्रातीच्या इच्छेनें व्यापार करीतच असते,८५ त्याप्रमाणें, बुद्धीचें जाणणें किंवा मनाचें घेणेंदेणें, इंद्रियांचें करणें, व प्राणवायूचें स्फुरण पावणें, ८६ हे सर्व देहव्यापार त्यानें न करवितां आपोआपच होतात. ज्याप्रमाणें सूर्यानें न चालवितां त्याच्या प्रकाशानें लोकत्रय चालतें; ८७त्याप्रमाणें, अर्जुना, तो शरीरांत निजल्यासारखा स्वस्थ आहे, म्हणून त्याला पुरुष म्हणतात असें समज; ८८ आणि मायारूप पतिव्रतेच्या एकपत्नीव्रतांत पडल्यामुळेंही हा पुरुष हें नांव पावला आहे. ८९ परंतु वेदानें पुष्कळ तऱ्हेनें विचार केला तरी ज्याचें आंगणही दृष्टीस पडत नाहीं, व ज्याच्यांत आकाशाचा समावेश झाला आहे १९० असें जाणूनच योगिजन त्याला जीव व प्रकृती यांच्या पलीकडचा म्हणतात; तो एकनिष्ठ भक्तांचा शोध करीत त्याचे घरीं येतो. ९१ जो एकनिष्ठ भक्त कायावाचामनेंकरून दुसरें कांहीं जाणत नाहीं,त्याच्या एकनिष्ठेचें

जें ९२ हें त्रैलोक्यचि पुरुषोत्तमु । ऐसा साच जयाचा मनोधर्मु । तया आस्तिकाचा आश्रमु । पांडवा गा ९३ जें निगर्वाचें गौरव । जें निर्गुणाची जाणिव । जें सुखाची राणिव । निराशांसी ९४ जें संतोषियां वाढिलें ताट । जें अचिंता अनाथाचें मायपोट । भक्तीसी उजू वाट । जया गांवा९५हें एकैक सांगोनि वाया । काय फार करूं धनंजया । पैं गेलिया जया ठाया । तो ठावोचि होइजे ९६ हिंवाचिया झुळुका । जैसें हिंवचि पडे उष्णोदका । कां समोर जालिया अर्कास्त. मचि प्रकाशु होय ९७ तैसा संसारु जया गांवा । गेला सांता पांडवा । होऊनि ठाकी आघवा । मोक्षाचाचि९८तरि अग्नीमाजी आलें । जैसें इंधनचि अग्नि जहालें नाहीं न निवडेचि कांहीं केलें । काष्ठपण९९नातरी साखरेचा माघौता । बुद्धिमंतपणें विकरितां । परि ऊंस नव्हे पंडुसुता । जियापरी२००लोहाचें कनक जहालें । हें एकें परिसेंचि केलें । आतां आणिक कैंचें तें गेलें । लोहत्व आणी १ म्हणोनि तूप होऊनि माघौतें । जेवीं दुधपण न येचि निरुतें । तेविं पावोनियां जयातें । पुनरावृत्ति नाहीं २ तें माझें परम । साचोकारें निजधाम । हें आतुवट तुज वर्म । दाविजत असें ३

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

तेवींचि आणिकेंही एके प्रकारें । हें जाणतां आहे सोपारें । तरि देह सांडितेनि अवसरें । जेथ मिळती योगी ४ अथवा अवचटें ऐसें घडे । जे अनवसरें देह सांडे । तरि माघौतें येणें घडे । देहासीचि ५ म्हणोनि काळशुद्धी जरी देह ठेविती । तरी ठेवितखेवीं ब्रह्मचि होती । एऱ्हवीं अकाळीं तरी येती । संसारा पुढती ६ तैसें सायुज्य आणि पुनरावृत्ती । या दोन्ही अवसरा आधीन आहाती । तो अवसरु तुजप्रती । प्रसंगें सांगों ७ तारि ऐकें गा सुभटा । पातलिया मरणाचा माजिवटा । पांचै आपुलालिया वाटा । निघती अंतीं ८ ऐसा वरिपडिला प्रयाणकाळीं । बुद्धीतें भ्रमु न गिळी । स्मृति नव्हे आंधळी । न मरे मन ९ हा चेतना वर्गु आघवा । मरणीं दिसे टवटवा । पारि अनुभविलिया ब्रह्मभावा । गंवसणी होऊनि २१० ऐसा सावध हा समवावो । आणि निर्वाणवेऱ्हीं निर्वाहो । हें तरीच घडे सावावो । अग्नीचा अथी ११ पाहां पां वारेनें कां उदकें । जैं दिवियाचें दिवेपण झांके । तैं असतीच काय देखे । दिठी आपुली १२ तैसें देहांतींचेनि विषमवातें । देह आंत बाहेरि श्लेष्मातें । तैं विझोनि जाय उजितें । अग्नीचें तें १३ ते वेळीं प्राणासि प्राणु नाहीं । तेथ

पीक देणारें तें उत्तम शेत होय. ९२ हे पांडवा, हें त्रैलोक्य भगवद्रूप आहे असा खरोखर ज्यांचा मनोभाव आहे, त्या आस्तिक भक्तांचा हा आश्रमच होय. ९३ जें निरभिमान्यांचें वैभव, जें गुणातीतांचें ज्ञान, व जें निस्पृहाचें सुखोपभोग घेण्याचें स्थान (राज्य); ९४ जें संतोषी जनांचें जेवण, जें संसाराची चिंता न करणाऱ्या शरणागताचें मायपोट, व जें भक्तीनें चालणाराला मोक्षरूपी गांवाची सरळ वाट. ९५ धनंजया, असें एकेक सांगून उगीच किती वर्णन करूं? परंतु ज्या ठिकाणीं गेलें असतां मनुष्य तद्रूपतेला पावतो. ९६ थंडीच्या झुळुकेनें जसें ऊन पाणी थंड होतें, किंवा सूर्य उगवल्यावर अंधारच प्रकाशरूप होतो, ९७त्याप्रमाणें, पांडवा, अज्ञान व त्याचें कार्य जग ज्या परमात्मरूपी गांवाला गेलें असतां जें आपणच मोक्ष होऊन राहतें. ९८ तसेंच, लांकूड विस्तवांत घातलें असतां विस्तवच होऊन राहतें, व मागून निवडूं गेले असतां त्याचें लांकूडपण दृष्टीस पडत नाहीं; ९९ किंवा, पांडुसुता, ज्याप्रमाणें साखर झाल्यावर पुनः चातुर्यानें तिचा ऊंस करितां येत नाहीं. २०० लोखंडाचें एक वेळ परिसानें सोनें केलें, नंतर कोणता दुसरा असा पदार्थ आहे कीं, त्याचें गेलेलें लोखंडपण परत आणील? १ म्हणून तुपाचें ज्याप्रमाणें पुनः खरोखर दूध होत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्याप्रत गेलें असतां पुनः जन्म नाहीं, २ तेंच माझें खरोखर उत्तम ठिकाण होय. हें गुह्य वर्म तुला स्पष्ट करून सांगितलें आहे. ३

अन्वय–भरतर्षभ, यत्र काले (तु) प्रयाताः योगिनः अनावृत्तिं आवृत्तिं च यांति, तं कालं वक्ष्यामि. ॥२३॥

अर्थ–हे भरतश्रेष्ठा, आतां, ज्या कालीं योगी मरण पावले असतां पुनः जन्माला येत नाहींत आणि येतात, तो काल मी तुला सांगतों. ॥ २३ ॥

त्याचप्रमाणें, देहावसानानंतर ज्या स्वरूपाला योगी प्राप्त होतात, तें गुह्य वर्म आणखी एक प्रकारानें समजण्याला सोपें आहे. ४ अथवा अकस्मात् असें घडतें कीं, जे योगी अकालीं देह सोडतात, त्यांना पुनः देह धारण करावा लागतो; ५ म्हणून, शास्त्रोक्त शुद्ध कालीं जर देहाचें अवसान झालें, तर तत्क्षणीं ते योगी ब्रह्म होतात. एऱ्हवीं अकालीं देहावसान झाल्यावर पुनः जन्मास येतात. ६ त्याचप्रमाणें मोक्ष व पुनर्जन्म हीं दोन्हीं कालाच्या स्वाधीन आहेत, असा जो काल, तो प्रसंगानुसार तुला सांगतों. ७ तर, हे महावीरा अर्जुना, ऐक. मरणकाल समीप आला असतां शेवटीं पंचमहाभूतें आपापल्या रस्त्यानें जातात. ८ असा मरणकाल प्राप्त झाला असतां बुद्धीला भ्रांति गिळीत नाहीं, स्मरणशक्ती अंधळी होत नाहीं, व मनही मरत नाहीं. ९ असा हा सर्व ज्ञानसमुदाय टवटवीत असून अनुभविलेल्या ब्रह्मभावाचाच बोध असतो. २१० अशा रीतीनें हा समुदाय सावध असतो; व ज्याला मरेपर्यंत इंद्रियांची मदत असते, असें बाह्य जठराग्नि प्रदीप्त असला म्हणजेच मिळतें. ११ पहा कीं, वाऱ्यानें किंवा पाण्यानें ज्या वेळेस दिव्याचा प्रकाश नाहींसा होतो, त्या वेळेस आपले डोळे चांगले असतांही त्यांना कांहीं दिसतें का? १२ त्याचप्रमाणें देहावसानाच्या वेळेचा वात वाढल्यानें शरीर आंतबाहेर कफानें व्याप्त होऊन जठराग्नीचें तेज विझून जातें, १३ त्या वेळेस प्राणाला अवसान नसतें, मग बुद्धी असूनही काय

बुद्धि असोनि करील काई । ह्मणोनि अग्नीवीण देहीं । चेतना न थरे १४ अगा देहींचा अग्नि जरी गेला । तरी देह नव्हे चिखलु वोला । वायां आयुष्यवेलु आपुला। आंधारें गिंवसी १५ आणि मागील स्मरण आघवें। तें तेणें अवसरें सांभाळावें । मग देह त्यजूनि मिळावें । स्वरूपीं कीं १६ तंव तया देह श्लेष्माचे चिखलीं । चेतनाचि बुडोनि गेली । तेथ मागिली पुढिली हे ठेली । आठवण १७ ह्मणोनि आधीं अभ्यासु जो केला । तो मरण न येतां निगोनि गेला। जैसें ठेवणें न दिसतां मालवला। दीपु हातींचा १८ आतां असो हें सकळ। जाण पां ज्ञानासि अग्नि मूळ। तया अग्नीचें प्रयाणीं बळ। संपूर्ण आथी १९

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः २४

आंतु अग्निज्योतीचा प्रकाशु । बाहेरी शुक्लपक्षु आणि दिवसु । आणि सामासांमाजि मासु । उत्तरायण २२० ऐशिया समयोगाची निरुती । लाहोनि जे देह ठेविती । ते ब्रह्मचि होती । ब्रह्मविद २१ अवधारीं गा धनुर्धरा । येथवरी सामर्थ्य यया अवसरा । तेवींचि हा उजू मार्ग स्वपुरा । यावया पैं २२ एथ अग्नी हें पहिलें पायतरें। ज्योतिर्मय हें दुसरें। दिवस जाणें तिसरें । चौथें शुक्लपक्ष २३ आणि सामास उत्तरायण । ते वरचील गा सोपान । येणें सायुज्यसिद्धिसदन । पावती योगी २४ हा उत्तम काळु जाणिजे। यातें अर्चिरादि मार्गु म्हणिजे । आतां अकाळु तोही सहजें । सांगेन आईक २५

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते २५

तरि प्रयाणाचिया अवसरें । वातश्लेष्मां सुभरें । तेणें अंतःकरणीं आंधारें। कोंदलें ठाके २६ सर्वेंद्रियां लांकुड पडे । स्मृति भ्रमामाजि बुडे । मन होय वेडें । कोंडे प्राण २७ अग्नीचें अग्निपण जाये । मग तो धूमचि अवघा होये। तेणें चेतना गिंवसिली ठाये । शरीरींची २८ जैसें चंद्राआड आभाळ । सदट दाटे सजळ । मग गडद ना उजाळ । ऐसें झांवळें होये २९ कां मरे ना सावध। ऐसें जीवितासि पडे स्तब्ध। आयुष्य मरणाची मर्याद। वेळु ठाकी २३० ऐसी मनबुद्धिकरणीं । सभोंवतीं धूमाकुळाची कोंडणी । तेथ जन्मे जोडलिये वाहणी । युगाचि बुडे ३१ हां गा हातींचें जे वेळीं जाये । ते वेळीं आणिका लाभाची गोठी कें आहे । ह्मणऊनि प्रयाणीं तंव होये । येतुली दशा ३२ ऐसी देहाआंतु स्थिती । बाहेरि कृष्णपक्षु वरि राती । आणि

करणार ? म्हणून अग्नीशिवाय देहांत चेतना रहात नाहीं. १४ हें पहा—शरीरांतील जठराग्नी जर नाहींसा झाला, तर तो देह नसून ओला चिखलच होय. अशा वेळेस साधक आपल्या आयुष्याची वेळ अंधेरांत चांचपडल्यासारखी घालवीत असतो. १५ अशा स्थितींत मागील अभ्यासाचें स्मरण ठेवून देह टाकून स्वरूपाच्या ठिकाणीं मिळावें हें घडावें कसें? १६ त्यावेळेस तर त्या देहांतील कफाच्या चिखलांत चेतना बुडून गेल्यामुळें मागील व पुढील गोष्टींचें स्मरण नाहींसें होतें. १७ म्हणून पूर्वी जो योगाभ्यास केला तो मरण येण्याच्या आधींच नाश पावतो; आपण अंधारांत ठेविलेली वस्तु सांपडण्यापूर्वी दिवा जावा त्याप्रमाणें होतें. १८ आतां या सर्व गोष्टी राहूं दे; ज्ञानाला जठराग्नि हा मूळ कारण आहे, आणि त्या जठराग्नीची मरणसमयीं ज्याला पूर्ण साह्यता आहे. १९

अन्वय-अग्निः, ज्योतिः, अहः, शुक्लः (पक्षः), षण्मासाः उत्तरायणम्, तत्र (काले) प्रयाताः ब्रह्मविदः जनाः ब्रह्म गच्छंति. ॥२४॥

अर्थ-अग्नि, ज्योति, दिवस, शुक्लपक्ष व उत्तरायणाचे सहा महिने या काळीं मरण पावलेले ब्रह्मवेत्ते लोक ब्रह्माला जाऊन मिळतात. ॥ २४ ॥

शरीराच्या आंत जठराग्नीच्या ज्योतीचा प्रकाश आणि बाहेर उत्तरायणापैकीं कोणत्याही महिन्याचा शुद्ध पक्षाचा दिवस. (रात्र नव्हे.) २२० अशा प्रकारें सर्व चांगले योग आले असतां जे ब्रह्माभ्यासी पुरुष आपला देह ठेवितात, ते ब्रह्मस्वरूपीं मिळतात. २१ धनुर्धरा, ऐक. या वेळेच्या योगाचें (तत्कालाभिमानी देवतांचें) असें विलक्षण सामर्थ्य आहे, म्हणून मोक्षप्राप्तीकरितां स्वस्वरूपी येण्यास हा सरळ मार्ग आहे.२२ या मार्गांत जठराग्नि ही पहिली पायरी होय; अग्नीचें सतेजपण ही दुसरी पायरी; दिवस ही तिसरी पायरी; शुक्लपक्ष ही चौथी पायरी; २३ आणि उत्तरायणांतील सहा महिन्यांपैकीं एक महिना ही जिन्याची वरची पायरी, अशा क्रमानें गेल्यावर योगी मोक्षसिद्धिरूप घराला पावतो.२४ हा उत्तम काल असें समज, आणि यालाच अर्चिरादि मार्ग असें शास्त्रांत म्हणतात. आतां, मरण्यास योगीसाधकांना अयोग्यकाल कोणता, तो प्रसंगानुसार तुला सांगतों, ऐक.२५

अन्वय-धूमः, रात्रिः, तथा कृष्णः, षण्मासाः दक्षिणायनम्, तत्र (काले मृतः) योगी चांद्रमसं ज्योतिः प्राप्य निवर्तते. ॥२५॥

अर्थ-धूर, रात्र, तसाच कृष्णपक्ष व दक्षिणायनाचे सहा महिने अशा समयीं मरण पावणारा योगी चंद्रलोकचे उपभोग भोगून पुढें न जातां परत येतो. ॥ २५ ॥

मरणसमयीं कफवातादि दोषांच्या अति भरानें अंतःकरणांत अंधार होऊन जातो. २६ सर्व इंद्रियांची गति कुंठित होते; स्मृतीला भ्रम उत्पन्न होतो; मन वेडावून प्राण घोंटाळतो; २७ जठराग्नि विझून जातो, व त्याचा धूर चोंहींकडे होतो, त्यामुळें शरीरांतील ज्ञान आच्छादित होतें. २८ ज्याप्रमाणें चंद्राच्या आड दाट व पाण्यानें भरलेले ढग आल्यावर धड अंधार ना प्रकाश असें झांवळें झांवळें होतें; २९ त्याचप्रमाणें, तो मरतही नाहीं व सावधही नसतो. अशा रीतीनें जीविताची स्थिति झालेली असते, व आयुष्य हें मरणाची वेळ पहात असतें. २३० अशा प्रकारें मन बुद्धि व इंद्रियें यांच्या सभोंवतीं धूर अतिशय कोंडतो, त्या वेळेस जन्मभर मिळविलेले सर्व लाभ नाश पावतात. ३१ हें पहा ज्या वेळेला हातांत असलेलें जातें त्या वेळीं दुसरीकडून आणखी लाभ होईल, ह्याची गोष्टच कशाला? म्हणून मरणसमयीं अशी दशा प्राप्त होते. ३२ याप्रमाणें देहाच्या आंतील स्थिति असून बाहेर कृष्णपक्षाचा पंधरवडा असतो, व त्यांत रात्र आणि दक्षिणायनांतील सहा महिन्यांपैकीं एक म-

सामासही वोडवती। दक्षिणायन ३३ इये पुनरावृत्तीचीं घराणीं। आघवीं एकवटती जयाचिया प्रयाणीं । तो स्वरूपसिद्धीची काहाणी । कैसेनि आइके ३४ ऐसा जयाचा देह पडे। तया योगी ह्मणोनि चंद्रवरी जाणें घडे। मग तेथूनि मागुता बहुडे । संसारा ये ३५ आम्हीं अकाळ जो पांडवा। ह्मणितला तो हा जाणावा। आणि हाचि धूम्रमार्गु गांवा। पुनरावृत्तीचिया ३६ येर तो अर्चिरादि मार्गु । तो वसता आणि असलगु । साविया स्वस्त चांगु । निवृत्तीवरी ३७

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

ऐशिया अनादिया दोन्ही वाटा । एकी उजू एकी अव्हांटा । म्हणवूनि बुद्धिपूर्वक सुभटा । दाविलिया तुज ३८ कां जे मार्गामार्ग देखावे। साच लटिकें वोळखावें । हिताहित जाणावें । हिताचिलागीं ३९ पाहे पां नाव देखतां बरवी । कोणी आड घाली काय अथावीं । कां सुपंथ जाणोनिया अडवीं । रिगवत असे २४० जो विष अमृत वोळखे। तो अमृत काय सांडूं शके। तेविं जो उजू वाट देखे। तो अव्हांटा न वचे ४१ ह्मणोनि फुढें। पारखावें खरें कुडें। पारखिलें तरी न पडे। अवसरें कहीं ४२ एऱ्हवीं देहांतीं थोर विषम। या मार्गाचें आहे संभ्रम। जन्में अभ्यासिलियाचें हन काम। जाईल वायां ४३ जरी अर्चिरादि मार्गु चुकलिया। अवचटें धूम्रपंथें पडिलिया। तरी संसारपांतीं जुंतलिया। भंवतचि असावें ४४ हे सायास देखोनि मोठे। आतां कैसेनि पां एकवेळ फिटे। ह्मणोनि योगमार्गु गोमटे। शोधिले दोन्ही ४५ तंव एकें ब्रह्मत्वा जाइजे। आणि ऐकें पुनरावृत्ती येइजे। पारि दैवगत्या जो लाहिजे। देहांतीं जेणें ४६

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

ते वेळीं म्हणितलें हें नव्हे। वायां अवचटें काय पावे। देह त्यजूनि वस्तु होआवें। मार्गेंच कीं ४७ तरी आतां देह असो अथवा जावो। आम्ही तों केवळ वस्तूचि आहों। कां जे दोरीं सर्पत्व वावो। दोराचिकडुनी ४८ मज तरंगपण असे कीं नसे। ऐसें हें उदकासी कांहीं प्रतिभासे। तें भलतेव्हां जैसें। तैसें उदकचि कीं ४९ तरंगाकारें न जन्मेचि। ना तरंगलोपें न निमेचि। तेविं देहीं जे देहेंचि। वस्तु जाहले २५० आतां शरीराचें तयाचिया ठाईं। आडनांवही उरलें नाहीं। तरि कोणें काळें काई। निमे तें पाहें पां ५१ मग मार्गातें कासया शोधावें। कोणें कोठूनि कें जावें। जरी देशकालादि आघवें। आपणाचि असे ५२ आणि हां गा घट्ट जे वेळीं फुटे। ते वेळीं तेथिंचें आकाश

हिना हीं प्राप्त होतात. ३३ हे सर्व जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पाडणारे योग ज्यांच्या मरणसमयीं एके ठिकाणीं येतात, त्यांच्या कानीं मोक्षप्राप्तीची गोष्ट कोठून पडणार? ३४ अशा वेळेवर ज्याचें देहावसान होतें, त्याला, तो योगी असल्यामुळें चंद्रलोकापर्यंत जातां येतें; मग तेथून माघारी फिरून जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत पडतो. ३५ हे पांडवा, आम्हीं मरणास अयोग्य काळ म्हणून जो म्हटला, तो हाच असें समज. जन्ममरणांच्या गांवास नेणारा धूम्रमार्ग हाच. ३६ याच्याशिवाय दुसरा जो अर्चिरादि मार्ग, तो भरवस्तीचा, सोपा, अति उत्तम व अगदीं सुलभ असून मोक्षापर्यंत गेलेला आहे. ३७

अन्वय–एते जगतः शुक्लकृष्णे गती शाश्वते मते हि; एकया अनावृत्तिं याति, अन्यया (च) पुनः आवर्तते. ॥२६॥

अर्थ–जगाच्या शुक्ल आणि कृष्ण अशा ह्या दोन गति शाश्वत मानिल्या आहेत. एका गतीनें जाणाराला परत येणें घडत नाहीं, आणि दुसऱ्या गतीनें जाणाराला पुनः परत येणें घडतें. ॥ २६ ॥

असे हे दोन मार्ग–एक सरळ आणि दुसरा वांकडा–अनादि कालापासून चालत आलेले आहेत. म्हणून, हे महावीरा, ते तुला बुद्धिपुरस्सर दाखविले. ३८ कां कीं, त्या मार्गांपैकीं चांगला कोणता व वाईट कोणता हें तुला दिसावें; आणि खरें खोटें ओळखून, आपलें हित साधून घेण्याकरितां. (त्वां) हित व अ[हि]त यांचाही विचार करावा ३९ हें पहा–उत्तम अशी नाव पाहिल्यावरही खोल डोहांत कोणी उडी घालील काय? किंवा राजमार्ग टाकून आडमार्गाला जाईल काय? २४० जो विष आणि अमृत हीं दोन्हीं ओळखतो, तो अमृत टाकील का? त्याचप्रमाणें जो सरळ मार्ग पहातो, तो आडमार्गाला जाणार नाहीं. ४१ म्हणून प्रथम खऱ्याखोट्यांची पारख करावी. ती पारख झाली म्हणजे मग तो केव्हांही संकटांत पडत नाहीं. ४२ बांकी मरणसमयीं ह्या मार्गाची प्राप्ति होण्याला मोठी भीतीच आहे. कारण, हा काल जर प्राप्त झाला नाहीं, तर जन्मभर अभ्यास केलेला व्यर्थ! ४३ जर अर्चिरादि मार्ग चुकला, आणि तो योगी अकस्मात् धूम्रमार्गांत पडला, तर जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत गुंतून फिरत रहावें! ४४ अशीं हीं मोठालीं संकटें पाहून, तीं एकदां कशानें दूर होतील, म्हणून दोन्ही योगमार्गाचें चांगलें स्पष्टीकरण केलें. ४५ एका मार्गानें योगी मोक्षाला जातो आणि दुसऱ्या मार्गानें जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत पडतो; परंतु देहावसानाच्या वेळेस प्राक्तनानुसार ज्याला जो प्राप्त होईल तो खरा. ४६

अन्वय–पार्थ, एते सृती जानन् कश्चन योगी न मुह्यति तस्मात्, अर्जुन, (त्वं) सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः भव ॥२७॥

अर्थ–अर्जुना, हे दोन मार्ग जाणणारा कोणताही योगी मोहांत पडत नाहीं; यास्तव सर्वकाळ तूं योगयुक्त हो. २७

आकस्मात् कोणत्या वेळेस काय प्राप्त होईल याचा कांहीं नेम आहे? म्हणून ही गोष्ट राहूं दे; तर देहांतीं ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्यास मार्गच कशाला हवा? ४७ तर मग देह राहो अथवा जावो आम्हीं केवळ ब्रह्मच आहों असें ज्ञानी समजतात. कारण, दोरीवरील सर्पाचा भास जसा दोरीचें सत्यत्व भासल्यावर दोरीचे ज्ञानासह व्यर्थ होतो; ४८ आपल्यावर लाटा येतात किंवा नाहींतशा होतात, याचा पाण्याला कधीं भास होतो काय? कारण, तें केव्हांही पाहिलें तरी पाणीच्या पाणीच कायम असतें; ४९ तें पाणी लाटा उत्पन्न झाल्यामुळें जन्म पावत नाहीं, किंवा लाटा नाहींतशा झाल्यावर तें नाश पावत नाहीं; त्याप्रमाणें, देहांत राहून जे देहासुद्धां ब्रह्म झाले; २५० ते देहासकट ब्रह्म झाल्यावर त्यांच्या ठिकाणीं देहाचें आडनांव सुद्धां रहात नाहीं. मग असें पहा कीं, कोणच्या वेळेस कशाचा लय होतो? ५१ जर देश, काल इत्यादि गोष्टी आपणच होऊन राहिला आहे तर मग ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गाचा शोध कां करावा व कोणीकडून कसें जावें? ५२ आणि ज्या वेळेस घट फुटतो, त्या वेळेस त्यांतील आकाश नीट मार्गाला

लागे नीट वाटे । वाटा लागे तरि गगना भेटे । एऱ्हवीं चुके ५३ पाहें पां ऐसें हन आहे । कीं तो आकारुचि जाये । येर गगन तें गगनींचि आहे । घटत्वाहि आधीं ५४ ऐसिया बोधाचेनि सुरवाडें । मार्गामार्गाचें सांकडें । तया सोहंसिद्धां न पडे । योगियांसी ५५ याकारणें पंडुसुता । तुवां होआवें योग-युक्ता । येतुलेनि सर्वकाळीं साम्यता । आपैसया होईल ५६ मग भलतेथ भल-तेव्हां । देह असो अथवा जावा । पारि अबंधा नित्य ब्रह्मभावा । विघड नाहीं ५७ तो कल्पादि जन्मा नागवे । कल्पांतीं मरणें नाप्लवे । माजि स्वर्गसंसारा-चेनि लाघवें । झकवेना ५८ येणें बोधें जो योगी होये । तयासीचि या बो-धाचें नीटपण आहे । कां जे भोगातें पेलूनि पायें । निजरूपा ये५९ पैं गा इंद्रादिकां देवां । जयां सर्वस्वें गाजती राणिवा । तें सांडणें मानूनि पांडवा । डावली जो २६०

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् २८

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ८

जरी वेदाध्ययनाचें जालें । अथवा यज्ञाचें शेतचि पिकलें । कीं तपोदा-नांचें जोडलें । सर्वस्व हन जें ६१ तया आघवां पुण्याचा मळा । भार आं-तौनि जया ये फळा । तें परब्रह्म निर्मळा । सांटि न सरे ६२ जें नित्यानंदा-चेनि मानें । उपमेचा कांटाळा न दिसे सानें । पाहा पां वेदयज्ञादि सा-धनें । जया सुखा ६३ जें विटे ना सरे । भोगी तयाचेनि पवाडें पुरे । पुढती महासुखाचें सोयरें । भावंडाचि ६४ ऐसें दृष्टीचेनि सुखपणें । जयासी अदृष्टाचें बैसणें । जें शतमखाही आंगवणें । नोहेचि एका ६५ तयातें योगीश्वर अलौ-किकें । दिठीचेनि हाततुकें । अनुमानती कौतुकें । तंव हळुवार आवडे ६६ मग तया सुखाची किरीटी । करूनियां गा पाउठी । परब्रह्माचिये पाठीं । आ-रूढती ६७ ऐसें चराचरैकभाग्य । जें ब्रह्मेशां आराधने योग्य । योगियांचें भोग्य । भोगधन जें ६८ जो सकळ कळांची कळा । जो परमानंदाचा पुतळा जो जिवाचा जिव्हाळा । विश्वाचिया ६९ जो सर्वज्ञतेचा वोलावा । जो यादव कुळींचा कुळदिवा । तो श्रीकृष्णजी पांडवा- । प्रती बोलिला २७० ऐसा कुरुक्षेत्रींचा वृत्तांतु । संजयो रायासी असे सांगतु । तेचि परियेसा पुढारी मातु । ज्ञानदेव म्हणे २७१

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्लोक २८, ओंव्या २७१.

लागल्यावरच आकाशाला भेटतें, नाहीं तर चुकतें कीं काय? ५३ हें पहा--खरी गोष्ट अशी आहे कीं, त्या घटाच्या आकाराचाच नाश होतो; एऱ्हवीं घटाकाश हें घट निर्माण होण्याचे पूर्वीपासून मूळ-चेंच आकाशरूपी आहे. ५४अशा ज्ञानाच्या परि-पूर्णतेनें आपण ब्रह्मच आहों, असा अनुभव आले त्या योग्यास चांगल्या व वाईट मार्गाचें संकट पडत नाहीं. ५५ यास्तव, हे पांडुसुता, तूं योगयुक्त हो. त्यायोगानें तुला नेहमीं आपोआप ब्रह्मस्वरूपता प्राप्त होईल.५६ मग वाटेल त्या ठिकाणीं व वाटेल तेव्हां देह असो वा जावो; परंतु निष्प्रतिबंध व नित्य अशा परब्रह्मस्वरूपाला अंतर पडणार नाहीं. ५७ तो सृष्टीच्या आरंभीं जन्माला येत नाहीं, सृष्टीच्या अंतीं मरण पावत नाहीं, व सृष्टीच्या स्थितींत स्वर्ग व संसारसुख यांच्या मोहानें कधीं फसत नाहीं, ५८ या बोधानेंच जो योगी सावध असतो. त्यालाच या बोधाची फलप्राप्ति होते. कारण, तो विषयोपभोगाला ओलांडून ब्रह्मरूपाला मिळतो.५९ हें पहा अर्जुना, इंद्रादिक देवांना स्वर्गांत नेहमीं सर्व प्रकारचे सुखांचा उपभोग मिळतो,तें सुख ओंवाळून टाकलेल्या पदार्थांप्रमाणें त्याज्य मानून तो दूर लोटतो. २६०

अन्वय–(योगी) इदं विदित्वा, वेदेषु, यज्ञेषु, तपःसु, दानेषु च एव यत् पुण्यफलं प्रतिष्ठम्, तत् सर्वं अत्येति, आद्यम् च परं स्थानम् एव उपैति. ॥२८॥

अर्थ–[योगी, ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ, व मरणकाळीं भगवच्चिंतनाचें माहात्म्य,] हें समजल्यावर, वेद, यज्ञ, तप आणि दान ह्यांच्यापासून जी पुण्यफलप्राप्ति सांगितली आहे, त्या सर्व पुण्यप्राप्तीचें अतिक्रमण करून, आद्य व उत्कृष्ट अशा स्थानालाच प्राप्त होतो. ॥ २८ ॥

जरी वेदांचें अध्ययन करून वैदिक झाला, अथवा यज्ञ करून पुण्याचें शेत पिकविलें किंवा तप आणि दान करून सर्व पुण्य जोडलें, ६१ अशा प्रकारचा सर्व पुण्याचा मळा जरी फळाच्या भारानें व्यापून गेला, तरी त्या निर्मळ ब्रह्माची बरोबरी कोणाच्यानेंही करवत नाहीं. ६२ जें नित्यानंदाच्या तुलनेनें ताजव्यांत घातलें असतां लहान दिसतें, व ज्याच्या प्राप्तीकरितां वेदयज्ञादि साधनें करावीं लागतात; ६३ जें स्वर्गसुख विटत नाहीं व संपतही नाहीं; भोगणाराच्या इच्छा पूर्ण करतें, व जें महासुखाचें (ब्रह्मसुखाचें) धाकटें भावंडच होय; ६४ अशाप्रमाणें वरकांती दिसणारें तें सुख व जें मरणानंतरच प्राप्त होतें, आणि जें शंभर यज्ञ करूनही साध्य होत नाहीं, ६५ तें स्वर्गसुख, योगीश्वर दिव्यदृष्टीच्या अटकळीनें व कौतुकानें पाहूं गेले असतां त्यांना ब्रह्मसुखाच्यापुढें वजनाला हलकें वाटतें. ६६ मग, अर्जुना, त्या स्वर्गादिसुखाची पायरी करून म्हणजे त्या सुखाची पायमल्ली करून ते ब्रह्मपदावर चढतात. ६७ याप्रमाणें स्थावरजंगमाचें मुख्य भाग्य, जें ब्रह्मदेव व शंकर यांनीं आराधना करण्यास योग्य, व जी योग्याची उपभोग घेण्याची वस्तु, ६८ जो आद्यज्ञानस्वरूप, जो परमानंदाची केवळ मूर्ति, जो सर्व विश्वांतील प्राणिमात्रांचें जीवन, ६९ जो सर्व ज्ञानाचा जिव्हाळा, व यादवकुलाचा कुलदीपक, असा जो श्रीकृष्ण, तो अर्जुनाला बोलला. २७० असा कुरुक्षेत्रांतील कथाभाग संजय धृतराष्ट्राला सांगता झाला. ज्ञानदेव म्हणतात, ती कथा पुढें ऐका. २७१

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय नववा.

तरी अवधान एकलें दीजे । मग सर्वसुखासि पात्र होइजे । हें प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आइका १ परी प्रौढी न बोलों होजी । तुम्हां सर्वज्ञांच्या समाजीं । देयावें अवधान हे माझी । विनवणी सलगीची २ कां जे लळेयाचे लळे सरती । मनोरथांचे मनोरथ पुरती । जरी माहेरें श्रीमंतें होती । तुम्हांऐसीं ३ तुमचे या दिठिवेयाचिये वोलें । सासिन्नले प्रसन्नतेचे मळे । ते साउली देखोनि लोळें । श्रांतु जी मी ४ प्रभू तुम्ही सुखामृताचे डोहो। ह्मणोनि आह्मीं आपुलिया स्वेच्छा बोलावो लाहों । येथही जरी सलगी करूं बिहों । तरी निवों कें पां ५ नातरी बाळक बोबडां बोलीं । वांकुडा विचुका पाउलीं। ते चोज करूनि माउली । रिझे जेवीं ६ तेवीं तुम्हां संतांचा पढियावो । कैसेनि तरी आम्हांवरी हो । या बहुवा आळुकिया जी आहों । सलगी करित ७ वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादृश श्रोते । काय धड्यावरी सारस्वतें । पढों सिकिजे ८ अवधारा आवडे तेसणा धुंधुरु । परि महातेजीं न मिरवे काय करूं । अमृताचिया ताटीं वोगरूं । ऐसी रससोय कैंची ९ हां हो हिमकरासी विंजणें । कीं नादापुढें आइकवणें । लेणियासी लेणें । हें कहीं आथी १० सांगा परिमळें काय तुरंबावें। सागरें कवणे ठायीं नाहावें। हें गगनचि आडे आघवें । ऐसा पवाडु कैंचा ११ तैसें तुमचें अवधान धाये। आणि तुम्ही म्हणा हें होये। ऐसें वक्तृत्व कवणा आहे। जेणें रिझा तुम्ही१२ तरि विश्वप्रगटितिया गभस्ती। काय हातिवेन न कीजे आरती। कां चुळोदकें आपांपती । अर्घ्यु नेदिजे १३ प्रभू तुम्ही महेशाचिया मूर्ती । आणि मी दुबळा अर्चितुसें भक्ती । ह्मणोनि बोल जऱ्ही गंगावती । तऱ्ही स्वीकाराल कीं १४ बाळक बापाचिये ताटीं रिगे । आणि बापातेंच जेवऊं लागे । कीं तो संतोषलेनि वेगें । मुखचि वोढवी १५ तैसा मीं जरी तुम्हांप्रती । चावटी करी-

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय नववा.

श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात, " श्रोतेहो, ऐका. मी प्रतिज्ञापूर्वक हें स्पष्ट सांगतों कीं, तुम्हीं एक लक्ष इकडे दिलें तर सर्व सुखाला पात्र व्हाल. १ पण तुम्हां सर्वज्ञांच्या सभेपुढें मी हें आढ्यतेनें बोलत नाहीं हो ! ' तुम्ही लक्ष द्या ' ही माझी तुम्हाला लडिवाळपणाची विनंती आहे. २ कारण तुम्हांसारखीं संपन्न माहेरघरें असल्यावर, आवड म्हणून जी एक वृत्ति आहे तिची देखील आवड पूर्ण होते, आणि मनोरथाची देखील इच्छा तृप्त होते ! ३ तुमच्या कृपादृष्टीच्या ओलाव्यानें भरांत आलेल्या प्रसन्नतेच्या मळ्याची थंडगार सावली पाहून, श्रमलेला असा जो मी तो त्या ठिकाणीं विश्रांति घेतो. ४ महाराज, तुम्ही सुखामृताचे डोहच आहां; म्हणून आम्ही आपले इच्छेप्रमाणें त्यांत बागडून थंडावा मिळवूं असें म्हणतों. येथेंही जर तसें करून घेण्यास तुमच्याशीं सलगी करण्यास भिऊं लागलों, तर आम्ही तृप्त तरी व्हावें कोठें ? ५ किंवा बालकाच्या बोबड्या बोलांनीं व वेड्यावांकड्या चालण्यानें ज्याप्रमाणें कौतुक मानून आई आनंद पावते, ६ त्याप्रमाणें तुम्हां संतजनांची प्रीति कोणत्या तरी रीतीनें मजवर व्हावी, या पूर्ण उत्कट इच्छेनें मी तुमच्याशीं सलगी करीत आहें. ७ नाहींतर तुमच्यासारख्या सर्वज्ञ श्रोत्यांस माझ्या बोलण्यापासून नवीन कांहीं समजून घ्यावयाचें आहे काय ? सरस्वतीपुत्राला धडे पाठ करून विद्या शिकावी लागते काय ? ८ पहा कीं, पाहिजे तेवढा मोठा जरी काजवा असला, तरी सूर्यप्रकाशापुढें त्याचें तेज पडेल काय ? तसेंच अमृतरूप ताटांत वाढण्याजोगी पाकनिष्पत्ति कोणती आहे ? ९ अहो, ज्याचे थंड किरण आहेत, अशा चंद्राला पंख्यानें वारा घालणें, किंवा सुस्वराला गायन ऐकविणें, तसेंच दागिन्याला अलंकार घालणें असें कोठें होईल का ? १० परिमळानें कशाचा वास घ्यावा ? समुद्रानें कशांत नाहावें ? आणि हें आकाश ज्यांत मावेल अशी मोठी वस्तु कोणती आहे सांगा बरें ? ११ त्याचप्रमाणें, तुमचें अवधान तृप्त होईल, आणि तुम्ही असें म्हणाल कीं, ' वा ! उत्तम व्याख्यान झालें ! ' असें तुम्हाला तृप्त करण्याजोगें वक्तृत्व कोणाचें आहे ? १२–तथापि, असा जरी न्याय आहे तरी भक्तीनें अशा गोष्टी घडतात असें दृष्टांतपूर्वक महाराज सांगतात–म्हणून, सर्व जग प्रकाशमय करणाऱ्या सूर्याला काडवातीनें आरती करूं नये कीं काय ? किंवा वरुणाला चुळकाभर पाण्यानें आर्घ्य देऊं नये का ? १३ महाराज, तुम्ही केवळ शंकराची मूर्ति आहां, आणि मी गरीब तुमची भक्तीनें पूजा करीत आहें. म्हणून बोलाच्या ऐवजी माझ्या बोलरूपी निर्गुडीचाही तुम्ही स्वीकार कराल ! १४ लहान मूल बापाच्या ताटांत जेवायाला बसून आपली योग्यता नसतांनाही प्रेमानें बापालाच जेवूं घालतें, तेव्हां तो संतोषभरानें आपलें तोंड घांस घेण्याकरितां पुढें करतोच; १५ त्याचप्रमाणें, मी जरी तुमच्याशीं बालकाप्रमाणें विनोदानें वर्तन करितों, तरी

तसें बाळमती । तरी तुम्ही संतोषिजे ऐसी जाती । प्रेमाची असे १६ आणि
तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें । तुम्ही संत घेतले असा बहुवें । ह्मणोनि केलिये
सलगीचा नोहे । आभारु तुम्हां १७ अहो तान्हयाचें लागतां झटें । तेणें अ-
धिकचि पान्हा फुटे । रोषें प्रेम दुणवटे । पढियंतयाचेनि १८ ह्मणऊनि मज
लेंकुरवाचेनि बोलें । तुमचें कृपाळूपण निदैलें । तें चेइलें ऐसें जी जाणवलें ।
यालागीं बोलिलों मी १९ एऱ्हवीं चांदिणें पिकविजत आहे चेपणीं । कीं वा-
रया घापत आहे वाहणी । हांहो गगनासि गंवसणी । घालिजे केवीं २० आ-
इका पाणी वोथिजावें न लगे । नवनीतीं माथुला न रिगे । तेविं लाजिलें
व्याख्यान निगे । देखोनि जयातें २१ हें असो शब्दब्रह्म जिये बाजे । शब्द
मावळलेया निवांतु निजे । तो गीतार्थु मऱ्हाटीया बोलिजे । हा पाडु काई२२
पारि ऐसियाही मज धिंवसा । तो पुढतियाचि येकि आशा । जे धिटींवा क-
रूनि भवादृशां । पढियंतया होआवें २३ तरि आतां चंद्रापासोनि निववितें ।
जें अमृताहूनि जीवविते । तेणें अवधानें कीजो वाढतें । मनोरथा माझिया २४
कां जैं दिठिवा तुमचा वरुषे । तैं सकळार्थ सिद्धिमती पिके । एऱ्हवीं कोंभेला
उन्मेषु सुके । जरी उदास तुम्ही २५ सहजें तरी अवधारा । वक्तृत्वा अवधा-
नाचा होय चारा । तरी दोंदें पेलती अक्षरां । प्रमेयाचीं २६ अर्थ बोलाची
वाट पाहे । तेथ अभिप्रावोचि अभिप्रायातें विये । भावाचा फुलौरा होत जाये ।
मतिवरी २७ ह्मणूनि संवादाचा सुवावो ढळे । तऱ्ही हृदयाकाश सारस्वतें वोळे ।
आणि श्रोता दुश्चिता तारि वितुळे । मांडला रसु २८ अहो चंद्रकांतु द्रवता
कीर होये । पारि ते हातवटी चंद्रीं कीं आहे । ह्मणऊनि वक्ता तो वक्ता नोहे ।
श्रोतेनिविण २९ परी आतां आमुतें गोड करावें । ऐसें तांदुळीं कासया विन-
वावें । साइखडियानें काइ पार्थावें । सूत्रधारातें ३० तो काय बाहुलियांचिया
काजा नाचवी । कीं आपुलिये जाणिवेची कळा वाढवी । ह्मणऊनि आम्हा
या ठेवाठेवी । काय काज ३१ तंव श्रीगुरु म्हणती काइ जाहलें । हें समस्तही
आम्हां पावलें । आतां सांगें जें निरोपिलें । नारायणें ३२ येथ संतोषोनि निवृत्ति
दासें । जी जी ह्मणऊनि उल्हासें । अवधारा श्रीकृष्ण ऐसें । बोलते जाहले ३३

श्रीभगवानुवाच:—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

तुम्हांला त्या माझ्या वर्तनापासून आनंदच झाला पाहिजे, असा प्रेमाचा गुण आहे; १६ आणि त्या आपलेपणाच्या अभिमानानें तुम्ही संतजनांनीं बहुत प्रकारांनीं मला 'आपला' असें म्हटलें आहे; म्हणून माझ्या या सलगीचा आपणास विषाद (ओझें) होणार नाहीं. १७ अहो, वासरानें ढुसण्या दिल्यावर गाईला ज्याप्रमाणें, अधिकच पान्हा फुटतो, त्याप्रमाणें, अत्यंत प्रिय जो मनुष्य असतो, त्याच्या रागावण्यानें प्रेम दुप्पट होतें. १८ म्हणून मज लेंकराच्या बोबड्या बोलांनीं तुमचें निजलेलें कृपाळुपण जागें होईल असें जाणून मी बोललों. १९ एऱ्हवीं चंद्राचें चांदणें कोणीं आढीत घालून पिकविलें आहे काय? किंवा वाऱ्याला वाहण्याकरितां कोणीं गति दिली आहे का? तसेंच आकाशाला कोणीं गवसणी घातली आहे का? २० ऐका: पाण्याला पातळ करावें लागत नाहीं; आणि लोणी तयार झाल्यावर तें रवीनें कोणीं घुसळीत नाहीं; त्याचप्रमाणें, ज्याला (गीतार्थाला) पाहून माझें व्याख्यान लाजल्यामुळें माघारी येतें. २१ हें असो, ज्यापुढें वेदांचे शब्द कुंठित झाल्यामुळें तेही ज्याच्या शय्येवर गाढ निद्रा घेतात, (ज्यापुढें वेदांची मति कुंठित झाल्यामुळें तेही स्तब्ध राहतात,) तो गीतार्थ मीं मराठी भाषेंत वर्णन करावा असा माझा अधिकार आहे का? २२ परंतु अशी स्थिति असतांही मला पुढच्या आशेवर इच्छा उत्पन्न झाली, ती ही कीं, कसें तरी धिटाईनें बोलून तुमच्यासारख्यांची प्रीति संपादन करावी.२३ तर आतां चंद्रापेक्षांही थंड करणाऱ्या व अमृताहूनही जीवन देणाऱ्या अशा अवधानानें माझ्या मनोरथाला पुष्टि द्या. २४ कारण, जर तुमची कृपादृष्टिरूप वृष्टि मजवर पूर्ण होईल, तर माझ्या बुद्धिरूप भूमींत सकलार्थरूप धान्य पिकेल, एऱ्हवीं जर तुम्ही उदास असाल, तर अंकुर आलेलें ज्ञान सुकून जाईल.२५ वक्तृत्वरूप पांखराला अवधानरूपी चारा मिळाल्यावर त्याच्या प्रत्येक अक्षररूपी अवयवाला अर्थरूपी पुष्टि येईल. २६ अर्थ हा शब्द बाहेर पडण्याची वाट पहात असतो; शब्द बाहेर पडल्यावर त्यांतून अर्थावर अर्थ निघतात; आणि बुद्धीला नानाप्रकारचे अभिप्राय सुचूं लागतात.२७ म्हणून, संवादरूपी अनुकूल वारा सुटला असतां वक्त्याच्या हृदयाकाशांत शास्त्रसिद्धांतरूपी मेघ भरून येतात, आणि जर ऐकणाराचें दुर्लक्ष असलें, तर वक्तृत्वाला आलेला रस वितळून जातो. २८ अहो, चंद्रकांत मण्याला पाझर सुटतो ही गोष्ट खरी आहे; परंतु ही शक्ति एक चंद्राचेच ठिकाणीं आहे म्हणून बोलणारास श्रोत्यांशिवाय किंमत नाहीं;२९ परंतु आम्हांला गोड करून घ्या अशी तांदुळांना जेवणाराची विनंती करावी लागते का? तसेंच, कळसूत्री बाहुल्यांना 'आम्हांला चांगलें नाचवा' ह्मणून सूत्रधाराची विनंती करावी लागते का? ३० तो सूत्रधार काय बाहुल्यांच्या कामाकरितां त्यांना नाचवितो? नाहीं. तर तो आपली कुशलता दाखविण्याकरितांच त्यांना नाचवितो; त्याप्रमाणें मी बाहुलें आहें, आपण जसें बोलवाल तसें मी बोलणार! ह्मणून मला असें बोलवा तसें बोलवा वगैरे प्रार्थना करण्याची उठाठेव कशाला? ३१ त्या वेळीं श्रीगुरु निवृत्तिराज ह्मणतात, "तुला इतकें व्याख्यान कशाला करायाला पाहिजे, तुझा सर्व अभिप्राय आह्मांला कळला. तर आतां श्रीकृष्णांनीं जें अर्जुनास सांगितलें, तें श्रोत्यांना सांग." ३२ तेव्हां निवृत्तिदास ज्ञानदेव संतोष पावून मोठ्या उल्हासानें ह्मणाले: होय महाराज,ऐका.श्रीकृष्ण असें ह्मणाले: ३३

अन्वय-यत् ज्ञात्वा (त्वं) अशुभात् मोक्ष्यसे, (तत्) इदं तु गुह्यतमं ज्ञानं ते अनसूयवे विज्ञानसहितं प्रवक्ष्यामि. १

अर्थ-श्रीभगवान् म्हणाले:—आतां, जें जाणलें असतां तूं अशुभ अशा संसारापासून मुक्त होशील, तें हें अत्यंत गुह्य ज्ञान, निर्मत्सर अशा तुला मी विज्ञानासहित सांगतों. ॥ १ ॥

नातरि अर्जुना हें बीज। पुढती सांगिजेल तुज। जें हें अंतःकरणींचें गुज। जिवाचिये ३४ येणें मानें जीवाचें हियें फोडावें। मग गुज कां पां मज सांगावें। ऐसें कांहीं स्वभावें। कल्पिशी जरी ३५ तरी पारियेसीं गा प्राज्ञा। तूं आस्थेचीच संज्ञा। बोलिलिये गोष्टीची अवज्ञा। नेणसी करूं ३६ ह्मणोनि गूढपण आपुलें मोडो। वरि न बोलणेंही बोलावें घडो। पारि आमुचिये जीवींचें पडो। तुझ्या जीवीं ३७ अगा थानीं कीर दूध गूढ। पारि थानासीचि नव्हे कीं गोड। ह्मणोनि सरो कां सेवितयाची चाड। जरी अनन्य मिळे ३८ मुडाहूनि बीज काढिलें। मग निर्वाळलिये भूमीं पेरिलें। तरि तें सांडीविखुरी गेलें ह्मणों ये कायी ३९ यालागीं सुमनु आणि शुद्धमती। जो अनिंदकु अनन्यगती। पैं गा गौप्यही परी तयाप्रती। चाळविजे सुखें ४० तरि प्रस्तुत आतां गुणीं इहीं। तूंवांचून आणिक नाहीं। ह्मणोनि गुज तरी तुझ्या ठायीं। लपऊं नये ४१ आतां किती नावानावा गूज। म्हणतां कानडें वाटेल तुज। तरि ज्ञान सांगेन सहज। विज्ञानेंसीं ४२ पारि तेंचि ऐसेनि निवाडें। जैसें भेसळलें खरें कुडें। मग काढिजे फाडोवाडें। पारखूनियां ४३ कां चांचूचेनि सांडसें। खांडिजे पय पाणी राजहंसें। तुज ज्ञान विज्ञान तैसें। वांटूनि देऊं ४४ मग वारयाचिया धारसा। पडिन्नला कोंडा कां नुरेचि जैसा। आणि कणांचा आपैसा। राशिवा जोडे ४५ तैसें जें जाणितलेयासाठीं। संसार संसाराचिये गांठी। लाऊनि बैसवी पाठीं। मोक्षश्रियेच्या ४६

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्। प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्॥२॥

जे जाणणेया आघवेया गांवीं। गुरुत्वाची आचार्यपदवी। जें सकळ गुह्यांचा गोसावी। पवित्रां रावो ४७ आणि धर्माचें निजधाम। तेवींचि उत्तमाचें उत्तम। पैं जया येतां नाहीं काम। जन्मांतराचें ४८ मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे। आणि हृदयीं स्वयंभाचि असे। प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें। आपैसयाचि ४९ तेवींचि गा सुखाच्या पाउटीं। चढतां येइजे जयाच्या भेटी। मग भेटल्या कीर मिठी। भोगणें याहि पडे ५० पारि भोगाचिये ऐलीकडिलिये मेरे। चित्त उभें ठेलें सुखा भरे। ऐसें सुलभ आणि सोपारें। वरि परब्रह्म ५१ पैं गा आणिकही एक याचें। जें हाता आलिया तरी न वचे। आणि अनुभवितां कांहीं न वेचे। पारि विटेहि ना ५२ येथ जरी तूं तार्किका। ऐसी हन घेसी शंका।

अर्जुना, माझ्या अंतःकरणांतील अति गुह्य असें जें ज्ञानाचें आदिकारण, तें तुला पुनः सांगतों. ३४ आतां अशा प्रकारें हें जीवींचें गुह्य फोडून तें तुला मी कां सांगतों अशी जर कदाचित् तुझ्या मनांत शंका येईल, ३५ तर, बाबारे, ऐक. तूं समजदार असून केवळ आस्थेची मूर्ति आहेस; आणि आम्ही जें तुला सांगतों, त्याची हेळसांड करीत नाहींस. ३६ म्हणून आमची गुह्य गोष्ट बाहेर पडली, तरी पडो आणि न बोलावयाची गोष्ट बोलावी लागली तरी लागो, पण आमच्या हृदयांतील गुह्य गोष्ट तुझ्या हृदयांत पडो. ३७ अरे, स्तनांत जरी दूध सांठविलेलें असलें तरी त्याची गोडी स्तनाला नसते, तें आपल्या स्तनांतील दूध सरलें तरी हरकत नाहीं, परंतु अनन्यभावानें सेवन करणाऱ्या वत्साची मातेला इच्छा असते. ३८ मुढ्यांतून बीं काढून तें तयार केलेल्या जमिनींत पेरलें, तर तें सांडलवंडीवारी गेलें असें म्हणतां येईल का? ३९ याकरितां प्रशस्त अंतःकरणाचा, शुद्ध बुद्धीचा, निंदा न करणारा व एकनिष्ठ असा जर भक्त असेल, तर त्याला आपली मनांतील गुप्त गोष्टही आनंदानें सांगावी. ४० तर ह्या गुणांनीं संपन्न असा सांप्रत तुजवांचून कोणी नाहीं, म्हणून गुप्त अशी ही गोष्ट तुझ्यापासून चोरून ठेवणें योग्य नाहीं. ४१ आतां वारंवार गुप्त गुप्त म्हणून वाखाणणी करण्याचा तुला कंटाळा येईल म्हणून तें गुह्य प्रापंचिक ज्ञानासह ब्रह्मज्ञान सांगतों. ४२ परंतु खरें किंवा खोटें नाणें एके ठिकाणीं मिसळल्यावर ज्याप्रमाणें फाडी लावून निराळें करतात, त्याप्रमाणें ज्ञान व विज्ञान निराळें करून दाखवितों. ४३ किंवा राजहंस आपल्या चोंचीची सांडस करून दूध व पाणी निरनिराळें करतो, त्याप्रमाणें हें ज्ञान आणि विज्ञान तुला स्पष्ट विभाग करून सांगतों. ४४ म्हणजे मग, कोंडा व धान्य उपणण्याकरितां वाऱ्यावर धरलें असतां धान्याची खालीं सहज रास होऊन कोंडा निराळा होतो, ४५ त्याप्रमाणें तें जाणल्यावरोवर शरीराची व जन्ममरणाची गांठ वाढून मुमुक्षूस आत्मस्वरूपमोक्षैश्वर्याच्या पट्टावर नेऊन बसविते. ४६

अन्वय–इदं (ज्ञानं) राजविद्या, राजगुह्यं, उत्तमं, पवित्रं प्रत्यक्षावगमं, धर्म्यं, कर्तुं सुसुखं, अव्ययं च अस्ति. ॥२॥

अर्थ–हें ज्ञान सर्व विद्यांचा राजा, सर्व गुह्यांमध्यें श्रेष्ठ, उत्कृष्ट, पवित्र, प्रत्यक्ष अनुभवास येणारें, धर्मास अनुसरून असणारें, सुखानें प्राप्त होणारें व अविनाशी असें आहे. ॥ २ ॥

ज्याला सर्व ज्ञानांच्या ठिकाणीं मुख्य असें आचार्याचें स्थान मिळतें; जें सर्व गुह्यांचा स्वामी, पवित्र वस्तूंचा राजा ४७ आणि धर्माचें अधिष्ठान; तसेंच उत्तमांत उत्तम व ज्या ज्ञानाची प्राप्ति झाली असतां दुसरा पुनः जन्म घेण्याचें कारण रहात नाहीं; ४८ जें ब्रह्मज्ञान गुरूच्या मुखानें वाक्यद्वारा उत्पन्न होतें न होतें तोंच, शिष्याच्या हृदयांत स्वयमेव असलेलें [ब्रह्म] त्यास सहजच प्रत्यक्ष होतें. ४९ त्याचप्रमाणें, सुखाच्या पायरीनें चढत गेलें असतां ज्याची भेट होते; आणि मग भेट झाल्यावर, भेटीपासून होणाऱ्या सुखाचा ज्याच्या ठिकाणीं लय होतों; ५० परंतु, ज्याच्या प्राप्तीच्या सुखाच्या अलीकडील कांठावर उभें असतांही चित्त आनंदयुक्त होतें, असें सुलभ आणि सोपें असून जें परब्रह्म होय. ५१ खरोखर या ज्ञानांत आणखीही गुण आहेत; ते हे कीं, हें प्राप्त झालें असतां नाहींसें होत नाहीं; हें अनुभव घेतल्यानें कमी होत नाहीं; आणि विटतही नाहीं. ५२ हे चतुर अर्जुना, आतां तूं जर अशी शंका घेशील कीं, एवढी अप्रतिम वस्तु असतां, लोकांच्या हातून कशी राहिली? म्ह-

ना येवढी वस्तु हे लोकां। उरली केविं पां ५३ जे एकोत्तरेयाचिया वाढी। जळतिये आगीं घालिती उडी। ते अनायासें स्वगोडी। सांडिती केविं ५४ तरि पवित्र आणि रम्य। तेविंचि सुखोपाय गम्य। आणि स्वसुख परम धर्म्य। वरि आपणपां जोडे ५५ ऐसा अवघाचि हा सुखाडु आहे। तरी जनाहातीं केविं उरों लाहे। हा शंकेचा ठाव कीर होये। पारि न धरावी तुवां ५६

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप। अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

पाहें पां दूध पवित्र आणि गोड। पासीं त्वचेचिया पदराआड। पारि तें अव्हेरूनि गोचिड। अशुद्ध काय न सेविती ५७ कां कमलकंदा आणि दर्दुरीं। नांदणूक एकेचि घरीं। पारि परागु सेविजे भ्रमरीं। येरां चिखलुचि उरे ५८ नातरी निर्दैवाच्या परिवरीं। लोह्या रुतलिया आहाति सहस्रवरी। पारि तेथ बसोनि उपवासु करी। कां दरिद्रें जिये ५९ तैसा हृदयामध्यें मी रामु। असतां सर्वसुखाचा आरामु। कीं भ्रांतासी कामु। विषयावरी ६० बहु मृगजळ देखोनि डोळां। थुंकिजे अमृताचा गिळितां गळाळा। तोडिला परिसु बांधिला गळां। शुक्तिकालाभें ६१ तैसी अहंममतेचिये लवडसवडी। मातें न पवतीचि बापुडीं। म्हणोनि जन्ममरणाचिये दुथडीं। डहुळितें ठेलीं ६२ एऱ्हवीं मी तरी कैसा। मुखाप्रति भानु कां जैसा। कहीं दिसे न दिसे ऐसा। वाणीचा नोहे ६३

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना। मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाऽहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

माझेया विस्तारलेपणा नांवें। हें जगाचि नोहे आघवें। जैसें दूध मुरालें स्वभावें। तारि तेंचि दहीं ६४ कां बीजचि जाहलें तरु। अथवा भांगारचि अळंकारु। तैसा मज एकाचा विस्तारु। तें हें जग ६५ हें अव्यक्तपणें थिजलें। तेंचि मग विश्वाकारें वोथिजलें। तैसें अमूर्तमूर्ति मियां विस्तारलें। त्रैलोक्य जाणें ६६ महदादि देहांतें। इयें अशेषेंही भूतें। पैं माझ्या ठायीं बिंबतें। जैसें जळीं फेण ६७ पारि तया फेणांआंतु पाहतां। जेवीं जळ न दिसे पंडूसुता। नातरी स्वप्नींची अनेकता। चेइलिया नोहिजे ६८ तैसीं भूतें इयें माझ्या ठायीं। बिंबती तयांमाजि मी नाहीं। इया उपपत्ती तुज पाहीं। सांगितलि या मागां ६९ ह्मणऊनि बोलिलिया बोलाचा अतिसो। न कीजे यालागीं हें असो। पारि मजआंत पैसो। दिठी तुझी ७०

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्। भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५

णजे इतक्या उत्तम वस्तूकडे लोक कां वळत नाहींत ? ५३ कारण, जे लोक एकोत्रा व्याजाकरितां ठगास पैसे देण्याच्या आगीतही उडी घालण्यास मागेंपुढें पहात नाहींत, ते सहज आपल्या ठिकाणींच असलेली गोडी कशी टाकून देतील ? ५४ तरी पवित्र आणि रमणीय, तसेंच सुख देणारें, जाणण्यास सुलभ, अति सुखकारक, धर्माला पूर्ण अनुकूल व आपले ठिकाणींच प्राप्त होणारें; ५५ अर्जुना, याप्रमाणें सर्व गोष्टी अनुकूल असतांही, लोकांच्या हातीं लागल्याशिवाय हें कसें राहिलें ? ही शंका घेण्यास जागा आहे खरी; परंतु तूं अशी शंका घेऊं नको. ५६

अन्वय–परंतप, अस्य धर्मस्य अश्रद्दधानाः पुरुषाः मां अप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तंते. ॥३॥

अर्थ–हे परंतपा, ह्या [आत्मज्ञानरूप] धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे पुरुष, माझी प्राप्ति न होतां मृत्युयुक्त संसाराच्या मार्गांतच परिभ्रमण करितात. ॥ ३ ॥

हें पहा गाईचें दूध हें पवित्र असून गोड आहे; तसेंच अगदीं जवळ–त्वचेच्या पडद्याच्या आंतच–आहे; परंतु त्याचा त्याग करून गोचीड रक्तच सेवन करीत नाहीं का ? ५७ किंवा कमळाचा कांदा व बेडूक हे एकेच ठिकाणीं वास्तव्य करतात, परंतु कमळांतील मकरंदाचें सेवन भ्रमर करितात व बेडकांच्या वांट्याला चिखलच रहातो ! ५८ अथवा दुर्दैव्याच्या घरीं मोहरा वगैरे अगणित द्रव्य पुरलेलें असूनही तो तेथें बसून उपास काढून दरिद्रावस्था भोगतो. ५९ त्याचप्रमाणें, प्राणिमात्राच्या सर्व सुखाचें विश्रांतिस्थान असा मी " राम " प्राण्यांच्या हृदयांत असतां त्या अज्ञानी जीवाची विषयांवर वासना असते. ६० पुष्कळसें मृगजल दृष्टीस पडून तोंडांत असलेला अमृताचा घोंट थुंकून टाकावा, किंवा शिंप मिळाली असतां गळ्यांत बांधलेला परीस तोडून टाकावा; ६१ त्याप्रमाणें, ज्यांचे मनावर अहंममतेचा पगडा बसलेला आहे, ते बिचारे मला प्राप्त होत नाहींत; म्हणून जन्ममरणांच्या दोन्ही तीरांच्या मध्येंच बुचकळ्या खात बसतात ! ६२ एव्हवीं मी कसा आहें म्हणशील, तर सूर्य ज्याप्रमाणें कधीं पाहणाराला दिसतो व कधीं दिसत नाहीं त्या प्रकारचा मी नाहीं. ६३

अन्वय–अव्यक्तमूर्तिना मया इदं सर्वं जगत् ततं (अस्ति सर्वभूतानि मत्स्थानि (सन्ति), अहं च तेषु न अवस्थितः (अस्मि). ॥४॥

अर्थ–अव्यक्तस्वरूप अशा मीं हें सर्व जग व्यापून टाकलें आहे; सर्व भूतें माझे ठिकाणीं आहेत, पण मी त्यांच्यामध्यें स्थित नाहीं; ॥ ४ ॥

माझ्या निर्गुण स्वरूपाचा विस्तार हें सर्व जगच नव्हे का ? ज्याप्रमाणें, दूध सहज जरी थिजलें तरी तेंच दहीं; ६४ किंवा बीजाचाच वृक्ष होतो, अथवा सुवर्णाचे अलंकार होतात, त्याचप्रमाणें, निर्गुण असा जो एकटा मी, त्या माझा जो विस्तार, तेंच हें जग होय. ६५ माझें हें स्वरूप अव्यक्त असतें तेव्हां निराकार असतें; तेंच मग सृष्टीच्या रूपानें विस्तार पावून आकाराला येतें. याप्रमाणें निर्गुण असून साकार झालेला जो मी, त्यानेंच हें त्रैलोक्य मांडलें असें जाण. ६६ महत्तत्वापासून देहापर्यंत हीं सर्वही भूतें खरोखर माझ्याच सत्तेवर भासतात; ज्याप्रमाणें पाण्याच्या ठिकाणीं फेंस भासतो. ६७ परंतु त्या फेंसाच्या आंत पाहूं गेलें असतां पाणी दिसत नाहीं; किंवा, अर्जुना, स्वप्नांत जीवाचें अनेक रूपें धारण करणें, ज्याप्रमाणें जागें झाल्यावर नाहींसें होतें; ६८ त्याप्रमाणें, हीं भूतें जरी माझ्या ठिकाणीं भासलीं, तरी त्यांचे ठिकाणीं मी नाहीं. हें उपपादन तुला मागें [अ. ७ श्लो. १२] सांगितलेंच आहे. ६९ म्हणून बोललेल्या गोष्टीचा पाल्हाळ करूं नये, तेव्हां तें राहूं दे. परंतु तुझ्या दृष्टीचा प्रवेश माझ्या यथार्थ स्वरूपाचे ठिकाणीं होऊं दे. ७०

अन्वय–भूतानि च मत्स्थानि न (सन्ति), मे ऐश्वरं योगं पश्य. अहं भूतभृत् अपि भूतस्थः न; मम च आत्मा भूतभावनः (अस्ति). ॥५॥

अर्थ–आणि भूतें माझ्या ठिकाणीं नाहींत, अशी माझी ईश्वरी अद्भुत घटना पहा, मी भूतांना धारण करणारा असून भूतांचे ठिकाणीं राहणारा नाहीं; आणि माझा आत्मा भूतांची उत्पत्ति व संरक्षण करणारा आहे.

आमुचा प्रकृतीपैलीकडील भावो । जरी कल्पनेवीण लागसी पाहों । तरी मजमाजि भूतें हेंही वावो । जें मी सर्व ह्मणउनी ७१ एऱ्हवीं संकल्पाचिये सांजवेळे । नावेक तिमिरेजती बुद्धीचे डोळे । ह्मणोनि अखंडितचि परि झांवळें । भूतभिन्न ऐसें देखे ७२ तेचि संकल्पाची सांज जैं लोपे । तैं अखंडितचि आहे स्वरूपें । जैसें शंका जातखेंवो लोपे । सापपण माळेचें ७३ एऱ्हवीं तरी भूमीआंतूनि स्वयंभ । काय घडेयागाडगेयांचे निघती कोंभ । पारि ते कुलालमतीचे गर्भ । उमटले कीं ७४ नातरी सागरींच्या पाणी । काय तरंगाचिया आहाती खाणी । ते अवांतर करणी । वारयाची नव्हे ७५ पाहें पां कापसाच्या पोटीं । काय कापडाची होती पेटी । तो वेढितयाचिया दिठी । कापड जाहला ७६ जरी सोनें लेणें होउनि घडे । तरी तयाचें सोनेंपण न मोडे । येर अळंकार हे वरचिलीकडे । लेतयाचेनि भावें ७७ सांगें पडिसादाची प्रत्युत्तरें । कां आरिसां जें आविष्करें । तें आपलें कीं साचोकारें । तेथेंचि होतें ७८ तैसी इये निर्मळ माझ्या स्वरूपीं । जो भूतभावना आरोपी । तयासि तयाच्या संकल्पीं । भूताभासु असे ७९ तेचि कल्पिती प्रकृती पुरे । तरि भूताभासु आधींच सरे । मग स्वरूप उरे एकसरें । निखळ माझें ८० हें असो आंगीं भरलिया भवंडी । जैशा भोंवत दिसती अरडीदरडी । तैशीं आपलिया कल्पना अखंडीं । गमती भूतें ८१ तेचि कल्पना सांडूनि पाहीं । तरि मी भूतीं भूतें माझिया ठायीं । स्वप्नींही परि नाहीं । कल्पावयाजोगें ८२ आतां मीच एक भूतातें धर्ता । अथवा भूतांमाजि मी असता । या संकल्पसन्निपाता- । आतुलिया बोलिया ८३ ह्मणोनि परियेसीं गा प्रियोत्तमा । यापरी मी विश्वेंसीं विश्वात्मा । जो इया लटकिया भूतग्रामा । भाव्यु सदां ८४ रश्मीचेनि आधारें जैसें । नव्हे तेचि मृगजळ आभासे । माझ्या ठायीं भूतजात तैसें । आणि मातेंही भावी ८५ मी ये परीचा भूतभावनु । पारि सर्व भूतांसि अभिन्नु । जैसी प्रभा आणि भानु । एकचि ते ८६ हा आमुचा ऐश्वर्ययोगु । तुवां देखिला कीं चांगु । आतां सांगें कांही एथ लागु । भूतभेदाचा असे ८७ यालागीं मजपासूनि भूतें । आनें नव्हती हें निरुतें । आणि भूतांवेगळिया मातें । कहींच न मनीं हो ८८

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ६

पैं गगन जेवढें जैसें । पवनुहि गगनीं तेवढाचि असे । सहजें हालविलिया

मायेच्या पलीकडील माझें जें स्वरूप, तें जर तूं आपल्या कल्पनेशिवाय पाहूं लागलास, तर माझे ठिकाणीं सर्व भूतें आहेत, असें जें तुला सांगितलें तें सर्व मिथ्या आहे, असें तुला भासेल;कारण सर्व मींच आहे. ७१ एऱ्हवीं, संकल्परूप संध्याकाळचे वेळेस ज्ञानरूप डोळे अज्ञानरूप अंधकारानें कांहीं वेळ ग्रासले जातात; म्हणून त्या झांजडींत, मी अखंड असतां, भूतें मजहून निराळीं दृष्टीस पडतात.७२ ज्याप्रमाणें माळेवरील सापाची भ्रांति गेल्याबरोबर माळ शिलक राहते, त्याप्रमाणें त्याच संकल्पाची संध्याकाळची वेळ नाहींशी झाल्याबरोबर, माझें अखंडीत स्वरूपच अवशेष राहतें. ७३ भूतभेदाच्या प्रतीतीला पाहणाराचा संकल्पच कारण आहे, ह्यास दृष्टांत–घागर, मडकीं वगैरेंचे जमिनींतून काय कोम निघतात? नाहीं! परंतु कुंभाराच्या बुद्धीनें ते सर्व तयार होतात.७४किंवा समुद्राच्या पाण्यांत लाटांच्या काय खाणी आहेत? तर तें कृत्य वाऱ्याचें नाहीं का? ७५ हें पहा–कापसाच्या पोटांत कापडाचे का गठ्ठे आहेत? वापरणाराच्या समजुतीनें तो कापूस कापड बनला आहे! ७६ जर सोन्याचे दागिने बनविले, तर सोनेंपण नाहींसें होत नाहीं, बाकी स्थूलदृष्टीनें वापरणाराच्या कल्पनेनें ते दागिने दिसतात;७७ आपल्या शब्दाचा जो प्रतिध्वनि ऐकूं येतो, किंवा आरशांत जें आपलें स्वरूप आपण पाहतों, तो खरोखर आपल्या बोलण्याचा किंवा पाहण्याचा परिणाम आहे, किंवा आपल्या पूर्वींच तें तेथें खरेपणानें होतें का सांग बरें! ७८ त्याप्रमाणें, ह्या माझ्या निरूपाधिक स्वरूपावर जो भूतांच्या कल्पनेचा आरोप करतो, त्याला त्याच्या कल्पनेमुळें माझ्या ठिकाणीं भूतांचा भास होतो. ७९ तीच कल्पना करणारी माया संपली, म्हणजे माझ्या ठिकाणचा भूतांचा भास अगोदरच नसतो; मग माझें निरुपाधिक असें जें शुद्ध स्वरूप, तेंच निखालस उरतें ८० हें असो; आपल्या भोंवतीं गरगर फिरतांना भोंवंड आल्यावर ज्याप्रमाणें डोंगर वगैरे फिरताहेसे दिसतात, त्याप्रमाणें आपल्या मनांत कल्पना उत्पन्न झाल्यावर अखंड ब्रह्मस्वरूपांत भूतांचा भास होतो; ८१ तीच कल्पना सोडून जर पाहिलें, तर मी भूतांच्या ठिकाणीं व भूतें माझ्या ठिकाणीं आहेत, अशी स्वप्नांत देखील कल्पना करण्यासारखी गोष्ट नाहीं. ८२ आतां, 'मीच एक भूतांचा धारण करणारा अथवा भूतांत असणारा, ह्या सर्व गोष्टी संकल्परूप सान्निपात वायूच्या लहरींतील बडबडी आहेत. ८३ म्हणून, हे प्रियोत्तमा, ऐक कीं, अशा प्रकारें मी सृष्टीचा विश्वात्मा किंवा खोट्या सृष्टीचा आधार, ह्या कल्पना मिथ्या आहेत. ८४ज्याप्रमाणें सूर्याच्या किरणावर वास्तविक नसून मृगजळ आहेसें दिसतें, त्याप्रमाणें माझ्या निर्गुणस्वरूपाचे ठिकाणीं सर्व भूतें आहेत अशी भावना करितात; इतकेंच नव्हे तर, मीही एक त्यांच्यामध्यें आहे अशी भावना करितात. ८५ ह्याप्रकारें करून मी भूतांची उत्पत्ति करितों असें म्हणतात. परंतु वास्तविक भूतें आणि मी एकच. ज्याप्रमाणें सूर्य व सूर्याची प्रभा हीं दोन्ही एक असतात.८६ हा आमचा ऐश्वर्ययोग तुला चांगला समजला ना? तर आतां सांग बरें, कीं, मी व प्राणिमात्र यांच्यांत कांहींतरी भेदाचा संबंध आहे काय? ८७ याकरितां, माझ्याहून सर्व प्राणिमात्र खरोखर वेगळे नाहींत; आणि मीही त्यांच्यापासून वेगळा आहे असें कधींच समजूं नको हो! ८८

अन्वय–यथा सर्वत्रगः महान् वायुः नित्यं आकाशस्थितः (अस्ति), तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि (सन्ति), इति उपधारय. ॥६॥

अर्थ–ज्याप्रमाणें सर्वगामी मोठा वायु नेहमीं आकाशाचे ठिकाणीं असतो, त्याप्रमाणें सर्व भूतें माझे ठिकाणीं आहेत, असें तूं समज. ॥ ६ ॥

वेगळा दिसे । एऱ्हवीं गगन तेंचि तो ८९ तैसें भूतजात माझ्या ठायीं । कल्पिजे तरी आभासे कांहीं । निर्विकल्पीं तरि नाहीं । तेथ मीचि मी आघवें ९० म्हणऊनि नाहीं आणि असे । हें कल्पनेचेनि सौरसें । जें कल्पनालोपें भ्रंशे । आणि कल्पनेसवें होय ९१ तेंचि कल्पितें मुद्दल जाये । तैं असे नाहीं हें कें आहे । म्हणऊनि पुढती तूं पाहें । हा ऐश्वर्ययोगु ९२ ऐसिया प्रतीतिबोधसागरीं । तूं आपणेंयातें कल्लोळु एक करीं । मग जंव पाहासी चराचरीं । तंव तूंचि आहासी ९३ या जाणणेयाचा चेवो । तुज आला ना म्हणती देवो । तरी आतां द्वैत स्वप्न वावो । जालें कीं ना ९४ तरी पुढती जरी विपायें । बुद्धीसि कल्पनेची झोंप ये । तरी अभेदबोधु जाये । जें स्वप्नीं पडिजे ९५ म्हणोनि ये निद्रेची वाट मोडे । निखिळ उद्बोधाचेंचि आपणपें घडे । ऐसें वर्म जें आहे फुडें । तें दावों आतां ९६ तरी धनुर्धरा धैर्या । निकें अवधान देईं बा धनंजया । पैं सर्व भूतांतें माया । करी हरी गा ९७

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ७

जिये नांव गा प्रकृती । जे द्विविध सांगितली तुजप्रती । एकी अष्टधा भेदव्यक्ती । दुजी जीवरूपा ९८ हा प्रकृतीविखो आघवा । तुवां मागां परिसिलासे पांडवा । म्हणोनि असो काइ सांगावा । पुढतपुढती ९९ तरी ये माझिये प्रकृती । महाकल्पाच्या अंतीं । सर्व भूतें अव्यक्तीं । ऐक्यासि येती १०० ग्रीष्माच्या अतिरसीं । सबीजें तृणें जैसीं । मागुती भूमीसी । सुलीनें होती १ कां वार्षिये ढेंढें फिटे । जेव्हां शारदीयेचा अनुघडु फुटे । तेव्हां घनजात आटे । गगनींचें गगनीं २ नातरी आकाशाचे खोंपे । वायु निवांतुचि लोपे । कां तरंगता हारपे । जळीं जेवीं ३ अथवा जागिनलिये वेळे । स्वप्न मनींचें मनीं मावळे । तैसें प्राकृत प्राकृतीं मिळे । कल्पक्षयीं ४ मग कल्पादीं पुढती । मीचि सृजीं ऐसी वदंती । तरी इयेविषयीं निरुती । उपपत्ती आईक ५

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

तरी हेचि प्रकृती किरीटी । मी स्वकीया सहजें अधिष्टीं । तेथ तंतूसमवाय पटीं । जेवीं विणावणी दिसे ६ मग तिये विणावणीचेनि आधारें । लहाना चौकडिया पटत्व भरे । तैसी पंचात्मकें आकारें । प्रकृतीचि होय ७ जैसें विरजणियाचेनि संगें । दूधचि आटेजों लागे । तैसी प्रकृती आंगा रिगे । सृष्टी-

आकाशाचा जेवढा विस्तार आहे, तेवढा वारा भरून राहिलेला आहे; परंतु तो सहज हालवला, तर आकाशापासून निराळा भासतो. एऱ्हवीं आकाश तेंच तो आहे. ८९ त्याप्रमाणें, प्राणी माझ्या ठिकाणीं आहेत अशी मनांत कल्पना आली, तर माझ्या ठिकाणीं भूतें आहेत, असें भासतें, तेंच कल्पनेच्या अभावीं पाहूं गेलें असतां सर्वत्र मी एकच आहे. ९० म्हणून भूतांचें नसणें आणि असणें हें कल्पनेच्या संबंधानें भासतें; व जें कल्पना नाहींशी झाल्यावर भासत नाहीं आणि कल्पनेबरोबर भासतें, ९१ तेंच कल्पना उत्पन्न करणारें अज्ञान, समूळ नाहींसें झाल्यावर, भूतांचें असणें व नसणें हें कोठून भासणार? म्हणून यापुढें माझी अद्‌भुत कृति तुला सांगतों ती पहा. ९२ अशा या अनुभवरूपी समुद्रांत तूं स्वतः एक लाट बनून रहा; मग तूं या चराचराकडे पाहूं लागलास, म्हणजे सर्वत्र तूंच भरला आहेस असें तुझ्या दृष्टीस पडेल! ९३ देव म्हणाले:—अर्जुना! हें जें मीं तुला ज्ञान सांगितलें, त्याचा तुझ्या मनांत कांहीं प्रकाश पडला का? तर आतां तुला जें मी व विश्व हीं दोन आहेत असें स्वप्न पडलें होतें, तें खोटें ठरलेंना? ९४ परंतु तुझ्या बुद्धीला पुनः जर कल्पनारूपी झोंप लागली, तर भेदरूपी स्वप्नांत पडशील व अभेदबोध नष्ट होऊन जाईल. ९५ म्हणून या कल्पनारूप निद्रेचीच वाट मोडून, शुद्ध बोधरूप आपणच आहोंत अशा ज्ञानाचें जें एक वर्म आहे तें तुला आतां पुढें सांगतों. ९६ तर, हे धैर्यवान् धनुर्धरा धनंजया, तूं नीट लक्ष दे कीं प्राणिमात्राची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांस एक मायाच कारण आहे. ९७

अन्वय-कौंतेय, सर्वभूतानि कल्पक्षये मामिकां प्रकृतिं यान्ति, पुनः अहं कल्पादौ तानि विसृजामि. ॥७॥

अर्थ-अर्जुना, सर्व भूतें कल्पाचे अंतीं माझ्या प्रकृतीचे ठिकाणीं लीन होतात; आणि कल्पाचे प्रारंभीं मी पुनः त्यांना उत्पन्न करीत असतों. ॥ ७ ॥

त्या मायेला प्रकृति असें म्हणतात, व ती दोन प्रकारची आहे; म्हणून तुला पूर्वीं [मागें अध्याय ७ श्लोक ४।५ पहा.] सांगितलेंच आहे. पैकीं एक आठ प्रकारच्या रूपानें भिन्न आहे व दुसरी जीवरूप अशी आहे. ९८ हे पांडवा, हा प्रकृतीचा सर्व विषय तूं पूर्वीं ऐकलाच आहेस, म्हणून त्याजबद्दल पुनः पुनः सांगाण्याचें कारण नाहीं. ९९ तरी महाप्रलयाच्या शेवटीं हीं सर्व भूतें माझ्या प्रकृतिरूप अव्यक्त स्वरूपांत लय पावतात. १०० ग्रीष्मऋतूच्या शेवटीं ज्याप्रमाणें गवत बीजासह पुनः जमिनींत जिरून जातें; १ किंवा वर्षाकालच्या मेघांचें अवडंबर संपल्यावर शरदृतूचा अंकुर फुटतो, तेव्हां सर्व आकाशांतील ढग आकाशांतच जिरून जातात; २ अथवा आकाशाच्या पोकळींत ज्याप्रमाणें वायु नाहींसा होतो, किंवा पाण्यांत उत्पन्न झालेल्या लाटा पाण्यांतच नाहींतशा होतात, ३ किंवा जागें झाल्यावर मनांतलें स्वप्न मनांतच मावळतें, त्याप्रमाणें महाप्रलयाच्या शेवटीं प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेलीं सर्व भूतें प्रकृतींतच मिळतात; ४ मग सृष्टीच्या आरंभीं पुनः तीं मीच निर्माण करितों अशी जी शास्त्रांत बोलवा आहे, तीविषयींची खरी स्थिति तुला सांगतों, ती ऐक. ५

अन्वय-(अहं) स्वां प्रकृतिं अवष्टभ्य प्रकृतेः वशात् अवशं इमं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनः विसृजामि ॥८॥

अर्थ-मी आपल्या प्रकृतीचें अवलंबन करून, स्वभावतःच पराधीन असा हा सर्व भूतसमुदाय पुनः पुनः उत्पन्न करितों. ॥ ८ ॥

तर, अर्जुना, ह्याच माझ्याप्रकृतीचा मी जेव्हां सहज अंगीकार करतो, तेव्हां वस्त्र विणतांना तंतू जसा समवायी ह्मणजे उपादानकारण होऊन ६ मग त्या विणण्याच्या व्यवहारांत प्रथम लहान चौकड्या तयार होत होत वस्त्र जसें तयार होतें; त्याप्रमाणें पंचमहाभूतकार्यांना प्रकृतीच उपादानकारण असते. ७ [ज्या कारणाचा कार्यांत प्रवेश असतो, त्याला उपादानकारण म्हणतात:—जसें घटाचें उपादान, मृत्तिका.] ज्याप्रमाणें विरजण घातल्याच्या योगानें दूधच विरजूं लागतें, त्याप्रमाणें प्रकृती ही सृष्टी-

पणाचिया ८ बीज जळाची जवळीक लाहे। आणि तेचि शाखोपशाखीं होये। तैसें मज करणें आहे। भूतांचें हें ९ अगा नगर हें रायें केलें। या म्हणणया साचपण कीर आलें। परि निरुतें पाहतां काय सिणले। रायाचे हात ११० आणि मी प्रकृती अधिष्टीं तें कैसें। जैसा स्वप्नीं जो असे। मग तोचि प्रवेशे। जागृतावस्थे ११ तरि स्वप्नौनि जागृती येतां। काय पाय दुखती पंडुसुता। कीं स्वप्नामाजि असतां। प्रवासु होय १२ या आघवियाचा अभिप्रावो कायी। जे हें भूतसृष्टीचें कांहीं। मज एकही करणें नाहीं। ऐसाचि अर्थु १३ जैसी रायें अधिष्ठिली प्रजा। व्यापारे आपुलालिया काजा। तैसा प्रकृतिसंगु हा माझा। येर करणें तें इयेचें १४ पाहें पां पूर्णचंद्राचिये भेटी। समुद्रीं अपार भरतें दाटी। तेथ चंद्रासि काय किरीटी। उपखा पडे १५ जड परि जवळिका। लोह चळे तरि चळो कां। तरि कवणु शीणु भ्रामका। सन्निधानाचा १६ किंबहुना यापरी। मी निजप्रकृती अंगिकारीं। आणि भूतसृष्टी एकसरी। प्रसवोंचि लागे १७ जो हा भूतग्रामु आघवा। असे प्रकृतीअधीन पांडवा। जैसी बीजाचिया वेलपाल्वा। समर्थ भूमी १८ नातरी बाळादिकां वयसा। गोसावी देहसंगु जैसा। अथवा घनावळी आकाशा। वार्षिये जेवीं १९ कां स्वप्नासि कारण निद्रा। तैसी प्रकृती हे नरेंद्रा। या अशेषाहि भूतसमुद्रा। गोसाविणी गा १२० स्थावरा आणि जंगमा। स्थूळा अथवा सूक्ष्मा। हे असो भूतग्रामा। प्रकृतिचि मूळ २१ ह्मणोनि भूतें हन सृजावीं। कां सृजिलीं प्रतिपाळावीं। इयें करणीं न येती आघवीं। आमुचिया आंगा २२ जळीं चंद्रिकेचिया पसरती वेली। ते वाढी चंद्रें नाहीं वाढविली। तेवि मातें पावोनि ठेलीं। दूरी कर्मे २३

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय। उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

आंगें सुटलिया सिंधुजळाचा लोटु। न शके धरूं सैंधवाचा घांटु। तेवि सकळ कर्मा मीच शेवटु। ती काय बांधती मातें २४ धूम्ररजांची पिंजरी। वाजतिया वायूतें जरी होकारी। कां सूर्यबिंबामाझारीं। आंधारें शिरे २५ हें असो पर्वताचिये हृदयींचें। जेवि पर्जन्यधारास्तव न खोंचे। तेवि कर्मजात प्रकृतीचें। न लगे मज २६ एऱ्हवीं इये प्रकृतिविकारीं। एकु मीचि असे अवधारीं। परि उदासीनाचिया परी। करीं ना करवीं २७ जैसा दीपु ठेविला परिवरीं। कवणातें नियमी ना निवारी। आणि कवण कवणिये व्यापारीं।

तील आकार बनूं लागते, ८ ज्याप्रमाणें, पाण्याच्या सान्निध्यानें बीजाला फांद्या वगैरे फुटून त्याचें झाड होतें, त्याप्रमाणें प्रकृतीचा पसारा माझ्यामुळें होतो. ९ अरे, एकादें शहर राजानें वसविलें ह्या ह्मणण्यांत जरी खरेपणा असला, तरी खरोखर पाहूं गेलें असतां राजाच्या हातांला कांहीं शीण पडतो का? ११० आणि मी प्रकृतीचा स्वीकार करतों तो कसा ह्मणशील, तर जसा स्वप्नावस्थेंत असलेला मनुष्य जागृदावस्थेंत येतो तसा. ११ तर, हे पांडुसुता, स्वप्नावस्थेंतून जागृदवस्थेंत येतांना त्या मनुष्याचे पाय दुखतात का ? किंवा स्वप्नावस्थेंत असतांना त्याला खरोखर फिरण्याचे श्रम तरी होतात का? १२ या सर्वांचा अभिप्राय काय ह्मणशील, तर ही भूतसृष्टि निर्माण करण्याला मला कांहींएक करावें लागत नाहीं, हाच अर्थ आहे. १३ ज्याप्रमाणें राजानें आज्ञेंत ठेवलेली प्रजा आपआपल्या कामाकरितां व्यापार करते, त्याप्रमाणें, प्रकृतीचा व माझा संबंध मात्र आहे. एऱ्हवीं उत्पत्ति, स्थिति व लय हें सर्व व्यापार तिचेच आहेत. १४ हें पहा, पौर्णिमेच्या चंद्राची भेट होतांच समुद्राला अपार भरती येते; पण, अर्जुना, एथें चंद्राला कांहीं श्रम पडतात का? १५ लोखंड जड असूनही लोहचुंबक जवळ असल्यानें जरी हालतें, तरी लोहचुंबकाला लोखंडाच्या जवळ असण्यांत श्रम का आहेत! १६ किंबहुना, याप्रमाणें मी स्वकीय प्रकृतीचा अंगीकार केला ह्मणजे एकदम प्राणिमात्राची उत्पत्ति होऊं लागते. १७ हे पांडवा, हा सर्व प्राणिसमुदाय प्रकृतीच्या अधीन आहे. ज्याप्रमाणें बीजाला वेली, पानें वगैरे उत्पन्न करण्यास भूमि समर्थ आहे, १८ अथवा बालपण, तारुण्य व वृद्धपण या अवस्थांना ज्याप्रमाणें देहसंग हें मुख्य कारण आहे, किंवा आकाशांत मेघपंक्ति उत्पन्न होण्यास जसा वर्षाकाल कारण आहे, १९ किंवा स्वप्नाला जशी निद्रा कारण आहे, त्याचप्रमाणें, हे नरेंद्रा, या सर्व प्राणिसमुदायाला प्रकृति मुख्य कारण होय, स्थावर १२० जंगमाला, स्थूलसूक्ष्माला, फार काय सांगावें, या सर्व जगाला प्रकृतीच मूळ कारण होय. २१ म्हणून, प्राणी उत्पन्न करावे किंवा उत्पन्न झालेल्यांचा प्रतिपाल करावा, या सर्व कृतींचें कर्तृत्व मजकडे येत नाहीं. २२ पाण्यांत चंद्राचा प्रकाश वेल पसरल्याप्रमाणें दिसतो, त्याची उत्पत्ति चंद्रानें केली नाहीं? त्याप्रमाणें, हीं कर्मे मजपासून उत्पन्न झालेलीं असूनही मजपासून दूरच असतात. २३

अन्वय–धनंजय, तेषु कर्मसु असक्तं उदासीनवत् आसीनं मां तानि कर्माणि न च निबध्नंति. ॥९॥

अर्थ–हे धनंजया, [जगाची उत्पत्ति वगैरे] कर्मांचे ठिकाणीं उदासीन पुरुषाप्रमाणें आसक्तिरहित असणारा जो मी, त्या मला तीं कर्में बद्ध करीत नाहींत. ॥ ९ ॥

ज्याप्रमाणें, समुद्राच्या पाण्याचा लोट वाहूं लागल्यावर त्याला मिठाचा बांध आडवूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें, माझ्यांत लय पावणारीं सर्व कर्में मला कशीं बांधूं शकतील? २४ धुराचा लोट जर वाहणाऱ्या वायूस हांक मारून अडथळा करील, किंवा सूर्यबिंबांत अंधार शिरेल, २५ फार काय सांगावें! ज्याप्रमाणें पर्वताच्या पोटांतील द्रव्यांना पर्जन्याच्या अतिवृष्टीनेंही कांहीं बाधा होत नाहीं; त्याप्रमाणें, प्रकृतीच्या कर्मांपासून मला कांहींएक बाधा होत नाहीं. २६ एऱ्हवीं त्या प्रकृतीच्या कार्याला मीच एक कारण आहें असें समज; परंतु उदासीनाप्रमाणें मी कांहीं करीत नाहीं, व करवीतही नाहीं. २७ ज्याप्रमाणें, घरांत ठेवलेला दिवा अमुक कर किंवा करूं नको असें कोणाला सांगत नाहीं, आणि

राहाटे तेंहि नेणे २८ तो जैसा कां साक्षिभूतु । गृहव्यापारप्रवृत्तिहेतु । तैसा भूतकर्मीं अनासक्तु । मी भूतीं असें २९ हा एकाचि अभिप्रावो पुढतपुढती । काय सांगों बहुतां उपपत्ती । येथ एकहेळां सुभद्रापती । येतुलें जाण पां १३०

मयाऽऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

जे लोकचेष्टा समस्तां । जैसा निमित्तमात्र कां सविता । तैसा जगत्प्रभवीं पंडुसुता । हेतु मी जाणें ३१ कां जें मियां अधिष्ठिलिया प्रकृती । होती चराचराचिया संभूती । ह्मणोनि मी हेतु हे उपपत्ती । घडे यया ३२ आतां येणें उजिवडें निरुतें । न्याहाळीं पां ऐश्वर्ययोगातें । जे माझ्या ठायीं भूतें । परी भूतीं मी नसें ३३ अथवा भूतें ना माझ्या ठायीं । आणि भूतांमाजि मी नाहीं या खुणा तूं कहीं । चुकों नको ३४ हें सर्वस्व आमुचें गूढ । पारि दाविलें तुज उघड । आतां इंद्रियां देऊनि कवाड । हृदयीं भोगीं ३५ हा दंशु जंव नये हातां । तंव माझें साचोकारेंपण पार्था । न संपडे गा सर्वथा । जेविं तुषीं कण ३६ एऱ्हवीं अनुमानाचेनि पैसें । आवडे कीर कळलें ऐसें । पारि मृगजळाचेनि वोलांशें । काय भूमी तिमे ३७ जें जाळ जळीं पांगिलें । तेथ चंद्रबिंब दिसे आंतुडलें । पारि थडिये काढ्ानि झाडिलें । तेव्हां बिंब कें सांगें ३८ तैसे बोलवारि वाचाबळें । वायांचि झकविजती प्रतीतीचे डोळे । मग साचोकारें बोधावेळे । आथि ना होइजे ३९

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

किंबहुना भवा बिहाया । आणि साचें चाड आथि जरी मियां । तरि तूं गा उपपत्ती इया । जतन कींजे १४० एऱ्हवीं दिठी वेधली कवळें । तैं चांदणियातें म्हणे पिंवळें । तेविं माझ्या स्वरूपीं निर्मळें । देखती दोष ४१ नातरी ज्वरें विटाळलें मुख । तें दुधातें म्हणे कडू विख । तेविं अमानुषा मानुष । मानिती मातें ४२ ह्मणऊनि पुढतपुढती धनंजया । झणें विसंबसी या अभिप्राया । जे यिया स्थूलदृष्टी वायां । जाइजेल गा ४३ पैं स्थूलदृष्टी देखती मातें । तेंचि न देखणें जाण निरुतें । जैसें स्वप्नींचेनि अमृतें । अमरा नोहिजे ४४ एऱ्हवीं स्थूलदृष्टी मूढ । मातें जाणती कीर दृढ । पारि तें जाणणेंचि जाणणेया आड । रिगोनि ठाके ४५ जैसा नक्षत्राचिया आभासा- । साठीं घातु झाला तया हंसा । माजीं रत्नबुद्धीचिया आशा । रिगोनियां ४६ सांगें गंगा या बुद्धी

कोण काय व्यापार करतो हेंही जाणीत नाहीं, २८ तो साक्षिभूत असून गृहकृत्यांची प्रवृत्ति होण्यास कारणीभूत होतो; त्याप्रमाणें सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिती व लय या कर्मांत मी उदासीन असून भूतांच्या ठिकाणीं आहें. २९ हा एकच अभिप्राय खरा आहे. पुनः पुनः पुष्कळ पर्यायांनीं काय सांगूं? तर, हे सुभद्रापति! एकदां एवढें लक्षांत ठेव. १३०

अन्वय–कौंतेय, मया अध्यक्षेण प्रकृतिः सचराचरं सूयते; अनेन हेतुना जगत् विपरिवर्तते. ॥१०॥

अर्थ–हे कौंतेया, माझ्या अध्यक्षतेनें ही त्रिगुणात्मका माया हें चराचर उत्पन्न करिते; आणि ह्याच कारणामुळें जगत् फिरत राहतें. ॥ १० ॥

अर्जुना, सर्व सृष्टींतील लोकांच्या व्यापारास ज्याप्रमाणें सूर्य हा केवळ कारणीभूत आहे, त्याप्रमाणें, जगाच्या उत्पत्तीला मी कारण आहें असें जाण. ३१ का कीं, ज्यावेळीं मी मायेचा अंगीकार करतों, त्यावेळीं तिच्यायोगानें प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते; म्हणून या जगाच्या उत्पत्तीचें कारण मी अशी लोकांची समजूत आहे. ३२ तेव्हां माझ्यापासून भूतांची उत्पत्ति जरी होते; तरी भूतांत मी नाहीं, ही माझी अद्भुत करणी या ज्ञानाच्या उजेडानें नीट न्याहाळून पहा. ३३ अथवा प्राणी माझ्या ठिकाणीं नाहींत; व मी त्यांच्या ठिकाणीं नाहीं, हें मुख्य वर्म तूं कधींही विसरूं नको. ३४ हें माझें मुख्य वर्म तुला उघड करून दाखविलें आहे, तर आतां तूं आपल्या इंद्रियांचीं दारें बंद करून ह्मणजे विषयभोग बंद करून त्यांना कळूं न देतां आपल्या हृदयांत याचा उपभोग घे. ३५ पार्था, हें वेदांतसिद्धांताचें वर्म जोंपर्यंत हातीं लागलें नाहीं, तोंपर्यंत माझें खरें स्वरूप कधींही कळणार नाहीं. ज्याप्रमाणें, कोंड्यांत शोधूं लागलें असतां दाण्याचा एक कण सुद्धां सांपडत नाहीं; ३६ एऱ्हवीं अनुमानाच्या जोरावर जीवांना परमात्मज्ञान झालें आहे, असें वाटतें खरें, परंतु तें व्यर्थ! कारण, मृगजलाच्या ओलाव्यानें जमीन कधीं भिजली आहे का? नाहीं. ३७ माशाला धरण्याकरितां जें जाळें पाण्यांत पसरतात, त्यांत चंद्राचें बिंब सांपडल्यासारखें दिसतें, परंतु तें जाळें नदीच्या कांठावर काढून झाडल्यावर चंद्रबिंब कोठें असतें सांग बरें? ३८ त्याचप्रमाणें, 'आम्हांला अनुभव आला' असें शब्दांच्या व वाणीच्या योगानें कितीएक लोक वरकरणी दाखवितात; पण मग खऱ्या बोधाच्या परीक्षेची वेळ आली म्हणजे त्या वेळेस खरोखर त्यांना असलेलें वाचाळ ज्ञान निरुपयोगी होतें. ३९

अन्वय–भूतमहेश्वरं मम परं भावं अजानन्तः मूढाः मानुषीं तनुं आश्रितं मां अवजानन्ति. ॥११॥

अर्थ–मीं मनुष्यदेह धारण केला असल्यामुळें, मूर्ख लोक माझी अवज्ञा करितात; कारण, मी सर्व भूतांचा स्वामी हें जें माझें उत्कृष्ट स्वरूप, त्याचें त्यांना ज्ञान नसतें.

किंबहुना, या संसाराला भिऊन माझ्या प्राप्तीची जर खरी इच्छा असली तर तुला हें जें मीं वर्म सांगितलें, तें आपल्या लक्षांत पूर्ण वागीव. १४० एऱ्हवीं काविळीच्या योगानें दृष्टि ग्रासल्यावर तो मनुष्य चांदण्याला पिवळें म्हणतो, त्याप्रमाणें निर्दोष असें जें माझें शुद्ध स्वरूप, त्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं त्याला दोष दिसतात. ४१ किंवा तापानें कडू तोंड झाल्यावर त्याला ज्याप्रमाणें दूध विषासारखें कडू लागतें, त्याप्रमाणें मी मनुष्य नसूनही मनुष्य आहें असें मला मानतात. ४२ म्हणून हे धनंजया, वारंवार सांगतों कीं, या अभिप्रायाला कदाचित् विसरशील हो! कारण, जर नुसत्या स्थूलदृष्टीनें पाहूं लागलास, तर तुझें पाहणें व्यर्थ होईल. ४३ ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील अमृतानें कोणी अमर होत नाहीं, त्याप्रमाणें जे मला स्थूलदृष्टीनें पहातात ते खरोखर मला पहात नाहींत. ४४ एऱ्हवीं अज्ञानी लोक स्थूलदृष्टीनें मला जाणलें असें म्हणतात, परंतु त्यांचें स्थूलदृष्टीचें जाणणेंच यथार्थ ज्ञानाच्या आड येतें. ४५ ज्याप्रमाणें नक्षत्राचें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून तें मोतींच आहे असें समजून तें प्राप्त करून घेण्याकरितां हंस पक्षी आकाशांतून उडी टाकून प्राणास मुकतो; ४६ गंगा आहे असें

मृगजळ । ठाकोनि आलियाचें कवण फळ । काय सुरतरु ह्मणोनि बाबुळ । सेविली करीं ४७ हार निळयाचाचि दुसरा । या बुद्धी हातु घातला विखारा । कां रत्नें ह्मणोनि गारा । वेंची जेविं ४८ अथवा निधान हें प्रगटलें । ह्मणोनि खदिरांगार खोळे भरिले । कां साउली नेणतां घातलें । कुहां सिंहें ४९ तेविं मी ह्मणोनि प्रपंचीं । जिहीं बुडी दिधली कृतनिश्चयाची । तिहीं चंद्रासाठीं जेविं जळींची । प्रतिभा धरिली १५० तैसा कृतनिश्चय वायां गेला । जैसा कोण्ही एकु कांजी प्याला । मग परिणाम पाहों लागला । अमृताचा ५१ तैसें स्थूलाकारीं नाशिवंतें । भरंवसा बांधोनि चित्तें । पाहती मज अविनाशातें । तरी कैंचा दिसें ५२ अगा काइ पश्चिमसमुद्राचिया तटा । निघिजेत आहे पूर्विलिया वाटा । कां कोंडा कांडतां सुभटा । कणु आतुडे ५३ तैसें विकारलें हें स्थूळ । जाणितलेया मी जाणवतसें केवळ । काइ फेण पितां जळ । सेविलें होय ५४ ह्मणोनि मोहिलेनि मनोधर्में । हेंचि मी मानूनि संभ्रमें । मग येथिंचीं जियें जन्मकर्में । तियें मजाचि म्हणती ५५ येतुलेनि अनामा नाम । मज अक्रियासि कर्म । विदेहासि देहधर्म । आरोपिती ५६ मज आकारशून्या आकारु । निरुपाधिका उपचारु । मज विधिवर्जिता व्यवहारु । आचारादिक ५७ मज वर्णहीना वर्णु । गुणातीतासि गुणु । मज अचरणा चरणु । अपाणिया पाणी ५८ मज अमेया मान । सर्वगतासी स्थान । जैसें सेजेमाजीं वन । निदेला देखे ५९ तैसें अश्रवणा श्रोत्र । मज अचक्षूसी नेत्र । अगोत्रा गोत्र । अरूपा रूप १६० मज अव्यक्तासि व्यक्ती । अनार्तासी आर्ती । स्वयंतृप्ता तृप्ती । भाविती गा ६१ मज अनावरणा प्रावरण । भूषणातीतासि भूषण । मज सकळ कारणा कारण । देखती ते ६२ मज सहजातें करिती । स्वयंभातें प्रतिष्ठिती । निरंतरातें आव्हानिती । विसर्जिती गा ६३ मी सर्वदा स्वतःसिध्दु । तो कीं बाळ तरुण वृध्दु । मज एकरूपा संबंधु । जाणती ऐसे ६४ मज अद्वैतासि दुजें । मज अकर्तयासि काजें । मी अभोक्ता कीं भुंजें । ऐसें म्हणती ६५ मज अकुळाचें कुळ वानिती । मज नित्याचे निधनें शिणती । मज सर्वांतरातें कल्पिती । अरि मित्र गा ६६ मी स्वानंदाभिरामु । तया मज अनेकसुखाचा कामु । आघवाचि मी असें समु । कीं म्हणती एकदेशी ६७ मी आत्मा एक चराचरीं । म्हणती एकाचा कैं पक्ष करीं । आणि कोपोनि एकातें मारीं । हेंचि वाढविती ६८ किंबहुना ऐसे स-

समजून मृगजलाजवळ जर कोणीं गेला, तर त्याला त्या ठिकाणीं काय प्राप्त होईल सांग बरें? त्याचप्रमाणें, कल्पवृक्ष समजून बाभूळ हातीं धरल्यावर त्याचा काय उपयोग होणार? ४७ नीळमण्याचा दोन सरांचा हार समजून जर कवड्या सर्पाला हातीं धरलें, किंवा रत्न समजून गारा वेंचून घेतल्या, ४८ अथवा द्रव्याचा ठेवा जमिनींतून वर येऊन उजेड पडला आहे असें समजून खैराचे निखारे पदरांत घेतले, अथवा आपलीच पडछाया पाण्यांत पडली आहे, असें न जाणतां सिंह विहिरींत उडी टाकून ज्याप्रमाणें प्राणास मुकतो, ४९ त्याप्रमाणें प्रपंचांत मी साकार दिसतो तसाच आहें, अशा कृतनिश्चयानें जे वागतात ते, चंद्राच्या ऐवजीं त्याचें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब धरण्याकरितां प्रयत्न करणाऱ्याप्रमाणें फसतात; १५० त्याचप्रमाणें, संसारांत मी आहें, असा जो त्यांचा कृतनिश्चय तो वायां जातो. जसा कोणी एकादा कांजी पिऊन अमृत पासून होणाऱ्या सुखाचा लाभ इच्छितो; ५१ त्याप्रमाणें अंतःकरणपूर्वक भरंवशानें नाशवंत अशा स्थूलाकारालाच अविनाशी अशा बुद्धीनें मला पहातात, तर मी त्यांना कसा दिसेन? ५२ हें पहा; कोणी पश्चिमसमुद्राच्या तटाला जाण्याच्या हेतूनें पूर्व दिशेच्या समुद्राच्या वाटेला जाऊं लागला. तर त्याला पश्चिमसमुद्र प्राप्त होईल का? किंवा हे महावीरा, कोंडा कांडूं लागलें असतां त्यांत धान्य प्राप्त होईल का? ५३ त्याचप्रमाणें हें विस्तार पावलेलें जग जाणल्यानें, निर्दोष अशा मला जाणतां येईल का? फेंस प्याल्यानें पाणी प्याल्याप्रमाणें होतें का? ५४ म्हणून मायामोहित मनोवृत्तीनें संसारांतच मी आहें असें भ्रांतीनें मानून, तेथील जन्ममरणादि सर्व स्थिति मलाही आहेत असें समजतात. ५५ याप्रमाणें नामरहित, क्रियारहित व देहरहित असा जो मी त्या मला नामधारी, कर्मकारी व देहधर्मांनीं युक्त असणारा असें समजतात. ५६ मला निराकाराला आकार, निरुपाधिकाला उपचार, कर्तव्यरहिताला व्यवहार, ५७ मला जातिरहिताला जात, गुणातीताला गुण, चरणरहिताला चरण, हस्तरहिताला हस्त, ५८ मज परिमाणातीताला परिमाण, सर्वव्यापकाला ठिकाण; ज्याप्रमाणें अंथरुणांत निजलेला वनाची शोभा स्वप्नांत पहातो, ५९ त्याप्रमाणें कर्णरहिताला कान, नेत्ररहिताला नेत्र, गोत्ररहिताला गोत्र, निराकाराला रूप, १६० अव्यक्त असा जो मी त्या मला व्यक्ति, निरिच्छास इच्छा, व जो मी स्वयमेव तृप्त आहें त्यास तृप्ति, अशा कल्पना करतात. ६१ मी वस्त्ररहित म्हणजे सर्व जगाला पांघरूण घालणारा त्या मला पांघरूण घालतात; भूषणातीत म्हणजे निराकार असा जो मी, त्या मला दागिने घालतात; मी सर्व जगाचा उत्पन्न करणारा असून, मला दुसऱ्यांनीं उत्पन्न केला आहे असें मानतात. ६२ मी स्वयमेव असून माझ्या मूर्ति करतात. मी स्वतःसिद्ध असून माझी प्राणप्रतिष्ठा करितात, व मी नित्य सर्वत्र असतां माझें आव्हान-विसर्जन करतात. ६३ मी नेहमीं स्वयमेव व निराकारसिद्ध असून मला बाल्य, तारुण्य व वृद्ध अशा प्रकारचे संबंध (अवस्था) मला लावतात. ६४ मी अद्वैत असून माझ्या ठिकाणीं द्वैत मानतात, मी कांहींएक न करणारा असून कर्में करतों व कांहीं न खाणारा असून खातों, असें म्हणतात; ६५ मला कुळ–गोत नसून माझ्या कुळाचें वर्णन करतात; मी नित्य असून मी मरतों असें मानून माझ्या मरणानें शोक करतात. तसेंच मी सर्वांच्या अंतर्यामीं राहणारा असून अमक्याचा शत्रु, व अमक्याचा मित्र, अशी माझ्या ठिकाणीं कल्पना करतात. ६६ मी निजानंदांत निमग्न असणारा, त्या मला इतर सुखांची इच्छा करणारा असें मानतात, व सर्व ठिकाणीं माझी व्याप्ति समान असून मला एकदेशी म्हणजे एका स्थळीं राहणारा असें म्हणतात. ६७ मी सर्व स्थावरजंगमाचा आत्मा असून एकाचा कैवारी व एकावर रागावून त्यास मारणारा अशी माझी सर्वत्र प्रसिद्धि करतात. ६८ किंबहुना अशा

मस्त । जे हे मानुषधर्म प्राकृत। तयाचि नांव मी ऐसें विपरीत। ज्ञान तयाचें ६९ जंव आकारु एक पुढां देखती । तंव हा देव येणें भावें भजती । मग तोचि विघडलिया टाकिती। नाहीं ह्मणोनि १७० मातें येणें येणें प्रकारें । जाणती मनुष्य ऐसेनि आकारें । ह्मणऊनि ज्ञानचि तें आंधारें । ज्ञानासि करी ७१

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२

यालागीं जन्मलेचि ते मोघ । जैसें वार्षियेवीण मेघ । कां मृगजळाचे तरंग । दुरूनीचि पाहावे ७२ अथवा कोल्हेरीचे असिवार । नातरी वोडंबरीचे अळंकार । कीं गंधर्वनगरीचे आवार । आभासती कां ७३ साबरी वाढिन्नल्या सरळा । वरी फळ ना आंतु पोकळा । कां स्तन जाले गळां । शेळिये जैसे ७४ तैसें मूर्खांचें तया जियालें। आणि धिग कर्म तयांचें निपजलें । जैसें सांवरी फळ आलें । घेपें ना दीजे ७५ मग जें कांहीं ते पढिन्नले । तें मर्कटें नारेळ तोडिले । कां आंधळ्या हातीं पडिलें । मोतीं जैसें ७६ किंबहुना तयांचीं शास्त्रें । जैशीं कुमारी हातीं दिधलीं शस्त्रें । कां अशौच्या मंत्रें । बीजें कथिलीं ७७ तेसें ज्ञानजात तयां । आणि जें कांहीं आचरलें गा धनंजया । तें आघवेंचि गेलें वायां । जे चित्तहीन ७८ पैं तमोगुणाची राक्षसी । जे सद्बुद्धीतें ग्रासी । विवेकाचा ठावोचि पुसी । निशाचरी जे ७९ तिये प्रकृती वरपडे जाले । ह्मणऊनि चितेचेनि कपाळें गेले । वरि तामसीयेचिये पडिले । मुखामाजीं १८० जेथ आशेचिये लाळे । आंतु हिंसा जीभ लोळे । तेवींचि असंतोषाचे चाकळे । अखंड चघळी ८१ जे अनर्थाचे कानवेरी । आवाळुवें चाटीत निघे बाहेरी । जे प्रमादपर्वतींची दरी । सदाचि मातली ८२ जेथ द्वेषाचिया दाढा । खसखसां ज्ञानाचा करिती रगडा । जे अगस्ती गवसणी मूढां । स्थूलबुद्धि ८३ ऐसे आसुरिये प्रकृतीचे तोंडीं । जे जाले गा भूतोंडीं । ते बुडोनि गेले कुंडीं । व्यामोहाच्या ८४ एवं तमाचिये पडिले गर्ते । न पविजतीचि विचाराचेनि हातें । हें असो ते गेले जेथें । ते शुद्धीचि नाहीं ८५ ह्मणोनि असोतु इयें वायाणीं । कायशीं मूर्खांचीं बोलणीं । वायां वाढवितां वाणी । शिणेल हन ८६ ऐसें बोलिलें देवें । तेथ जी जी ह्मणितलें पांडवें । आइकें जेथ वाचा विसवे । ते साधुकथा ८७

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

तरी जयाचे चोखटे मानसीं । मी होऊनि असें क्षेत्रसंन्यासी । जया नि-

प्रकारचे सर्व क्षुद्र मनुष्यधर्म, ते सर्व मला लागू आहेत असें त्यांचें विपरीत ज्ञान असतें. ६९ ज्या वेळेस ते दृष्टीसमोर एकादी मूर्ति पहातात, त्या वेळेस ती देवच आहे या भावनें तिला भजतात; मग तीच भंगल्यावर तिच्यांतील देवपण नाहींसें झालें असें मानून तिचा त्याग करतात. १७० मला या प्रकारानें मनुष्यच आहे असें समजतात, म्हणून त्यांचें ज्ञानच खऱ्या ज्ञानाच्या आड येतें. ७१

अन्वय–(ते) मोघाशाः मोघकर्माणः मोघज्ञानाः विचेतसः राक्षसीं आसुरीं मोहिनीं प्रकृतिं च एव श्रिताः (सन्ति)

अर्थ—त्या मूर्खांच्या आशा कर्मे व ज्ञान हीं सर्व व्यर्थच असतात; ते विचारशून्य होतात; आणि ते मोह पाडणाऱ्या अशा राक्षसी व आसुरी स्वभावाचाच आश्रय करितात. ॥ १२ ॥

सारांश, ज्यांची मजविषयीं अशा प्रकारची समजूत असते, त्यांचा जन्म व्यर्थच होय. ज्याप्रमाणें, पर्जन्यकालावांचून मेघ व्यर्थ आहेत, किंवा मृगजलाच्या लाटा जशा दुरूनच पाहण्यास योग्य होत, ७२ अथवा मातीच्या चित्रांतले घोडेस्वार, मांत्रिकानें केलेले अलंकार, किंवा संध्याकाळीं ढगांत दृष्टीस पडणारें नगर जसें भासतें; ७३ शेर जरी सरळ वाढला, तरी तो जसा आंत पोकळ असून वर फळही येत नाहीं, किंवा शेळीच्या गळ्याला उत्पन्न झालेल्या स्तनांतून जसें दूध निघत नाहीं, ७४ किंवा सांवरीच्या झाडाला फळ आलें असतां तें जसें कोणाला घेतां येत नाहीं व देतांही येत नाहीं, त्याप्रमाणें, त्या मूर्खांचें जिणें होय, आणि त्यांच्या केलेल्या कर्मालाही धिःकार असो! ७५ मग त्या मूर्खांनीं जें कांहीं शास्त्राध्ययन केलें असेल, तें म्हणजे माकडानें नारळ तोडल्याप्रमाणें किंवा अंधळ्याला मोतीं सांपडावें त्याप्रमाणें होय. ७६ किंबहुना त्यांनीं अध्ययन केलेलीं शास्त्रें लहान मुलींच्या हातांत दिलेल्या शस्त्रांप्रमाणें अथवा अशुचिर्भूताला बीजांसह शिकविलेल्या मंत्राप्रमाणें निरर्थक होत. ७७ धनंजया, त्याचप्रमाणें, ज्यांचें चित्त यथार्थ ज्ञानसंपन्न नाहीं, त्यांचें बाकीचें सर्व ज्ञान व आचरण हीं व्यर्थ होत. ७८ याप्रमाणें तमोगुणरूप राक्षसी सद्बुद्धीला ग्रासून ज्ञानाचा ठाव ठिकाण नाहींसा करणारी जखीण आहे. ७९ त्या प्रकृतीनें जे ग्रस्त होतात, ते सदोदीत चिंताक्रांत असून शिवाय तामस प्रकृतीच्या आयतेच वशांत उतरतात. १८० जी राक्षसी प्रकृति आशारूप लाळेंत हिंसारूप जीभ लोळवून असंतोषरूप मांसाचे गोळे निरंतर चघळते; ८१ जी अनर्थरूप कानापर्यंत ओंठ चाटीत बाहेर निघते; जी प्रमादरूपी म्हणजे भूलरूपी पर्वताची मोठी माजलेली दरी आहे; ८२ जिच्या द्वेषरूप दाढा खसखसा चावून ज्ञानाचा चुराडा करतात, व जी अगस्ति ऋषीला असलेल्या कुंभाच्या आवरणाप्रमाणें स्थूलबुद्धि लोकांना आसुरी मायेची गवसणी आहे; ८३ अशा प्रकारच्या त्या राक्षसी प्रकृतीच्या तोंडात जे बळी होऊन पडतात, ते भ्रांतिरूप कुंडांत बुडून जातात. ८४ याप्रमाणें जे अज्ञानाच्या खळग्यांत पडतात, त्यांना विचाररूपी हाताचें साह्य मिळत नाहीं. इतकेंच नव्हें, तर ते कोठें जातात त्याचा देखील पत्ता लागत नाहीं. ८५ म्हणून ही निष्फळ कथा राहूं दे. कारण, मूर्खांचें व्यर्थ वर्णन केलें असतां वाणीला शीण मात्र होईल. ८६ असें श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन 'हो हो बरें!' असें म्हणाला. नंतर भगवान फिरून म्हणतातः–जिचें वर्णन केलें असतां वाणीला सुख होतें, ती साधूंची कथा ऐक. ८७

अन्वय–पार्थ, दैवीं प्रकृतिं आश्रिताः महात्मानः तु मां भूतादिं अव्ययं ज्ञात्वा अनन्यमनसः (मां) भजन्ति. ॥१३॥

अर्थ–हे अर्जुना, दैवी प्रकृतीचा [स्वभावाचा] आश्रय केलेले महात्मे तर, मी भूतांचा आदि व अविनाशी आहें असें जाणून एकनिष्ठेनें मला भजतात. १३

ज्या साधूंच्या निर्मळ अंतःकरणांत मी क्षेत्रसंन्यासी (आजन्म एकाच पवित्र क्षेत्रांत राहण्याचा संकल्प करणारा) होऊन वास करितों, व जे नि-

जेलियातें उपासी । वैराग्य गा ८८ जयाचिया आस्थेचिया सद्भावा । आंतु धर्म करी राणिवा । जयाचें मन ओलावा । विवेकासी ८९ जे ज्ञानगंगे नाहाले । पूर्णता जेऊनि धाले । जे शांतीसि आले । पालव नवे १९० जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे स्तंभ । जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुबकळोनि भरिले ९१ जयां भक्तीची येतुली प्राप्ती । जे कैवल्यातें परौतें सर म्हणती । जयांचिये लीळेमाजि नीति । जियाली दिसे ९२ जे आघवांचि करणीं । लेइले शांतीचीं लेणीं । जयांचें चित्त गवसणी । व्यापका मज ९३ ऐसे जे महानुभाव । दैविये प्रकृतीचें दैव । जे जाणोनियां सर्व । स्वरूप माझें ९४ मग वाढतेनि प्रेमें । मातें भजती जे महात्मे । पारि दुजेपण मनोधर्में । शिवतलें नाहीं ९५ ऐसें मीच होऊनि पांडवा । करिती माझी सेवा । पारि नवलावो तो सांगावा । असे आइक ९६

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः । नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

तरी कीर्तनाचेनि नटनाचें । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे । जे नामचि नाहीं पापाचें ऐसें केलें ९७ यमदमा अवकळा आणिली । तीर्थें ठायावरूनि उठविलीं । यमलोकींची खुंटिली । राहटी आघवी ९८ यमु म्हणे काय यमावें । दमु म्हणे कवणातें दमावें । तीर्थें म्हणती काय खावें । दोष ओखधासि नाहीं ९९ ऐसे माझेनि नामघोषें । नाहींचि करिती विश्वाचीं दुःखें । अवघें जगचि महासुखें । दुमदुमित भरलें २०० ते पाहांटेवीण पाहावित । अमृतेंवीण जीववित । योगेंवीण दावित । कैवल्य डोळां १ परी राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेयां थोरां कडसणी करूं । एकसरें आनंदाचें आवारु । होत जगा २ कहीं एकाधेनि वैकुंठा जावें । तें तिहीं वैकुंठचि केलें आघवें । ऐसें नामघोषगौरवें । धवळलें विश्व ३ तेजें सूर्य तैसे सोज्वळ । पारि तोहि अस्तवे हें किडाळ । चंद्र संपूर्ण एखादे वेळ । हे सदा पुरते ४ मेघ उदार परी वोसरे । म्हणऊनि उपमेसी न पुरे । हे निःशंकपणें सपांखरे । पंचानन ५ जयांचे वाचेपुढां भोजें । नाम नाचत असे माझें । जें जन्मसहस्रीं वोळगिजे । एकवेळ यावया ६ तो मी वैकुंठीं नसें । वेळ एक भानुबिंबींही न दिसें । वरी योगियांचींही मानसें । उमरडोनि जाय ७ परी तयांपाशीं पांडवा । मी हारपला गिंवसावा । जेथ नामघोषु बरवा । करिती माझा ८ कैसे माझ्या गुणीं धाले ।

जळे असतांही वैराग्य हें ज्यांची सेवा करितें, ८८ ज्यांच्या परमात्मप्राप्तीच्या उत्कट इच्छेंत धर्म राज्य करतो, व ज्यांचें मन नेहमीं सद्विचारालाच पुष्टि देतें; ८९ जे ज्ञानरूप गंगेत स्नान करून अंतर्बाह्य शुद्ध झाले, पूर्णब्रह्मस्वरूपाच्या प्राप्तीनें तृप्त झाले, व ज्यांचें शरीरच शांतीला नवीन पालवी फुटल्याप्रमाणें झालें. १९० तसेंच ज्यांचें शरीर जणूं काय ब्रह्माचे कोंमच किंवा धैर्यरूप मंडपाचे खांबच होत; त्याचप्रमाणें जे आनंदसमुद्रांत बुडवून काढलेल्या कुंभाप्रमाणें ओतप्रोत भरलेले असून ९१ ज्यांना भक्तीची इतकी प्राप्ती झाली आहे कीं, जे मोक्षालाही मागें सर असें म्हणतात, व ज्यांच्या सहज लीलेंतही नीति जन्मली असें दिसतें;९२ ज्यांनीं आपल्या सर्व अवयवांत शांतीरूप अलंकार घातले आहेत, व ज्यांनीं आपल्या चित्ताची मज सर्वव्यापकाला गवसणी केली आहे; ९३ असे जे महात्मे, ते भगवद्भक्तीला अनुकूल असणाऱ्या सात्विक प्रकृतीचें भाग्यच होत, दिसणाऱ्या सर्व वस्तु माझेंच रूप आहे असें जाणून; ९४ मग वाढल्या प्रेमानें ते महात्मे मला भजतात; पण त्यांच्या मनोधर्मानें द्वैताला स्पर्श सुद्धां केलेला नसतो. ९५ अर्जुना, अशा प्रकारें जे मद्रूप होऊन माझी सेवा करतात, त्या सेवेची आश्चर्यकारच गोष्ट सांगावयाची राहिली आहे ती ऐक. ९६

अन्वय–(ते) भक्त्या नित्ययुक्ताः (सन्तः) मां सततं कीर्तयन्तः यतन्तः च दृढव्रताः च मां नमस्यन्तः उपासते. १४

अर्थ—सर्वदा भक्तियुक्त असलेले, आणि जें स्वीकारलें असेल तें नेटानें चालविणारे ते महात्मे सतत माझें कीर्तन करून, इंद्रियदमन करून आणि नमस्कार करून माझी उपासना करतात; ॥ १४ ॥

तरी हरिकीर्तनाच्या प्रेमानें ते नटतात व नाचतात, त्यामुळें प्रायश्चित्ताचे सर्व व्यापार नाश पावले आहेत, व ज्या कीर्तनानें पापाचें नांव देखील राहूं दिलें नाहीं असें केलें. ९७ यम म्हणजे मनोनिग्रह व दम ह्मणजे इंद्रियनिग्रह यांना निकृष्टदशा आणिली, तीर्थें आपआपल्या जाग्यांवरून उठवून लावलीं, व यमलोकचे सर्व व्यापार बंद पाडले. ९८ यम ह्मणूं लागला कीं, कोणाचें नियमन करावें ? दम ह्मणाला कोणाला जिकावें ? व तीर्थें ह्मणूं लागलीं "आम्ही कशाचें क्षालन करावें ? कारण दोष औषधासही उरला नाहीं !" ९९ याप्रमाणें माझ्या नामघोषानें जगांतील सर्व प्राण्यांचीं दुखें नाहींतशीं करतात, व सर्व जग ब्रह्मसुखानें दुमदूमून जातें. २०० ते साधु पहांट झाल्याशिवाय जीवांना प्रकाश म्हणजे आत्मज्ञान करून देतात; अमृताशिवाय प्राण्यांच्या जिवांचें रक्षण करतात; व योगसाधनाशिवाय धडधडीत डोळ्यासमोर मोक्ष दाखवितात. १ परंतु राजांत व रंकांत अंतर मानीत नाहींत व लहान थोर जाणीत नाहींत. याप्रमाणें जगाला सरसकट आनंदाचें माहेरघर होतात. २ वैकुंठास जाणारा क्वचित् आढळतो;परंतु ह्या साधूंनीं सर्व जगच वैकुंठ करून टाकलें;अशा माझ्या नामभजनाच्या योग्यतेनें सर्व पवित्र केलें.३ त्या साधूंचें तेज सूर्याप्रमाणें निर्मळ आहे. परंतु त्या सूर्यांतही, तो अस्तास जातो, हा दोष आहे. चंद्रासारखें म्हणावें, तर तो एकादे वेळेसच पूर्ण असतो; परंतु हे साधु नेहमींच पूर्ण असतात. ४ यांचें औदार्य मेघाप्रमाणें म्हणावें, तर तो ओसरतो, म्हणून उपमा देण्यास योग्य होत नाहीं.तर हे साधु निःशंकपणें पंख असणाऱ्या सिंहाप्रमाणें होत. ५ ज्या माझ्या नांवाचा मुखानें एकदा यथार्थ उच्चार होण्याकरितां सहस्र जन्म माझी सेवा करावी लागते, तें माझें नांव ज्यांच्या वाचेपुढें कौतुकानें नाचत असतें. ६ (ज्या माझ्या नांवाचा असा महिमा आहे,) तो मी वैकुंठलोकींही नसतों; सूर्यमंडळांतही दिसत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर योग्यांच्याही मनांचें उल्लंघन करून जातो; ७ परंतु, हे पांडवा, जरी मी कोठें सांपडलों नाहीं, तरी जे माझ्या नांवाचा सतत घोष करितात, त्यांच्याजवळ सांपडायाचाच. ८ ते माझ्या गुणांनीं इतके तृप्त झालेले असतात कीं, ते देशकालाला विसरून मन्नामसं-

देशकाळातें विसरले । कीर्तनें सुखी झाले । आपणपांचि ९ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचे निखळ प्रबंध । माजी आत्मचर्चा विशद। उदंड गाती २१० हें बहु असो यापरी । कीर्तित मातें अवधारीं । एक विचरती चराचरीं। पांडुकुमरा ११ मग आणिक ते अर्जुना । साविया बहुवा जतना । पंचप्राण मना । पाढाउ घेउनी १२ बाहेरी यमनियमांची कांटी लाविली । आंतु वज्रासनाची पौळी पन्नासिली। वरी प्राणायामाची मांडिली। वाहाती यंत्रें १३ तेथ उल्हाट शक्तीचेनि उजिवडें । मन पवनाचेनि सुरवाडें । सतराविय्रेचें पाणियाडें । बळियाविलें १४ तेव्हां प्रत्याहारें ख्याती केली । विकारांची सपिली बोहलीं। इंद्रियें बांधोनि आणिलीं। हृदयाआंतु १५ तंव धारणावारू दाटिन्नले। महाभूतांतें एकवटिलें । मग चतुरंग सैन्य निवटिलें । संकल्पाचें १६ तयावरी जैत रे जैत । ह्मणोनि ध्यानाचें निशाण वाजत । दिसे तन्मयाचें झळकत । एकछत्र १७ पाठीं समाधिश्रियेचा अशेखा । आत्मानुभव राज्यसुखा । पट्टाभिषेको देखा । समरसें जाहला १८ ऐसें हें गहन । अर्जुना माझें भजन । आतां ऐकें सांगेन। जे करिती एक १९ तरी दोन्ही पालववेरी। जैसा एक तंतू अंबरीं । तैसा मीवांचूनि चराचरीं । जाणती ना २२० आदी ब्रह्मा करुनी । शेवटीं मशक धरुनी। माजी समस्त हें जाणोनी। स्वरूप माझें २१ मग वाड धाकुटें न म्हणती । सजीव निर्जीव नेणती । देखिलिये वस्तु उजू लुंठिती । मीचि ह्मणोनि २२ आपुलें उत्तमत्व नाठवे। पुढील योग्यायोग्य नेणवे । एकसरें व्यक्तिमात्राचेनि नांवें । नमूंचि आवडे २३ जैसें उंचीं उदक पडिलें । तें तळवटवरी ये उगेलें। तैसें नमिजे भूतजात देखिलें। ऐसा स्वभावोचि तयांचा २४ कां फळलिया तरूची शाखा । सहजें भूमीसी उतरे देखा । तैसें जीवमात्रां अशेखां । खालावती ते २५ अखंड अगर्वता होऊनि असती । तयांची विनय हेचि संपत्ती । जे जयजयमंत्रें अर्पिती। माझ्या ठायीं २६ नमितां मानापमान गळाले । ह्मणोनि अवचितां मीचि जहाले । ऐसे निरंतर मिसळले । उपासिती २७ अर्जुना हे गुरुवी भक्ती। सांगितली तुजप्रती । आतां ज्ञानयज्ञें यजिती । ते भक्त आइकें २८ पारि भजन करिती हातवटी। तूं जाणत आहासि किरीटी । जे मागां इया गोष्टी । केलिया आम्हीं २९ तंव आथि जी अर्जुन म्हणे । हें देविकियाप्रसादाचें करणें । तरि काय अमृताचें आरोगणें ।

कीर्तनाच्या योगें आपल्या ठिकाणींच सुखी झालेले असतात. ९ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद या शुद्ध नांवाच्या कविता गातात आणि मधून मधून शुद्ध आत्मविषयक चर्चा करितात. २१० हे पांडुकुमरा, अशाप्रकारें आणखी पुष्कळ तऱ्हेनें माझे गुणानुवाद वर्णन करीत कोणी जगतांत हिंडतात. ११ अर्जुना, मग दुसरें कित्येक पंचप्राण व मन यांना सर्वथैव जिंकून जयपत्र मिळवितात. १२ बाहेरून यमनियमांचें कुंपण लावून आंत मूळबंधाचा कोट तयार करतात, व त्यावर प्राणायामरूप सतत चालू असणाऱ्या तोफा ठेवतात. १३ मग कुंडलिनी ऊर्ध्वमुख होऊन, तिच्या प्रकाशानें मन व प्राण यांच्या अनुकूलतेनें चंद्रामृताचें-सतराव्या कलेचें तळें स्वाधीन करून घेतात. १४ त्या वेळीं प्रत्याहार हा मोठ्या पराक्रमानें कामक्रोधादि विकारांचा परिवारासह फडशा करतो आणि इंद्रियें बांधून हृदयांत आणतो. १५इतक्यांत धारणारूप घोडेस्वार हे हल्ला करून पंचमहाभूतांचें ऐक्य करतात, व संकल्पाचें चतुरंग सैन्य (मन, बुद्धि, चित्त, व अहंकार) नाहींसें करतात. १६ नंतर जिंकलेंरे जिंकलें असें ध्यानाचें निशाण फडकून एकरूपतेचें छत्र चमकूं लागतें. १७ मागाहून समाधिरूप लक्ष्मीचा अखंड आत्मानुभवरूपी राज्यसुखाच्या ब्रह्मरूप ऐक्यतेनें पट्टाभिषेक होतो. १८ हे अर्जुना, असें जें माझें कठीण भजन, तें कोण करतात हें तुला सांगितलें. आतां याशिवाय दुसरें भजन करणारे कोण आहेत तें ऐक. १९ वस्त्राच्या दोन्हीं पदरापर्यंत जसा आडवा व उभा भरलेला तंतूच असतो. त्याप्रमाणें चराचर विश्वामध्यें माझ्याशिवाय ते दुसरें कांहीं ओळखत नाहींत. २२० ब्रह्मदेव एका बाजूस व दुसरे बाजूस चिलीट धरून मध्यें माझ्या स्वरूपाशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं असें ते समजतात. २१ मग लहान मोठे, सजीव व निर्जीव असा भेद न धरतां, जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल ती मद्रूपच आहे अशा सरळ भावानें ते जीवमात्राला साष्टांग नमस्कार करतात. २२ आपला मोठेपणा विसरून, पुढें येणारी वस्तु योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे हें न जाणतां सरसकट सर्व वस्तूंला नमस्कार करणें हेंच त्यांना आवडतें. २३ ज्याप्रमाणें पुष्कळ उंचीवरून पडणारें पाणी एकदम सहज तळाशीं येतें, त्याप्रमाणें, जो प्राणी दृष्टीस पडेल त्यास नमस्कार करणें असा त्यांचा स्वभावच बनतो; २४ किंवा फळानें भरलेल्या झाडाची खांदी जशी आपोआप भुईला लवलेली असते, त्याप्रमाणें प्राणिमात्रापुढें ते नमस्कार घालतात. २५ ते नेहमीं गर्वरहित असतात व नम्रता हीच त्यांची संपत्ति असते; व ते जयजयमंत्रानें माझ्या ठिकाणीं आपली सर्व कर्में अर्पण करतात, २६ नम्र होतां होतां त्यांना मानापमानाचा विचार रहात नाहीं म्हणून ते मीच होऊन राहतात; व अशा प्रकारें मद्रूप होऊनही निरंतर माझीच उपासना करतात. २७ अर्जुना, अशा प्रकारें ही श्रेष्ठ भक्ति तुला सांगितली. आतां जे माझी ज्ञानयज्ञानें भक्ति करतात, ते कोणते भक्त तें ऐक. २८ परंतु, हें किरिटी, त्यांची भजन करण्याची शैली तुला माहीत आहेच, व त्याबद्दल आम्हीं पूर्वीं वर्णन केलेंच आहे. २९ तेव्हां अर्जुन ह्मणाला, "होय. हा ईश्वरीप्रसादच आहे; तथापि अमृताचें सेवन करणा-

पुरे ह्मणवे २३० या बोला श्रीअनंतें । लागटा देखिलें तयातें । कीं सुखावलेनि चित्तें । डोलतु असे ३१ म्हणे भलें केलें पार्था । एऱ्हवीं हा अनवसरु सर्वथा । पारि बोलवीतसे आस्था । तुझी मातें ३२ तंव अर्जुन म्हणे हे कायी । चकोरेंवीण चांदिणेंचि नाहीं । जगचि निववीजे हा तयाच्या ठायीं । स्वभावो कीं जी ३३ येरें चकोरें तिये आपुलिये चाडे । चांचू करिती चंद्राकडे । तेविं आह्मी विनवूं तें थोकडें । देवो कृपासिंधु ३४ जी मेघु आपुलिये प्रौढी । जगाची आर्ती दवडी । वांचूनि चातकाची ताहान केवढी । तो वर्षाव पाहुनी ३५ परि चुळा एकाचिया चाडे । जेविं गंगेतेंचि ठाकणें पडे । तेविं आर्त बहु कां थोडे । तरि सांगावें देवें ३६ तेथें देवें ह्मणितलें राहें । जो संतोष आह्मां जाहला आहे । तयावरी स्तुती साहे । ऐसें उरलें नाहीं ३७ पैं परिसतु आहासि निकियापरी । तेंचि वक्तृत्वा वऱ्हाडीक करी । ऐसें पुरस्करोनि श्रीहरी । आदरिलें बोलों ३८

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

तरी ज्ञानयज्ञु एवरूपु । तेथ आदिसंकल्पु हा यूपु । महाभूतें मंडपु । भेदु तो पशु ३९ मग पांचांचे जे विशेष गुण । अथवा इंद्रियें आणि प्राण । हेचि यज्ञोपचारभरण । अज्ञानघृत २४० तेथ मनबुद्धीचिया कुंडा । आंतु ज्ञानाग्नि धडफुडा । साम्य तेचि सुहाडा । वेदिका जाणें ४१ साविवेकमतीपाटव । तेचि मंत्र विद्यागौरव । शांति स्रुक्स्रुव । जीवु यज्वा ४२ तो प्रतीतीचेनि पात्रें । विवेकमहामंत्रें । ज्ञानाग्निहोत्रें । भेदु नाशी ४३ तेथ अज्ञान सरोनि जाये । आणि यजिता यजन हें ठाये । आत्मसमरसीं न्हाये । अवभृथीं जेव्हां ४४ तेव्हां भूतें विषय करणें । हें वेगळालें कांहीं न ह्मणे । आघवें एकचि ऐसें जाणे । आत्मबुद्धि ४५ जैसा चेइला तो अर्जुना । ह्मणे स्वप्नींची हे विचित्र सेना । मीचि जाहालों होतों ना । निद्रावशें ४६ आतां सेना ते सेना नव्हे । हें मीच एक आघवें । ऐसें एकत्वें मानवे । विश्व तया ४७ मग तो जीवु हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे । ऐसे भजती ज्ञानाध्वरें । एकत्वें येणें ४८ अथवा अनादि हें अनेक । जें आनासारिखें एका एक । आणि नामरूपादिक । तेंही विषम ४९ ह्मणोनि विश्व भिन्न । परि न भेदे तयाचें ज्ञान । जैसे अवयव तरी आन आन । परि एकेचि देहींचे २५० कां शाखा सानिया थोरा । परि आ-

राच्यानें कधीं पुरे असें म्हणवतें का ? " २३० तेव्हां अर्जुनाचें हें बोलणें ऐकून, त्याची श्रवणाची आतुरता पाहून भगवान् सुखानें डोलूं लागले. ३१ आणि ह्मणाले, " पार्था, शाबास ! बाकी सांगितलेली गोष्ट पुनः सांगणें हें अप्रासंगिकच, पण तुझी ऐकण्याचा उत्कंठा पाहून मला सांगणें भाग पडतें " ३२ तेव्हां अर्जुन ह्मणतो, हें काय ? चकोराशिवाय चांदण्याचा उपयोग नाहींच कीं काय ? जगालाही शांत करणें हा त्याचा स्वभावच आहे. ३३ चकोरपक्ष्यानें मात्र आपल्या गरजेकरतां ज्याप्रमाणें चंद्राकडे चोंच करावी, त्याप्रमाणें आह्मी आपली विनंती करावी हें थोडेंच, परंतु जगाचें कल्याण करण्याविषयीं आपण कृपासिंधु आहांत. ३४ मेघ आपल्या थोरपणानें जगाची अडचण निवारण करतो, त्या त्याच्या मोठ्या वर्षावाच्या मानानें पाहिलें असतां चातकाची तहान ती केवढी असणार ! ३५ परंतु एक जरी चूळ भरण्याची इच्छा झाली तरी ज्याप्रमाणें गंगेकडे जावें लागतें, त्याप्रमाणें आमची इच्छा थोडी असो कीं फार असो, तरी ती देवांनीं पूर्ण केलीच पाहिजे. ३६ तेव्हां देव ह्मणालेः— अर्जुना, आतां तुझें बोलणें राहूं दे. आह्मांला जो सांगण्याविषयीं संतोष झाला आहे, त्याला स्तुस्तीची आवश्यकता उरली नाहीं. ३७ परंतु तूं ज्याप्रमाणें लक्ष देऊन एवढा वेळ ऐकलेंस तसेंच लक्ष देऊन आमच्या बोलण्यास मेजवानी कर, (पुढेंही तसेंच ऐक.) अशा रीतीनें श्रीहरींनीं अर्जुनास मान देऊन बोलण्यास सुरवात केली. ३८

अन्वय—अन्ये च अपि ज्ञानयज्ञेन यजन्तः, एकत्वेन, पृथक्त्वेन बहुधा, विश्वतोमुखं मां उपासते. ॥१५॥

अर्थ—दुसरे कांहीं ज्ञानयज्ञानें पूजन करणारे महात्मे, एकरूपानें, निरनिराळ्या रूपांनीं, व बहुत प्रकारानीं, सर्वतोमुख असा जो मी त्या माझी उपासना करतात. १५

ज्ञानयज्ञाचें लक्षण कोणतें म्हणशील, तर ज्या ठिकाणीं ' ब्रह्माचें बहुत प्रकारचें होणें ' ह्मणजे आदिसंकल्प हाच यज्ञस्तंभ; पंचमहाभूतें हा यज्ञमंडप; जीव व ईश्वर यांचा भिन्नपणा हाच पशु; ३९ मग पंचमहाभूतांचे जे विशेष गुण ते, अथवा पांच इंद्रियें आणि पंचप्राण हेंच यज्ञाचें साहित्य, व ब्रह्माविषयीं जें अज्ञान तेंच तूप; २४० हे बलाढ्य अर्जुना, त्या यज्ञांत मन व बुद्धि हीं दोन कुंडें असून या दोन कुंडांत ज्ञानरूप अग्नि प्रदीप्त केला जातो; सुख व दुःख यांचे ठिकाणीं जी समता तीच वेदिका ह्मणजे यज्ञकुंडाच्या सभोंवर्ती असलेला दर्भाचा परिघ होय; ४१ आत्मानात्मविचार करण्याविषयीं जी बुद्धीची कुशलता, तेच या ज्ञांतील मंत्र होत; शांति हीच स्रुक् व स्रुवा नांवाचीं हवनपात्रें व जीव हा यज्ञ करणारा होय. ४२ तो यज्ञ करणारा जीव अनुभवरूप पात्रांनीं, ब्रह्माच्या विचाररूप महामंत्रांनीं, ज्ञानरूप अग्निहोत्र कर्मानें, जीव व ईश्वर यांच्या भिन्नपणाची आहुति देऊन तो भेद नाहींसा करतो. ४३ त्या वेळेस अज्ञान नाहींसें होऊन यज्ञ करणारा व यज्ञक्रिया हीं जागचे जागींच रहातात, नंतर आत्मब्रह्मैक्यरसांत जीवरूपी यजमानाचें जेव्हां अवभृथस्नान होतें, ४४ तेव्हां पंचमहाभूतें, शब्दस्पर्श इत्यादि विषय व इंद्रियें हीं वेगळालीं आहेत असें म्हणत नाहीं, व ब्रह्माशीं तादात्म झाल्यामुळें सर्व एक आहे असें तो जाणतो. ४५ अर्जुना, ज्याप्रमाणें झोंपेंतून जागा झालेला मनुष्य म्हणतो कीं, 'स्वप्नांत पाहिलेली चित्रविचित्र सेना झोंप लागल्यामुळें मीच झालों होतो ना ? ४६ आतां जी सेना पाहिली होती, ती सेना नव्हती; ती मीच झालों होतों; ' अर्जुना, अशा प्रकारें त्या पुरुषाला जग एकरूप भासतें. ४७ मग तो मी जीव आहे, असा व्यवहार करीत नाहीं; व ब्रह्मदेवापासून तृणापर्यंत आत्माच भरलेला आहे असें मानतो. अशा प्रकारें ज्ञानयज्ञानें ऐक्य पावून कितीएक मला भजतात. ४८ कितीएक अनादि असलेल्या विश्वामध्यें एकासारखें दुसरे परंतु भिन्न, व त्यांचीं नांवें व रूपें हीं निरनिराळीं आहेत. ४९ म्हणून विश्वामध्यें भेद दिसला तरी त्याच्या ज्ञानांत भेद होत नाहीं. ज्याप्रमाणें अवयवांत भेद असला तरी देहांत भेद होत नाहीं. २५० किंवा फांद्या जरी लहान मोठ्या असल्या तरी त्या एकाच झाडाच्या असतात, अथवा

होति एकाचिये तरुवरा । बहु रश्मि परि दिनकरा । एकाचे जेवीं ५१ तेविं नानाविधा व्यक्ती । आनानें नामें आनाना वृत्ती । ऐसें जाणती भेदलां भूतीं । अभेदा मातें ५२ येणें वेगळालेपणें पांडवा । करिती ज्ञानयज्ञु बरवा । जे न भेदती जाणिवा । जाणते ह्मणउनी ५३ ना तरी जेधवां जिये ठायीं । देखती कां जें जें कांहीं । तें मीवांचूनि नाहीं । ऐसाचि बोधु ५४ पाहें पां बुडबुडा जेउता जाये । तेउतें जळचि एक तया आहे । मग विरे अथवा राहे । तऱ्ही जळाचिमाजीं ५५ कां पवनें परमाणु उचलले । ते पृथ्वीपणावेगळे नाहीं केले । आणि माघौते जरी पडले । तरी पृथ्वीचिवरी ५६ तैसें भलतेथ भलतेणें भावें । भलतेंही हो अथवा नोहावें । परि तें मी ऐसें आघवें । होऊनि ठेले ५७ अगा हे जेव्हडी माझी व्याप्ति । तेव्हडीचि तयांची प्रतीती । ऐसे बहुधाकारी वर्तती । बहुचि होउनी ५८ हे भानुबिंब आवडे तया । सन्मुख जैसें धनंजया । तैसे ते विश्वा या । समोर सदा ५९ अगा तयांचिया ज्ञाना । पाठी पोट नाहीं अर्जुना । वायु जैसा गगना । सर्वांगीं असे २६० तैसा मी जेतुला आघवा । तेंचि तूक तयांचिया सद्भावा । तरी न करितां पांडवा । भजन जहालें ६१ एऱ्हवीं तरी सकळ मीचि आहें । तरी कवणीं कें उपासिला नोहें । एथ एके जाणणेवीण ठाये । अप्राप्तासी ६२ परि तें असो येणें उचितें । ज्ञानयज्ञें यजितसांते । उपासिती मातें । ते सांगितले ६३ अखंड सकळ हें सकळां मुखीं । सहज अर्पत असे मज एकीं । कीं नेणणें यासाठीं मूर्खीं । न पविजेचि मातें ६४

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् । मंत्रोऽहमहमेवाऽऽज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

तोचि जाणिवेचा जरी उदयो होये । तरी मुद्दल वेदु मीचि आहें । आणि तो विधानातें जया विये । तो क्रतुही मीचि ६५ मग तया कर्मापासूनि बरवा । जो सांगोपांगु आघवा । यज्ञु प्रगटे पांडवा । तोही मी गा ६६ स्वाहा मी स्वधा । सोमादि औषधी विविधा । आज्य मी समिधा । मंत्रु मी हवि ६७ होता मी हवन कीजे । तेथ अग्नी तो स्वरूप माझें । आणि हुतक वस्तु जें जें । तेंही मीचि ६८

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥१७॥

पैं जयाचेनि अंगसंगें । इये प्रकृतीस्तव अष्टांगें । जन्म पाविजत असे जगें । तो पिता मी गा ६९ अर्धनारीनटेश्वरीं । जो पुरुष तोचि नारी । तेविं मी चराचरीं । माताही होय २७० आणि जाहालें जग जेथ राहे । जेणें जी-

पुष्कळ किरणें दृष्टीस पडलीं तरी तीं जशीं एकाच सूर्याचीं असतात, ५१ त्याप्रमाणें अनेक व्यक्ति असून जरी त्यांचीं नांवें व स्वभाव भिन्न आहेत तरी भिन्नभिन्न भूतांमध्यें अभिन्न जो मी त्या मलाच जाणतात. ५२ हे पांडवा, अशा रीतीनें सर्व भूतें वेगळीं आहेत असें जाणून जे उत्तम असा ज्ञानयज्ञ करतात, व जे जाणते असल्यामुळें त्यांच्या ज्ञानाच्या ठिकाणीं भिन्नभाव उरत नाहीं; ५३ किंवा जेव्हां व ज्या ठिकाणीं ते जी जी वस्तू पहातात, त्यांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं असा ज्यांच्या मनाचा निश्चय असतो; ५४ हें पहा-पाण्यावरील बुडबुडा जिकडे जातो, तिकडे त्याला एक पाणीच आहे, मग तो नाहींसा झाला अथवा राहिला तरी तो पाण्यांतच असतो; ५५ किंवा वाऱ्यानें मातीचे कण उंच उडाले तरी त्यांना कांहीं पृथ्वीपणाहून वेगळें केलें नाहीं; आणि पुनः जरी ते खालीं पडले, तरी ते पृथ्वीच; ५६ त्याचप्रमाणें, पाहिजे तेथें पाहिजे त्या भावनेनें पाहिजेल तें होवो अथवा न होवो, परंतु तें सर्व ‘ मीच आहें ’ अशी ज्यांचे मनाची वृत्ति होऊन गेली आहे; ५७ अर्जुना, माझ्या स्वरूपाची जितकी व्यापकता आहे, तेवढाच त्यांचा बोध आहे; म्हणून बहुप्रकारानें जग दिसलें, तरी बहुरूपानें मीच आहे असा ते व्यवहार करतात ५८ ज्याप्रमाणें सूर्यबिंब सर्वांना आपल्यासमोर सारखेंच दिसतें, त्याप्रमाणें ते सर्व विश्वाला बोधानें व्यापक असल्यामुळें सन्मुखच असतात. ५९ अर्जुना, त्यांच्या ज्ञानाला आंतबाहेर असा भेद नाहीं. ज्याप्रमाणें वायू हा आकाशांत सर्वत्र भरलेला आहे, २६० त्याप्रमाणें मी जेवढा संपूर्ण आहे, तेवढाच त्यांचा अस्तित्वभाव आहे, ह्मणजे दोघांचें माप सारखें आहे; असा ज्याचा बोध आहे; त्यानें भजनाचें कर्म न केलें तरी त्याचें सहज भजन चालूच असतें ६१ एऱ्हवीं तरी मी सर्वत्र भरलेला आहें, माझी कोण उपासना करीत नाहींत? सर्वांची सर्व ठिकाणीं सहजच उपासना चालली आहे असें असूनही ज्यांना मी अप्राप्त आहे, त्यांची उपासना माझें यथार्थ ज्ञान नाहीं म्हणून थांबल्यास रखी झाली आहे. ६२ परंतु हें असो; या योग्य ज्ञानयज्ञानें यज्ञ करून जे माझी उपासना करतात, ते भक्त तुला सांगितले. ६३ सदासर्वकालीं जीं जीं कर्में होतात, तीं सर्व बाजूनें मला सहज पावतात; परंतु हें मूर्खांना समजत नस त्यामुळें मी त्यांना प्राप्त होत नाहीं. ६४

अन्वय–अहं क्रतुः, अहं यज्ञः, अहं स्वधा, अहं औषधं, अहं मंत्रः, अहं एव आज्यं अहं अग्निः, अहं हुतं (अस्मि)

अर्थ—अग्निहोत्रादि श्रौत यज्ञ, वैश्वदेवादिक स्मार्त यज्ञ, पितरांना अर्पण केलेलें स्वधा नामक अन्न, मनुष्याचें अन्न, मंत्र, होमद्रव्य, अग्नि व हवनकर्म मीच आहें

त्याच ज्ञानाचा उदय झाला असतां, मुख्य वेद मीच आहें; त्यांत विधि–अनुष्ठान जें सांगितलें आहे तो क्रतुही (यज्ञ) मीच; ६५ मग, हे पांडवा, त्या कर्मापासून प्रकट होणारा जो यथाविधि यज्ञ, तोही मीच आहे; ६६ देवांस हवि देण्याचा मंत्र मी, पितरांसही हवी देण्याचा मंत्र मी, सोमवल्ली वगैरे नानाप्रकारच्या औषधि मी, घृत मी, समिधा मी, मंत्र मी, होमद्रव्य मी, ६७ ऋत्विज मी, ज्यांत हवन करावयाचें तो अग्निही माझें स्वरूप आहे आणि अग्नींत हवन करण्याच्या ज्या ज्या वस्तु, त्याही मीच आहें. ६८

अन्वय–अहं अस्य जगतः पिता, माता, धाता, पितामहः, वेद्यं (वस्तु), पवित्रं (वस्तु), ओंकारः, ऋक्, साम, यजुः एव च अस्मि). ॥ १७ ॥

अर्थ—या जगाचा पिता, माता, प्राण्यांना कर्मफल देणारा, (पितामह म्हणजे) ब्रह्मदेवाचा पिता, जाणण्याची योग्य वस्तु, जगताला पावन करणारी वस्तु, प्रणव, आणि ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेदही मीच आहें.

हें पहा–ज्याच्या अंगसंगानें अष्टांग प्रकृति ही जगास प्रसवते, तो जगत्पिता मी; ६९ अर्धनारीनटेश्वर स्वरूपांत ज्याप्रमाणें पुरुष तोच स्त्री व स्त्री तोच पुरुष असतो, त्याप्रमाणें स्थावरजंगमाची माता ही मी; २७० आणि उत्पन्न झालेलें जग ज्या ठि-

वित वाढत आहे । तें मी वांचूनि नोहे । आन निरुतें ७१ इयें प्रकृतिपुरुषें दोन्ही । उपजलीं जयाचिया अमनमनीं । तो पितामह त्रिभुवनीं । विश्वाचा मी ७२ आणि आघवेया जाणणेयाचिया वाटा । जया गांवा येती गा सुभटा। वेदांचिया चोहटां । वेद्य जें ह्मणिजे ७३ जेथ नानामतां बुझावणी जाहाली। एकमेकां शास्त्रांची अनोळखी फिटली । चुकलीं ज्ञानें जेथ मिळों आलीं। जें पवित्र ह्मणिजे ७४ पैं ब्रह्मबीजा जाहला अंकुरु । घोषध्वनीनादाकारु। तयाचें गा भवन जो ॐकारु । तोही मी गा ७५ जया ॐकाराचिये कुशीं । अक्षरें होती अउमकारेंसीं । जियें उपजत वेदेंसीं । उठलीं तिन्ही ७६ ह्मणोनि ऋग्यजुःसामु । हे तीन्ही ह्मणे मी आत्मारामु । एवं मीचि कुलक्रमु । शब्दब्रह्माचा ७७

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् १८

हें चराचर आघवें। जियें प्रकृतीआंत सांठवे।ते शिणली जेथ विसवे। ते परम गती मी ७८ आणि जयाचेनि प्रकृती जिये।जेणें अधिष्ठिली विश्व विये।जो येऊनि प्रकृती इये । गुणातें भोगी ७९ तो विश्वश्रियेचा भर्ता । मीचि गा एथ पंडुसुता । मी गोसावी समस्ता। त्रैलोक्याचा २८० आकाशें सर्वत्र वसावें । वायूनें नावभरी उगें नसावें । पावकें दाहावें । वर्षावें जळें ८१ पर्वतीं बैसका न संडावी । समुद्रीं रेखा नोलांडावी । पृथ्वीया भूतें वाहावी । हे आज्ञा माझी ८२ म्यां बोलविल्या वेदु बोले । म्यां चालविल्या सूर्यु चाले । म्यां हालविल्या प्राणु हाले । जो जगातें चाळिता ८३ मियांचि नियमिलासांता । काळु ग्रासितसे भूतां । इयें ह्मणियागतें पांडुसुता । सकळें जयाचीं ८४ जो ऐसा समर्थु । तो मी जगाचा नाथु । आणि गगनाऐसा साक्षिभूतु । तोही मीचि ८५ इहीं नामरूपीं आघवा । जो भरला असे पांडवा । आणि नामरूपांचाही वोल्हावा । आपणचि जो ८६ जैसे जळाचे कल्लोळ। आणि कल्लोळीं आथी जळ। ऐसेनि वसवीतसे सकळ । तो निवासु मी ८७ जो मज होय अनन्य शरण। त्याचें निवारी मी जन्ममरण । यालागीं शरणागता शरण्य । मीचि एकु ८८ मीचि एक अनेकपणें । वेगळालेनि प्रकृतीगुणें । जीत जगाचेनि प्राणें। वर्तत असें ८९ जैसा समुद्र थिल्लर न म्हणतां । भलतेथ बिंबे सविता । तैसा ब्रह्मादि सर्वां भूतां । सुहृद तो मी २९० मीचि गा पांडवा । या त्रिभुवनासि वोलावा । सृष्टिक्षयप्रभावा । मूळ तें मी ९१ बीज शाखांतें प्रसवे। मग तें रू-

काणीं राहतें, व ज्याच्या योगानें प्राणिमात्राचें रक्षण होतें, तें निःसंशय माझ्याशिवाय दुसरें कोणी नाहीं. ७१ प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही ज्याच्या अंतःकरणोपाधिरहित स्वरूपांत ह्मणजे निर्गुणस्वरूपांत उत्पन्न होतात, तो या विश्वाचा आजा त्रिभुवनांत मीच. ७२ अर्जुना, सर्व ज्ञानाच्या वाटा ज्या गांवांत येऊन मिळतात, व चारी वेदांच्या चव्हाट्यावर ज्याला वेद्य असें म्हणतात; ७३ ज्या ठिकाणीं पुष्कळ प्रकारचीं मतें ऐक्यतेस आलीं; शास्त्रांची एकमेकांशीं ओळख झाली; व चुकलेलीं ज्ञानें जेथें एकत्र मिळालीं, असें जें स्थान त्याला पवित्र असें ह्मणतात. ७४ हें पहा—ब्रह्मबीजाला परा, पश्यन्ती, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचा हेच अंकुर फुटल्यावर, त्यांचें मंदिर जो ॐकार तोही मीच होय. ७५ ज्या ॐकाराच्या पोटीं अ, उ व म् (अकार उकार व मकार) अशीं अक्षरें उत्पन्न होतात, व जीं उपजल्याबरोबर तीन वेद उत्पन्न झाले, ७६ म्हणून ऋक्, यजु व साम हे तिन्ही वेदही मीच, व याप्रमाणें वेदांची वंशपरंपराही मीच होय, असें श्रीकृष्ण ह्मणाले. ७७

अन्वय—(अहं गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः, शरणं सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानं, निधानं, अव्ययं बीजं (अस्मि).

अर्थ—कर्मफल, जगाचें पोषण करणारा, स्वामी, साक्षी, वसतिस्थान, शरणागतांचा रक्षक, निरपेक्ष मित्र, जगताची उत्पत्ति, लय, स्थिति, निधि आणि अविनाशी बीज मी आहें. ॥ १८ ॥

हें सर्व स्थावरजंगम विश्व ज्या प्रकृतीच्या आंत भरलेलें आहे ती प्रकृति श्रमली असतां ज्या ठिकाणीं विश्रांति पावते, तें उत्तम स्थान मी; ७८ आणि ज्याच्यामुळें ही प्रकृति वांचते, ज्याच्या आश्रयानें विश्व प्रसवते, व जो प्रकृतीच्या स्वाधीन होऊन सत्त्व, रज, तम या गुणांचा उपभोग घेतो, ७९ तो विश्वलक्ष्मीचा पति मीच; आणि अर्जुना, सर्व त्रैलोक्याचा स्वामीही मीच. २८० आकाशानें सर्व ठिकाणीं असावें, वायूनें क्षणभर देखील स्वस्थ राहूं नये, अग्नीनें जाळावें, मेघानें वृष्टि करावी, ८१ पर्वतांनीं आपली जागा सोडूं नये, समुद्रानें आपली मर्यादा ओलांडूं नये, व पृथ्वीनें सर्व भूतांचा भार वहावा, ही आज्ञा माझी आहे. ८२ मीं बोलविल्यानें वेद बोलतात, मीं चालविल्यानें सूर्य चालतो, सर्व जगाचा चालक जो प्राण तोही मीं हालविल्यानें हालतो; ८३ आणि मींच आज्ञा दिली असतां भूतांना काळ ग्रासतो. अर्जुना, याप्रमाणें हीं सर्व ज्याचीं आज्ञाधारक असून आपापलीं कामें करतात, ८४ असा जो समर्थ, तो जगाचा नाथ मी; व आकाशाप्रमाणें सर्व ठिकाणीं असून साक्षिभूत असणारा तोही मीच. ८५ हे पांडवा, याप्रमाणें या नामारूपांत जो सर्वत्र भरलेला आहे, आणि जो आपणच नामरूपांचाही जिव्हाळा आहे. ८६ ज्याप्रमाणें लाटा पाण्यांतच उत्पन्न होतात, आणि लाटांतही पाणी असतें, त्याप्रमाणें जग माझ्यांत व मी जगांत आहे. अशाप्रकारें जगताचें वसतिस्थान मी. ८७ जो मला एकनिष्ठपणें शरण येतो, त्याला जन्ममरणांपासून मी मुक्त करतों, म्हणून शरणागताचें रक्षण करणारा एकटा मीच आहे. ८८ प्रकृतीच्या वेगळाल्या गुणांनीं, मी एक असून अनेकपणानें जगांतील प्राणिमात्रांत प्राणरूपानें जीवंत असतों. ८९ ज्याप्रमाणें, हा समुद्र किंवा डबकें असें न म्हणतां सूर्य वाटेल तेथें प्रतिबिंबित होतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवापासून चिलटापर्यंत प्राणिमात्राला आवडता म्हणून जो आहे तो मीच. २९० हे पांडवा, या त्रिभुवनाचें जीवन मीच, आणि उत्पत्ति, स्थिति, लय ह्या तिन्ही अवस्थांस कारणही मीच. ९१ बीजापासून वृक्ष व शाखा उत्पन्न होतात,

खपण बीजीं सामावे । तैसें संकल्पें होय आघवें। पाठीं संकल्पीं मिळे ९२ ऐसें जगाचें बीज जो संकल्पु । अव्यक्त वासनारूपु । तया कल्पांतीं जेथ निक्षेपु। होय तें स्थान मी ९३ इयें नामरूपें लोटती । वर्णव्यक्ती आटती । जातीचे भेद फिटती । जैं आकारु नाहीं ९४ तैं संकल्पवासनासंस्कार । माघौतें रचावया चराचर । जेथ राहोनि असती अमर । तें निधान मी ९५

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

मी सूर्याचेनि वेषें । तपें तैं हें शोषे । पाठीं इंद्र होऊनि वर्षे । तैं पुढती भरे ९६ अग्नि काष्ठें खाये । तें काष्ठाचि अग्नि होये । तैसें मरतें मारितें पाहें । स्वरूप माझें ९७ यालागीं मृत्यूच्या भागीं जें जें । तेंही पैं रूप माझें । आणि न मरतें तंव सहजें । मीचि आहें ९८ आतां बहु बोलोनि सांगावें । तें एकिहेळां घे पां आघवें । तरी सतासतही जाणावें । मीचि पैं गा ९९ म्हणोनि अर्जुना मी नसें । ऐसा कवणु ठाव असे । परि प्राणियांचें दैव कैसें । जे न देखती मातें ३०० तरंग पाणियेवीण सुकती । रश्मि वातीवीण न देखती। तैसे मीचि ते मी नोहती । विस्मो देखें १ हें आंतबाहेर मियां कोंदलें । जग निखिल माझेंचि वोतिलें । कीं कैसें कर्म तयां आड आलें । जे मीचि नाहीं म्हणती २ परि अमृतकुहां पडिजे । कां आपणपयातें कडिये काढिजे। ऐसे आथी काय कीजे । अप्राप्तासि ३ ग्रासा एका अन्नासाठीं । अंधु धांवताहे किरीटी। आढळला चिंतामणि पायें लोटी। आंधळेपणें ४ तैसें ज्ञान जैं सांडूनि जाये । तैं ऐसी हे दशा आहे । म्हणोनि कीजे तें केलें नोहे । ज्ञानेंविण ५ आंधळेया गरुडाचे पांख आहाती । ते कवणा उपेगा जाती । तैसें सत्कर्माचे उपखे ठाती । ज्ञानेंविण ६

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

देख पां गा किरीटी । आश्रमधर्मांचिया राहाटी । विधिमार्गा कसवटी । जे आपणचि होती ७ यजन करितां कौतुकें। तिहीं वेदांचा माथा तुके। क्रिया फळेंसि उभी ठाके । पुढां जयां ८ ऐसे दीक्षित जे सोमप । जें आपणचि यज्ञाचें स्वरूप । तिही तया पुण्याचेनि नांवें पाप । जोडिलें देखें ९ जे श्रुतित्रयातें जाणोनि । शतवरी यज्ञ करूनि । यजिलिया मातें चुकोनि । स्वर्गा वरिती ३१० जैसें कल्पतरूतळवटीं । बैसोनि झोळिये देतसे गांठी । मग निदैव

पुढें तीं झाडेंच बीजांत समावेश पावतात; त्याप्रमाणें, आदिसंकल्पापासून सर्व जगाची उत्पत्ति होऊन पुनः तें जग आदिसंकल्पांतच लय पावतें. ९२ असें अव्यक्त वासानारूप जगाचें बीज जो संकल्प, त्याचा कल्पांतीं जेथें लय होतो तें स्थान मीच. ९३ जेव्हां निराकार स्वरूप प्रगट होतें, तेव्हां हीं सर्व नाना रूपें लय पावतात. वर्णव्यक्ति नाहींतशा होतात, व जातींचे भेदही रहात नाहींत; ९४ तेव्हां पुनः जग निर्माण करण्याकरितां संस्काररूप वासनाशक्ति धारण करून ज्या ठिकाणीं देव राहतात, तें ठिकाणही मीच. ९५

अन्वय–अर्जुन, अहं तपामि; अहं वर्षं निगृह्णामि उत्सृजामि च; अहं एव अमृतं मृत्युः च, सत् असत् च (अस्मि). १९

अर्थ—हे पार्था, सूर्यरूपानें ऊन पाडतों मीच; पर्जन्य आवरून धरितों व पाडतों मीच; अमृत मीच; मृत्यु मीच; आणि सत् म्हणजे विद्यमान असणाऱ्या वस्तु [कार्य] व असत् म्हणजे त्यांचें कारण मीच आहें. ॥ १९ ॥

मी सूर्याच्या रूपानें ज्या वेळेस तापतों, त्या वेळेस हें जग कोरडें होतें; आणि पुनः इंद्राच्या रूपानें पाऊस पाडतों, तेव्हां पुनः समृद्धि होते. ९६ ज्याप्रमाणें अग्नीनें काष्ठें भक्षण केल्यावर तें काष्ठच अग्निरूप होतें, त्याप्रमाणें मरणारें व मारणारें स्वरूप माझेंच आहे. ९७ याकरितां मृत्यूच्या वांट्याला आलेलीं जीं जीं रूपें आहेत तीं तीं माझींच आहेत, आणि न मरणारें तर सहज माझेंच रूप आहे. ९८ आतां फार बोलून काय सांगावें? सर्व तुला एकदांच सांगतों कीं, सत् व असत् म्हणजे खरीं व खोटीं अशीं दोन्हीं रूपें माझींच आहेत असें जाण. ९९ म्हणून, अर्जुना, मी नाहीं असें कोणतें तरी ठिकाण आहे का? परंतु प्राणिमात्राचें दैव काय चमत्कारिक आहे, कीं ते मला पहात नाहींत. ३०० ज्याप्रमाणें लाटा पाण्याशिवाय सुकाव्या किंवा सूर्यकिरण दिव्याच्या उजेडाशिवाय दिसूं नयेत, त्याप्रमाणें, सर्व जीव मीच बनलेला असून, ते मला ओळखत नाहींत, हें केवढें आश्चर्य आहे पहा. १ ह्या सकल विश्वांत अंतर्बाह्य मीच भरलेला आहें, व हें जग मद्रूपच आहे, परंतु जीवांचीं कर्में त्यांस कशीं आड येतात पहा कीं, ते मलाच 'नाहीं' असें म्हणतात. २ परंतु अमृताच्या कूपांत पडल्यावर ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य आपण बाहेर निघण्याचा प्रयत्न करितो, तेव्हां अशा त्या अभाग्याला काय म्हणावें? ३ हे किरीटी, अन्नाकरितां धांवणाऱ्या अंधळ्याला चिंतामणि सांपडला असतां, दृष्टि नसल्यामुळें तो जसा त्याला पायानें लोटून देतो; ४ त्याप्रमाणें यथार्थ ज्ञान प्राप्त नसेल तर वरील अंधळ्याप्रमाणें स्थिती होते, म्हणून ज्ञानाशिवाय जीं जीं कर्में करावीं तीं न केल्यासारखीं आहेत. ५ अंधळ्याला गरुडाचे पंख जरी मिळाले, तरी त्यांचा त्याला काय उपयोग होणार? जसा त्याला उपयोग नाहीं, त्याप्रमाणें यथार्थ ज्ञानावांचून सत्कर्मांचे श्रम मात्र त्याला होतात. ६ केवढालीं सत्कर्में म्हणशील तर—

अन्वय–त्रैविद्याः, सोमपाः, पूतपापाः मां यज्ञैः इष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते; ते पुण्यं सुरेंद्रलोकं आसाद्य दिवि दिव्यान् देवभोगान् अश्नंति. ॥ २० ॥

अर्थ–तीन वेद जाणणारे, सोमपान करणारे व त्या योगानें निष्पाप झालेले याज्ञिक यज्ञांचे योगानें माझें पूजन करून स्वर्गप्राप्तिविषयीं माझी प्रार्थना करितात; व ते दीक्षित पुण्यफलरूप स्वर्गांत जाऊन तेथें दिव्य असे देवांचे भोग भोगितात. ॥ २० ॥

अरे अर्जुना, हें पहा—वर्णविहित धर्माचें आचरण करून जे आपणच विधिमार्गाची कसोटी बनतात, (वेदांत सांगितल्याप्रमाणें यथाविधि आचरण करतात,) ७ ते यज्ञ करूं लागले म्हणजे तिन्ही वेद संतोष पावून मान डोलवितात, व त्यांच्यापुढें क्रियाही फलप्राप्तीसह उभी राहते. ८ याप्रमाणें यज्ञांतील सोमपान करणारे यज्ञकर्ते (दीक्षित) जे आपणच यज्ञस्वरूप होतात, त्यांनीं, नांव मात्र पुण्य, परंतु खरोखर पापाचीच जोड केली असें समज. ९ यज्ञ करून पापाची जोड कशी केली म्हणशील तर- ते ऋक्, यजु व साम या तिन्ही वेदास जाणून शेंकडों यज्ञांनीं माझें यजन करितात; परंतु माझ्या प्राप्तीची इच्छा सोडून क्षुद्र स्वर्गप्राप्तीची इच्छा करतात. ३१० अर्जुना, ज्याप्रमाणें एखादा हत-

…चि किरीटी । दैन्यचि करूं ११ तैसे शतक्रतु यजिलें मातें । कीं ईप्सितातिस्वर्गसुखातें । आतां पुण्य कीं हें निरुतें । पाप नोहे १२ ह्मणोनि मजवीण पाविजे स्वर्गु । तो अज्ञानाचा पुण्यमार्गु । ज्ञानिये तयातें उपसर्गु । हानि ह्मणती १३ एऱ्हवीं तरी नरकींचें दुःख । पावोनि स्वर्गा नाम कीं सुख । वांचूनि नित्यानंद गा निर्दोष । तें स्वरूप माझें १४ मज येतां पैं सुभटा । या द्विविधा गा अव्हांटा । स्वर्गु नरकु या वाटा । चोरांचिया १५ स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें येइजे । पापात्मकें पापें नरका जाइजे । मग मातें जेणें पाविजे । तें शुद्ध पुण्य १६ आणि मजचिमाजीं असतां । जेणें मी दुऱ्हावें पांडुसुता । तें पुण्य ऐसें ह्मणतां । जीभ न तुटे काई १७ परि हें असो आतां प्रस्तुत । ऐकें यापरी ते दीक्षित । यजूनि मातें यांचित । स्वर्गभोगु १८ मग मी न पवीजे ऐसें । जें पापरूप पुण्य असे । तेणें लाधलेनि सौरसें । स्वर्गा येती १९ जेथ अमरत्व हें सिंहासन । ऐरावतासारिखें वाहन । राजधानी भुवन । अमरावती २२० जेथ महासिद्धींचीं भांडारें । अमृताचीं कोठारें । जिये गांवीं खिल्लारें । कामधेनूंचीं २१ जेथ वोळगे देव पाइका । सैंघ चिंतामणीचिया भूमिका । विनोदवनवाटिका । सुरतरूंचिया २२ गंधर्व गात गाणीं । जेथ रंभेऐसिया नाचणी । उर्वशी मुख्य विलासिनी । अंतौरिया २३ मदन वोळगे शेजारें । जेथ चंद्र शिंपे सांबरें । पवनाऐसे ह्मणियारे । धांवणें जेथ २४ पैं बृहस्पती मुख्य आपण । ऐसे स्वस्तीश्रियेचे ब्राह्मण । ताटिये सुरगण । बहुवस जेथें २५ लोकपाळ रांगेचे । राउत जिये पदवीचे । उच्चैःश्रवा खांचे । खोलणिये २६ हे असो बहु ऐसे । भोग इंद्रसुखासरिसे । ते भोगिजती जंव असे । पुण्यलेशु २७

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयी धर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥२१॥

मग तया पुण्याची पाउटी सरे । सवेंचि इंद्रपणाची उटी उतरे । आणि येऊं लागती माघारे । मृत्युलोका २८ जैसा वेश्याभोगीं कवडा वेंचे । मग दारही चेपूं न ये तियेचें । तैसें लाजिरवाणें दीक्षितांचें । काय सांगों २९ एवं थितिया मातें चुकले । जिहीं पुण्यें स्वर्ग कामिले । तयां अमरपण तें वावो जालें । अंतीं मृत्युलोकु ३३० मातेचिया उदरकुहरीं । पचूनि विष्टेच्या दाथरीं उकडूनि नवमासवरी । जन्मजन्म मरती ३१ अगा स्वप्नीं निधान फावे । परि

भाग्य मनुष्य कल्पतरूचे खालीं बसून झोळीच्या पदरास गांठी मारतो, आणि मग भिक्षा मागण्यास निघतो, ११ त्याप्रमाणें शेंकडों यज्ञांनीं माझें यजन करून ते स्वर्गसुखाची इच्छा करतात, तेव्हां हें पुण्य नसून खरोखर पाप नव्हे का? १२ म्हणून, माझ्या प्राप्तीची इच्छा सोडून जे स्वर्गाला जातात, त्यांना अज्ञानी लोक पुण्यमार्ग म्हणोत; परंतु ज्ञानी जे आहेत, ते तो जन्ममरणरूप फेऱ्यांत पडून त्याची हानि झाली असें ह्मणतात. १३ सहज विचार केला तरी, नरकांतील दुःखाच्या मानानें स्वर्गप्राप्तीला सुख ह्मणतां येईल; परंतु या दोहोंशिवाय अखंड आनंददायक व निर्दोष असें जें सुख, तें माझें स्वरूप होय. १४ हे महावीरा अर्जुना, माझ्या प्राप्तीला स्वर्ग व नरक हे दोन आडमार्ग असून चोरांच्या वाटा आहेत. १५ स्वर्गप्राप्ति पुण्यात्मक पापानें होते, व नरकप्राप्ति पापात्मक पापानें होते; पण ज्या योगानें माझी प्राप्ति होते, तें शुद्ध पुण्य समज. १६ हे पांडुसुता, माझाच अंश असून ज्या कर्मामुळें मी अंतरतों, त्याला पुण्य असें जर म्हटलें तर जीभ तुटणार नाहीं काय? १७ परंतु हें आतां राहूं दे. याप्रमाणें ते दीक्षित माझें यजन करून स्वर्गभोगांची इच्छा करतात. १८ मग ज्या पुण्यानें मी पावणार नाहीं असें पापरूप पुण्य प्राप्त करून हौसेनें स्वर्गीं जातात. १९ जेथें अमरत्व हेंच सिंहासन, ऐरावतासारखें वाहन, अमरावती हें राजधानीचें शहर; ३२० जेथें अष्टमहासिद्धींचीं भांडारें आहेत, अमृताचीं कोठारें आहेत, व ज्या गांवांत कामधेनूचे कळपचे कळप आहेत, २१ जेथें देवांच्या चाकरांना वागण्याकरितां सर्वत्र चिंतामणीच्या वाटा आहेत, व कर्मणुकीच्या लहान लहान बागा कल्पतरूच्या आहेत. २२ जेथें गंधर्व गायन करताहेत, रंभेसारख्या नृत्य करणाऱ्या आहेत, व विलासिनी स्त्रियांत जेथें उर्वशी मुख्य आहे, २३ ज्या ठिकाणीं मदन सेजघरा[ची] चाकरी करतो आहे, चंद्र सडासंमार्जन करतो आ[हे], व वायूसारखे म्हटल्याबरोबर धांवणारे चाकर [आ]हेत, २४ जेथें इंद्राला आशीर्वाद देणारांत बृह[स्प]तीसारखे मुख्य ब्राह्मण आहेत व जेथें स्तुतिपाठ[क] हजारों देव आहेत. २५ ज्यांच्या समोंवतीं लो[क]पालांसारखे राजे चालत असून, जय मिळविले[ले] पदवीधर सरदार आहेत, व उच्चैःश्रवा नामक क[जा]गी कोतवाल घोडा आहे. २६ हें असो; याप्र[मा]णें, जोंपर्यंत पुण्याचा अंश आहे, तोंपर्यंत ते [इं]द्राच्या सुखासारखे पुष्कळ भोग भोगतात. २७

अन्वय–ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा पुण्ये [क्षीणे] (सति) मर्त्यलोकं विशन्ति. एवं त्रयीधर्मं अनुप्रपन्नाः का[म]कामाः (दीक्षिताः) गतागतं लभन्ते. ॥ २१ ॥

अर्थ--ते त्या विस्तीर्ण स्वर्गलोकाचा उपभोग घेऊ[न] पुण्य संपल्यावर मृत्युलोकांत येतात; आणि याप्रमा[णें] तीन वेदांत सांगितलेलें केवळ वैदिक कर्म करणारे कामुक लोक जन्ममृत्यूंची यातायात पावतात. ॥ २१ ॥

मग त्यांच्या पुण्याची पुंजी संपतांक्षणींच इंद्रपणाच्या ऐश्वर्यावरून उतरून पुनः ते मृत्युलोकीं माघारे येतात. २८ ज्याप्रमाणें वेश्येच्या पायीं एकाद्यानें आपलें सर्व द्रव्य खर्च केल्यानंतर त्याला तिच्या दाराला बोट देखील लावण्याची सत्ता नसते, त्याप्रमाणें या यज्ञकर्त्यांची स्थिति फार लाजिरवाणी होते, ती तुला काय सांगूं? २९ याप्रमाणें, ज्या वेळेस जपावयाचें, त्या वेळेस मला चुकून ज्यांनी पुण्यमार्गाच्या आचरणानें स्वर्गप्राप्ति करून घेतली, त्यांचें अमरत्व वायां जाऊन शेवटीं ते मृत्युलोकीं परत येतात. ३३० नंतर मातेच्या उदररूप गुहे[त] विष्ठेच्या थरांत नऊ महिनेपर्यंत उकडून पक्वदशे[ला] येतात आणि जन्माला येऊन मरण पावतात. ३१ अरे, स्वप्नांत प्राप्त झालेला ठेवा जसा जागृत झा-

चेइलिया हारपे आवघें । तैसें स्वर्गसुख जाणावें। वेदज्ञाचें ३२ अर्जुना वेदविद जऱ्ही जाहला । तरी मातें नेणता वायां गेला । कण सांडूनि उपणिला कोंडा जैसा ३३ ह्मणऊनि मज एकेंविण । हे त्रयीधर्म आकारण। आतां मातें जाणोनि कांहीं नेणं । तूं सुखिया होसी ३४

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

पैं सर्वभावेंसीं उखितें । जे वोपिले मज चित्तें । जैसा गर्भगोळु उद्यमातें। कोणाही नेणे ३५ तैसा मीवांचूनि कांहीं । आणीक गोमटेंचि नाहीं । मजचि नाम पाहीं । जिणेंया ठेविलें ३६ ऐसे अनन्यगतिकें चित्तें। चिंतितसांते मातें। जे उपासिती तयांतें । मीचि सेवीं ३७ ते एकवटूनि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिये वाहणीं । तेव्हांचि तयांची चिंतवणी । मजचि पडली ३८ मग तिहीं जें जें करावें । तें मजचि पाडिलें आघवें। जैसी अजातपक्षाचेनि जीवें। पक्षिणी जिये ३९ आपुली तहान भूक नेणे । तान्हया निकें तें माउलीसिचि करणें । तैसे अनुसरले जे मज प्राणें । तयांचें सर्व मी करीं ३४० तया माझिया सायुज्यांची चाड। तरि तेंचि पुरवीं कोड। कां सेवा म्हणती तरी आड। प्रेम सुयें ४१ ऐसा मनीं जो जो धरिती भावो। तो तो पुढां पुढां लागे तयां देवों । आणि दिधलियाचा निर्वाहो। तोही मीचि करीं ४२ हा योगक्षेमु आघवा । तयांचा मजचि पडिला पांडवा । जयांचिया सर्वभावा । आश्रयो मी ४३

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयाऽन्विताः । तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

आतां आणिकही संप्रदायें । परी मातें नेणती समवायें । जे अग्निइंद्रसूर्यसोमांयें । ह्मणऊनि यजिती ४४ तेही कीर मातेंचि होये । कां जें हें आघवें मीचि आहें । परि ते भजती उजरी नव्हे । विषम पडे ४५ पाहें पां शाखा पल्लव रुखाचे । हे काय नव्हती एकाचि बीजाचे । परी पाणी घेणें मुळाचें । तें मुळींचि घापे ४६ कां दहाही इंद्रियें आहाती। इयें जरी एकेचीं देहींची होती। आणि इहीं सेविले विषयो जाती । एकाचि ठायां ४७ तरि करोनि रससोय बरवी । कानीं केविं भरावी। फुलें आणोनि बांधावीं। डोळां केविं ४८ तेथ रसु तो मुखेंचि सेवावा । परिमळु तो घ्राणेंचि घ्यावा । तैसा मी तों यजावा । मीचि ह्मणोनि ४९ येर मातें नेणोनि भजन । तें वायांचि गा आनेंआन । ह्मणोनि कर्माचे डोळे ज्ञान । तें निर्दोष होआवें ३५०

त्यावर सर्व नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें यज्ञकर्त्यांचें सुख आहे असें समज. ३२ अर्जुना, ज्याप्रमाणें धान्य काढून घेतलेला कोंडा उफणला असतां व्यर्थ होतो, त्याप्रमाणें, वेदार्थज्ञानी जरी झाला,तरी मला जाणल्याशिवाय त्याचा जन्म व्यर्थ होय.३३म्हणून माझ्या एकव्याशिवाय हे तिन्ही वेदोक्त धर्म व्यर्थ आहेत; तेव्हां आतां मलाच जाण, दुसरें कांहीं मनांत आणूं नको, म्हणजे सुखी होशील. ३४

अन्वय–अनन्याः चिन्तयन्तः (सन्तः) ये जनाः मां पर्युपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं अहं वहामि. ॥२२॥

अर्थ–जे लोक एकनिष्ठ होऊन माझें चिंतन करून माझी उपासना करितात, त्या सर्वदा माझ्याशीं युक्त असलेल्या निष्काम भक्तांचा योगक्षेम मी चालवितों.२२

हें पहा–ज्यांनीं आपलें चित्त सर्वभावेंकरून माझ्याच ठिकाणीं उक्तें विकलें आहे; ज्याप्रमाणें गर्भांतील गोळा कोणताही उद्योग करावयाचें जाणत नाहीं, ३५ त्याप्रमाणें ज्यांना माझ्यावांचून दुसरें कांहींच चांगलें दिसत नाहीं; व ज्यांनीं माझ्याकरितां आपला जीव ठेवला आहे; ३६ अशा प्रकारें एकनिष्ठ अंतःकरणानें जे माझें चिंतन करून माझी सेवा करितात, त्यांची सेवा मीच करितों. ३७ ते ऐक्यतेस पावून ज्या वेळेस माझ्याच भजनीं लागले, त्याच वेळेस त्यांची चिंता मला पडली. ३८ मग जें जें कांहीं करण्याचें ते मनांत आणतात, तें सर्व मला करावें लागतें. ज्याप्रमाणें पंख न फुटलेल्या पक्ष्यांच्या जीवनाकरितां पक्षीणच सारखी खटपट करीत असते, ३९ किंवा आपली तहानभूक न जाणतां, आपल्या तान्ह्या लेंकरास जें सुखकारक तेंच आईला करावें लागतें, त्याचप्रमाणें, ज्यांनीं मनापासून सर्व भाव मजवर टाकला आहे, त्यांचें सर्व इच्छित मीच करतों. ३४० त्यांना माझ्या ऐक्याची इच्छा झाली, तर मी त्यांचें तेंच कौतुक पुरवितों; किंवा माझी सेवाच करावी असें ते म्हणतील, तर त्यांच्या व माझ्यामध्यें प्रेमभाव उत्पन्न करतो. ४१ याप्रमाणें ते आपल्या मनांत जी जी इच्छा करतात, ती ती वारंवार मला पुरवावी लागते; आणि जें त्यांना दिलेलें असतें, त्याचें रक्षणही मीच करतों. ४२ हे पांडवा, ज्यांचा सर्व भाव मजवरच असतो, त्यांचा योगक्षेम मजवरच पडतो.४३

अन्वय–अपि ये अन्यदेवताभक्ताः श्रद्धया अन्विताः यजन्ते, ते अपि, कौंतेय, अविधिपूर्वकं मां एव यजन्ति ॥२३॥

अर्थ–आणखी अन्य देवतांची भक्ति करणारे जे लोक श्रद्धायुक्त होत्साते त्या देवतांचें यजन करितात, ते देखील, अर्जुना, माझेंच यजन करितात; परंतु हें त्यांचें करणें अविधिपूर्वक [अज्ञानपूर्वक] असतें. ॥ २३ ॥

आतां, मी सर्वव्यापकरूपानें आहें असें न जाणून प्रत्येक सांप्रदायिक लोक अग्नि, इंद्र, सूर्य, चंद्र यांना मीच जाणून भजतात; ४४ तें त्यांचें पूजन खरोखर माझेंच होतें, कारण या सर्व जगांत मीच भरून राहिलेला आहें; परंतु तें त्यांचें भजन पद्धतशीर नसून चुकलेलें असतें. ४५ हें पहा–वृक्षांच्या शाखा, पानें वगैरे एकाच बीजापासून उत्पन्न झालेलीं नव्हत का ? परंतु पाणी जें घालावयाचें तें मुळाशींच घातलें पाहिजे; ४६ किंवा दहा इंद्रियें जरी एकाच देहाचीं आहेत आणि त्यांनीं सेवन केलेले विषय जरी एकाच ठिकाणीं जातात, ४७ तरी उत्तम स्वयंपाक करून तो कानांत कसा घालावा ? आणि फुलें आणून डोळ्यांवर बांधून उपयोग काय ? ४८ तर अन्न हें तोंडानेंच सेवन केलें पाहिजे, आणि सुवास हा नाकानेंच घेतला पाहिजे; त्याचप्रमाणें, माझी पूजा करणें ती माझी भावना करूनच केली पाहिजे. ४९ एऱ्हवीं, मला न जाणतां जें भजन करणें तें कांहीं तरी असून व्यर्थ होय. म्हणून, कर्म आचरण्यास ज्ञान ही दृष्टी आहे, तर तें ज्ञान निर्दोष असें झालें पाहिजे. ३५०

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते २४

एऱ्हवीं पाहें पां पंडुसुता । या यज्ञोपहारां समस्तां । मीवांचूनि भोक्ता । कवणु आहे ५१ मी सकळां यज्ञांचा आदि । आणि यजना या मीचि अवधि । कीं मातें चुकोनि दुर्बुद्धि । देवां भजले ५२ गंगेचें उदक गंगे जैसें । अर्पिजे देवपितरोद्देशें । आहे मज देली तैसें । परि आनानीं भावीं ५३ ह्मणऊनि ते पार्था । मातें न पवतीचि सर्वथा । मग मनीं वाहिली जे आस्था । तेथ आले ५४

यांति देवव्रता देवान् पितॄन्यांति पितृव्रताः । भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम् २५

मनें वाचा करणीं । जयांचीं भजनें देवांचिया वाहणीं । ते शरीर जातियेक्षणीं । देवांचि जाले ५५ अथवा पितरांचीं व्रतें । वाहती जयांचीं चित्तें । जीवित सरलीया तयांतें । पितृत्व वरी ५६ कां क्षुद्रदेवतादि भूतें । तियेचि जयांचीं परमदैवतें । जिहीं अभिचारिकीं तयांतें । उपासिलीं ५७ तयां देहाची जवनिका फिटली । आणि भूतत्वाची प्राप्ति जाहली । एवं संकल्पवशें फळलीं । कर्में तयां ५८ मग मीचि डोळां देखिला । जिहीं कानीं मीचि ऐकिला । मीचि मनीं भाविला । वानिला वाचा ५९ सर्वांगीं सर्वांठायीं । मीचि नमस्कारिला जीहीं । दानपुण्यादिकें जें कांहीं । तें माझियाचि मोहरां ६० जिहीं मातेंचि अध्ययन केलें । जे आंतबाहेरि मियांचि धाले । जयांचें जीवित्व जोडलें । मजचिलागीं ६१ जे अहंकारु वाहत आंगीं । आह्मी हरीचे भूषावयालागीं । जे लोभिये एकचि जगीं । माझेनि लोभें ६२ जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम । जे माझिया भुली सभ्रम । नेणती लोक ६३ जयांचीं जाणती मजचि शास्त्रें । मी जोडें जयांचेनि [illegible] कीर मातें चेष्टामात्रें । भजले मज ६४ ते मरणाऐलीचकडे । मज मिळे[illegible] नव्हे [illegible] मग मरणीं आणिकीकडे । जातील केविं ६५ ह्मणोनि मद्य[illegible] जाहाले । ते माझियाचि सायुज्या आले । जिहीं उपचारमिषें दिधलें । [illegible]पिं मज ६६ पैं अर्जुना माझे ठायीं । आपणपेंवीण सौरसु नाहीं । मी उपचारें कवणाही । नाकळें गा ६७ एथ जाणीव करी तोचि नेणे । आथिलेंपण मिरवी तेंचि उणें । आह्मी जाहलों ऐसें जो म्हणे । तो कांहींचि नव्हे ६८ अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपें हन जे हुटहुटी । ते तृणा एकासाठीं । न सरे एथ ६९ पाहें पां जाणिवेचेनि बळें । कोण्ही वेदापासूनि असे आगळें । कीं शेषाहूनि तोंडाळें । बोलकें आथी

अन्वय–अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुः एव च (अस्मि); मां तु तत्त्वेन न अभिजानन्ति, अतः ते च्यवन्ति.

अर्थ--कारण, मी सर्व यज्ञांचा भोक्ता व स्वामी आहे; पण हे अन्यदेवताभक्त मला तत्त्वतः जाणीत नाहींत, म्हणून ते मुख्य यज्ञफलाला मुकतात. [माझी प्राप्ति त्यांना होत नाहीं] ॥ २४ ॥

अर्जुना, एऱ्हवीं असें पहा कीं, या सर्व यज्ञोपचारांचा माझ्यावांचून दुसरा कोण भोक्ता आहे ? ५१ मी सर्व यज्ञांचा आदि आहे, व यजनाचा शेवटही मीच आहें; परंतु दुर्बुद्धि जे असतात, ते मला सोडून इंद्रादि देवांस भजतात. ५२ ज्याप्रमाणें गंगेचें पाणी देव व पितर यांच्या नांवानें गंगेतच अर्पण करतात, त्याप्रमाणें ते माझें मलाच देतात; पण निराळ्या भावानें ! ५३ म्हणून पार्था, ते कधींही मला पावत नाहींत; व मनांत जी इच्छा धारण करतात, त्या ठिकाणीं जातात. ५४

अन्वय–देवव्रताः देवान् यान्ति; पितृव्रताः पितॄन् यान्ति; भूतेज्याः भूतानि यान्ति; मद्याजिनः अपि मां यान्ति. ॥२५॥

अर्थ--देवांची उपासना करणारे देवलोकास जातात; पितृभक्तांना पितृलोक मिळतो; [क्षुद्रदेवतादि] भूतांचे पूजकांस भूतांची प्राप्ति होते; आणि माझें भजन करणाऱ्यांस माझी प्राप्ति होते. ॥ २५ ॥

मन, वाचा व इंद्रियें यांच्या योगानें जे इंद्रादि देवांचें (देवतोद्देशाचें) भजन करतात, ते, शरीर जातांक्षणींच देवरूप होतात. ५५ अथवा ज्यांच्या मनानें पितरांचीं व्रतें करण्याचें घेतलें आहे; त्यांना प्राणांतीं पितृलोक प्राप्त होतो; ५६ किंवा वेताळादि पिशाच व क्षुद्र देव हीं ज्यांचीं परमदैवतें आहेत, व ज्यांनीं घातक अशा जारणमारण साधण्याकरितां त्यांची उपासना केली आहे, ५७ त्यांना, देहाचा पडदा पडतांच(मेल्यावर)पिशाचयोनीची प्राप्ति होते. अशा प्रकारें त्यांच्या संकल्पाप्रमाणें त्यांचीं कर्में त्यांना फळतात ! ५८ मग जे दृष्टीनें मलाच पहातात, कानांनीं माझ्या नांवाचेंच श्रवण करतात, मनानें माझेंच ध्यान करतात;व वाचेनें माझेंच वर्णन करतात, ५९ सर्वांगानें व सर्व ठिकाणीं मलाच नमस्कार करतात, दानें, पुण्य वगैरे सर्व कांहीं माझ्याच उद्देशानें करतात, ३६० ज्यांनीं माझें स्वरूप यथार्थ कळणाऱ्या शास्त्राचेंच अध्ययन केलें आहे, जे माझ्याच योगानें अंतर्बाह्य तृप्त झाले आहेत, ज्यांनीं आपलें आयुष्य माझ्याकडेच खर्च केलें आहे, ६१ ज्यांना माझ्याशिवाय दुसऱ्या कसल्याही प्राप्तीची इच्छा नाहीं, आम्ही हरीची कीर्ति वाढविणारे आहों असा जे अहंकार बाळगतात, ६२ माझ्याच इच्छेनें जे सकाम आहेत, ज्यांची इच्छा पूर्ण होते, जे मजवरच प्रेम ठेवून सप्रेम आहेत, जे माझ्या ठिकाणीं भुलून गेल्यामुळें लौकिक त्यांना दिसतही नाहीं; ६३ मलाच जाणणें हींच ज्यांचीं शास्त्रें आहेत, आणि ज्यांच्या गुरुमंत्रानें माझी प्राप्ति इतरांना होते,व अशा प्रकारें जे सर्व व्यवहारांत माझ्याशिवाय इतर कोणाचेंच भजन करीत नाहींत, ६४ ते मरणाच्या अगोदरच मद्रूप होऊन जातात; मग मरणानंतर माझ्याशिवाय दुसरीकडे कसे जातील ? ६५ म्हणून, माझें यजन करणारे मद्रूप होतात, कारण, त्यांनीं सेवेच्या निमित्तानें आपलेपणा मला अर्पण केला आहे. ६६ अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं आत्मत्व समर्पण केल्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही उपचारानें लाग लागणार नाहीं. ६७ मजविषयीं ज्ञान झालें असा ज्यास गर्व असेल त्यालाच कांहीं समजलें नाहीं, मी कृतार्थ झालों असें जो दाखवितो, तोच त्याच्या कृतार्थतेंत उणेपणा; मी मुक्त झालों असें जो म्हणतो, तो मुक्त झालाच नाहीं असें समजावें. ६८ अथवा, हे किरीटी, आम्हीं यज्ञ केले, आम्हीं धर्म केला, किंवा आम्हीं तप केलें, अशी जे घमेंडी बाळगतात, त्यांना माझ्या प्राप्तीच्या मानानें पाहिलें असतां काडीइतकीही योग्यता नसते. ६९ हें पहा–ज्ञानबलांत वेदाहून कोणी अधिक जाणता आहे काय ? किंवा हजारमुखांच्या शेषापेक्षां बोलणारा कोणी अधिक

३७० तोही आंथरुणातळवटीं दडे । येरु नेति नेति ह्मणोनि बहुडे । एथ सन-
कादीक वेडे । पिसे जाहले ७१ करितां तापसांची कडसणी । कवणु जवळां
ठेविजे शूळपाणी । तोहि अभिमानु सांडूनि पायवणी । माथां वाहे ७२ नातरी
आथिलेपणें सरिशी । कवणी आहे लक्ष्मियेऐसी । श्रियेसारिखिया दासी । घरीं
जियेतें ७३ तिया खेळतां करिती घरकुलीं । तयां नामें अमरपुरें जरि ठेविलीं ।
तरि न होती काय बाहुलीं । इंद्रादिक तयांचीं ७४ तिया नावडोनि जेव्हां
मोडती । तेव्हां महेंद्राचे रंक होती । तिया झाडां जेऊते पाहती । ते कल्पवृक्ष
७५ ऐसिया जियेचिया जवळिका । सामर्थ्य घरींचिया पाइका । ते लक्ष्मी मु-
ख्यनायका । न मनेचि एथ ७६ मग सर्वस्वें करूनि सेवा । अभिमानु सां-
डूनि पांडवा । ते पाय धुवावयाचिया दैवा । पात्र जाहाली ७७ ह्मणोनि थोर-
पण पऱ्हां सांडिजे । एथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे । जैं जगा धाकुटें होइजे ।
तैं जवळीक माझी ७८ अगा सहस्रकिरणाचिये दिठी । पुढा चंद्रुही लोपे कि-
रीटी । तेथ खद्योत का हुटहुटी । आपुलेनि तेजें ७९ तैसें लक्ष्मियेचें थोरपण
न सरे । जेथ शंभूचेंही तप न पुरे । तेथ येर प्राकृत हेंदरें । केवि जाणों लाहे
३८० यालागीं शरीरसांडोवा कीजे । सकळगुणांचें लोण उतरिजे । संपत्तिमदु
सांडिजे । कुरवंडी करुनी ८१

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

मग निःसीमभाव उल्हासें । मज अर्पावयाचेनि मिसें । फळ एक आवडे
तैसें । भलतयाचें हो ८२ भक्तु माझियाकडे दावी । आणि मी दोन्ही हात
वोडवीं । मग देंठु न फेडितां सेवीं । आदरेंशीं ८३ पैं गा भक्तीचेनि नांवें । फूल
एक मज द्यावें । तें लेखें तरि म्यां तुरंबावें । पारि मुखींचि घालीं ८४ हें असो
कायसी फुलें । पानचि एक आवडतें जाहलें । तें साजुकही न हो सुकलें ।
भलतैसें ८५ पारि सर्वभावें भरलें देखें । आणि भुकेला अमृतें तोखे । तैसें प-
त्रचि पारि तेणें सुखें । आरोगूं लागें ८६ अथवा ऐसेंही एक घडे । जे पालाही
परी न जोडे । तरि उदकाचें तंव सांकडें । नव्हेल कीं ८७ तें भलतेथ नि-
मोलें । न जोडितां आहे जोडलें । तेंचि सर्वस्व करूनि अर्पिलें । जेणें मज
८८ तेणें वैकुंठापासोनि विशाळें । मजलागीं केलीं राउळें । कौस्तुभाहोनि नि-
र्मळें । लेणीं दिधलीं ८९ दुधाचीं सेजारें । क्षीराब्धीऐसीं मनोहरें । मजलागीं

आहे काय ? ३७० पण तो शेषही ज्याच्या अंथरुणाखालीं दडतो, म्हणजे तो शेवटीं परमात्म्याचें अंथरूण होतो, वेदही "नेति नेति" म्हणजे "ही वस्तु परमात्मा नव्हे, ही वस्तु परमात्मा नव्हे" इतकेंच म्हणून स्वस्थ राहतो. तसेंच सनकादिक परमात्मस्वरूपनिर्धाराविषयीं भांबावून गेले आहेत ७१ तपस्यांविषयीं विचार करूं लागलें तर महादेवाच्या योग्यतेला दुसरा कोण लागेल ? परंतु त्यानेंही अभिमान सोडून ज्याचें पादोदक म्हणजे भागीरथी आपले मस्तकावर धारण केली आहे; ७२ किंवा संपन्नपणांत लक्ष्मीपेक्षां कोणी अधिक आहे का ? तिच्या घरीं सिद्धीसारख्या दासी आहेत.७३ त्या दासी आपल्या खेळांत जीं घरकुलीं करतात त्याचें नांव जर अमरपुरी ठेविलें, तर इंद्रादिक देव हे त्यांच्या घरकुल्यांतील बाहुली होणार नाहींत काय ? ७४ पुढें त्या दासींना तीं घरकुलीं न आवडून जेव्हां तीं मोडतात, तेव्हां इंद्राचे रंक बनतात, व त्या ज्या झाडांकडे पहातात तीं झाडें कल्पवृक्ष होतात; ७५ असें जिच्या घरांतील दासींचें सामर्थ्य आहे, त्या पट्टराणी श्रीलक्ष्मीचीही या ठिकाणीं प्रतिष्ठा नाहीं. ७६ मग, अर्जुना, मनोभावानें सेवा करून व सर्व अभिमान टाकून ती पाय धुण्याच्या अधिकारास पात्र झाली ! ७७ म्हणून, थोरपणा एकीकडे ठेवून व सर्व शास्त्रीय ज्ञानाचा अभिमान विसरून, जेव्हां जगतांत नम्रपणानें वागावें, तेव्हांच माझी प्राप्ति होते. ७८ हे किरीटी, ज्या ठिकाणीं सूर्याच्या तेजापुढें चंद्रही लोपून जातो, तेथें काजव्यानें आपल्या तेजाबद्दल कां घमेंड मारावी ! ७९ त्याचप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं लक्ष्मीचेंही ऐश्वर्य व शंभूचें तप हीं सरतीं होत नाहींत, त्या ठिकाणीं अज्ञानी व हेंदरा मला कसा जाणूं शकेल ? ३८०याकरितां,सर्व शरीर अभिमान टाकून,सर्व गुणांचें लिंबलोण उतरून आणि संपत्तीचा मद सोडून आपला देह मजवरून ओंवाळून टाकला पाहिजे.८१

अन्वय—यः पत्रं, पुष्पं, फलं, तोयं मे भक्त्या प्रयच्छति (तस्य) प्रयतात्मनः भक्त्युपहृतं तत् अहं अश्नामि ॥२६॥

अर्थ- जो पान, फूल, फळ अथवा पाणी मला भक्तीनें अर्पण करितो, त्या शुद्धचित्त भक्तानें भक्तीनें दिलेलें [पत्र वगैरे] मी स्वीकारितों. ॥ २६ ॥

नंतर दृढभक्तानें, मला अर्पण करण्याच्या निमित्तानें, हव्या त्या झाडाचें हवें तें फळ ८२ भक्तानें माझ्यापुढें केलें न केलें इतक्यांत मी आपण होऊनच तें दोन्ही हात पुढें करून घेतों, व त्याचें देंठ न तोडतां तें आदरानें सेवन करतों.इतकी मला घाई होते. ८३ हें पहा-भक्तिभावानें जर मला कोणीं एखादें फूल दिलें, तर वास्तविक पाहतां तें हुंगावयाचें; पण तें सोडून देऊन प्रेमाच्या भरांत मी तोंडांतच घालतों ! ८४ फार काय सांगावें ! फुलेंचशीं काय, परंतु मला एक झाडाचें पानही प्रिय आहे—मग तें कोणत्याही झाडाचें आणि ताजें किंवा सुकलेलें—कसेंही असो. ८५ पण तें भक्तिभावानें परिपूर्ण आहे असें पाहतांच, ज्याप्रमाणें एखादा क्षुधित मनुष्य अमृतानें तृप्त होतो, त्याप्रमाणें भक्तिभावानें परिपूर्ण असलेलें पान अमृततुल्य मानून मीं खाऊं लागतों. ८६अथवा एखाद्या वेळेस असा प्रसंग आला कीं,झाडाला कोठेंच पाला नाहीं,पण पाणी मिळण्याचें तर संकट पडणार नाहींना ?८७ तें वाटेल त्या ठिकाणीं फुकट मेहनतीशिवाय मिळतें. तेंच मला मनोभावानें अर्पण करतो, ८८ त्यानें माझ्याकरितां वैकुंठाहूनही मोठीं देवळें बांधल्याप्रमाणें व कौस्तुभ मण्याहूनही तेजस्वी असे दागिने दिल्याप्रमाणें होतें. ८९ त्यानें दुधासारखीं स्वच्छ व क्षीरसमुद्राप्रमाणें मनोहर अशीं अगणित

अपारें । सृजिलीं तेणें ३९० कर्पूर चंदन अगरु । ऐसेया सुगंधाचा महामेरु । मज हातिवा लाविला दिनकरु । दीपमाळे ९१ गरुडासारिखीं वाहनें । मज सुरतरूचीं उद्यानें । कामधेनूचीं गोधनें । अर्पिलीं तेणें ९२ मज अमृताहूनि सुरसें । बोनीं वोगरिलीं बहुवसें । ऐसा भक्तांचेनि उदकलेशें । परितोषें गा ९३ हें सांगावें काय किरीटी । तुवांचि देखिलें आपुलिया दिठी । मी सुदामयाचिया सोडीं गांठी । पव्हयांसाठीं ९४ पैं भक्ति एकी मीं जाणें । तेथ सानें थोर न म्हणे । आह्मी भावाचे पाहुणे । भलतेया ९५ येरें पत्र पुष्प फळ । हें भजावया मिस केवळ । वांचूनि आमुचा लाग निष्कळ । भक्तितत्त्व ९६ ह्मणोनि अर्जुना अवधारीं । तूं बुद्धी एकी सोपारी करीं । तरी सहजें आपुलिया मनोमंदिरीं । न विसंबें मातें ९७

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यासि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

जे जे कांहीं व्यापार करिसी । कां भोग हन भोगिसी । अथवा यज्ञीं यजिसी । नानाविधीं ९८ नातरी पात्रविशेषें दानें । कां सेवकां देसी जीवनें तपादि हन साधनें । व्रतें करिसी ९९ तें क्रियाजात आघवें । जे जैसें निपजेल स्वभावें । तें भावना करोनि करावें । माझिया मोहरां ४०० परि सर्वथा आपुले जीवीं । केलियाची से कांहींचि नुरवीं । ऐसीं धुवोनि कर्में द्यावीं । माझिया हातीं १

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

मग अग्निकुंडीं बीजें घातलीं । तियें अंकुरदशे जेविं मुकलीं । तेविं न फळतीचि मज अर्पिलीं । शुभाशुभें २ अगा कर्में जें उरावें । तैं तिहीं सुखदुःखीं फळावें । आणि तयातें भोगावया यावें । देहा एका ३ तें उगाणिलें मज कर्म । तेव्हांचि पुसिलें मरण जन्म । जन्मासवें श्रम । वरचिलही गेले ४ ह्मणऊनि अर्जुना यापरी । पाहेचा वेळु नव्हेल भारी । हे संन्यासयुक्ति सोपारी । दिधली तुज ५ या देहाचिये बांदोडीं न पडिजे । सुखदुःखाचिया सागरीं न बुडिजे । सुखें सुखरूपा घडिजे । माझियाचि आंगा ६

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाऽप्यहम् २९

तो मी पुससी कैसा । तरि जो सर्वभूतीं सदा सारिसा । जेथ आपपरू ऐसा । भागु नाहीं ७ जे ऐसिया मातें जाणोनि । अहंकारचा कुरुठा मोडोनी । जे जिवें कर्में करूनि । मातें भजले ८ ते वर्तत दिसती देहीं । परि ते देहीं ना

शय्यास्थानें माझ्याकरितां निर्माण केल्याप्रमाणें आहेत. ३९० कापूर, चंदन, कृष्णागुरु अशा सुगंधाच्या महामेरूएवढाल्या ढिगांनीं माझ्यापुढें काडवाती लावून सूर्याची दिपमाळ पाजळल्याप्रमाणें आहे; ९१ त्यानें गरुडासारखीं वाहनें, कल्पतरूच्या बागा, व कामधेनूंचीं खिल्लारें मला अर्पण केल्याप्रमाणें आहे. ९२ मला अमृताहूनही गोड अशीं पुष्कळ पक्वान्नें वाढून जो संतोष होतो, तो अशा भक्तियुक्त अंत:करणानें अर्पण केलेल्या पाण्याच्या थेंबापासून होतो. ९३ हे किरीटी, फार काय सांगूं! मला अर्पण करण्याच्या उद्देशानें आपली गरीबी जाणून पोह्यांच्या कणांची गाठोडी सुदामजीनें प्रीतीनें बगलेंत मारून आणिली, तिच्या गांठी मीं लगबगीनें सोडल्या, त्या तूं आपल्या डोळ्यानें पाहिल्या नाहींस कां? ९४ म्हणून मी फक्त एक भक्ति ओळखतों; त्या ठिकाणीं लहानथोर हें मनांत आणीत नाहीं; आणि वाटेल त्याच्या ठिकाणीं माझ्याविषयीं अनन्यभाव असला म्हणजे त्याच्या घरचे आम्ही पाहुणेच आहोंत. ९५ एऱ्हवीं पत्रें, पुष्पें, फळें हीं आमची भक्ति करण्याकरितां केवळ निमित्तमात्र आहेत; खरोखर निष्कलंक भक्ति हें माझ्या प्राप्तीचें मुख्य साधन आहे, याशिवाय भक्तितत्त्वाखेरीज इतर सर्व सामुग्री आम्ही व्यर्थ समजतों; ९६ म्हणून, अर्जुना, ऐक. तूं आपली बुद्धि स्वाधीन करून घेऊन नेहमीं आपल्या मनोरूप मंदिरांत माझा विसर पडूं नेऊं नको. ९७

अन्वय–कौंतेय, यत् करोषि, यत् अश्नासि, यत् जुहोषि, यत् ददासि, यत् तपस्यसि, तत् मदर्पणं कुरुष्व. ॥२७॥

अर्थ--अर्जुना, तूं जें कांहीं करितोस—जें भक्षण करितोस, जें हवन करितोस,–जें दान करितोस, आणि जें तप करितोस, तें सर्व मला अर्पण कर. ॥ २७ ॥

येवढ्याकरितां तूं जे जे कांहीं व्यापार करशील, किंवा ज्या वस्तूंचा उपभोग घेशील, अथवा ज्या पुष्कळ प्रकारच्या यज्ञांनीं माझें यजन करशील, ९८ किंवा सत्पात्रीं जीं जीं दानें करशील अथवा चाकरमाणसांस जीं वेतनें देशील, आणि जीं जीं तपादि सर्व साधनें व व्रतें करशील, ९९ तीं तुझ्या हातून सहजगत्या होणारीं सर्व कर्में तूं माझ्या उद्देशानें भक्तिपुर:सर कर. ४०० परंतु तीं केल्याबद्दलची आपल्या मनांत आठवणही राहूं नये. इतक्या निरहंकारानें व निष्कामबुद्धीनें केलेलीं अशीं स्वच्छ कर्में मला अर्पण कर. १

अन्वय-एवं (कृते सति) शुभाशभफलै: कर्मबंधनै: मोक्ष्यसे, संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्त: (भूत्वा) मां उपष्यैसि (च).

अर्थ याप्रमाणें सर्व कर्में मला अर्पण केल्यावर, शुभ व अशुभ फल देणाऱ्या कर्मबंधनांपासून तूं मोकळा होशील; व याप्रमाणें संन्यासयोगानें तुझें अंत:करण मुक्त होऊन, तूं कर्मबंधनांपासून मुक्त होत्साता मला येऊन मिळशील. ॥ २८ ॥

मग, ज्याप्रमाणें अग्नींत भाजलेल्या बीजाला अंकुर येत नाहींत, त्याप्रमाणें मला अर्पण केलेल्या शुभाशुभ कर्मांची फलप्राप्ति तुला होणार नाहीं. २ अरे, अगोदर कर्म उरलें असलें, तर कर्मांनीं सुखदु:खाच्या रूपांनीं फलद्रूप व्हावें व तीं सुखदु:खें भोगण्याकरितां जन्म घ्यावा, ३ अशी रीत आहे; परंतु तेंच कर्म ज्या वेळीं मला अर्पण केलें, त्याच वेळीं मरण व जन्म चुकले; आणि जन्मांतर येणारीं जीं दु:खें तींही आपोआप गेलीं. ४ म्हणून अर्जुना, ही सांगितलेली सोप्या संन्यासाची युक्ति 'पाहूं आतां' 'करूं आतां' असें म्हणून वेळ घालविण्याची नव्हे. ५ ह्या युक्तीनें देहाच्या बंधनांत न पडतां व सुखदु:खांच्या सागरांत न बुडतां अनायासानें, सुखरूप जो मी त्या माझ्या स्वरूपांत निमग्न होऊन जा. ६

अन्वय–अहं सर्वभूतेषु सम:, मे द्वेष्य: प्रिय: (च) न अस्ति; (परं) तु ये मां भक्त्या भजन्ति, ते मयि च अहं अपि तेषु (च) ॥ २९ ॥

अर्थ–मी सर्व भूतांना सारखा आहें; माझा कोणी शत्रु नाहीं व कोणी मित्र नाहीं; परंतु जे मला भक्तीनें भजतात, ते माझे ठिकाणीं, व मीही त्यांचे ठिकाणीं असतो.

तो मी कसा आहें म्हणून विचारशील, तर सर्व भूतांचे ठिकाणीं नेहमीं सारखा असून, माझ्या ठिकाणीं 'माझें' व 'तुझें' असा भेद नाहीं. ७ जे अशा माझ्या स्वरूपाला जाणतात, व अहंकाराचा बीमोड करून कायावाचामनानें होणाऱ्या कर्मांनीं मला भजतात, ८ ते जगांत देहानें व्यवहार

माझ्या ठायीं । आणि मी तयांच्या हृदयीं । समग्र असें ९ सविस्तर वटत्व जैसें । बीजकणिकेमाजि असे । आणि बीजकणु वसे । वटीं जेवीं ४१० तेवीं आम्हां तयां परस्परें । बाहेर नामाचींचि अंतरें । वांचूनि आंतुवट वस्तुविचारें । मी तेचि ते ११ आतां जायांचें जैसें लेणें । आंगावरी आहाचवाणें । तैसें देहधरणें । उदास तयांचें १२ परिमळु निघालिया पवनापाठीं । मागें वोस फूल राहे देठीं । तैसें आयुष्याचिये मुठीं । केवळ देह १३ येर अवष्टंभु जो आघवा । तो आरूढोनि मद्भावा । मजचि आंतु पांडवा । पैठा जाहाला १४

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

ऐसें भजतेनि प्रेमभावें । जयां शरीरही पाठीं न पवे । तेणें भलतया व्हावें । जातीचिया १५ आणि आचरण पाहातां सुभटा । तो दुष्कृताचा कीर सेल वांटा । परि जीवित वेंचिलें चोहटां । भक्तीचिया कीं १६ अगा अंतींचिया मती । साचपण पुढिले गती । म्हणोनि जीवित जेणें भक्ती । दिधलें शेखीं १७ तो आधीं जरी दुराचारी । तरी सर्वोत्तमुचि अवधारीं । जैसा बुडाला महापूरीं । न मरतु निघाला १८ तयाचें जीवित ऐलथडिये आलें । म्हणोनि बुडालेंपण जेविं वायां गेलें । तेविं नुरेचि पाप केलें । शेवटलिये भक्ती १९ यालागीं दुष्कृती जऱ्ही जाहाला । तरि अनुतापतीर्थीं न्हाला । न्हाऊनि मजआंतु आला । सर्वभावें ४२० तरि आतां पवित्र तयाचेंचि कुळ । आभिजात्य तेणेंचि निर्मळ । जन्मलेयाचें फळ । तयासीच जोडलें २१ तो सकळही पढिन्नला । तपें तोचि तपिन्नला । अष्टांग अभ्यासिला । योगु तेणें २२ हें असो बहुत पार्था । तो उतरला कर्में सर्वथा । जयाची अखंड गा आस्था । मजचिलागीं २३ अवघिया मनोबुद्धीचिया राहटी । भरोनि एकनिष्ठेची पेटी । मजमाजि किरीटी । निक्षेपिली जेणें २४

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति । कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

तो आतां अवसरें मजसारिखा होईल । ऐसा हन भाव तुज जाईल । हां गा अमृताआंत राहील । तया मरण कैंचें २५ पैं सूर्य जो वेळु नुदैजे । तया वेळा कीं रात्रि ह्मणिजे । तेविं माझिये भक्तीविण जें कीजे । तें महापाप नोहे २६ ह्मणोनि तयाचिया चित्ता । माझी जवळिक पांडुसुता । तेव्हांचि तो तत्त्वता । स्वरूप माझें २७ जैसा दीपें दीपु लाविजे । तेथ आदील कोण हें नोळखिजे । तैसा सर्वस्वें जो मज भजे । तो मीचि होऊनि ठाके २८ मग

करितात खरे, तथापि देहांत नसून त्यांचें चित्त माझे ठिकाणीं असतें, आणि मीही संपूर्ण त्यांच्या हृदयांत असतों. ९ ज्याप्रमाणें वडाचें मोठें झाड वडाच्या बीजांतच असतें, व बीज त्या झाडांतच असतें, ४१० त्याप्रमाणें माझ्यांत व त्यांच्यांत केवळ नांवाचेंच अंतर असतें, बाकी अंतःस्थितीचा विचार करून पाहतां ते व मी हे एकच आहों. ११ आतां, लोकांचे मागून आणलेले दागिने अंगावर घालणें जसें व्यर्थ, त्याचप्रमाणें त्यांचें देह धारण करणें उदासीनपणाचें असतें. १२ वाऱ्याबरोबर ज्याप्रमाणें फुलाचा वास त्याचे मागोमाग जातो, व देंठापाशीं फूल जसें वासरहित राहतें, त्याप्रमाणें, आयुष्याची मुदत संपावण्यापुरताच त्यांचा देह असतो १३ हे पांडवा, जो अभिमान म्हणून आहे, तो सर्व माझी भक्ति पावून माझ्या स्वरूपांतच मिळाला. १४

अन्वय–सुदुराचारः अपि मां अनन्यभाक् भजते चेत् सः साधुः एव मंतव्यः, सः हि सम्यग्व्यवसितः (अस्ति). ३०

अर्थ–अत्यंत दुराचारी असूनही जर तो एकनिष्ठपणानें माझें भजन करूं लागला, तर तो साधुच समजला पाहिजे. कारण त्याचा विचार चांगला असतो. ॥ ३० ॥

अशा प्रेमभावानें जे मला भजतात, व ज्यांना हें शरीर पुनः प्राप्त होत नाहीं, ते हव्या त्या जातीचे असले तरी असोत; १५ आणि हे महावीरा, त्यांचें आचरण जरी पाप करणाऱ्यांत पहिल्या प्रतीचें असलें, तरी ज्यांनीं आपल्या आयुष्याचा शेवट भक्तिमार्गांत केला आहे; १६ अरे, अंतकालीं जी मनाला बुद्धि होते, तीच गति खरोखर पुढील जन्मीं प्राप्त होते; म्हणून आपल्या आयुष्याच्या शेवटचा काळ जो माझ्या भक्तींत घालवितो, १७ तो पूर्ववयांत जरी दुराचरण करणारा असला, तरी तो सर्वोत्तमच आहे असें समज. एकाद्या मनुष्यानें महापुरांत नदीच्या अलीकडच्या कांठीं उडी घातली व सर्व मनुष्यांस तो मेला असें वाटलें, परंतु तो जर न मरतां पलीकडील कांठाला निघाला, तर १८ जसें त्याचें बुडालेंपण व्यर्थ व्हावें; त्याचप्रमाणें, पूर्ववयांत केलेलें पाप उत्तरवयांतील भक्तीनें नाहीसें होतें. १९ याकरितां, पापाचरण करणारा जरी असला, तरी तो पश्चात्तापरूप तीर्थांत न्हाऊन जर सर्वभावानें मला शरण आला, ४२० तर त्याचें व त्याच्याच योगानें निषिद्ध कर्माला निर्मलत्व प्राप्त होतें. आणि कुल पवित्रच जन्मास आल्याचें खरें फळ त्यालाच प्राप्त होतें. २१ त्याला सर्व शास्त्रें वगैरे अवगत होतात; त्याला तपाचेंही आचरण केल्याचें श्रेय येतें, व त्याला अष्टांगयोगसाधनाची सिद्धि मिळते. २२ पार्था, फार काय सांगावें ! एकनिष्ठारूप पेटींत मनोबुद्धीचे सर्व व्यापार भरून ती माझ्याच ठिकाणीं जो ठेवितो, अशा प्रकारें ज्याचें अखंड प्रेम माझ्याच ठिकाणीं असतें, तोच निश्चयेंकरून सर्व कर्मांपासून उत्तीर्ण झाला. २३।२४

अन्वय-कौंतेय, (ः) क्षिप्रं धर्मात्मा भवति, शश्वत् शान्ति निगच्छति मे भक्तः न प्रणश्यति (इति त्वं) प्रतिजानीहि.

अर्थ–हे अर्जुना, तो लवकर धर्मात्मा होतो व निरंतर शांतीला प्राप्त होतो. [सारांश,] माझा भक्त कधींही नाश पावत नाहीं हें तूं पक्कें जाण. ॥ ३१ ॥

तो कांहीं अवकाशानें मजसारखा होणार असा तुझा कदाचित् समज होईल, तर पहा कीं, जो अमृतांत वास करील, त्याला मरण कोठून प्राप्त होणार ? २५ हें बघ-ज्या वेळीं सूर्य उदय पावत नाहीं, त्याच वेळेला रात्र असें म्हणतात; त्याचप्रमाणें माझ्या भक्तीशिवाय जें करणें तें महापाप नव्हे काय ? २६ हे पांडुसुता, त्याच्या चित्ताला जेव्हां माझा योग होतो, त्याचें चित्त मद्रूप होतें, तेव्हांच खरोखर तो माझ्या स्वरूपाला पावतो. २७ ज्याप्रमाणें एका दिव्यानें दुसरा दिवा लावला असतां त्यांत पहिला कोणता हें ओळखतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें जो सर्वभावानें मला भजतो, तो मद्रूपच होऊन राहतो. २८ मग त्याला माझी स्थिति,

माझी नित्य शांती । तया दशा तेंचि कांती । किंबहुना जिती । माझेनि जीवें २९ एथ पार्था पुढतपुढती । तेंचि तें सांगों किती । जरी मियां चाड तरी भक्ती । न विसंबिजे गा ४३० अगा कुळाचिया चोखटपणा नलगा । आभिजात्य झणीं श्लाघा । व्युत्पत्तीचा वाउगा । सोसु कां वाहावा ३१ कां रूपवयसा माजा । आथिलेपणें कां गाजा । एक भाव नाहीं माझा । तरी पाल्हाळ तें ३२ कणें-विण सोपटें । कणसें दाटलीं घनदाटें । काय करावें गोमटें । वोस नगर ३३ नातरी सरोवर आटलें । रानीं दुःखिया दुःखी भेटलें । कां वांझ फुलीं फुललें । झाड जैसें ३४ तैसें सकळ तें वैभव । अथवा कुळ जाति गौरव । जैसें शरीर आहे सावेव । परि जीवचि नाहीं ३५ तैसें माझिये भक्तीविण । जळो तें जि-यालेंपण । अगा पृथ्वीवरी पाषाण । नमती काई ३६ पैं हिवराची दाट सा-उली । सज्जनीं जैसी वाळिली । तैसीं पुण्यें डावलूनि गेलीं । अभक्तातें ३७ निंब निंबोळिया मोडोनि आला । तरि तो काउळियांसीचि सुकाळु जाहला । तैसा भक्तिहीनु वाढिन्नला । दोषांचिलागीं ३८ कां षड्स खापरीं वाढिले । वादूनि चोहटां ठेविले । ते सुणियांची ऐसे झाले । जियापरी ३९ तैसें भक्तिहीनाचें जिणें । जो स्वप्नींहि पारि सुकृत नेणे । तेणें संसारदुःखासि भाणें । वोगारिलें ४४० म्हणोनि कुळ उत्तम नोहावें । जाती अंत्यजही आवें । वरि देहाचेनि नांवें । पशूचेंही लाभो ४१ पाहें पां सावजें हातिरूं धभिजग तेणें तया काकु-ळती मातें स्मरिलें । कीं तयाचें पशुत्व वावो जाहलें । पावलिया मातें ४२

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम्

अगा नांवें घेतां वोखटीं । जे आघवेया अधमाचिये शेवटीं । तिये पापयो-नींही किरीटी । जन्मले जे ४३ ते पापयोनि मूढ । मूर्ख जैसे कां दगड । परि माझ्या ठायीं दृढ । सर्वभावें ४४ जयांचिये वाचे माझे आलाप । दृष्टी भोगी माझेंचि रूप । जयांचें मन संकल्प । माझाचि वाहे ४५ माझिया कीर्तिविण । जयांचे रिते नाहीं श्रवण । जयां सर्वांगीं भूषण । माझी सेवा ४६ जयांचें ज्ञान विषो नेणे । जाणीव मज एकातेंचि जाणें । जया ऐसें लाभे तरी जिणें । ए-ऱ्हवीं मरण ४७ ऐसा आघवाचि परी पांडवा । जिहीं आपुलिया सर्वभावा । जियावयालागीं वोलावा । मीचि केला ४८ ते पापयोनीही होतु कां । ते श्रु-ताधीतही न होतु कां । परि मजसीं तुकितां तुकां । तुटी नाहीं ४९ पाहें पां

माझी कांति व माझी नित्य शांति प्राप्त होते, फार तर काय ! तो माझ्या जीवानेंच जिवंत राहतो. २९ पार्था, एथें वारंवार तेंच–तें किती सांगू ! पण जर कोणाला माझ्या प्राप्तीची इच्छा असेल तर त्यानें माझी भक्ति विसरतां कामा नये. ४३० अरे, कुळाच्या चांगुलपणाची आवश्यकता नाहीं, चांगल्या जातीचीही अडचण नाहीं, आणखी मग विद्वत्तेची तरी उगीच हाव पाहिजे कशाला ? ३१ अथवा रूपाची आणि वयाची प्रतिष्ठा किंवा संपत्तीचा डौल [ह्यांपैकीं कांहीं सुद्धां नको;] एक माझ्या ठिकाणीं भक्ति नसली तर हीं सर्व व्यर्थ. ३२ दाण्याशिवाय रिकामीं कणसें जरी पुष्कळ दाट लागलीं असलीं, अथवा सुंदर शहर असून तें जर ओसाड असलें, तर त्याला काय करावयाचें आहे? ३३ किंवा मोठा तलाव असून तो जर आटला, तसेंच रानांत एका दुःखी कष्टी मनुष्यास दुसरा तसाच भेटला, अथवा ज्याप्रमाणें वांझ फुलांनीं एकादें झाड फुललें असावें, ३४ त्याचप्रमाणें, सर्व वैभव, कुल अथवा जातीचा मोठेपणा व्यर्थ होय. जसें सर्व अवयवांनीं युक्त शरीर असून त्यांत फक्त जीव नसावा, ३५ त्याचप्रमाणें माझ्या भक्तीशिवाय त्याचें जीवन व्यर्थ होय. अरे, पृथ्वीच्या पाठीवर दगड नाहींत का? ३६ हें पहाः हिवराची–कांटेरी झाडाची–अगदीं दाट सावली आहे, पण सज्जनांनीं ती निषिद्ध मानली आहे; त्याचप्रमाणें, जो माझी भक्ति करीत नाहीं, त्याला पुण्य डावलून (सोडून) जातें. ३७ लिंब हा लिंबोळ्यांच्या भारानें जरी वांकला, तरी त्यापासून ज्याप्रमाणें कावळ्यांनाच सुकाळ होतो, त्याप्रमाणें, माझी भक्ति न करणारा पापाचीच जोड करण्याकरितां जगतो. ३८ किंवा ज्याप्रमाणें षड्रस अन्नांनीं भरलेलें खापर चव्हाट्यावर ठेविलें म्हणजे कुत्र्यांच्याच उपयोगाला येतें, ३९ त्याप्रमाणें जो स्वप्नांतही पुण्यमार्गाचें आचरण जाणत नाहीं, त्या भक्तिहीनाचें जिणें म्हणजे संसारदुःखाला ताट वाढून ठेवल्याप्रमाणेंच होय. ४४० म्हणून, उत्तम कुल नसलें अथवा जातीनें अंत्यजही असला, व पशूचाही देह प्राप्त झाला असला, तरी चालेल, पण भक्ति पाहिजे. ४१ पहा कीं, नक्रानें गजेंद्राला धरल्यावर त्यानें दीनपणानें माझें स्मरण केलें, त्या वेळेस तो मजप्रत प्राप्त झाल्यामुळें त्याचें पशुत्व व्यर्थ झालें. ४२

अन्वय–पार्थ, ये अपि हि पापयोनयः स्त्रियः वैश्याः तथा शूद्राः स्युः, ते अपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति. ३२

अर्थ–स्त्रिया, वैश्य, शूद्र इत्यादि पापयोनींमध्यें जरी कोणी जन्मास आले असतील, तरी त्यांना देखील, कौंतेया, माझा आश्रय केल्यानें उत्तम गति मिळते. ॥३२॥

अरे, जी अधमाहून अधम, व जिचें नांव देखील घेणें उचित नव्हे, अशा पापयोनींत ज्यांनीं जन्म घेतलें आहे; ४३ जन्म तर अशा पापयोनींत व मूर्खपणानें तर केवळ दगड; परंतु माझ्या ठिकाणीं सर्वस्वीं दृढ भाव आहे; ४४ ज्यांच्या वाणीनें माझा नामोच्चार होतो, जे दृष्टीनें माझ्याच रूपाचा उपभोग घेतात, व ज्यांच्या मनांत माझ्याशिवाय दुसरा संकल्पच नसतो, ४५ ज्यांचे कान माझा गुणानुवाद ऐकण्याशिवाय रिकामे नसतात (नेहमीं ऐकतात) व ज्यांच्या सर्व अवयवांना माझ्या सेवेशिवाय दुसरें कशाचेंच भूषण नाहीं; ४६ ज्यांच्या बुद्धीला विषय दिसत नसून मीच एकटा दिसतों, अशी स्थिति असली तरच ते जिवंत रहातात, नाहीं तर मरतात. ४७ हे पांडवा, अशा सर्व प्रकारानें जे आपला भाव सर्वस्वीं मजवर ठेवून जगण्याला बोलावा करितात, ४८ ते पापयोनींत जन्म घेतलेले असोत किंवा शास्त्र देखील ऐकलेलें किंवा पढलेलें नसोत, पण त्यांचें माझ्याबरोबर वजन केलें असतां ते मजपेक्षां कमी नाहींत. ४९ हें पहा कीं,

भक्तीचेनि आथिलेपणें । दैत्यीं देवां आणिलें उणें । माझें नृसिंहत्व लेणें । ज याचिये महिमे ४५० तो प्रल्हादु गा मजसाठीं । घेतां बहुतें संकटें सदा कि रीटी । कां जें मियां द्यावें ते गोष्टी । तयाचिया जोडे ५१ एऱ्हवीं दैत्यकु० साचोकारें । पारि इंद्रही सरी न लाहे उपरें । ह्मणोनि भक्ति गा एथ सरे । जाति अप्रमाण ५२ राजाज्ञेचीं अक्षरें आहाती । तियें चामा एका जया पडती । तय चामासाठीं जोडती । सकळ वस्तु ५३ वांचूनि सोनें रुपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञाचि समर्थ आहे । तेंचि चाम एक जैं लाहे । तेणें विकती आघवीं ५४तैसें उत्तमत्व तैंचि सरे । तैंचि सर्वज्ञता सरे । जैं मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ५५ म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण । एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ५६ तेंचि भलतेणें भावें । मन मज आंतु येतें होआवें । आलें तरी आघवें । मागील वावो ५७ जैसे तंवचि वहाळ वोहळ । जंव न पवती गंगाजळ । मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ५८ कां खैर चंदन काष्ठें । हे विवंचना तं-वाचि घटे । जंव न घापती एकवटे । अग्नीमाजीं ५९ तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया । जाती तंवचि वेगळालिया । जंव न पवती मातें ४६० मग जाति व्यक्ती पडे बिंदुलें । जेव्हां भावें होती मज मीनले । जैसे लवणकण घातले । सागरामाजीं ६१ तंववरी नदानदींचीं नांवें । तंवचि पूर्वपश्चिमेचे यावे । जंव न येती आघवे । समुद्रामाजीं ६२ हेंचि कवणें एके मिसें । चित्त माझें ठायीं प्रवेशे । येतुलें हो मग आपैसें । मिचि होणें असे ६३ अगा वरी फोडावया लागीं । लोहो मिळो कां परिसाचे आंगीं । कां जे मिळतिये प्रसंगीं । सोनेंचि होईल ६४ पाहें पां वालभाचेनि व्याजें । तिया व्रजांगनांचीं निजें । मज मीनालिया काय माझें । स्वरूप नव्हती ६५ नातरी भयाचेनि मिसें । मातें न पाविजेचि काय कंसें । कीं अखंड वैरवशें । चैद्यादिकीं ६६ अगा सोयरेपणेंचि पांडवा । माझें सायुज्य यादवां । कीं ममत्वें वसुदेवा- । दिकां सकळां ६७ नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हन सनत्कुमारा । इयां भक्ती मी धनुर्धरा । प्राप्यु जैसा ६८ तैसाचि गोपिकांसि कामें । तया कंसा भयसंभ्रमें । येरां घातकां मनोधर्में । शिशुपालादिकां ६९ अगा मी एकुलाणीचें खागें । मज येवो पां भलतेनि मार्गें । भक्ती कां विषयविरागें । अथवा वैरें ४७० ह्मणोनि पार्था पाहीं । प्रवेशावया माझ्या ठायीं । उपायांची नाहीं । वाणी एथ

भक्तीच्या महत्वानें दैत्यांनीं देवांनाही मागें टाकलें, व त्या प्रऱ्हादाच्या भक्तीच्या महिम्याकरितां मला नरसिंह अवतार घ्यावा लागला. ४५० हे किरीटी, ज्या प्रऱ्हादानें माझ्या प्राप्तिकरितां नेहमीं अनंत संकटें सोसिलीं, त्या प्रऱ्हादाचें चरित्र जर वर्णन केलें तर माझ्या प्रसन्नतेपासून जी प्राप्ति होते, तीच त्या चरित्र वर्णनापासून होते. ५१ बाकी वास्तविक पाहतां त्यानें दैत्यकुळांत जन्म घेतलेला, पण त्याच्यापेक्षां अधिक मोठेपणा इंद्रालाही प्राप्त झालेला नाहीं; म्हणून माझी प्राप्ति करून घेण्याला एक भक्तिच पुरे आहे; जात वगैरेची कांहीं एक चाड नाहीं. ५२ राजाज्ञेचीं अक्षरें एका कातड्याचे तुकड्यावर जरी पडलीं, तरी त्या कातड्यापासून सर्व वस्तु प्राप्त होतात. ५३ त्या अक्षरांवांचून सोन्यारुप्याला किंमत नाहीं; तर येथें राजाज्ञा हीच मुख्य होय, व त्याच राजशिक्क्याच्या कातड्यानें सर्व वस्तु विकत मिळतात. ५४ त्याचप्रमाणें, जेव्हां मन-बुद्धि हीं माझ्याच प्रेमानें युक्त होतात, तेव्हांच मोठेपणा व सर्वज्ञपणा यांचा उपयोग होतो. ५५ म्हणून कूळ, जात, हे निष्कारण आहेत; तर, अर्जुना, फक्त माझी भक्ति केली असतां सार्थक होतें. ५६ ती माझी भक्ति वाटेल त्यानें मनोभावानें केली असतां, तो पूर्वी कोणत्याही वर्णांतला असला तरी चिंता नाहीं. ५७ ओढे जोंपर्यंत गंगेस मिळाले नाहींत, तोंपर्यंतच त्यांस ओहोळ, वहाळ वगैरे म्हणतात; पण ते गंगेस मिळाल्यावर जसे गंगारूपच होतात; ५८ किंवा लांकडें जोंपर्यंत अग्नींत घातलीं नाहींत, तोंपर्यंतच त्यांस खैर, चंदन अशीं नांवें असतात, ५९ त्याचप्रमाणें, जोंपर्यंत मद्रूपता प्राप्त झाली नाहीं, तोंपर्यंतच क्षत्रिय, वैश्य, स्त्री, शूद्र, अंत्यज इत्यादि जाति वेगळाल्या असतात. ४६० ज्याप्रमाणें समुद्रांत मीठ वातल्यावर एकरूप होऊन जातें, त्याप्रमाणें, मनोभावानें मला शरण आल्यावर जाति, व्यक्ति वगैरे भेद नाहींसा होतो. ६१ जोंपर्यंत समुद्राला येऊन मिळाले नाहींत, तोंपर्यंत नद, नदी, पूर्ववाहिनी, पश्चिमवाहिनी, वगैरे भेद असतो, ६२ त्याचप्रमाणें, कोणत्याही निमित्तानें माझ्याकडे चित्त लागलें म्हणजे पुरे, मग सहजच मद्रूपत्व प्राप्त होतें. ६३ अरे, परिसाला फोडण्याकरितां कां होईना, जरी लोखंडानें स्पर्श केला, तरी स्पर्शाबरोबर त्याचें लागलींच सोनें होतें. ६४ हें पहा-गोपींनीं विषयाच्या प्रीतीनें माझे ठिकाणीं आपलें चित्त ठेवल्यामुळें त्या मद्रूप झाल्या नाहींत का? ६५ किंवा भीतीच्या योगानें कंस मद्रूप झाला नाहीं का? किंवा माझ्याशीं अखंड वैर केल्यानें शिशुपालादिक मद्रूप झाले नाहींत का? ६६ अरे, तसेंच पांडव व यादव यांस सोयरिकीच्या नात्यानें व वसुदेवादिक यांना ममत्वानें माझें सायुज्य मिळालें नाहीं का? ६७ हे धनुर्धरा, नारद, ध्रुव, अक्रूर, शुक आणि सनत्कुमार यांना जसा मी भक्तीनें प्राप्त झालों आहे. ६८ तसाच गोपींना विषयबुद्धीनें, कंसाला भीतीनें व शिशुपालादिकांना वैरबुद्धीनें मी प्राप्त झालों आहें. ६९ अरे, मी निर्वाणीचें स्थान आहें, म्हणून मला वाटेल त्या मार्गानें—भक्तीनें, विषयबुद्धीनें, विरक्ततेनें अथवा वैरानें—कोणीही प्राप्त झाला असतां हरकत नाहीं. ४७० म्हणून, पार्था, हें पहा कीं, मला येऊन मिळण्याकरितां येथें उपायांची उणीव

पाषाण । न सुवावें केविं वोडण । रोगें दाटला आणि उदासपण । वोखदेंसीं ९१ जेथ चहूंकडे जळत वणवा । तेथूनि न निगिजे केविं पांडवा । तेविं लोका येऊनि मोपद्रवा । केविं न भजिजे मातें ९२ अगा मातें न भजावया- लागीं । कवण बळ पां आपुलिये आंगीं । काइ घरीं कीं भोगी । निश्चिती केली ९३ नातरी विद्या कीं वयसा । ययां प्राणियांसि हा ऐसा । मज न भ- जतां भरंवसा । सुखाचा कोण ९४ तरी भोग्यजात जेतुलें । तें एका देहा- चिया निकिया लागलें । आणि एथ देह तंव असे पडिलें । काळाचिये तोंडीं ९५ बाप दुःखाचें केणें सुटलें । जेथ मरणाचे भरे लोटले । तिये मृत्युलोकींचें शेवटिलें । येणें जाहालें हाटवेळे ९६ आतां सुखेंसि जीविता । कैंची ग्राहिकी किजेल पांडुसुता । काय राखोंडी फुंकितां । दीपु लागे ९७ अगा विषाचे कांदे वाटुनी । जो रसु घेइजे पिळुनी । तया नाम अमृत ठेउनी । जैसें अ- मर होणें ९८ तेविं विषयांचें जें सुख । तें केवळ परम दुःख । परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ९९ कां शीस खांडूनि आपुलें । पायींच्या खतीं बां- धिलें । तैसें मृत्युलोकींचें भलें । आहे आघवें ५०० ह्मणोनि मृत्युलोकीं सु- खाची काहाणी । ऐकिजेल कवणाचिये श्रवणीं । कैंची सुखनिद्रा आंथरुणीं । इंगळांच्या १ जिये लोकींचा चंद्रु क्षयरोगी । जेथ उदयो होय अस्तालागीं । दुःख लेऊनि सुखाची आंगी । साळित जगातें २ जेथ मंगळाचिया अंकुरीं । सवेंचि अमंगळाची पडे पोहरी । मृत्यु उदराचिया परिवरीं । गर्भु गिंवसी ३ जें नाहीं तयांतें चिंतवी । तंव तेंचि नेइजे गंधर्वीं । गेलियाची कवणे गांवीं । शुद्धी न लगे ४ अगा गिंवसिता आघविया वाटीं । परतलें पाउलचि नाहीं किरीटी । सैंध निमालियाचिया गोठी । तियें पुराणें जेथिंचीं ५ जेथींचिये अ- नित्यतेची थोरी । करितया ब्रह्मयाचे आयुष्यवेरी । कैसें नाहीं होणें अवधारीं । निपटूनियां ६ ऐसी लोकींची जिये नांदणूक । तेथ जन्मले आथि जे लोक । तयांचिये निश्चितीचें कौतुक । दिसत असे ७ पैं दृष्टादृष्टाचिये जोडी । लागीं भांडवल न सुटे कवडी । जेथ सर्वस्वें हानि तेथ कोडी । वेंचिती गा ८ जो बहुवें विषयविलासें गुंफे । तो ह्मणती उवाईं पडिला सापें । जो अभिलाष- भारें दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती ९ जयाचें आयुष्य धाकुटें होय । बळ

असतां ढाल कां न पुढें करावी? रोगानें ग्रस्त असतां औषध घेण्याविषयीं कसें उदासीन असावें? ९१ हे अर्जुना, चोहोंकडून वणवा लागल्यावर तेथून बाहेर कसें पडूं नये? याचप्रमाणें, उपद्रवासहित असलेला जो मृत्युलोक, त्यांत जन्मल्यावर माझें भजन कां न करावें? ९२ अरे, मला न भजावें असें मनुष्यांच्या अंगीं कोणतें सामर्थ्य आहे? त्यांच्या घरीं अशी कोणती भोग्य वस्तूंची समृद्धि आहे कीं, त्यांनीं निष्काळजी रहावें? ९३ किंवा मला न भजतां विद्या, तारुण्य यांपासून सुखप्राप्ति होईल असा त्यांना कोणता भरंवसा आहे? ९४ तर, बाबारे, जितक्या ह्मणून भोग्य वस्तु आहेत, तितक्या एका देहाच्या सुखाकरितां आहेत; आणि तो देह तर ह्या मृत्युलोकीं काळाच्या तोंडांत पडलेला आहे! ९५ अरे! या मृत्युलोकच्या शेवटच्या मनुष्यरूपी बाजारांत दुःखरूपी माल भरलेला असून मरणरूपी माप चाललें आहे. त्या ठिकाणीं मनुष्यरूपानें येणें झालें आहे. ९६ तर, हे पांडुसुता, अशा दुःखरूपी बाजारांत जीवाला सुख होईल अशी कोणती वस्तु खरेदी करतां येईल? हें पहा—विस्तव विझून गेल्यावर राहिलेली राख फुंकीत बसलें तर त्यापासून दिवा लागेल का? ९७ अरे, विषाचे कांदे वांटून ते पिळावयाचे, व त्यांचा रस काढल्यावर त्याला अमृत असें म्हणावयाचें, व तें पिऊन ज्याप्रमाणें अमर होण्याची इच्छा करावयाची, ९८ त्याप्रमाणें या विषयापासून होणारें जें सुख, तें केवळ महत्‌दुःख आहे. परंतु जे अज्ञानी आहेत त्यांना त्याचें सेवन केल्यांशिवाय रहावत नाहीं. ९९ किंवा पायाला झालेल्या जखमेवर आपलें डोकें तोडून बांधणें जितकें चांगलें, तितक्याच या मृत्युलोकांतील गोष्टी चांगल्या आहेत. ५०० म्हणून, या मृत्युलोकीं सुखाच्या गोष्टी कोणाचे कान ऐकत असतील ते ऐकोत! विस्तवाच्या अंथरुणावर निजलें असतां सुखाची झोंप कशी लागणार? १ अरे ज्या मृत्युलोकचा चंद्र क्षयरोगी आहे, जेथें उदयच मुळीं अस्ताकरितां होतो, व जेथें दुःख हें सुखाचें पांघरूण घेऊन जगाला छळतें; २ जेथें कल्याणाचा अंकूर फुटतो न फुटतो तोंच त्यावर अकल्याणाचें आच्छादन पडतें, व मृत्यु हा उदरांतील गर्भाला देखील शोधीत येतो; ३ जी चिंतन करण्यायोग्य नाहीं तिचें चिंतन करतो न करतो तोंच त्याला यमदूत घेऊन जातात; व कोणत्या गांवीं घेऊन जातात याचा पत्ता लागत नाहीं; ४ अरे, सर्व वाटा शोधिल्या असतांही जेथें माघारी येण्याची गोष्टच नाहीं व ज्या ठिकाणीं मृत्यु पावलेल्या लोकांच्या गोष्टी हींच पुराणें, ५ तेथील अशाश्वततेचा लौकिक सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यापर्यंत जरी वाखाणिला तरी संपणार नाहीं! ६ अशी ज्या मृत्युलोकाची स्थिति, तेथें जन्म घेणाऱ्या लोकांचा स्वस्थपणा पाहून मोठें नवल वाटतें. ७ हें पहा—प्रत्यक्ष अथवा परलोकीं होणाऱ्या लाभाच्या प्राप्तीकरितां जे एक कवडीही खर्च करीत नाहींत, ते, सर्व प्रकारें हानि होणाऱ्या ठिकाणीं कोट्यावधि द्रव्य खर्च करतात! ८ जो प्रस्तुत काळीं पुष्कळ विषयसुखांत गुंततो, त्याला सुखी असें मानतात, व जो लोभग्रस्त आहे त्याला ज्ञानी असें म्हणतात. ९ ज्याचें आयुष्य थोडें राहिलें आहे, व ज्याची शक्ति व बुद्धि कमी झाली

पाषाण । न सुवावें केविं वोडण । रोगें दाटला आणि उदासपण । वोखदेंसीं ९१ जेथ चहूंकडे जळत वणवा । तेथूनि न निगिजे केविं पांडवा । तेविं लोका येऊनि मोपद्रवा । केविं न भजिजे मातें ९२ अगा मातें न भजावया-लागीं । कवण बळ पां आपुलिये आंगीं । काइ घरीं कीं भोगी । निश्चिती केली ९३ नातरी विद्या कीं वयसा । ययां प्राणियांसि हा ऐसा । मज न भ-जतां भरंवसा । सुखाचा कोण ९४ तरी भोग्यजात जेतुलें । तें एका देहा-चिया निकिया लागलें । आणि एथ देह तंव असे पडिलें । काळाचिये तोंडीं ९५ बाप दुःखाचें केणें सुटलें । जेथ मरणाचे भरे लोटले । तिये मृत्युलोकींचें शेवटिलें । येणें जाहालें हाटवेळे ९६ आतां सुखेंसि जीविता । कैंची ग्राहिकी किजेल पांडुसुता । काय राखोंडी फुंकितां । दीपु लागे ९७ अगा विषाचे कांदे वाटुनी । जो रसु घेइजे पिळुनी । तया नाम अमृत ठेउनी । जैसें अ-मर होणें ९८ तेविं विषयांचें जें सुख । तें केवळ परम दुःख । परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ९९ कां शीस खांडूनि आपुलें । पायींच्या खतीं बां-धिलें । तैसें मृत्युलोकींचें भलें । आहे आघवें ५०० ह्मणोनि मृत्युलोकीं सु-खाची काहाणी । ऐकिजेल कवणाचिये श्रवणीं । कैंची सुखनिद्रा आंथरुणीं । इंगळांच्या १ जिये लोकींचा चंद्रु क्षयरोगी । जेथ उदयो होय अस्तालागीं । दुःख लेऊनि सुखाची आंगी । साळित जगातें २ जेथ मंगळाचिया अंकुरीं । सवेंचि अमंगळाची पडे पोहरी । मृत्यु उदराचिया परिवरीं । गर्भु गिंवसी ३ जें नाहीं तयातें चिंतवी । तंव तेंचि नेइजे गंधर्वीं । गेलियाची कवणे गांवीं । शुद्धी न लगे ४ अगा गिंवसिता आघविया वाटीं । परतलें पाउलचि नाहीं किरीटी । सैंघ निमालियाचिया गोठी । तियें पुराणें जेथिंचीं ५ जेथींचिये अ-नित्यतेची थोरी । करितया ब्रह्मयाचे आयुष्यवेरी । कैसें नाहीं होणें अवधारीं । निपटूनियां ६ ऐसी लोकींची जिये नांदणूक । तेथ जन्मले आथि जे लोक । तयांचिये निश्चितीचें कौतुक । दिसत असे ७ पैं दृष्टादृष्टाचिये जोडी । लागीं भांडवल न सुटे कवडी । जेथ सर्वस्वें हानि तेथ कोडी । वेंचिती गा ८ जो बहुवे विषयविलासें गुंफे । तो ह्मणती उवाईं पाडिला सापें । जो अभिलाष-भारें दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती ९ जयाचें आयुष्य धाकुटें होय । बळ

असतां ढाल कां न पुढें करावी? रोगानें ग्रस्त असतां औषध घेण्याविषयीं कसें उदासीन असावें? ९१ हे अर्जुना, चोहोंकडून वणवा लागल्यावर तेथून बाहेर कसें पडूं नये? याचप्रमाणें, उपद्रवासहित असलेला जो मृत्युलोक, त्यांत जन्मल्यावर माझें भजन कां न करावें? ९२ अरे, मला न भजावें असें मनुष्यांच्या अंगीं कोणतें सामर्थ्य आहे? त्यांच्या घरीं अशी कोणती भोग्य वस्तूंची समृद्धि आहे कीं, त्यांनीं निष्काळजी रहावें? ९३ किंवा मला न भजतां विद्या, तारुण्य यांपासून सुखप्राप्ति होईल असा त्यांना कोणता भरंवसा आहे? ९४ तर, बाबारे, जितक्या ह्मणून भोग्य वस्तु आहेत, तितक्या एका देहाच्या सुखाकरितां आहेत; आणि तो देह तर ह्या मृत्युलोकीं काळाच्या तोंडांत पडलेला आहे! ९५ अरे! या मृत्युलोकच्या शेवटच्या मनुष्यरूपी बाजारांत दुःखरूपी माल भरलेला असून मरणरूपी माप चाललें आहे. त्या ठिकाणीं मनुष्यरूपानें येणें झालें आहे. ९६ तर, हे पांडुसुता, अशा दुःखरूपी बाजारांत जीवाला सुख होईल अशी कोणती वस्तु खरेदी करतां येईल? हें पहा—विस्तव विझून गेल्यावर राहिलेली राख फुंकीत बसलें तर त्यापासून दिवा लागेल का? ९७ अरे, विषाचे कांदे वांटून ते पिळावयाचे, व त्यांचा रस काढल्यावर त्याला अमृत असें म्हणावयाचें, व तें पिऊन ज्याप्रमाणें अमर होण्याची इच्छा करावयाची, ९८ त्याप्रमाणें या विषयापासून होणारें जें सुख, तें केवळ महत्दुःख आहे. परंतु जे अज्ञानी आहेत त्यांना त्याचें सेवन केल्याशिवाय रहावत नाहीं. ९९ किंवा पायाला झालेल्या जखमेवर आपलें डोकें तोडून बांधणें जितकें चांगलें, तितक्याच या मृत्युलोकांतील गोष्टी चांगल्या आहेत. ५०० म्हणून, या मृत्युलोकीं सुखाच्या गोष्टी कोणाचे कान ऐकत असतील ते ऐकोत! विस्तवाच्या अंथरुणावर निजलें असतां सुखाची झोंप कशी लागणार? १ अरे ज्या मृत्युलोकचा चंद्र क्षयरोगी आहे, जेथें उदयच मुळीं अस्ताकरितां होतो, व जेथें दुःख हें सुखाचें पांघरूण घेऊन जगाला छळतें; २ जेथें कल्याणाचा अंकूर फुटतो न फुटतो तोंच त्यावर अकल्याणाचें आच्छादन पडतें, व मृत्यु हा उदरांतील गर्भाला देखील शोधीत येतो; ३ जी चिंतन करण्यायोग्य नाहीं तिचें चिंतन करतो न करतो तोंच त्याला यमदूत घेऊन जातात; व कोणत्या गांवीं घेऊन जातात याचा पत्ता लागत नाहीं; ४ अरे, सर्व वाटा शोधिल्या असतांही जेथें माघारी येण्याची गोष्टच नाहीं व ज्या ठिकाणीं मृत्यु पावलेल्या लोकांच्या गोष्टी हींच पुराणें, ५ तेथील अशाश्वततेचा लौकिक सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यापर्यंत जरी वाखाणिला तरी संपणार नाहीं! ६ अशी ज्या मृत्युलोकाची स्थिति, तेथें जन्म घेणाऱ्या लोकांचा स्वस्थपणा पाहून मोठें नवल वाटतें. ७ हें पहा—प्रत्यक्ष अथवा परलोकीं होणाऱ्या लाभाच्या प्राप्तीकरितां जे एक कवडीही खर्च करीत नाहींत, ते, सर्व प्रकारें हानि होणाऱ्या ठिकाणीं कोट्यावधि द्रव्य खर्च करतात! ८ जो प्रस्तुत कालीं पुष्कळ विषयसुखांत गुंततो, त्याला सुखी असें मानतात, व जो लोभग्रस्त आहे त्याला ज्ञानी असें म्हणतात. ९ ज्याचें आयुष्य थोडें राहिलें आहे, व ज्याची शक्ति व बुद्धि कमी झाली

प्रज्ञा जिरौनि जाय । तयाचे नमस्कारिती पाय । वडिल म्हणुनी ५१० जंव जंव बाळ बळिया वाढे । तंव तंव भोजें नाचती कोडें । आयुष्य निमालें आंतुलियेकडे । ते ग्लानीचि नाहीं ११ जन्मलिया दिवसदिवसें । हों लागे काळाचेंचि ऐसें । कीं वाढती करिती उल्हासें । उभविती गुढिया १२ अगा मर हा बोलु न साहती । आणि मेलिया तरी रडती । परि असतें जात न गणिती । गाहिंसपणें १३ दर्दुर सापें गिळिजतु आहे उभा । कीं तो मासिया वेंटाळी जिभा । तैसे प्राणिये कवणा लाभा । वाढविती तृष्णा १४ अहा कटकटा हें वोखटें । इये मृत्युलोकींचें उफराटें । एथ अर्जुना जरी अवचटें । जन्मलासी तूं १५ तरि झडझडोनि वाहिला निघ । इये भक्तीचिये वाटे लाग । जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें १६

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः९

तूं मन हें मिचि करीं । माझिया भजनीं प्रेम धरीं । सर्वत्र नमस्कारीं । मज एकातें १७ माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्पु जाळणें निःशेष । मद्याजी चोख । याचि नांव १८ ऐसा मियां आथिला होसी । तेथ माझियाचि स्वरूपा पावसी । हें अंतःकरणींचें तुजपासीं । बोलिजत असें १९ अगा आघविया चोरिया आपुलें । जें सर्वस्व आह्मीं असे ठेविलें । तें पावोनि सुख संचलें । होऊनि ठासी ५२० ऐसें सांवळेनि परब्रह्में । भक्तकामकल्पद्रुमें । बोलिलें आत्मारामें । संजयो ह्मणे २१ अहो ऐकिजत असे कीं अवधारा । तंव इया बोला निवांत म्हातारा । जैसा म्हैसा नुठी कां पुरा । तैसा उगाचि असे २२ तेथ संजयें माथा तुकिला । अहा अमृताचा पाऊस वर्षेला । कीं हा एथ असतुचि गेला । सेजिया गांवा २३ तऱ्ही दातारु हा आमुचा । ह्मणोनि हें बोलतां मैळेल वाचा । काय कीजेल ययाचा । स्वभावोचि ऐसा २४ परि बाप भाग्य माझें । जे वृत्तांतु सांगावयाचेनि व्याजें । कैसा रक्षिलों मुनिराजें । श्रीव्यासदेवें २५ येतुलें हें वाड सायासें । जंव बोलत असे दृढमानसें । तंव न धरवेचि आपुलिया ऐसें । सात्त्विकें केलें २६ चित्त चाकाटलें आटु घेत । वाचा पांगुळली जेथिंची तेथ । आपादकंचुकित । रोमांच आले २७ अर्धोन्मीलित

आहे, त्याला 'वडील, श्रेष्ठ आजोबा' म्हणून पायां पडतात. ५१० लहान मूल जों जों मोठें होतें, तों तों संतोष मानून कौतुकानें नाचतात; परंतु त्याचें आयुष्य उलट कमी झाल्याबद्दल त्यांना दु:ख होत नाहीं. ११ जन्मापासून दिवसानुदिवस काळाच्याच स्वाधीन होत असतो; परंतु आनंदानें वाढदिवस करून गुढ्या उभारतात. १२ अरे, 'मर' हा शब्द देखील सहन होत नाहीं, आणि मेल्यावर तर रडतातच ! परंतु असलेलें आयुष्य संपत चाललें आहे याची मूर्खपणानें खिजगणतीही करीत नाहींत. १३ काय चमत्कार सांगावा; बेडकाला साप गिळीत असतां सुद्धां मरणाची कल्पना मनांत न आणतां तो पुन: जिभेनें माशा धरून गिळीत असतो; त्याप्रमाणें हे प्राणी कोणच्या लाभाकरितां आपली इच्छा वाढवीत असतात कोण जाणे ! १४ अरे अरे, अंगावर कांटा येतो ! ! ज्या मृत्युलोकचा व्यवहार अगदीं उलटा असून वाईट आहे म्हणून किती सांगावें ! अर्जुना, अशा मृत्युलोकांत तूं आकल्पित जन्म पावला आहेस, किती ही वाईट गोष्ट ! या मृत्युलोकीं सर्वच गोष्टी उलट्या घडतात ! तर, अर्जुना, तूं जरी एथें यदृच्छेनें जन्मला आहेस,१५ तर झडकर अंग झाडून वेगळा हो; आणि ज्या योगानें माझ्या अविनाशी पदाला प्राप्त होशील, त्या भक्तिमार्गाला लवकर लाग. १६.

अन्वय–(पार्थ), त्वं मन्मना: मद्भक्त: मद्याजी च भव; मां नमस्कुरु. एवं आत्मानं युक्त्वा मत्परायण: (सन्) मां एव एष्यसि. ॥ ३४ ॥

अर्थ–हे अर्जुना, तूं माझे ठिकाणीं आपलें मन ठेव; माझा भक्त हो; माझें यजन कर; आणि मलाच नमस्कार कर. याप्रमाणें माझे ठिकाणीं चित्त स्थिर करून मत्परायण झालास म्हणजे मज परमेश्वरासच येऊन मिळशील. ३४

तूं आपलें मन मद्रूपीं करून माझें भजन करण्याविषयीं प्रेम धर,आणि सर्व ठिकाणीं मींच आहें असें समजून नमस्कार कर. १७ हें पहा, मनांतील सर्व संकल्प नाहींतसे करून जो माझ्याकडेस लक्ष ठेवितो, तोच माझें यजन करणारा असें नांव पावतो. १८ असा माझ्या योगानें संपन्न होशील, त्याच वेळेस माझ्या स्वरूपाला पावशील.ही माझ्या अंत:करणांतील गुह्य गोष्ट तुला मीं सांगितली आहे. १९ अरे, सर्वांना चोरून ठेविलेली अशी आमची गुप्त गोष्ट ती प्राप्त करून घेऊन सुखरूप होऊन राहशील. ५२० संजय म्हणतो:—शामवर्ण परमात्मा व भक्तांची इच्छा पूर्ण करणारे कल्पवृक्ष श्रीकृष्ण, ते याप्रमाणें बोलले. २१ अहो श्रोते हो, ऐका: रेडा ज्याप्रमाणें महापुराला न जुमानतां पाण्यांतच बसतो, त्याप्रमाणें हा कृष्णार्जुन संवाद ऐकूनही वृद्ध धृतराष्ट्र स्वस्थ बसला ! २२ त्या वेळीं संजय मान डोलवून म्हणाला आ: हा हा ! ! आज अमृताचा वर्षाव झाला, परंतु हा येथें असून शेजारच्या गांवास गेल्यासारखें झालें. २३ तथापि हा आमचा धनी असल्यामुळें अशा रीतीनें बोललों असतां आमची वाणी दूषित होईल; पण काय करावें, याचा स्वभावच असा आहे.२४ परंतु मुनिश्रेष्ठ व्यास ऋषींनीं श्रीकृष्णार्जुनांचा संवाद धृतराष्ट्रास सांगण्यास माझी योजना केल्यामुळें माझें भाग्य धन्य होय ! २५ इतका मनाचा निश्चय करून मोठ्या सायासांनीं बोलत असतां संजयास असा अष्टसात्विकभाव उत्पन्न झाला कीं, तो त्यास अवरेना. २६ त्या कृष्णार्जुनसंवादामध्यें चित्त गढून गेल्यामुळें स्थिर होऊन वाणी जागच्या जागींच स्तब्ध राहिली, आणि नखशिखांत रोमांच उभे राहिले. २७ डोळे अर्धवट उघडे राहून, त्यांतून

डोळे । वर्षताति आनंदजळें । आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरि कांपे२८ पैं आघवाचि रोममूळीं । आली स्वेदकणिका निर्मळीं । लेइला मोतियांची कडियाळीं । आवडे तैसा २९ ऐसा महासुखाचेनि अतिरसें । जेथ आटणी हो पाहे जीवदशे । तेथ निरोपिलें व्यासें । तें नेदीच हो ५३० आणिक श्रीकृष्णाचें बोलणें । घो करी आलें श्रवणें । कीं देहस्मृतीचा तेणें । वापसा केला ३१ तेव्हां नेत्रींचें जळ विसर्जी । सर्वांगींचा स्वेदु परिमार्जी । तेवींचि अवधारा ह्मणे होजी धृतराष्ट्रातें ३२ आतां श्रीकृष्णवाक्यबीजा निवाडु । आणि संजय सात्त्विकाचा बिवडु । ह्मणोनि श्रोतयां होईल सुरवाडु । प्रमेय पिकाचा ३३ अहो अळुमाळ अवधान देयावें । येतुलेनि आनंदाचे राशीवरी बैसावें । बाप श्रवणेंद्रिया दैवें । घातली माळ ३४ ह्मणोनि विभूतींचा ठावो । अर्जुना दावील सिद्धांचा रावो । तो ऐका म्हणे ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ५३५

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्लोक ३४, ओंव्या ५३५.

आनंदाश्रु वाहूं लागले; व अंतर्यामीं सुखाच्या लाटा आल्यामुळें बाहेरून अंगास कंप सुटला. २८ सर्व रोमरंध्रांतून निर्मळ घामाचे बारीक कण उद्भवल्यामुळें, मोत्यांची जाळीच घातली आहे कीं काय असें वाटलें. २९ या महासुखाच्या प्रेमानें जीवदशा नाहींशी झाल्यामुळें, व्यासांनीं सोपविलेलें काम करिनासा झाला. ५३० इतक्यांत श्रीकृष्णार्जुनांचा संवाद घो घो करीत येऊन कानीं पडतांच त्या बोलण्यानें संजयाचे देहस्थितीचा वाफसा केला. [तो भानावर येऊन आपलेकडे सोंपविलेलें काम करण्यास तयार झाला.] ३१ मग लागलीच डोळ्यांचें पाणी व सर्वांगाचा घाम पुसून धृतराष्ट्राला म्हणाला, 'महाराज, ऐका:' ३२ आतां श्रीकृष्णवाक्यरूप उत्तम बीजास संजयाच्या सात्त्विकतेचा बिवड [पहिलें पीक काढल्यानंतर दुसऱ्या पिकास तयार होणाऱ्या जमिनीस बिवड म्हणतात.] म्हणजे, पूर्वार्धाच्या ज्ञानाचें पीक संजयाचे अंतःकरणांत आलेंच आहे, आतां उत्तरार्धांतील ज्ञानाचें पीक होण्यास संजयाचे अंतःकरणाची तयारी आहे, व त्यामुळें श्रोत्यांनाही सिद्धांतरूप पिकाचा सुकाळ होईल. ३३ अहो, किंचित् अवधान द्याल, तर आनंदरूप राशीवर बसाल; कारण, श्रवणेंद्रियांस दैवानें माळ घातली आहे. ३४ म्हणून, ईश्वरविभूतींचीं जीं स्थळें आहेत, तीं सर्व, सिद्धांचे राजे भगवान् श्रीकृष्ण, हे अर्जुनास दाखवितील. निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः—ती कथा ऐका. ५३५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दहावा.

नमो विशदबोधविद्ददा । विद्यारविंदप्रबोधा । पराप्रमेयप्रमदा । विलासिया
१ नमो संसारतमसूर्या । अपरिमितपरमवीर्या । तरुणतरतुर्या । लालनलीला २
नमो जगदखिलपालना । मंगळमणिनिधाना । सज्जनवनचंदना । आराध्यलिंगा
३ नमो चतुरचित्तचकोरचंद्रा । आत्मानुभवनरेंद्रा । श्रुतिसारसमुद्रा । मन्म-
थमन्मथा ४ नमो सुभावभजनभाजना । भवेभकुंभभंजना । विश्वोद्भवभुवना ।
श्रीगुरुराया ५ तुमचा अनुग्रहो गणेशु । जैं दे आपुला सौरसु । तैं सारस्वतीं
प्रवेशु । बाळकाही आथी ६ जी दैविकीं उदार वाचा । जैं उद्देशु दे नाभि-
काराचा । तैं नवरससुधाब्धीचा । थावो लाभे ७ जी आपुलिया स्नेहाची वा-
गेश्वरी । जरी मुकेयातें अंगिकारी । तो वाचस्पतीशीं करी । प्रबंधुहोडा ८ हें
असो दिठी जयावरी झळके । कीं हा पद्मकरु माथां पारुखे । तो जीवाचि परि
तुके । महेशेंशीं ९ एवढें जिये महेमेचें करणें । ते वाचाबळें वानूं मी कवणें ।
का सूर्याचिया आंगा उटणें । लागत असे १० केउता कल्पतरूवरी फुलौरा ।
कायसेनि पाहुणेरु क्षीरसागरा । कवणें वासीं कापुरा । सुवासु देवों ११ चंद-
नातें कायसेनि चर्चावें । अमृतातें केउतें रांधावें । गगनावरी उभवावें । घंडे
केविं १२ तैसें श्रीगुरूचें महिमान । आकळितें कें असे साधन । हें जाणोनि
मियां नमन । निवांत केलें १३ जरी प्रज्ञेचेनि आथिलेपणें । श्रीगुरुसामर्थ्या-
रूप करूं म्हणे । तरि तें मोतियां भिंग देणें । तैसें होईल १४ कां साडेपं-
धरया रजतवणी । तैशीं स्तुतीचीं बोलणीं । उगियाचि माथा ठेविजे चरणीं ।
हेंचि भलें १५ मग ह्मणितलें जी स्वामी । भलेनि ममत्वें देखिलें तुम्ही । ह्म-
णोनि कृष्णार्जुनसंगमीं । प्रयागवटु जाहलों १६ मागां दूध दे ह्मणतलिया-
साठीं । आघविया क्षीराब्धीची करूनि वाटी । उपमन्यूपुढें धूर्जटी । ठेविली
जैसी १७ ना तरी वैकुंठपीठनायकें । रुसला ध्रुव कवतिकें । बुझाविला दे-

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दहावा.

[हे गुरो,] निर्मल अशा ब्रह्मज्ञानाचा बोध करण्यांत चतुर, विद्यारूप कमलाला विकसित करणारा, आणि परारूप ज्ञानवार्णाचा जो प्रमेय ह्मणजे अर्थ हीच कोणी एक प्रमदा म्हणजे तरुण स्त्री हिशीं विलास करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो! १ संसाररूप अंधकाराचा अज्ञानाचा नाश करण्यांत सूर्याप्रमाणें अतिसामर्थ्यवान व तारुण्यभरांत असणाऱ्या तूर्यावस्थेशीं विलास करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो! २ सर्व जगाचें पालन करणारा, कल्याणरूप रत्नांचा ठेवा, सज्जनरूप वनांत चंदनासारखा श्रेष्ठ, आणि ज्याचें स्वरूप आराधन करण्यास योग्य, असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो! ३ भक्तांच्या चित्तरूप चकोर पक्ष्यास चंद्रासारखा, ब्रह्मानंदरूप अनुभवाचा राजा, श्रुतींच्या ज्ञानाचा समुद्र, आणि मदनाचा नाश करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो! ४ भावयुक्त ज्ञान्यांच्या भजनास पात्र, संसाररूप हत्तीचे गंडस्थळ फोडणारा व जगाच्या उत्पत्तीचें स्थान अशा तुजप्रत नमस्कार असो! ५ गुरो, तुमच्या कृपारूप गणेशाचा जेव्हां प्रसाद होतो, तेव्हां लहान मुलालाही शास्त्रांच्या गुह्य सिद्धांतांचें ज्ञान होतें. ६ गुरूच्या उदार वाचेनें जेव्हां अभयवचन मिळतें, तेव्हां नऊ रस हीं नऊ खंडें ह्यांचा थांग लागतो. ७ जेव्हां आपली प्रेमरूप सरस्वती मुक्याचाही अंगीकार करते, तेव्हां ग्रंथ करण्यांत तो बृहस्पतीशीं सुद्धां प्रतिज्ञा करूं शकतो. ८ फार तर काय; परंतु ज्यावर आपली कृपादृष्टि होते, किंवा ज्याच्या मस्तकावर आपला वरदहस्त पडतो, तो जीव असूनही ईश्वराची साम्यता पावतो. ९ असा ज्या गुरुकृपेचा महिमा आहे, तिचें वर्णन मी कोणत्या वाचेच्या बळानें करूं शकेन? कारण, सूर्याच्या अंगाला वासून स्वच्छ करणें संभवनीय आहे का? १० कल्पतरूला फुलें येण्याची इच्छा करणें व्यर्थ आहे; [कारण तो सर्वदा फलद्रूपच आहे,] क्षीरसागराला कशाची मेजवानी करावी? कापुराला दुसऱ्या कशाचा सुवास देतां येईल? ११ चंदनाला कशाची उटी लावावी? अमृताला कसें शिजवावें? गगनापेक्षां [कांहीं] उंच करावें हें कसें घडून येणार? १२ त्याचप्रमाणें, श्रीगुरूंचा महिमा जाणण्याचें साधन कोठें आहे? हें समजूनच मी गुरूंना मुकाट्यानें स्वस्थ राहून नमस्कार केला! १३ जर बुद्धीच्या जोरावर श्रीगुरूंच्या सामर्थ्याचें वर्णन करूं म्हटलें तर तें मोत्याला पाणी चढविल्यासारखें होईल १४ किंवा उत्तम सोन्यावर रुप्याचा मुलामा ज्याप्रमाणें व्यर्थ आहे, त्याचप्रमाणें श्रीगुरूंची स्तुति करूं लागलें असतां व्यर्थ होईल; म्हणून गुरुचरणीं लीन होऊन त्यांच्या पदीं मस्तक ठेवणें हेंच बरें होईल. १५ मग ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणाले:-" हे स्वामी तुम्ही माझ्यावर ममतेनें कृपादृष्टि केल्यामुळें कृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमांत मी प्रयाग येथील वटवृक्षाप्रमाणें झालों! आपण कृपादृष्टीनें काय करणार नाहीं! १६ पूर्वी, 'मला दूध हवें' असें उपमन्यूनें म्हटल्यावरून शंकरांनीं ज्याप्रमाणें सर्व क्षीरसमुद्राची वाटी करून त्यापुढें ठेवली; १७ किंवा ध्रुव रुसला असतां त्याला अढळ पदाचा खाऊ देऊन श्रीविष्णूंनीं त्याची समजूत

ांनि भातुकें । ध्रुवपदाचें १८ तैसी जे ब्रह्मविद्यारावो। सकळ शास्त्रांचा विसं-
ता ठावो । ते भगवद्गीता वोविये गावों। ऐसें केलें १९ जे बोलणियाचे रानीं
ुडतां । नायकिजे फळलिया अक्षराची वार्ता । परि ते वाचाचि केली कल्प-
ता । विवेकाची २० होती देहबुद्धी एकसरी । ते आनंदभांडारा केली वो-
ी । मन गीतार्थसागरीं । जळशयन जालें २१ ऐसें एकेक देवाचें करणें । तें
पार बोलों केविं मी जाणें । तऱ्ही अनुवादलों धीटपणें । तें उपसाहिजो जी
२ आतां आपुलेनि कृपाप्रसादें । मियां भगवद्गीता वोंवीप्रबंधें । पूर्वखंड वि-
दें । वाखाणिलें २३ प्रथमीं अर्जुनाचा विषादु । दुजीं बोलिला योगु विशदु।
े सांख्यबुद्धीसि भेदु । दाऊनियां २४ तिजीं केवळ कर्म प्रतिष्ठिलें । तेंचि
ुर्थीं ज्ञानेंशीं प्रगटिलें । पंचमीं गव्हरिलें । योगतत्त्व २५ तेंचि षष्ठामाजि
ाट । आसनालागोनि स्पष्ट । जीवात्मभाव एकवट । होती जेणें २६ तैसी
योगस्थिति । आणि योगभ्रष्टां जे गती । ते आघवीचि उपपत्ती । सांगि-
ी षष्ठीं २७ तयावरी सप्तमीं । प्रकृतिपरिहार उपक्रमीं । करूनि भजती जे
षोत्तमीं । ते बोलिले चाऱ्ही २८ पाठीं सप्तप्रश्नविधि । बोलोनि प्रयाणसम-
सिद्धी । एवं सकळ वाक्यवधि। अष्टमाध्यायीं २९ मग शब्दब्रह्मीं असंख्याकें।
ुला कांहीं अभिप्राय पिके । तेतुला महाभारतें एकें । लक्षें जोडे ३० तिये
घवांचि जें महाभारतीं । तें लाभे कृष्णार्जुनवाचोक्तीं । आणि जो अभिप्रावो
ेंशती । तो एकलाचि नवमीं ३१ ह्मणोनि नवमींचिया अभिप्राया । सहसा
ा ठावावया । बिहाला मग मी वायां । गर्व कां करूं ३२ अहो गूळासा-
मालयाचे । हे बांधे तरी एकाचि रसाचे । परि स्वाद गोडियेचे । आन
न जैसे ३३ एक जाणोनियां बोलती । एक ठायें ठाय जाणविती । एक
गों जातां हारपती । जाणते गुणेंशीं ३४ हे ऐसे अध्याय गीतेचे। परि अ-
ाच्यपण नवमाचें । तो अनुवादलों हें तुमचें। सामर्थ्य प्रभू ३५ अहो ए-
चे शाटी तपिन्नली। एकीं सृष्टीवरी सृष्टी केली। एकीं पाषाणीं वाऊनि उतरलीं
द्रीं कटकें ३६ एकीं आकाशीं सूर्यातें धरिलें । एकीं चुळींचि सागरातें भ-
। तैसें मज मुकयाकरवीं बोलविलें । अनिर्वाच्य तुम्हीं ३७ परि हें असो
ऐसें । राम रावण झुंजिन्नले कैसे । राम रावण जैसे । मीनले समरीं ३८
नवमीं कृष्णाचें बोलणें । तें नवमींचियाचि ऐसें मी म्हणे । या निवाडा

केली, १८ त्याप्रमाणें, ब्रह्मविद्येमध्यें श्रेष्ठ व सकलशास्त्रांचें विश्रांतिस्थान अशी जी अध्यात्मविद्यारूप भगवद्गीता, ती मी ओंवीरूपानें वर्णन करावी अशी मला शक्ति दिली ! १९ज्या भाषणांच्या रानांत हिंडत असतां फलद्रूप ह्मणजे फलप्राप्ति करून देणारें असें एकही अक्षर ऐकूं येत नाहीं, अशा फलद्रूप विचारयुक्त माझ्या वाणीचा कल्पवृक्षच आपण केला. २० ज्या माझ्या बुद्धीची गति देहापलीकडे गेली नव्हती, ती बुद्धि हल्लीं ब्रह्मानंदरूपी भांडाराची खोलीच बनविली आहे; आणि माझ्या मनाला गीतार्थरूपी क्षीरसागरांत जलमंदिर बांधून दिलें आहे. २१ याप्रमाणें श्रीगुरूंची एकेक करणी अगाध असल्यामुळें, मला त्यांच्या अपार सामर्थ्याचें कसें वर्णन करितां येईल! तेव्हां, महाराज, जें कांहीं मी धिटाईनें बोललों आहें, त्याची मला क्षमा असावी. २२ आतांपर्यंत आपल्या कृपाप्रसादानें मीं भगवद्गीतेच्या पूर्वखंडाचें ओंवीबद्ध वर्णन आनंदानें केलें, २३ पहिल्या अध्यायांत, आप्तस्वकीयांबरोबर युद्ध करणें अयोग्य आहे, असें वाटल्यामुळें अर्जुनास खेद उत्पन्न झाला; दुसऱ्यांत योग स्पष्ट सांगितला आहे, परंतु त्यांत ज्ञानयोग व कर्मयोग असे भेद दाखविले आहेत; २४ तिसऱ्यांत केवळ कर्मच प्रतिपादन केलें आहे; तेंच कर्म चौथ्यांत ज्ञानासह प्रकट केलें आहे; व पांचव्यांत योगतत्त्व सूचित केलें आहे २५ तेंच योगतत्त्व सहाव्या अध्यायांत आसनविधीपासून जीवाचें ऐक्य होईपर्यंत स्पष्ट सांगितलें आहे. २६ त्याचप्रमाणें, अष्टांगयोगस्थिति व योगभ्रष्टांस मिळणारी गति यांविषयीं सर्व सिद्धांत सहाव्यांत सांगितले आहेत. २७ नंतर, सातव्यांत आरंभीं प्रकृतीचा उपक्रम व परिहार सांगून, नंतर ईश्वराचें भजन करणाऱ्या चार प्रकारच्या भक्तांचें म्हणजे आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी यांचें वर्णन केलें आहे. २८ पुढें प्रश्नसप्तकाचें स्पष्टीकरण करून, मरणकालीं कालानुरोधानें कोणची स्थिति प्राप्त होते, हें सर्व आठव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत सांगितलें. २९ मग अगाध वेदांत जेवढा म्हणून अभिप्राय आहे, तेवढा एक लक्ष महाभारत ग्रंथांत आणिला आहे; ३० व महाभारतांत सांगितलेला सर्व अभिप्राय कृष्णार्जुनांच्या संवादरूपी गीतेच्या सातशें श्लोकांत आहे; तोच एकत्र्या नवव्या अध्यायांत आणिलेला आहे. ३१ म्हणून नवव्या अध्यायाचा अभिप्राय स्पष्ट समजण्यास जेथें अर्जुनाचीही शक्ति झाली नाहीं, तो स्पष्ट करून सांगण्यावद्दल मी व्यर्थ गर्व कशाला वाहूं? ३२ अहो, गूळ आणि साखर यांच्या ढेपा जरी एका रसाच्या तयार केलेल्या असतात, तरी त्यांच्या गोडीची चव निरनिराळी असते. ३३ [त्याचप्रमाणें गीतेच्या सर्व अध्यायांत जरी ब्रह्मतत्त्वाचें वर्णन केलें आहे, तरी] कांहीं अध्याय ब्रह्म जाणून त्याचें प्रतिपादन करतात; कांहीं ब्रह्माचें ठिकाण दर्शवितात; व कांहीं ब्रह्म जाणण्यास गेले असतां आपल्या जाणत्या गुणासह ब्रह्मरूपच होतात. ३४ याप्रमाणें गीतेचे अध्याय आहेत; परंतु नववा अध्याय असा आहे कीं, त्याचें वर्णन करतां येत नाहीं. प्रभो, तो मीं वर्णन केला, हें तुमचेंच सामर्थ्य होय. ३५ अहो, एका ऋषीच्या (वसिष्ठाच्या) छाटीनें सूर्यासारखा प्रकाश पाडला; एकानें (विश्वामित्रानें) प्रतिसृष्टि निर्माण केली; एकानीं (रामचंद्रांनीं) समुद्रावर दगडाचा सेतु बांधून सर्व सैन्य पार उतरविलें; ३६ एकानें (मारुतीनें) जन्मतांच आकाशांत उड्डाण करून सूर्याला फळ म्हणून हातांत धरलें, आणि एकानीं (अगस्ती ऋषींनीं) एकाच आचमनानें समुद्र प्राशन केला; त्याचप्रमाणें, मज मुक्याकडून वाणीला अगम्य असें ब्रह्म तुम्हीं बोलविलें. ३७ परंतु तें तितकेंच राहूं द्या; कारण, रामरावणांचें युद्ध रामरावणांच्या युद्धाप्रमाणेंच झालें म्हणून (म्हणावयाचें, त्याप्रमाणेंच तें अनुपमेय होय) ३८ त्याचप्रमाणें, श्रीकृष्णाचें नवव्या अध्यायांतील बोलणें हें नवव्या अध्यायासारखेंच आहे, असें मी म्हणतों. ज्या तत्त्वज्ञान्यांना गीतेचें खरें रहस्य

तत्त्वज्ञु जाणे । जया गीतार्थु हातीं ३९ एवं नवही अध्याय पहिले । मियां मतीसारिखे व्याखाणिले । आतां उत्तरखंड उवाइलें । ग्रंथाचें ऐका ४० जेथ विभूती प्रतिविभूती । प्रस्तुत अर्जुना सांगिजेती । ते विद्ग्दा रसवृत्ती । ह्मणिपैल कथा ४१ देशियेचेनि नागरपणें । शांतु शृंगारातें जिणे । तरि ओंविया होती लेणें । साहित्यासी ४२ मूळग्रंथींचिया संस्कृता । वरि मऱ्हाटी नीट पढतां । अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमी हें न चोजवे ४३ जैसें अंगाचेनि सुंदरपणें । लेणिया आंगचि होय लेणें । तेथ अळंकारिलें कवण कवणें । हें निर्वचेना ४४ तैसी देशी आणि संस्कृत वाणी । एका भावार्थाच्या सुखासनीं । शोभती आयणी । चोखट आइका ४५ उठावलिया भावा रूप । करितां रसवृत्तीचें लागे वडप । चातुर्य म्हणे पडप । जोडलें आह्मां ४६ तैसें देशियेचें लावण्य । हिरोनि आणिलें तारुण्य । मग रचिलें अगण्य । गीतातत्त्व ४७ जो चराचर परमगुरु । चतुरचित्तचमत्कारु । तो ऐका यादवेश्वरु । बोलता जाहला ४८ ज्ञानदेव निवृत्तीचा म्हणे । ऐसें बोलिलें श्रीहरी तेणें । अर्जुना आघवियाची मातू अंतःकरणें । घडौता आहासि ४९

श्रीभगवानुवाचः—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

आम्हीं मागील जें निरूपण केलें । तें तुझें अवधानचि पाहिलें । तंव टांचें नव्हे भलें । पुरतें आहे ५० घटीं थोडेंसें उदक घालिजे । तेणें न गळे तरी वरिता भरिजे । ऐसा परिसौनि पाहिलासि तंव परिसविजे । ऐसेंचि होतसे ५१ अवचितयावरी सर्वस्व सांडिजे । मग चोख तरी तोचि भांडारी कीजे । तैसा किरीटी तूं आतां माझें । निजधाम कीं ५२ ऐसें अर्जुना येउतें सर्वेश्वरें । पाहोनि बोलिलें अत्यादरें । गिरी देखोनि सुभरे । मेघु जैसा ५३ तैसा कृपाळुवांचा रावो । म्हणे आइकें गा महाबाहो । सांगितलाची अभिप्रावो । सांगेन पुढती ५४ पैं प्रतिवर्षी क्षेत्र पेरिजे । पिकाची जंव जंव वाढी देखिजे । यालागीं नुबगिजे । वाहो करितां ५५ पुढतपुढती पुटें देतां । जोडे वानियेची अधिकता । ह्मणोनि सोनें पांडुसुता । शोधूंचि आवडे ५६ तैसें एथ पार्था । तुज आभार नाहीं सर्वथा । आह्मी आपुलियाचि स्वार्था । बोलों पुढती ५७ जैसें बाळका लेवविजे लेणें । त्याप्रमाणें बाळ काई जाणे । परि ते सुखाचे

समजलें आहे, तेच याचा निवाडा जाणतील. ३९ अशा प्रकारें पहिले नऊ अध्याय मीं यथामति वर्णन केले आहेत; आतां येथून उत्तरखंडास आरंभ झाला आहे, तें ऐका. ४० त्या उत्तरखंडांत आरंभींच्या अध्यायांत श्रीकृष्ण हे अर्जुनास आपल्या मुख्य व गौण विभूति सांगतील, ती उत्तम रसभरित कथा तुम्हांला मी सांगतों. ४१ देशी भाषेच्या सुंदरपणानें शांतरसही शृंगाररसाला जिंकील; त्या योगानें मराठी ओंव्याच अलंकार शास्त्राला भूषणासारख्या शोभतील. ४२ मूळ संस्कृत ग्रंथ व त्यावरील मराठी टीका वाचून जर खरा अर्थ मनांत उतरेल, तर त्यांतील मूळ ग्रंथ कोणता हें समजणार नाहीं. ४३ ज्याप्रमाणें शरीराच्या सौंदर्यानें शरीरच दागिन्यांना शोभवितें, त्या ठिकाणीं कोणी कोणाला शोभा आणली आहे, याचा निवाडा करतां येत नाहीं; ४४ त्याप्रमाणें देशी आणि संस्कृत भाषा एकाच ग्रंथाचा(गीतेचा) भावार्थ वर्णन करून एका जागीं कशा शोभतात, तें शुद्ध निर्मळ बुद्धीनें ऐका. ४५ कोणताही अभिप्राय प्रकट करतांना शृंगारादि रसांची वृष्टि होते, तेव्हां चातुर्याला शोभा येते; ४६ त्याचप्रमाणें, देशी भाषेचें सौंदर्य व तारुण्य लुटून त्या योगानें अगणित अशा गीतातत्त्वाची रचना केली. ४७ जो स्थावरजंगमाचा परम गुरु, व चतुर जनांच्या चित्तांस आनंद देणारा, तो यादवेश्वर श्रीकृष्ण काय बोलला तें ऐका. ४८ " अर्जुना, सर्व प्रकारानें श्रवण करण्याविषयीं तुझें अंतःकरण योग्य आहे" असें भगवान बोलल्याचें ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात. ४९

अन्वय—महाबाहो, मे परमं वचः भूयः एव शृणु; यत् अहं प्रीयमाणाय ते हितकाम्यया वक्ष्यामि. ॥ १ ॥

अर्थ—भगवान म्हणाले:—हे महाबाहो, पुनरपि माझें परम वचन ऐक. तूं माझ्या भाषणानें संतुष्ट होतोस, म्हणून तुझें हित व्हावें या इच्छेनें हें मी तुला सांगतों. १

" आम्ही मागें [नऊ अध्यायांत] जें कांहीं सांगितलें, त्यांत, आमच्या बोलण्याकडे तुझें लक्ष कितपत होतें हें पाहिलें, तों तें अपुरें नाहीं—पूर्ण आहे,—अशी आमची खातरी झाली. ५० ज्याप्रमाणें मडक्यांत थोडें पाणी घालून तें गळत नाहीं अशी खातरी झाल्यावर तें पूर्ण भरतात, त्याप्रमाणें तुला आम्ही थोडें ऐकविलें, तों तें तुझ्या लक्षांत आहे अशी आमची खातरी झाल्यावरून तुला जास्तच ऐकवावें, असें आम्हांस वाटूं लागलें. ५१ ज्याप्रमाणें एकादा नवीन चाकर ठेवल्यावर त्याची कसोटी पाहण्याकरितां त्याच्या जाण्यायेण्याच्या वाटेंत वाटेल तें टाकतात, व तें त्यानें आपल्याजवळ न ठेवतां मालकाच्या स्वाधीन केल्यावर त्याची जामदारखान्यावर नेमणूक करतात, त्याप्रमाणें, अर्जुना, तूं आमच्या कसोटीस उतरल्यामुळें, तूं माझ्या ज्ञानाच्या जामदारखान्याचा मालक झालास. ५२ असें भाषण, अर्जुनाला पाहून सर्वेश्वर श्रीकृष्ण अत्यादरानें बोलले; आणि ज्याप्रमाणें डोंगर पाहून मेघ भरून येतो, ५३ त्याप्रमाणें तो कृपासागर श्रीकृष्ण म्हणाला:—अर्जुना, पूर्वीं सांगितलेलाच अभिप्राय तुला पुनः सांगतों. ५४ हें पहा—दर वर्षास शेत पेरीत असतां जसजसें पीक ज्यास्ती येऊं लागतें, तसतसें त्याची पुनः लागवड करतांना कंटाळा येत नाहीं, ५५ अथवा, हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणें वरचेवर ताव दिल्यानें सोन्याचा कस वाढतो, म्हणून सोनार तें जास्तीच शुद्ध करतो, ५६ त्याप्रमाणें, पार्था, हा अभिप्राय सांगण्यांत आम्ही तुझ्यावर मुळींच उपकार करीत नसून, आपल्या स्वार्थाकरितां पुढील भाग तुला सांगत आहों, ५७ ज्याप्रमाणें बालकाला दागिने घातले असतां त्यांचें सुख त्यास असतें काय ? परंतु त्या सुखाचा उपभोग

सोहळे भोगणें । माउलिये दिठी ५८ तैसें तुझें हित आघवें । जंव जंव कां तुज फावे । तंव तंव आमुचें सुख दुणावे । ऐसें आहे ५९ आतां अर्जुना असो हे विकडी । मज उघड तुझी आवडी । ह्मणोनि तृप्तीची सवडी । बोलतां न पडे ६० आम्हां येतुलियाचि कारणें । तेंचि तें तुजशीं बोलणें । परि असो हें अंतःकरणें । अवधान देईं ६१ तरी ऐकें ऐकें गा सुवर्म । वाक्य माझें परम । जें अक्षरें लेऊनि परब्रह्म । तुज खेंवासि आलें ६२ परी किरीटी तूं मातें । नेणसी ना निरुतें । तरि तो गा जो मी एथें । तें विश्वचि हें ६३

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

एथ वेद मुके जाहाले । मन पवन पांगुळले । रातीविण मावळले । रविशशी जेथ ६४ अगा उदरींचा गर्भु जैसा । न देखे आपुलिये मातेची वयसा । मी आघवेया देवां तैसा । नेणवे कहीं ६५ आणि जळचरां उदधीचें मान । मशका नोलांडवेचि गगन । तेविं महर्षींचें ज्ञान । न देखेचि मातें ६६ मी कवण पां केतुला । कवणाचा कैं जाहला । या निरुती करितां बोला । कल्प गेले ६७ कां जे महर्षी आणि या देवां । येरां भूतजातां सर्वां । मी आदि ह्मणोनि पांडवा । अवघड जाणतां ६८ उतरलें उदक पर्वत वळघे । जरी झाड वाढत मुळीं लागे । तरी मियां झालेनि जगें । जाणिजे मातें ६९ कां गाभेवनें वटु गिंवसवे । जरी तरंगीं सागरू सांठवे । कां परमाणूमाजीं सामावे । भूगोलु हा ७० तरी मियां जालिया जीवां । महर्षी अथवा देवां । मातें जाणावया होआवा । अवकाशु गा ७१ ऐसाही जरी विपायें । सांडूनि पुढील पाये । सर्वेंद्रियांसि होये । पाठिमोरा जो ७२ प्रवर्तलाही वेगीं बहुडे । देह सांडूनि मागलीकडे । महाभूतांचिया चढे । माथयावरी ७३

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

तेथ राहोनि ठायठिकें । स्वप्रकाशें चोखें । अजत्व माझें देखे । आपुलिया डोळां ७४ मी आदीसि परु । सकळलोकमहेश्वरु । ऐसिया मातें जो नरु । यापरी जाणे ७५ तो पाषाणामाजि परिसु । जैसा रसाआंतु सिद्धरसु । तैसा मनुष्याआंत तो अंशु । माझाचि जाण ७६ तें चालतें ज्ञानाचें बिंब । तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ । येर माणुसपण तें भांब । लौकिक भागु ७७ अगा अवचिता कापुरा । माजीं सांपडला हिरा । वरि पडिलिया नीरा । न निघे

आईसच होतो, ५८ त्याचप्रमाणें, जों जों तुला तुझें हित प्राप्त होत जाईल, तों तों आमचेंच सुख दुप्पट वाढत आहे. ५९ अर्जुना, आतां हें अलंकारिक बोलणें राहूं दे. खरोखर माझें तुझ्यावर फार प्रेम आहे; म्हणून, मी तुझ्याशीं किती जरी बोललों तरी माझ्या तृप्तीचा शेवट होत नाहीं. ६० म्हणूनच आम्हांला तीच ती गोष्ट तुझ्याशीं बोलावी लागते, तर आमच्या बोलण्याकडे अंतःकरणपूर्वक लक्ष दे. ६१ हे मार्मिक अर्जुना, अत्युत्तम असें जें माझें वाक्य तें ऐक; तें वाक्य नसून अक्षररूपानें प्रत्यक्ष परब्रह्मच तुला आलिंगन देण्यास आलें आहे. ६२ परंतु हे किरीटी, तूं खरोखर मला जाणत नाहींस ना? तर जो मी तुला एथें दिसतों आहें, तोच हें सर्व विश्व आहे. ६३

अन्वय–सुरगण: महर्षयः (च) मे प्रभवं न विदुः अहं हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः आदिः (अस्मि). ॥ २ ॥

अर्थ–देवगणांना व महर्षींनाही माझी उत्पत्ति ठाऊक नाहीं; कां कीं, मी सर्वप्रकारें देव आणि महर्षि यांचें आदिकारण आहें. ॥ २ ॥

हें माझें स्वरूप जाणण्याविषयीं वेदांची वाणी कुंठित झाली; मन व प्राण यांची गति खुंटली; व माझ्यातेजापुढें रात्र झाल्याशिवायच सूर्य व चंद्र हे मावळले. ६४ अरे, ज्याप्रमाणें उदरांतील गर्भ आपल्या मातेचें वय जाणण्यास असमर्थ असतो, त्याप्रमाणें, माझ्यापासून उत्पन्न झालेले देव हे मला जाणण्यास समर्थ नाहींत; ६५ आणि जलचरांना ज्याप्रमाणें समुद्राचा अंत नसतो किंवा मशकाला आकाश ओलांडितां येत नाहीं, त्याप्रमाणें महर्षींचें ज्ञान मला ओळखूं शकत नाहीं. ६६ मी कोण, केवढा, कोणाचा, कोठें झालों, या गोष्टींचा निश्चय करतां करतां युगांचीं युगें लोटलीं. ६७ कारण, अर्जुना, हे सर्व महर्षि देव व इतर प्राणी या सर्वांचें मूळ मी असल्यामुळें, मला जाणणें त्यांना कठीण पडतें. ६८ जर पर्वतावरून खालीं आलेलें पाणी पुनः वर चढेल, अथवा झाड वाढत असतांना मुळाला लागेल, तर माझ्यापासून झालेलें जग मला जाणील. ६९ किंवा जर झाडांतील गाभा, झाड व वन यांना कवटाळील, अथवा लाटांत समुद्र सांठवेल, तसेंच परमाणूमध्यें जगाचा समावेश होईल, ७० तर माझ्यापासून झालेल्या जीवांस, महर्षींस किंवा देवांस मला जाणतां येईल. ७१ याप्रमाणें जरी मी जाणण्यास कठीण आहें, तरी सहज चुकून जो कोणी प्रवृत्तीची वाट सोडून इंद्रियांना पाठमोरा होतो (इंद्रियें जिंकतो) ७२ अशा रीतीनें मागें फिरल्यावर देह मागें सोडून (देहभाव सोडून) जो पंचमहाभूतांच्या पलीकडे जातो; ७३

अन्वय–यः मां अजं, अनादिं, लोकमहेश्वरं च वेत्ति, सः मर्त्येषु असंमूढः (भूत्वा) सर्वपापैः प्रमुच्यते. ॥ ३ ॥

अर्थ–जो मला उत्पन्न न होणारा, अनादि व सर्व लोकांचा अधिपति असें जाणतो, तो मनुष्यामध्यें ज्ञानी होऊन सर्व पापांपासून मुक्त होतो. ॥ ३ ॥

अशी मनाची स्थिति कायम झाल्यावर, निर्मळ आत्मप्रकाशानें त्याच्या डोळ्यांसमोर, उत्पत्तिरहित असें जें माझें स्वरूप, तें त्याला दिसतें. ७४ मी सर्वांच्या आरंभाच्याही पलीकडचा आणि सर्व लोकांत श्रेष्ठ आहें; अशा मला जो मनुष्य याप्रमाणें जाणील, ७५ तो दगडांत जसा परीस, किंवा रसांत जसें अमृत, तसा सर्व मनुष्यांत माझा अंश आहे असें समज. ७६ तो चालत्या बोलत्या ज्ञानाची केवळ मूर्ति व त्याचे अवयव म्हणजे सुखाचे अंकूर; एऱ्हवीं लौकिकदृष्ट्या त्याचें जें मनुष्यपण, तो केवळ भ्रम होय. ७७ अरे, कापुरांत अवचित हिरा सांपडला, आणि त्याच्यावर जरी पाणी पडलें

केवि ७८ तैसा मनुष्यलोकाआंतु । तो जरी जाहला प्राकृतु । तऱ्ही प्रकृतिदोषाची मातु । नेणेचि कीं ७९ तो आपसयेंचि सांडिजे पापीं । जैसा जळत चंदनु सर्पीं । तेवि मातें जाणे तो संकल्पीं । वर्जूनि घापे ८० तेंचि आमुतें कैसेंजाणिजे। ऐसें कल्पी जरी चित्त तुझें । तरी मी ऐसा हे माझे । भाव ऐकें ८१ जे वेगळालिया भूतीं । सारिखे होऊनि प्रकृती । विखुरले आहेति त्रिजगतीं । आघविये ८२

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

तेथ प्रथम जाण बुद्धी । मग ज्ञान जें निरवधी । असंमोह सहनसिद्धी। क्षमा सत्य ८३ मग शम दम दोन्ही । सुखदुःख वर्ते जें जनीं। अर्जुना भावाभाव मानीं । भावाचिमाजी ८४ पैं भय आणि निर्भयता । अहिंसा आणि समता । तुष्टि तप पांडुसुता । दान जे गा ८५ अगा यश अपकीर्ति । हे जे भाव सर्वत्र दिसती । ते मजचि पासूनि होती । भूतांचिया ठायीं ८६ जैसीं भूतें आहाती सिनानीं । तैसेचि हेही वेगळाले मानीं । एक उपजती माझ्या ज्ञानीं । एक नेणती मातें ८७ प्रकाश आणि कडवसें । हें सूर्याचिस्तव जैसें। प्रकाश उदयीं दिसे । तम अस्तुसीं ८८ आणि माझें जाणणें नेणणें । तें तंव भूतांचिया दैवाचें करणें । ह्मणोनि भूतीं भावाचें होणें । विषम पडे ८९ यापरी माझिया भावीं । हे जीवसृष्टि आघवी । गुंतली असे जाणावी । पंडुकुमरा ९० आतां इये सृष्टीचे पालक । जयां आधीन वर्तती लोक । ते अकरा भाव आणिक । सांगेन तुज ९१

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोके इमाः प्रजाः ॥६॥

तरी आघवाचि गुणीं वृद्ध । जे महर्षीमाजि प्रबुद्ध । कश्यपादि प्रसिद्ध । सप्तऋषी ९२ आणिकही सांगिजतील । जे कां चौदाआंतुल मुदल। स्वायंभू मुख्य वडिल । चारी मनु ९३ ऐसे हे अकरा। माझ्या मनीं जाहाले धनुर्धरा। सृष्टीचिया व्यापारा- । लागोनियां ९४ जैं लोकांची व्यवस्था न पडे । जैं या त्रिभुवनाचें कांहीं न मांडे । तैं महाभूतांचें दळवाडें। अचुंबित असे ९५ तैंचि हे जाहाले । मग इहीं लोक केले । तेथ अध्यक्ष रचूनि ठेविले । इहीं जन ९६ म्हणोनि अकराही हे राजा । मग येर जग यांचिया प्रजा । एवं विश्वविस्तारु हा माझा । ऐसेंचि जाण ९७ पाहें पां आरंभीं बीज एकलें । मग तेंचि

तरी हिरा हिऱ्याप्रमाणें बाहेर निवणार नाहीं काय? ७८ त्याप्रमाणें, तो जरी मनुष्यलोकांत साधारण मनुष्याप्रमाणें राहाटत असला, तरी तो मायेची बाधा ओळखीतच नाहीं; ७९ कारण, आपलाच नाश होईल या भीतीनें त्याला पाप सोडतें. आपलें रहाण्याचें स्थान जें चंदनाचें झाड, तें जर जळत असलें, तर सर्प त्याचा त्याग करितो, त्याप्रमाणें जो मला जाणतो त्याला सर्व संकल्प सोडतात. ८० तेंच मला कसें जाणावें, असें जर तुझ्या मनांत येईल, तर मी कसा आहें व माझे विकार कोणते आहेत, ते ऐक. ८१ हे विकार निरनिराळ्या प्राण्यांत त्यांच्या त्यांच्या प्रकृतीसारखे बनून त्रिजगांत पसरले आहेत. ८२

अन्वय-बुद्धिः, ज्ञानं, असंमोहः; क्षमा, सत्यं, दमः, शमः सुखं, दुःखं, भवः, अभावः भयं, च अभयं च एव ४ अहिंसा, समता, तुष्टिः तपः, दानं, यशः, अयशः (इमे) पृथग्विधाः भूतानां भावाः मत्तः एव भवंति. ॥ ५ ॥

अर्थ-बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम, शम, सुख, दुःख, उत्पत्ति, विनाश, भय, अभय, ॥ ४ ॥ अहिंसा, समता, संतोष, तप, दान, यश व अपयश हे निरनिराळ्या प्रकारचे प्राण्यांचे विकार माझ्यापासूनच होतात.

त्या विकारांत पहिली बुद्धि असें समज. मग अमर्याद ज्ञान, मोह न होणें सहनशीलपणा, क्षमा व सत्य; ८३ मग मनोनिग्रह व इंद्रियनिग्रह हे दोन्ही. आणखी अर्जुना, जगांतील सुखदुःख व जन्ममरण हे भावरूप परमात्मा जो मी त्याचे ठिकाणीं आहेत. ८४ पांडुसुता, भीती, निर्भयपणा, अहिंसा, समता, संतोष, तप आणि दान, ८५ अरे, तसेंच सर्व भूतांच्या ठिकाणीं यश, अपकीर्ति हे जे भाव दृष्टीस पडतात, ते माझ्याचपासून भूतांचे ठिकाणीं उत्पन्न होतात. ८६ जशीं भूतें निरनिराळीं आहेत, तसे हे विकारही वेगळाले आहेत असें समज. त्यांपैकीं कांहींना माझें ज्ञान होतें, व कांहींना होत नाहीं. ८७ ज्याप्रमाणें प्रकाश व अंधार हीं सूर्यापासूनच उत्पन्न होतात; प्रकाश उदयाबरोबर व अंधार अस्ताबरोबर दृष्टीस पडतो; ८८ त्याप्रमाणें, माझें ज्ञान होणें अगर न होणें, हें प्राण्यांच्या कर्माचें फल आहे; म्हणूनच त्यांच्या ठिकाणीं निरनिराळे विकार प्राप्त होतात. ८९ याप्रमाणें, अर्जुना, ही सर्व जीवसृष्टी माझ्याच ठिकाणीं भरलेली आहे असें समज. ९० आतां, जे या सृष्टीचे पालक आहेत, आणि ज्यांच्या आज्ञेनें सर्व लोक वर्तन करतात, असे आणखी अकरा भाव आहेत, ते तुला सांगतों. ९१

अन्वय-पूर्वे सप्त महर्षयः तथा चत्वारः मनवः मद्भावः मानसाः जाताः; येषां लोके इमाः प्रजाः. ॥ ६ ॥

अर्थ-प्राचीन [भृगु आदिकरून] सात महर्षि आणि [सावर्णादिक] चार मनु हे माझ्या सामर्थ्यानें युक्त असे माझ्या मनापासून उत्पन्न झाले; व त्यांच्यापासूनच जगांतील ह्या प्राण्यांची उत्पत्ति झाली. ॥ ६ ॥

तर सर्व गुणांनीं युक्त व महर्षींत ज्ञाते असे जे कश्यपादि प्रख्यात सात ऋषि आहेत, ९२ व आणखी जे चौदा मनु आहेत, त्यांतील स्वायंभुवादि मुख्य जे चार ते तुला सांगतों. ९३ हे धनुर्धरा, असे हे अकरा भाव सृष्टीच्या उत्पत्तीकरितां माझ्या मनापासून उत्पन्न झालेले आहेत. ९४ जेव्हां लोकांची व्यवस्था लागली नव्हती, व त्रिभुवनाची रचना झाली नव्हती, तेव्हां पंचमहाभूतांचे समुदाय कार्य केल्याशिवाय जागचे जागींच स्तब्ध होते. ९५ तेव्हां हे सात ऋषि व चार मनु उत्पन्न झाले व त्यांनीं अष्टलोकपाल उत्पन्न करून त्यांना सर्व जगतांत मुख्य करून ठेवलें. ९६ म्हणून हे अकराजण राजाप्रमाणें असून इतर सर्व जग त्यांची प्रजा आहे; अशा प्रकारें हा विश्वविस्तार माझाच आहे असें समज. ९७ हें पहा: पहिल्या प्रथम बीज एकटेंच असतें; मग तेंच वाढ-

विरूढलिया बुड जाहालें । बुडीं कोंभ निघाले । खांदियांचे ९८ खांदियांपासूनि अनेका । फुटलिया नाना शाखा । शाखांस्तव देखा । पल्लव पानें ९९ पल्लवीं फूल फळ । एवं वृक्षत्व जाहालें सकळ । तें निर्धारितां केवळ । बीजचि आघवें १०० तैसें मी एकचि पहिलें । मग मी तेंचि मनातें व्यालें । तेथ सप्त ऋषि आणि जाहाले । चारी मनु १ इहीं लोकपाळ केले । लोकपाळीं विविध लोक सृजिले । लोकांपासूनि निपजले । प्रजाजात २ ऐसेनि हें विश्व येथें । मीचि विस्तारिलोंसें निरुतें । परी भावाचेनि हातें । मानें जया ३

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्वतः । सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

याळागीं सुभद्रापती । हे भाव इया माझिया विभूती । आणि यांचिया व्याप्ती । व्यापिलें जग ४ ह्मणोनि गा यापरी । ब्रह्मादिपिपीलिकावरी । मीवांचूनि दुसरी । गोठी नाहीं ५ ऐसें जाणे जो साचें । तया चेयिरें जाहालें ज्ञानाचें । ह्मणोनि उत्तमाधम भेदाचें । दुःस्वप्न न देखे ६ मी माझिया विभूती । विभूतीं अधिष्ठिलिया व्यक्ती । हें आघवें योगप्रतीती । एकचि मानी ७ ह्मणोनि निःशंकें येणें महायोगें । मज मीनलें मनाचेनि आंगें । एथ संशय करणें न लगे । तो त्रिशुद्धी जाहला ८ कां जे ऐसें किरीटी । मातें भजे जो अभेदा दिठी । तयाचियें भजनाचे नाटीं । सूती मज ९ ह्मणऊनि अभेदें जो भक्तियोगु । तेथ शंका नाहीं नये खंगु । करितां ठेला तरी चांगु । तें सांगितलें षष्ठीं ११० तोचि अभेदु कैसा । हें जाणावया मानसा । साद झाली तरी परियेसा । बोलिजेल ११

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

तरि मीचि एक सर्वां । या जगा जन्म पांडवा । आणि मजचिपासूनि आघवा । निर्वाहो यांचा १२ कल्लोळमाळा अनेगा । जन्म जळींचि पैंगा । आणि तयां जळचि आश्रयो तरंगा । जीवनही जळ १३ ऐसें आघवाचि ठायीं । तया जळाचि जेविं पाहीं । तैसा मीवांचूनि नाहीं । विश्वीं इये १४ ऐसिया व्यापका मातें । मानूनि जे भजती भलतेथें । परि साचोकारें उदितें । प्रेमभावें १५ देश काळ वर्तमान । आघवें मजसीं करूनि अभिन्न । जैसा वायु होऊनि गगन । गगनींचि विचरे १६ ऐसेनि जे निजज्ञानी । खेळत सुखें त्रिभुवनीं । जगद्रूपा मनीं । सांठऊनि मातें १७ जें जें भेटे भूत । तें तें मानिजे भगवंत । हा भक्तियोगु निश्चित । जाण माझा १८

त्यावर त्याचें बूड बनतें व बुडाला कोंब निघूं लागून त्याच्या खांद्या होतात. ९८ खांद्यापासून पुष्कळ फांटे फुटून त्यांना कोमल पल्लव येतात. ९९ आणि पानें फुटल्यावर फुलें व फळें येतात. याप्रमाणें सर्व झाड बनल्यावर तें कारणदृष्टीनें पाहूं लागल्यास सर्व बीजच आहे असें सिद्ध होतें; १०० त्याचप्रमाणें मूळारंभीं मी एकटाच होतों, नंतर मजपासून मन उत्पन्न झालें व त्या मनापासून सात ऋषि आणि चार मनु उत्पन्न झाले. १ त्यांच्यापासून इंद्रादि अष्टलोकपाल उत्पन्न झाले, व लोकपालांनीं पुष्कळ प्रकारचे लोक उत्पन्न केले आणि त्या लोकांपासून सर्व प्राणी उत्पन्न झाले. २ याप्रमाणें खरोखर सर्व विश्वाचा विस्तार मीच झालों आहें; परंतु हें ज्याला श्रद्धेनें मान्य होईल त्यालाच समजणार आहे. ३

अन्वय–यः मम एतां विभुतिं योगं च तत्त्वतः वेत्ति, सः अविकंपेन योगेन युज्यते; अत्र संशयः न (अस्ति). ॥७॥

अर्थ–हा माझा विस्तार व तो उत्पन्न करण्याचे चातुर्य जो खरोखर जाणतो, तो पूर्ण ज्ञानी होतो, यांत संशय नाहीं. ॥ ७ ॥

यास्तव, हे सुभद्रापते, हे माझे (वीस) भाव व (अकरा) विभूति यांनीं सर्व जग व्यापलें आहे. ४ म्हणून, ब्रह्मदेवापासून मुंगीपर्यंत याप्रमाणें माझ्याशिवाय दुसरी गोष्टच नाहीं. ५ अशा रीतीनें माझ्या सत्यस्वरुपाला जो जाणतो, त्यालाच खऱ्या ज्ञानाची जागृती झाली आहे आणि म्हणूनच उत्तम व वाईट अशा प्राण्यांतील भेदाचें त्याला स्वप्नही पडत नाहीं. ६ मी, माझ्या विभूति व माझ्या विभूतींनीं युक्त असलेले प्राणी अनुभवानें हें सर्व एकच आहे असें समज. ७ म्हणून खरोखर जो या ज्ञानयोगानें मनोभावेंकरून मद्रूप झाला, तो कृतार्थ झाला यांत संशय नाहीं. ८ कारण, अर्जुना, अभेददृष्टीनें जो मला भजतो, त्याच्या भजनाच्या छंदानें मी त्याच्या पाशांत पडतों; ९ म्हणून जो माझ्या ठिकाणीं अभेदबोधानें भक्ति करतो, त्याला माझ्या प्राप्तीमध्यें खरोखर व्यत्यय येत नाहीं व अशी भक्ति करीत असतां जरी तो मरण पावला तरी तेंही उत्तमच आहे. हें सहावे अध्यायांत पूर्णपणें सांगितलेंच आहे. ११० ती अभेदभक्ति कशी असते हें जाणण्याची जर तुझ्या मनांत इच्छा झाली असेल, तर सांगतों ऐक. ११

अन्वय–अहं सर्वस्य प्रभवः (अस्मि), मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति मत्वा बुधाः भावसमन्विताः (संतः) मां भजंते. ॥८॥

अर्थ–मी सर्वांचा उत्पादक आहे व माझ्याचपासून सर्व प्रवृत्त होतें, असें जाणून ज्ञातजन श्रद्धायुक्त होत्साते मला भजतात. ॥ ८ ॥

अर्जुना, या सर्व जगाचा उत्पन्नकर्ता व पालनकर्ताही मीच एक आहें. १२ अरे, ज्याप्रमाणें अनेक लाटांचा जन्म पाण्यांतच होतो, त्यांना आश्रय पाण्याचाच असतो त्यांचें जीवनही पाणीच असतें; १३ आणि याप्रमाणें त्यांना जसें सर्व ठिकाणीं पाणीच आहे, त्याप्रमाणें या सर्व विश्वांत माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं. १४ अशा प्रकारें मी सर्वव्यापक आहें असें जाणून जे खऱ्या उत्कंठेनें व प्रेमभावानें वाटेल त्या ठिकाणीं मला भजतात; १५ देशकालवर्तमान या सर्वांपासून मी भिन्न नाहीं (असें जे जाणतात,) ज्याप्रमाणें वायु हा आकाशरूप होऊन आकाशांतच संचार करतो, १६ त्याप्रमाणें, जे आत्मज्ञानी, सर्वव्यापक असा जो मी, त्या मला मनांत आठवून सुखानें त्रिभुवनांत कालक्रमणा करतात; १७ आणि जो जो प्राणी दृष्टीस पडेल, त्याला त्याला ईश्वर समजणें, हा माझा खरा 'भक्तियोग' आहे असें समज. १८

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् । कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥९॥

चित्तें मीचि जाहाले । मियांचि प्राणें धाले । जीवों मरों विसरले । बोधाचिया भुली ११९ मग तया बोधाचेनि माजें । नाचती संवादसुखाचीं भोजें । आतां एकमेकां घेपे दीजे । बोधचि वरी १२० जैशीं जवळिकेचीं सरोवरें । उचंबळलिया कालवती परस्परें । मग तरंगासि धवळारें । तरंगचि होती २१ तैसी येरयेरांचिये मिळणी । पडत आनंदकल्लोळांची वेणी । तेथ बोध बोधाचीं लेणीं । बोधेंचि मिरवी २२ जैसें सूर्यें सूर्यातें वोंवाळिलें । कीं चंद्रें चंद्रम्या क्षेम दिधलें । ना तरी सारिसेनि पाडें मीनले । दोनी वोघ २३ तैसें प्रयाग होत सामरस्याचें । वरी वोसाण तरत सात्त्विकाचें । ते संवादचतुष्पथींचे । गणेश जाहाले २४ तेव्हां तया महासुखाचेनि भरें । धांवोनि देहाचिये गांवाबाहेरें । मियां धाले तेणें उद्गारें । लागती गाजों २५ पैं गुरुशिष्यांचिया एकांतीं । जे अक्षरा एकाची वदंती । ते मेघाचियापरी त्रिजगतीं । गर्जती सैंघ २६ जैसी कमळकळिका जालेपणें । हृदयींचिया मकरंदातें राखों नेणे । दे राया रंका पारणें । आमोदाचें २७ तैसेंचि मातें विश्वीं कथित । कथितेनि तोषें कथूं विसरत । मग तया विसरामाजि विरत । आंगें जीवें २८ ऐसें प्रेमाचेनि बहुवसपणें । नाहीं राती दिवो जाणणें । केलें माझें सुख अव्यंगवाणें । आपणपेयां जिहीं २९

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥१०॥

तयां मग जें आह्मी कांहीं । द्यावें अर्जुना पाहीं । ते ठायींचीच तिहीं । घेतली सेल १३० कां जे ते जिया वाटा । निगाले गा सुभटा । ते सोय पाहोनि अव्हांटा । स्वर्गापवर्ग ३१ म्हणोनि तिहीं जें प्रेम धरिलें । तेंचि आमुचें देणें उपाइलें । पारि आह्मीं देयावें हेंहि केलें । तिहींची ह्मणिपे ३२ आतां यावरी येतुलें घडे । जें तेंचि सुख आगळें वाढे । आणि काळाची दृष्टि न पडे । हें आम्हां करणें ३३ लळेयाचिया बाळका किरीटी । गवसणी करूनि स्नेहाचिया दिठी । जैसी खेळतां पाठोपाठीं । माउली धांवे ३४ तें जो जो खेळ दावी । तो तो पुढें सोनयाचा करूनि ठेवी । तैसी उपास्तीची पदवी । पोषित मी जायें ३५ जिये पदवीचेनि पोषकें । ते मातें पावती यथासुखें । हे पाळती मज विशेखें । आवडे करूं ३६ पैं गा भक्तासि माझें कोड । मज तयाचें अन-

अन्वय–मच्चित्ताः मद्गतप्राणाः परस्परं मां बोधयंतः कथयंतः च नित्यं तुष्यंति रमंति च. ॥ ९ ॥

अर्थ–[ज्ञानी पुरुष] माझ्या ठिकाणीं चित्त ठेवून व माझ्या ठिकाणीं जीव लावून, एकमेकांला माझ्याविषयीं बोध करीत व माझें कीर्तन करीत सर्वकाळ सनुष्ट असतात व माझे ठिकाणीं रममाण होतात ॥ ९ ॥

जे चित्तानें मद्रूपच झाले, व माझ्याच योगानें ज्यांचे प्राण तृप्त आहेत; व जे ज्ञानाच्या नादांत जिवंतपणाचें किंवा मरणाचें त्यांना भान नाहीं. ११९ नंतर बोधाच्या जोरावर ते कौतुकानें संवादसुखांत नाचूं लागतात. अशा स्थितींत एकमेकांमधील देण्याघेण्याचा व्यवहार ज्ञानाचाच होतो. १२० ज्याप्रमाणें, जवळ जवळ असलेले तलाव पाण्यानें भरून गेल्यावर त्यांचें पाणी एकमेकांत मिसळतें, आणि मग लाटांना लाटाच आश्रयभूत होतात, २१ त्याप्रमाणें, ज्ञानी एके ठिकाणीं मिळाल्यावर ब्रह्मानंदरूपी लाटा एकांत एक मिसळतात, त्याठिकाणीं आत्मबोध हा आत्मबोधाला आत्मबोधाचाच अलंकार घालून मिरवतो! २२ ज्याप्रमाणें सूर्यानें सूर्यालाच ओंवाळावें, किंवा चंद्रानें चंद्रालाच आलिंगन द्यावें, अथवा योग्यतेनें सारखे असे दोन ओघ एकमेकांत मिळावे, २३ त्याप्रमाणें ब्रह्मैक्याच्या संगमानें पूर येऊन त्यांत अष्टसात्विकभावरूपी केरकचरा तरंगून आला, ह्मणजे ते ज्ञाते संवादरूप चव्हाट्यावरील अधिपति बनतात. २४ तेव्हां त्या ब्रह्मानंदाच्या भरांत देहरूप गांवाच्या बाहेर धांवू लागून माझ्या प्राप्तीमुळें संतोष झाला अशी मोठ्यानें गर्जना करूं लागतात. २५ गुरुशिष्यांच्या एकांतांत जो एकाक्षरी मंत्र सांगावयाचा, तो सर्वजण मेघाप्रमाणें तिन्ही लोकांत गर्जना करून सांगतात २६ ज्याप्रमाणें कमळाची कळी विकसित झाल्यावर आपल्यांतील मकरंद झांकूं शकत नाहीं, आणि राजापासून रंकापर्यंत सर्वांना आपल्या वासाची मेजवानी करते, २७ त्याप्रमाणें, जगतांत माझे गुण गाऊन गाण्याच्या भरांत ते स्तब्ध राहतात, देहभाव रहात नाहीं व त्या स्थितींत त्यांचा जीवभाव व देहभाव हे दोन्ही हारपतात; २८ आणि अशा प्रेमभरांत ते रात्र व दिवस जाणत नाहींत. अशा प्रकारें जे आत्मत्वानें माझें सुख परिपूर्ण घेतात, २९

अन्वय–(एवं) सततयुक्तानां प्रीतिपूर्वकम् भजतां तेषां, येन ते मां उपयांति तं बुद्धियोगं अहं ददामि. ॥ १० ॥

अर्थ–याप्रमाणें नेहमीं माझे ठिकाणीं तत्पर असलेले व प्रीतिपूर्वक मला भजणारे जे ज्ञानी, त्यांना, ते ज्या योगानें मला मिळतील असा बुद्धियोग मी देतों ॥१०॥

त्यांना, अर्जुना, आम्ही जें कांहीं द्यावयाचें, त्या ठिकाणाचा शेलकाच वांटा ते घेतात. १३० कारण, अर्जुना, ते ज्या मार्गानें माझ्याकडे येण्यास निघाले, त्या मार्गाच्या दृष्टीनें स्वर्ग व मोक्ष ह्या आडवाटा असें वाटतें. ३१ म्हणून त्यांनीं माझ्या ठिकाणीं जी भक्ति केली, त्या भक्तीमुळें त्यांना कांहीं द्यावें असें मला वाटलें; परंतु मी जें कांहीं त्यांस द्यावयाचें, तें त्या भक्तांनीं आपण होऊनच आपल्या आधीन करून घेतलें. ३२ आतां माझ्या भक्तीचें जें प्रेमसुख तें जास्त वाढवावें व अशा माझ्या भक्तांवर काळाची दृष्टि न पडावी, याविषयीं मला जपलें पाहिजे, एवढेंच माझें कर्तव्य आहे, ३३ हे किरीटी, ज्याप्रमाणें लाडकें लेकरूं खेळत असतां, आई त्याजवर प्रेमदृष्टि ठेवून त्याच्या मागोमाग धांवते, ३४ व तें जो जो एक एक नवीन खेळ मागेल त्या त्याप्रमाणें त्याला सोन्यासारखे पदार्थ करून ठेवते, त्याप्रमाणें माझ्या भक्तांच्या उपासनेचे संप्रदाय मला पोषण करावे लागतात. ३५ जे संप्रदाय वाढविल्यानें माझे भक्त मला सहज येऊन मिळतात, ते संप्रदाय राखावे [विशेषकरून वाढवावे] असें मला वाटतें. ३६ भक्तांना माझी आवड असल्या-

न्यगतीची चाड । कां जे प्रेमळांचें सांकड । आमुचिया घरीं ३७ पाहें पां स्वर्ग मोक्ष उपायिले । दोन्ही मार्ग तयाचिये वाहणी केले । आह्मीं आंगही शेखीं वेंचिलें । लक्ष्मियेसीं ३८ परि आपणपेंवीण जें एक । तें तैसेंचि सुख साजुक । सप्रेमळालागीं देख । ठेविलें जतन ३९ हा ठायवरी किरीटी । आह्मी प्रेमळु घेवों आपणयासाठीं । या बोलीं बोलिजत गोष्टी । तैसिया नव्हती गा १४०

तेषामेवाऽनुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

ह्मणोनि मज आत्मयाचा भावो । जिहीं जियावया केला ठावो । एक मीवांचूनि वावो । येर मानिलें जिहीं ४१ तयां तत्वज्ञां चोखटां । दिवी पोतासाची सुभटा । मग मीचि होऊनि दिवटा । पुढां पुढां चालें ४२ अज्ञानाचिये राती । माजि तमाची मिळणी दाटती । ते नाशूनि घालीं परौती । तयां करीं नित्योदयो ४३ ऐसें प्रेमळाचेनि प्रियोत्तमें । बोलिलें जेथ पुरुषोत्तमें । तेथ अर्जुन मनोधर्में । निवालों म्हणतसे ४४ हांहो जी अवधारा । भला केरु फेडिला संसारा । जाहलों जननीजठरजोहरा- । वेगळा प्रभू ४५ जी जन्मलेंपण आपुलें । हें आजि मियां डोळां देखिलें । जीवित हाता चढलें । आवडतसें ४६ आजि आयुष्या उजवण जाहली । माझिया दैवा दशा उदयली । जे वाक्यकृपा लाधली । दैविकेनि मुखें ४७ आतां येणें वचनतेजाकारें । फिटलें आंतील बाहेरील आंधारें । ह्मणोनि देखतसें साचोकारें । स्वरूप तुझें ४८

अर्जुनउवाचः—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

तरी होसी गा तूं परब्रह्म । जें या महाभूतां विसवतें धाम । पवित्र तूं परम । जगन्नाथा ४९ तूं परम दैवत तिहीं देवां । तूं पुरुष जी पंचविसावा । दिव्य तूं प्रकृतिभावा- । पैलीकडील १५० अनादिसिद्ध तूं स्वामी । जो नाकळिजसी जन्मधर्मीं । तो तूं हें आह्मी । जाणितलें आतां ५१ तूं या कालत्रयासि सूत्री । तूं जीवकळेची अधिष्ठात्री । तूं ब्रह्मकटाहधात्री । हें कळलें फुडें ५२

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे १३

पैं आणिकही एके परी । इये प्रतीतीची येतसे थोरी । जे मागें ऐसेंचि ऋषीश्वरीं । सांगितलें तूंतें ५३ पारि तया सांगितलियाचें साचपण । हें आतां माझें देखतसे अंतःकरण । जे कृपा केली आपण । म्हणोनि देवा ५४ एऱ्हवीं नारदु अखंड जवळां ये । तोही ऐसेंचि वचनीं गाये । पारि अर्थ न बजोनि

मुळें मला त्यांच्या एकनिष्ठेनें प्रेम उत्पन्न होतें; कारण माझ्या घरीं प्रेमळ भक्तांची फार उणीव आहे. ३७ हें पहा: वर वर भक्ति करणारासाठीं स्वर्ग व मोक्ष असे दोन मार्ग उत्पन्न केले आहेत, आणि लक्ष्मी-सह मी आपलें शरीर शेषाचे स्वाधीन केलें आहे; ३८ परंतु बाह्यशरीराव्यतिरिक्त जें एक अत्युत्कृष्ट सुख--आत्मसुख--तें प्रेमळ भक्तांकरितां तसेंच राखून ठेविलें आहे. ३९ अर्जुना, इतके आम्ही प्रेमळ भक्तांना आपल्या जवळ करितों; ह्या गोष्टी बोलून दाखविण्यासारख्या नाहींत, तर अनुभवानें समजणाऱ्या आहेत. १४०

अन्वय–तेषाम् एव अनुकंपार्थं अहं आत्मभावस्थः (सन्) भास्वता ज्ञानदीपेन अज्ञानजं तमः नाशयामि ॥ ११ ॥

अर्थ–त्यांच्यावर अनुग्रह करण्याकरितांच त्यांच्या बुद्धीमध्यें वास करून, सुप्रकाशित ज्ञानदीपाच्या योगानें त्यांच्या अज्ञानजन्य अंधकाराचा मी नाश करितों. ११

म्हणून, आत्मा जो मी, त्या माझी भक्ति हेंच आपल्या जगण्यास कारण करून ज्यांनीं माझ्याशिवाय इतर सर्व वस्तु व्यर्थ मानल्या, ४१ त्या शुद्ध आत्मज्ञान्यांकरितां मी कापुराची मशाल पाजळून मशालजी बनून त्यांच्या पुढें पुढें चालतों. ४२ कारण कीं,–अज्ञानरूप रात्रींत जमलेल्या गर्द अंधाराचा नाश करून त्या भक्तांकरितां मी नेहमीं ज्ञानरूपी सूर्योदय करतों, ४३ प्रेमळ भक्तांना प्रिय असा पुरुषोत्तम जेव्हां याप्रमाणें बोलला, तेव्हां अर्जुन म्हणाला--"देवा,माझे सर्व मनोरथ शांत झाले! ४४ हें पहा महाराज, आपण माझ्यावरील संसाररूपी केर चांगला झाडून टाकला; आणि प्रभो, त्यामुळें मी पुनर्जन्मापासून मुक्त झालों! ४५अहो, माझे जन्म मी आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें, व माझें जीवित आज माझ्या हातीं आलें,असें मला वाटतें. ४६प्रभो, आपल्या मुखांतून हें बोलणें ऐकून माझ्या आयुष्याचें सार्थक झालें, आणि माझ्या दैवाचा भाग्योदय झाला! ४७ आतां या वचनरूप सूर्यानें माझ्या अंतर्बाह्य अज्ञानांधकाराचा नाश झाला; म्हणून प्रभो; तुमचें यथार्थ स्वरूप मला दिसूं लागलें.४८

अन्वय–भवान् परंब्रह्म,परं धाम परमं पवित्रं अस्ति (ऋषयः) त्वां पुरुषं, शाश्वत, दिव्यं, आदिदेवं, अजं, विभुं, आहुः १२

अर्थ–अर्जुन म्हणाला:—देवा, आपण सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म, उत्तम स्थान आणि परमपवित्र असे आहां. आपण सर्वत्र निरंतर असणारे, तेजस्वी, सर्व देवांचे आदि, उत्पन्न न होणारे व सर्वव्यापक आहां, असें ऋषिजन म्हणतात. ॥ १२ ॥

"तरी कृष्णा, आपण परब्रह्म आहां व सर्व महाभूतांचें विश्रांतिस्थान असून पवित्र आणि सर्व जगाचे पालनकर्ते आहां. ४९ तुम्ही ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तिघांचें आदिदैवत आहां; देवा, पंचविसावें तत्त्व जो पुरुष तें आपणच; आणि मायेच्या पलीकडील जो दिव्य भाव, तोही तूंच.१५० हे स्वामी तुम्ही अनादिसिद्ध असून तुम्हांला जन्मादि धर्म नाहींत; असे तुम्ही आहां असें मला आतां समजलें. ५१ तुम्ही तीन कालांचे चालक आहां. तुम्ही जीवकलेची मुख्य देवता आहां, व तुम्ही ब्रह्मांडास आश्रयभूत आहां, असें आतां मला स्पष्ट कळलें. ५२

अन्वय–(ईदृशं) त्वां सर्वे ऋषयः–देवर्षिः नारदः तथा. असितः देवलः व्यासः आहुः, त्वं च स्वयं एव मे ब्रवीषि. १३

अर्थ–असे आपण आहां म्हणून सर्व ऋषि–देवर्षि नारद, असित, देवल व व्यास हे सर्व ऋषि म्हणत आहेत; आणि तुम्हीही स्वतः तेंच मला सांगत आहां ॥ १३ ॥

"हें पहा आणखी दुसऱ्याही एका तऱ्हेनें त्या गोष्टीच्या खरेपणाविषयीं अनुभव येतो, तो असा कीं, पूर्वीं तुमच्याविषयीं अशाच गोष्टी पुष्कळ ऋषींनीं सांगितल्या आहेत. ५३ परंतु त्यांनीं सांगितल्याचा खरेपणा आज मला कळून आला, पण ते सुद्धां तुम्ही कृपा केली म्हणूनच! ५४ एऱ्हवीं नारदमुनि आमच्या घरीं नेहमीं येतात ते सुद्धां हेंच गात असतात; पण त्याचा अर्थ न समजतां मी त्यांचें

ठाये । गीतसुखाचि ऐकों ५५ जी आंधळेयांच्या गांवीं । आपणपें प्रगटलें रवी । तरि तिहीं वोतपलीचि घ्यावी । वांचूनि प्रकाशु कैंचा ५६ परि देवर्षि अध्यात्म गातां । आहाच रागांगेंसीं जे मधुरता । तेचि फावे येर चित्ता । नलगेचि कांहीं ५७ पैं असिता देवलाचेनि मुखें । मी एवं विधा तूतें आइकें । परि तैं बुद्धि विषयविखें । घारिली होती ५८ विषयविषाचा पडिपाडू । गोड परमार्थु लागे कडू । कडू विषय तो गोडू । जीवासी जाहला ५९ आणि हें आणिकांचें काय सांगावें । राउळा आपणचि येऊनि व्यासदेवें । तुझें स्वरूप आघवें । सर्वदा सांगिजे १६० परि तो अंधारीं चिंतामणि देखिला । जेविं नव्हे या बुद्धी उपेक्षिला । पाठीं दिनोदयीं वोळखिला । होय म्हणोनि ६१ तैसीं व्यासादिकांचीं बोलणीं । तिया मजपाशीं चिद्रत्नांचिया खाणी । परि उपेक्षिल्या जात होतिया तरणी । तुजवीण कृष्णा ६२

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव । न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

ते आतां वाक्यसूर्यकर तुझे फांकले । आणि ऋषीं मार्ग होते जे कथिले । तयां आघवयांचेंचि फिटलें । अनोळखपण ६३ जी ज्ञानाचें बीज तयांचे बोल । माजि हृदयभूमिके पडिले सखोल । वरि इये कृपेची जाहाली वोल । म्हणोनि संवाद फळेंशीं उठले ६४ अहो नारदादिकां संतां । त्यांचिया उक्तिरूप सरिता । मी महोदधीं जाहलों अनंता । संवादसुखाचा ६५ प्रभु आघवेनि येणें जन्में । जियें पुण्यें केलीं मियां उत्तमें । तयांचीं न ठकतीचि अंगीं कामें । सद्गुरु तुवां ६६ एऱ्हवीं वडिलवडिलांचेनि मुखें । मी सदां तुतें कानीं आइकें । परि कृपा न किजेचि तुवां एकें । तंव नेणवेचि कांहीं ६७ म्हणोनि भाग्य जैं सानुकूळ । जालिया केले उद्यम सदां सफळ । तैसें श्रुताधीत सकळ । गुरुकृपा साच ६८ जी बनकरु झाडें सिंपी जीवेंसाटीं । पाडूनि जन्में काढी आटी । परि फळेंसीं तैंचि भेटी । जैं वसंतु पावे ६९ अहो विषमा जैं वोहट पडे । तैं मधुर तें मधुर आवडे । पैं रसायनें तैं गोडें । जैं आरोग्य देहीं १७० कां इंद्रियें वाचा प्राण । यां जालियांचें तैंचि सार्थकपण । जैं चैतन्य येऊनि आण । संचरे माजीं ७१ तैसें शब्दजात आलोडिलें । अथवा योगादिक जें अभ्यासिलें । तें तैंचि म्हणों ये आपुलें । जैं सानुकूल श्रीगुरु ७२ ऐसिये जालेये प्रतीतीचेनि माजें । अर्जुन निश्चयाचि नाचतुसे भोजें । तेवींचि म्हणे

गायनसुखच ऐकत होतों. ५५ महाराज! अंधळ्याच्या गांवीं सूर्य जरी स्वतः प्रकट झाला, तरी त्यानें फक्त उन्हाचा तापच सोसावा, बाकी त्याला प्रकाश कसा दिसणार? ५६ त्याचप्रमाणें, नारद हे अध्यात्मगायन करीत असतां मला त्यांच्या रागरागिणींचें माधुर्य वरचेवरच तेवढें समजत असे, दुसरें कांहीं नाहीं. ५७ त्याचप्रमाणें, असित व देवल यांच्या तोंडूनही तुमचे याच प्रकारचे गुणानुवाद मी ऐकत असें; परंतु त्या वेळेस माझी बुद्धि विषयरूप विषानें व्यापली होती. ५८ विषयरूप विषाचा महिमा असा आहे कीं, परमार्थ गोड असून तो जीवास कडू लागतो, व विषय कडू असून ते गोड लागतात. ५९ आणखी दुसऱ्याविषयीं काय सांगूं! परंतु सर्वश्रेष्ठ जे व्यास मुनि, ते देखील स्वतः आमच्या राजवाड्यांत येऊन तुमच्या स्वरूपाचें असेंच वर्णन करीत असत. १६० परंतु एकाद्याला अंधारांत चिंतामणि सांपडून, तो चिंतामणि नव्हे, या बुद्धिनें तो टाकून देतो, आणि दिवस उगल्यावर तोच चिंतामणि आहे असें ओळखतो, ६१ त्याचप्रमाणें, कृष्णा, व्यासादिक मुनींचीं भाषणें ज्ञानरूप रत्नांच्या खाणींप्रमाणें असून, तुमच्या उपदेशरूप सूर्याशिवाय त्या मीं टाकून दिल्या होत्या! ६२

अन्वय--केशव, यत् मां वदसि, तत् एतत् सर्वं (अहं) ऋतं मन्ये; भगवन्, देवाः दानवाः (च), ते व्यक्तिं न हि विदुः. १४

अर्थ--केशवा, जें तुम्ही मला सांगतां, तें हें सर्व मी सत्य मानितों. भगवन्, देवांना आणि दैत्यांनाही तुमचे स्वरूप समजलें नाहीं. ॥ १४ ॥

"ते आतां तुमचे वाक्यरूपी किरण माझ्या हृदयांत सर्वत्र फांकून, ऋषींनीं सांगितलेल्या त्या मार्गाविषयींचें अज्ञान पार नाहींसें झालें. ६३ महाराज, त्यांचे शब्द म्हणजे ज्ञानाचें बीज; तें माझ्या हृदयरूपी खोल जमिनींत पडलें होतें, पण आतां त्याला तुमच्या कृपारूप ओलीनें संवादरूप फळें आलीं. ६४ अहो अनंता, नारदादिक संतांच्या भाषणरूपी नद्यांस, तुमचा व माझा जो संवाद त्या संवादरूपी सुखाचा मी समुद्र झालों. ६५ हे प्रभो, हे सद्गुरो, मीं जन्मजन्मांतरीं जीं जीं उत्तम पुण्यें केलीं, त्यांनीं तुमची प्राप्ति करून देऊन तीं माझ्या ऋणांतून मुक्त झालीं. ६६ एऱ्हवीं, वाडवडिलांच्या मुखांतून तुमचे गुणानुवाद माझ्या कानीं पडत असत; परंतु तुम्ही कृपा केली नव्हती, तोंपर्यंत मीं कांहींच ओळखलें नव्हतें. ६७ म्हणून, नशीब जेव्हां अनुकूल होतें तेव्हां सर्व केलेले उद्योग सफळ होतात; त्याप्रमाणें, गुरुकृपा झाली म्हणजे ऐकलेलें व अध्ययन केलेलें सर्व खरें आहे, असें अनुभवास येतें. ६८ माळी ज्या झाडांना पाणी घालून आपल्या जीवापाड जन्मभर मेहनत करतो, त्यांना ज्याप्रमाणें वसंत ऋतूशिवाय फळें येत नाहींत; ६९ अहो, जेव्हां विषमज्वराला उतार पडतो, तेव्हांच गोड पदार्थ गोड लागतो; हें पहा--औषध हें आरोग्य झाल्याशिवाय चांगलें म्हणतां येत नाहीं; १७० किंवा इंद्रियें, वाचा व प्राण यांत जेव्हां चैतन्य येऊन संचार करतें, तेव्हांच त्याचें सार्थक होतें; ७१ त्याचप्रमाणें, वेदशास्त्रांचा अथवा योगादिकांचा अभ्यास करूनही, जेव्हां गुरूंची कृपा होते, तेव्हांच त्यांचें सार्थक होतें. ७२ याप्रमाणें अनुभव आल्यामुळें अर्जुन निश्चयपूर्वक संतोषानें नाचूं लागला व देवांस म्हणाला कीं, "तु-

देवा तुझें । वाक्य मज मानलें ७३ तरि साचचि हें कैवल्यपती । मज त्रिशुद्धी आली प्रतीती । जे तूं देवदानवांचिये मती । जोगा नव्हसी ७४ तुझें वाक्य व्यक्ती न येतां देवा । जो आपुलिया जाणे जाणिवा । तो कहींचि नोहे हें मज्ञावा । भरंवसेनि आलें ७५

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम । भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

एथ आपुलें वाढपण जैसें । आपणचि जाणिजे आकाशें । कां मी येतुली घनवट ऐसें । पृथ्वीचि जाणे ७६ तैसा आपुलिये सर्वशक्ती । तुज तूंचि जाणसी लक्ष्मीपती । येर वेदादिक मती । मिरवती वांया ७७ हां गा मनातें मागां सांडावें । पवनातें वावीं मवावें । आदिशून्य तरोनि जावें । केउतें बाहीं ७८ तैसें हें तुझें जाणणें आहे । म्हणोनि कोणाही ठावकें नोहे । आतां तुझें ज्ञान होये । तुजचिजोगें ७९ जी आपणयातें तूंचि जाणसी । आणिकांतें सांगावयाही समर्थ होसी । तरि आतां एक वेळ घाम पुसीं । आर्तीचिये निडळींचा १८० हें आइकिलें कीं भूतभावना । त्रिभुवनगजपंचानना । सकळदेवदेवतार्चना । जगन्नायका ८१ जरी थोरी तुझी पाहत आहों । तरी पासीं उभे ठाकावयाही योग्य नोहों । या शोच्यता जरी विनवूं बिहों । तरी आन उपायो नाहीं ८२ भरले समुद्र सरिता चहूंकडे । पारि ते बापियासि कोरडे । कां जैं मेघौनि थेंबुटा पडे । तैं पाणी कीं तया ८३ तैसें श्रीगुरु सर्वत्र आथी । पारि कृष्णा आम्हां तूंचि गती । हें असो मजप्रती । विभूती सांगें ८४

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः । याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६

जी तुझिया विभूती आघविया । पारि व्यापिती शक्ति दिव्या जिया । तिया आपुलिया दावाविया । आपण मज ८५ जिहीं विभूतीं ययां समस्तां । लोकांतें व्यापूनि आहासी अनंता । तिया प्रधाना नामांकिता । प्रगटा करीं ८६

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् । केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया १७

जी कैसें मियां तुतें जाणावें । काय जाणोनि सदा चिंतावें । जरी तूंचि ह्मणों आघवें । तरि चिंतनचि न घडे ८७ म्हणोनि मागां भाव जैसे । आपुले सांगितले तुवां उद्देशें । आतां विस्तारोनि तैसे । एक वेळ बोलें ८८ जया जया भावाचिया ठायीं । तूतें चिंतितां मज सायासु नाहीं । तो विवळ करूनि देईं । योगु आपुला ८९

मचें बोलणें माझ्या खरें प्रत्ययास आलें, ७३ तेव्हां, हे मुक्तिदात्या श्रीकृष्णा, मला खरोखर असा अनुभव आला कीं, तुम्ही देव व राक्षस यांच्या बुद्धींना जाणण्याजोगे नाहीं! ७४ देवा, तुमच्या बोलण्याचा अनुभव न येतां जो आपल्या ज्ञानानें तुम्हांला जाणलें असें म्हणतो, त्याला तुमचें ज्ञान होत नाहीं, असें माझ्या पक्कें अनुभवाला आलें आहे. ७५

अन्वय--पुरुषोत्तम, भूतभावन, भूतेश, देवदेव, जगत्पते, त्वं स्वयं एव आत्मना आत्मानं वेत्थ ॥ १५ ॥

अर्थ-हे पुरुषोत्तमा, भूतभावना, भूतेशा, देवदेवा, जगत्पते, आपण आपल्याच सामर्थ्यानें आपल्याला जाणतां. ॥ १५ ॥

" ज्याप्रमाणें आकाशाचें मोठेपण आकाशालाच समजतें, किंवा पृथ्वीचें वजन पृथ्वीलाच समजतें, ७६ त्याप्रमाणें हे लक्ष्मीपते, तुमची सर्व शक्ति तुम्हीच जाणता. एऱ्हवीं तुमची शक्ति आम्हांला कळली; असा वेदादिक व्यर्थ गर्व वाहतात. ७७ अहो, मनाच्या गतीला कसें मागें टाकावें? वाऱ्याला वेंत कसें धरावें? आणि बाहूंनीं माया कशी तरून जावी? ७८ त्याचप्रमाणें, तुमचें ज्ञान होणें फार दुस्तर आहे, म्हणून तें कोणाला होत नाहीं तर तुमचें तुम्हांलाच समजतें. ७९ महाराज, तुमचें ज्ञान तुम्हांलाच आहे, व तें आपण दुसऱ्यांनाही समजून देण्यास समर्थ आहां; तर एकदा आमच्या हौसेच्या कपाळाचा घाम पुसून टाका बरें! (आमची ऐकण्याची हौस पुरी करा!) १८० अहो, प्राणिमात्राचे उत्पादका, अहो, संसाररूपी गजाचा नाश करणाऱ्या पंचानना! अहो, सर्व देवांना पूज्य जगदाधिपते, आपण ऐकलें का? ८१ तुमच्या मोठेपणाचा विचार केला तर तुमच्याजवळ उभें राहण्यासही आम्ही योग्य नाहीं; अशी शंका घेऊन जर आम्ही तुमची विनंती केली नाहीं, तर आमच्या मनाच्या समाधानाला दुसरा उपायच नाहीं. ८२ चोंहींकडे समुद्र व नद्या जरी पाण्यानें भरलेल्या आहेत, तरी त्यांचा चातकास काय उपयोग? कारण, त्याला ते कोरडेच! जेव्हां मेघांचे थेंब पडतील, तेव्हांच त्याला पाणी पिण्यास मिळेल; ८३ त्याचप्रमाणें, कृष्णा, जगतांत जरी चोंहींकडे गुरु आहेत, तरी आम्हांला तुमच्यावांचून दुसरा गुरु नाहीं. हें असो, आतां तुमच्या विभूति सांगा. ८४

अन्वय--याभिः विभूतिभिः त्वं इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि, ताः दिव्याः हि आत्मविभूतयः अशेषेण वक्तुं अर्हसि. १६

अर्थ-ज्या विभूतींच्या योगानें तुम्ही या लोकांना व्यापून राहतां, त्या तुमच्या अद्भुत अशा सर्व विभूति मला सांगा. ॥ १६ ॥

"महाराज, आपल्या ज्या कांहीं विभूति असतील, त्यांतून जेवढ्या व्यापक, शक्तिमान् व सतेज आहेत, तेवढ्या तुम्हीं मला दाखवा ८५ हे अनंता, ज्या तुमच्या विभूति तिन्ही लोकांना व्यापून आहेत, त्यांतील मुख्य मुख्य नांवाजलेल्या असतील त्या सांगा. ८६

अन्वय--योगिन् त्वां सदा परिचिंतयन् अहं कथं विद्याम् भगवन् केषु केषु च भावेषु त्वं मया चिंत्यः असि ? ॥१७॥

अर्थ-हे योगिन्, तुमचें सतत चिंतन करणारा मी, तुम्हांला कसा जाणू शकेन ? आणि हे भगवन् कोणकोणत्या वस्तूचे ठिकाणी मी तुमचें ध्यान करावें ? ॥१७॥

" महाराज, मी तुम्हांला कसें जाणावें? व नेहमीं कशाचें चिंतन करावें? जर सर्वत्र तुम्हीच आहां असें म्हणावें, तर माझ्या हातून तुमचें चिंतन होणार नाहीं; ८७ म्हणून पूर्वीं (४।५ व ६ श्लोकांत) ज्या संक्षेपानें आपल्या विभूति सांगितल्या, त्यांचा विस्तार करून एक वेळ सांगा.८८ ज्या ज्या विभूतींच्या ठिकाणीं तुम्ही आहां असें समजून चिंतन केलें असतां मला श्रम पडणार नाहींत, अशी तुमच्या प्राप्तीची जी युक्ति ती स्पष्ट करून सांगा. ८९

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन । भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् १८

आणि पुसलिया जिया विभूती। त्याही बोलाविया भूतपती। एथ म्हणसी
जरी पुढतीं । काय सांगों १९० तरी हा भाव मना । झणें जाय हो जना-
र्दना । पैं प्राकृताही अमृतपाना । ना न ह्मणवे जेविं ९१ जे काळकूटाचें स-
होदर । जें मृत्यूभेणें प्याले अमर। तरि दिहाचे पुरंदर। चौदा जाती ९२ ऐसा
कवण एक क्षीराब्धीचा रसु । जया वायांचि अमृतपणाचा आभासु । तया-
चाही मिठांशु । जे पुरे ह्मणों नेदी ९३ तया पाबळयाही येतुलेवरी । गोडि-
येची आथि थोरी । मग हें तंव अव्यधार्गीं । परमामृत साचें ९४ जें मंदराचळु
न ढाळितां । क्षीरसागरु न डहुळतां । अनादि स्वभावता । आइतें आहे ९५
जें द्रव ना नव्हे बद्ध । जेथ नेणिजती रस गंध । जें भलतयांही सिद्ध। आ-
ठवलेंचि फावे ९६ जयाची गोठीचि ऐकतखेंवो। आघवा संसारु होय वावो।
बळिया नित्यता लागे येवों । आपणपेयां ९७ जन्ममृत्यूजी भाख। हारपोनि
जाय निःशेख। आंत बाहेरी महासुख। वाढोंचि लागे ९८ मग दैवगत्या
जरी सेविजे । तरी तें आपणचि होऊनि ठाकिजे । तें तुज देतां चित्त माझें ।
पुरें ह्मणों न शके ९९ तुझें नामचि आम्हा आवडे । वरि भेटी होय आणि
जवळिक जोडे । पाठीं गोठी सांगसी सुरवाडें । आनंदाचेनि २०० आतां हें
सुख कायिसयासारिखें । कांहीं निर्वचेना मज परितोखें । तरि येतुलें जाणें जे
येणें मुखें । पुनरुक्तही हो १ हां गा सूर्य काय शिळा। अग्नि ह्मणों येत आहे
वोंविळा । कां नित्य वाहतया गंगाजळा । पारसेपण असे २ तुवां स्वमुखें
जें बोलिलें । हें आह्मीं नादासि रूप देखिलें । आजि चंदनतरूचीं फुलें। तु-
रंबीत आहों मां ३ तया पार्थाचिया बोला । सर्वांगें श्रीकृष्ण डोलला । म्हणे
भक्तिज्ञानासि जाहला । आगरु हा ४ ऐसा पतिकराचिया तोषा आंतु । प्रे-
माचा वेग उचंबळतु । तो सायासें सांवरूनि अनंतु । काय बोले ५

श्रीभगवानुवाच:—

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे १९

मी पितामहाचा पिता । हें आठवितांही नाठवे चित्ता । कीं म्हणतसे बा
पांडसुता । भलें केलें ६ अर्जुनातें बा म्हणे एथ कांहीं । आह्मां विस्मो करा-
वया कारण नाहीं । आंगें तो लेंकरूं काई । नव्हेचि नंदाचें ७ परि प्रस्तुत

अन्वय-जनार्दन, आत्मन: योगं विभुतिं च विस्तरेण भूयः कथय; अमृतं शृण्वतः हि मे तृप्तिः नास्ति. ॥ १८ ॥

अर्थ-हे जनार्दना, तो तुमचा योग व विभूति मला पुनः विस्तारानें सांगा. कारण, तुमचें अमृतासारखें भाषण कितीही ऐकलें तरी माझी तृप्तिच होत नाहीं ॥१८॥

"हे भूतपते, मीं ज्या विभूतींबद्दल तुम्हांला विचारलें आहे, त्या सांगा. त्याच त्या पुनः काय सांगावयाच्या आहेत असें जर कदाचित् म्हणाल, १९० तर हे जनार्दना, अशी शंका मनांत येऊं देऊं नका. कारण, जगांतील साधारण जें अमृतपान त्यालाही पुरे असें कोणाच्यानें म्हणवत नाहीं. ९१ जें अमृत काळकूट विषाचें सख्खें भावंड आहे, तें मरणाच्या भीतीनें देवांनीं प्राशन केलें असतांही, ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसांत चौदा इंद्र लय पावतात! ९२ क्षीराब्धीचा असा एक रस आहे कीं, त्याला व्यर्थ अमृत हें नांव प्राप्त झालें आहे. पण त्याचीही गोडी पुरी झाली असें कोणाच्यानें म्हणवत नाहीं. ९३ त्या तुच्छ अमृताच्या गोडीचा जर एवढा महिमा आहे, तर मग असें पहा कीं, हें तुमचें बोलणें तर खरोखर परमामृत आहे. ९४ हें तर मंदराचल न हालवितां, क्षीरसागर न घुसळितां अनादि असून स्वभावतः स्वयमेव आहे. ९५ शिवाय जें पातळ नाहीं, व घट्टही नाहीं; व ज्याच्या ठिकाणीं गोडी व सुवास नाहींत, आठवण करण्याबरोबर वाटेल त्याला प्राप्त होतें. ९६ याची गोष्ट ऐकतांक्षणींच सर्व संसार मिथ्या वाटूं लागतो, व यामुळें बलात्कारेंकरून नित्यता आपल्याच ठिकाणीं येते. ९७ याच्या योगानें जन्ममृत्यूंची वार्ता समूळ नाहींशी होते, व अंतर्बाह्य महासुखाची वृद्धि होते. ९८ मग दैवयोगानें जर तें सेवन केलें, तर तें आत्मरूपी करून टाकतें. अशा प्रकारचें जें तुमचें परमामृत, तें तुम्ही मला पाजीत असतां माझें चित्त पुरे म्हणूं शकत नाहीं. आधीं तुमचें नांव मला आवडतें, ९९ त्यांत तुमची भेट होऊन सहवास घडला, व नंतर आनंदयुक्त होऊन तुम्हीं गोष्टी सांगत आहां. २०० तेव्हां हें सुख कशासारखें आहे हें माझ्यानें सांगवत नाहीं; परंतु मला फार संतोष होत आहे. तर मला असें वाटतें कीं, तुमच्या मुखानें पुनः एक वेळ विभूति सांगण्याची पुनरुक्ति झाली तरी हरकत नाहीं, १ कदाचित् तुमच्या मनांत शंका येईल कीं, एकवार सांगितलेलें पुनः कसें सांगावें? तर महाराज! असें पहा-सूर्याच्या नित्य प्रकाशाला शिळा म्हणतां येईल काय? अग्नीला ओंवळा म्हणतां येईल काय? किंवा अखंड वाहणाऱ्या गंगोदकास पारोसेपण आहे काय? २ तुम्हीं आपल्या मुखानें जें ज्ञान सांगितलें, तें ऐकून आम्हांला असें वाटलें कीं, नाद ब्रह्म मूर्तिमंत आमच्या पुढें उभें आहे; तसेंच दुर्मिळ अशा चंदनाच्या फुलांचा आम्ही आज सुवास घेत आहों!" ३ अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून श्रीकृष्ण सर्वांगानें डोलूं लागले, आणि ह्मणाले: हा पार्थ भक्ति व ज्ञान यांचें आगरच झाला आहे. ४ याप्रमाणें आपला भक्त अर्जुन, याला जो आनंद झाला, तो पाहून, देवांनाही प्रेमाचा वेग आला, परंतु तो आंवरून धरून श्रीअनंत बोलूं लागले. ५

अन्वय--हंत कुरुश्रेष्ठ, (याः) आत्मविभूतयः (ताः) ते प्राधान्यतः कथयिष्यामि; मे विस्तरस्य हि अन्तः नास्ति. ॥१९॥

अर्थ-श्रीभगवान् म्हणाले:—बा अर्जुना, माझ्या मुख्य मुख्य विभूति तुला सांगतों; कारण, माझ्या [विभूतींच्या] विस्ताराचा अंत नाहीं. ॥ १९ ॥

मी ब्रह्मदेवाचा बाप हें माहीत असूनही त्याची आठवण न राहतां भगवान म्हणाले, "बापा अर्जुना फार चांगलें केलें. ६ आतां भगवंतांनीं अर्जुनाला 'बापा' म्हटलें म्हणून आपणांस आश्चर्य करण्याचें कारण नाहीं; कां कीं, भगवान स्वतः नंदपुत्र होऊन खेळ खेळले नाहींत का? असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. ७ पण सध्यां तें असो;

ऐसें असो । हें करवी आवडीचा अतिसो । मग म्हणे आइकें सांगतसों । धनुर्धरा ८ तरि तुवां पुसलिया विभूती । तयांचें अपारपण सुभद्रापती । ज्या माझियाचि परि माझिये मती । आकळती ना ९ आंगींचिया रोमा किती । जयाचिया तयासि न गणवती । तैसिया माझिया विभूति । असंख्य मज १० एऱ्हवीं तरी मी कैसा केवढा । ह्मणोनि आपणपयाही नव्हेचि फुडा । यालागीं प्रधाना जिया रूढा । तिया आइकें ११ जिया जाणितलियासाठीं । आघविया जाणवतील किरीटी । जैसें बीज आलिया मुठीं । तरूचि आला होय १२ कां उद्यान हातां चढिन्नलें । तरी आपैसीं सांपडलीं फळें फुलें । तेविं देखिलिया जिया देखवलें । विश्व सकळ १३ एऱ्हवीं साचचि गा धनुर्धरा । नाहीं शेवटु माझिया विस्तारा । पैं गगना ऐशिया अपारा । मजमाजि लपणें १४

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥२०॥

आइकें कुटिलालकमस्तका । धनुर्वेदत्र्यंबका । मी आत्मा असें एकैका । भूतमात्राच्या ठायीं १५ आंतुलीकडे मीचि यांचे अंतःकरणीं । भूतांबाहेरी माझीच गंवसणी । आदि मी निर्वाणीं । मध्यही मीचि १६ जैसें मेघां या तळीं वरी । एक आकाशचि आंत बाहेरी । आणि आकाशींचि जाले अवधारीं । असणेंही आकाशीं १७ पाठीं लया जे वेळीं जाती । ते वेळीं आकाशचि होऊनि ठाती । तेविं आदि स्थिती गती । भूतांसि मी १८ ऐसें बहुवस आणि व्यापकपण । माझें विभूतियोगें जाण । तरी जीवचि करूनि श्रवण । आइकोनि आइक १९ याहीवर त्या विभूती । सांगणें ठेलें सुभद्रापती । सांगेन ह्मणितलें तुजप्रती । त्या प्रधाना आइकें २०

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

हें बोलोनि तो कृपावंतु । म्हणे विष्णु मी आदित्यांआंतु । रवी मी रश्मिवंतु । सुप्रभांमाजी २१ मरुद्गणांच्या वर्गीं । मरीचि म्हणे मी शार्ङ्गी । चंद्रु मी गगनरंगीं । तारांमाजी २२

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः । इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना २२

वेदांआंत सामवेदु । तो मी म्हणे गोविंदु । देवांमाजि मरुद्बंधु । महेंद्रु तो मी २३ इंद्रियांमाजि अकरावें । मन तें मी हें जाणावें । भूतांमाजि स्वभावें । चेतना ते मी २४

रुद्राणां शंकरश्चाऽस्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चाऽस्मि मेरुः शिखरिणामहम् २३

हा सर्व प्रकार विशेष आवडीनें घडतो. तर भगवान म्हणाले:—हे धनुर्धरा, मी सांगतों तें ऐक. ८ हे सुभद्रापते, तूं ज्या माझ्या विभूतींबद्दल विचारलेंस, त्या अगणित असून, जरी माझ्याच आहेत तरी माझ्याही बुद्धीनें त्यांची गणना करतां येत नाहीं. ९ ज्याप्रमाणें आपल्या अंगावरील केश ज्याचे त्यासही मोजतां येत नाहींत, त्याप्रमाणें माझ्या विभूति मला मोजतां येत नाहींत. २१० एऱ्हवीं देखील, मी कसा व केवढा आहें, हें माझें मलाच खरें कळत नाहीं. याकरितां माझ्या मुख्य मुख्य विभूति ज्या प्रसिद्ध आहेत, त्या ऐक. ११ हे किरीटी, त्या जाणल्या असतां इतर सर्व विभूति जाणतां येतील. ज्याप्रमाणें झाडाचें बीं हातीं आलें असतां झाड हातीं आल्याप्रमाणेंच होतें. १२ किंवा बाग हातीं आल्यावर आपोआप फळें व फुलें हातीं लागतात, त्याप्रमाणें त्या विभूति पाहिल्या असतां सर्व विश्व पाहिल्याप्रमाणें होतें. १३ हे धनुर्धरा, बाकी खरोखर माझ्या विस्ताराचा अंत नाहीं. हें पहा, गगनासारखे मोठमोठे पदार्थही माझ्या ठिकाणीं लपून जातात. १४

अन्वय–गुडाकेश, अहं सर्वभूताशयस्थितः आत्मा; भूतानां आदिः च मध्यं च अंतः च अहमेव (अस्मि). २०

अर्थ–हे गुडाकेशा, सर्व भूतांच्या अंतरीं असणारा आत्मा मी आहें; आणि सर्व भूतांचा आदि, मध्य व अंतही मीच आहें. ॥ २० ॥

कुरळे केश मस्तकीं धारण करणाऱ्या, व धनुर्विद्येंत शिवाप्रमाणें प्रविण अशा अर्जुना, ऐक. प्रत्येक प्राण्याच्या ठिकाणीं जो आत्मा आहे तो मी. १५ शरीराच्या आंतील भागाच्या अंतःकरणांत मीच आहें; प्राणिमात्राच्या बाहेरच्या बाजूसही माझेंच आच्छादन आहे; आणि प्राणिमात्राच्या आरंभी, अंतीं व मध्येंही मीच आहें. १६ ज्याप्रमाणें मेघाच्या खालीं, वर, आंत व बाहेर सर्वत्र आकाशच असतें, आणि ते आकाशांत उत्पन्न होऊन आकाशांतच असतात; १७ आणि मग ज्या वेळेस ते मेघ लय पावतात, त्या वेळेसही आकाशच होऊन राहतात, त्याप्रमाणें उत्पत्ति, स्थिति, व लय या तिन्ही गति प्राणिमात्राच्या मीच आहें. १८ याप्रमाणें माझें अनंतत्व आणि व्यापकपण हें माझ्या विभूतींच्या योगानें समजतें; तरी जीवालाच कान करून [अंतःकरणपूर्वक] पूर्वी ऐकलेल्या गोष्टींवर अनुसंधान ठेवून पुढें ऐक. १९ हे सुभद्रापते, यापुढें तुला सांगवयाच्या राहिलेल्या विभूति ज्या तुला सांगतों म्हणून म्हटलें होतें, त्यांतील मुख्य मुख्य ऐक. २२०

अन्वय–आदित्यानां विष्णुः,अहं ज्योतिषां अंशुमान् रविः अहं मरुतां मरीचि (अहं) नक्षत्राणां च शशी अहं अस्मि.२१

अर्थ–द्वादशादित्यांमध्यें विष्णु मी; प्रकाशवंतामध्यें किरणवंत सूर्य मी; मरुद्गणांमध्यें मरीचि मी; आणि नक्षत्रांमध्यें चंद्र मीच आहें. ॥ २१ ॥

इतकें बोलल्यावर कृपावंत श्रीकृष्ण म्हणाले, "बारा आदित्यांत विष्णु मी; तेजस्वी वस्तूंत किरणयुक्त सूर्य तो मी" २१ श्रीकृष्ण म्हणतात. "एकूणपन्नास मरुद्गणांत मरीचि मी; व आकाशांतील नक्षत्रांत चंद्र मी." २२

अन्वय–वेदानां सामवेदः अस्मि; देवानां वासवः अस्मि; इंद्रियाणां मनः अस्मि; भूतानां च चेतना अस्मि. ॥ २२ ॥

अर्थ–वेदांमध्यें सामवेद मी आहें; देवांमध्यें इंद्र मी आहें; इंद्रियांमध्यें मन मी आहें; आणि प्राण्यांमध्यें चेतना मी आहें. ॥ २२ ॥

श्रीगोविंद म्हणाले, "वेदांत सामवेद मी; देवांत मरुद्बंधु जो इंद्र तो मी; २३ आणि इंद्रियांत अकरावें जें मन तें मी असें जाण. तसेंच प्राणिमात्रांत जी मूळ जीवकळा ती मी." २४

अन्वय–रुद्राणां शंकरः यक्षरक्षसां च वित्तेशः अस्मि; अहं वसूनां पावकः च शिखरिणां मेरुः अस्मि. ॥ २३ ॥

अर्थ–रुद्रांमध्यें शंकर मी; यक्षराक्षसांमध्यें कुबेर मी; अष्टवसूंमध्यें अग्नि मी; आणि पर्वतांमध्यें मेरु मी आहें.

अशेषांही रुद्रांमाझारीं । शंकर जो मदनारी । तो मी येथ न धरीं । भ्रांति कांहीं २५ यक्षारक्षोगणांआंतु । शंभूचा सखा जो धनवंतु । तो कुबेरु मी हें अनंतु । म्हणता जाहला २६ मग आठांही वसूंमाझारीं । पावकु तो मी अवधारीं । शिखराथिलियां सर्वोपरी । मेरु तो मी २७

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम । सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मिऽसागरः २४
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः २५

जो स्वर्गसिंहासना सावावो । सर्वज्ञते आदिचा ठावो । तो पुरोहितांमाजि रावो । बृहस्पती मी २८ त्रिभुवनींचिया सेनापतीं- । आंत स्कंदु तो मी महामती । जो हरवीर्यें अग्निसंगतीं । कृत्तिकाआंतु जाहला २९ सकळिकां सरोवरांसी । माजि समुद्र तो मी जळराशी । महर्षींआंतु तपोराशी । भृगु तो मी २३० अशेषांही वाचा- । माजी नटनाच सत्याचा । तें अक्षर एक मी वैकुंठींचा । वेल्हाळु म्हणे ३१ समस्तांही यज्ञांच्या पैकीं । जपयज्ञु तो मी ये लोकीं । जो कर्मत्यागें प्रणवादिकीं । निफजविजे ३२ नामजपयज्ञु तो परम । बाधूं न शके स्नानादि कर्म । नामें पावन धर्माधर्म । नाम परब्रह्म वेदार्थें ३३ स्थावरां गिरींआंतु । पुण्यपुंज जो हिमवंतु । तो मी म्हणे कांतु । लक्ष्मियेचा ३४

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

कल्पद्रुम हन पारिजातु । गुणें चंदनुही वाड विख्यात । परि यया वृक्षजातांआंतु । अश्वत्थु तो मी ३५ देवऋषींआंतु पांडवा । नारदु तो मी जाणावा । चित्ररथु मी गंधर्वां । सकळिकांमाजी ३६ यया अशेषांही सिद्धां- । माजि कपिलाचार्यु मी प्रबुद्धा । तुरंगजातां प्रसिद्धां- । आंत उच्चैःश्रवा मी ३७ राजभूषण गजांआंतु । अर्जुना मी गा ऐरावतु । पयोराशी सुरमथितु । अमृतांशु तो मी ३८ यया नरामाजि राजा । तो विभूतिविशेष माझा । जयातें सकळ लोक प्रजा । होऊनि सेविती ३९

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजनश्चाऽस्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः २८
अनंतश्चाऽस्मि नागानां वरुणो यादसामहम् । पितॄणामर्यमा चाऽस्मि यमः संयमतामहम् २९

पैं आघवेयां हातियेरां- । आंत वज्र तें मी धनुर्धरा । जें शतमखोत्तीर्णकरा । आरूढोनि असे २४० धेनूंमध्यें कामधेनु । तें मी म्हणे विष्वक्सेनु । जन्मवितयाआंत मदनु । तो मी जाणें ४१ सर्पकुळाआंत अधिष्ठाता । वासुकी गा मी कुंतीसुता । नागांमाजि समस्तां । अनंतु तो मी ४२ अगा यादसां-

" सगळ्या रुद्रांमध्यें मदनाचा शत्रु जो शंकर तो मी आहें यावद्दल मनांत शंका धरूं नको. " २५ श्रीअनंत ह्मणतात, " यक्षराक्षसांत, शंकराचा मित्र जो धनवान् कुबेर, तो मी; २६ अष्टवसूंमध्यें अग्नि तो मी; व सर्व शिखर धारण करणाऱ्या पर्वतांत उंच असा मेरुपर्वत तो मी; २७

अन्वय-पार्थ, पुरोधसां च मुख्यं बृहस्पतिं मां विद्धिः अहं सेनानीनां स्कंदः सरसां च सागरः अस्मि; ॥ २४ ॥ अहं महर्षीणां भृगुः, गिराम् एकं अक्षरं अस्मि; यज्ञानां जपयज्ञः स्थावराणां (च) हिमालयः अस्मि. ॥ २५ ॥

अर्थ-पार्था, पुरोहितांमध्यें मुख्य जो बृहस्पति तो मी आहें असें जाण. सेनापतींमध्यें कार्तिकस्वामी मी आहें, व जलाशयामध्यें समुद्र मी आहें. ॥ २४ ॥ सप्त महर्षींमध्यें भृगु मी आहें; वाणीमध्यें ॐकार मी आहें; यज्ञामध्यें जपयज्ञ मी आहें; व अचल वस्तूंमध्यें हिमालय मी आहें. ॥ २५ ॥

" जो इंद्राचा सचिव, सर्व ज्ञानाचें आदिपीठ, व पुरोहितांमध्यें श्रेष्ठ, तो बृहस्पति मी. २८ अर्जुना, जो शंकराच्या वीर्यापासून अग्नीच्या संगानें कृत्तिकांच्या उदरीं उत्पन्न झाला, तो त्रिभुवनांतील सेनापतींत मुख्य असा कार्तिकस्वामी मी. २९सर्व सरोवरांत जलनिधि जो समुद्र तो मी, व महर्षींत तपोराशी जो भृगु तो मी. " २३० वैकुंठवासी श्रीविष्णु ह्मणाले, " सर्व बोलण्यांत ज्या सत्यानें व्यवहार होतो, तें सत्य अक्षर ॐकार मी; ३१ सर्व यज्ञांमध्यें, कर्मत्याग करून ॐकारादिकांनीं उत्पन्न होणारा जो जपयज्ञ, तो मी. ३२ जो नामजपयज्ञ श्रेष्ठ असून ज्याला स्नानादिक कर्मांची अपेक्षा नाहीं, व ज्याच्या नांवानें धर्म व अधर्म पवित्र होतात, व वेदांत ज्याला परब्रह्म ह्मणतात तो मी. " ३३ श्रीलक्ष्मीपति ह्मणाले, "स्थावर पर्वतांमध्यें पुण्यराशी जो हिमालय पर्वत, तो मी आहें. ३४

अन्वय-अहं सर्ववृक्षाणां अश्वत्थः (अस्मि); देवर्षीणां च नारदः गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां (च) कपिलः मुनिः (अस्मि) ॥ २६ ॥ अश्वानां अमृतोद्भवम्, उच्चैःश्रवसम्, गजेंद्राणां ऐरावतं, च नराणां नराधिपम् मां विद्धि. ॥२७॥

अर्थ-सर्व वृक्षांमध्यें अश्वत्थ मी आहें; देवर्षींमध्यें नारद मी आहें; गंधर्वांमध्यें चित्ररथ मी आहें; व सिद्धांमध्यें कपिल मुनि मी आहें. ॥ २६ ॥ अश्वांमध्यें, क्षीरसागरांतून निघालेला उच्चैःश्रवा नांवाचा अश्व मी आहें, उत्तम हत्तीमध्यें ऐरावत मी आहें, व नरांमध्यें राजा मी आहें, असें जाण. ॥ २७ ॥

" कल्पवृक्ष व पारिजात, तसाच चंदन हे गुणानें मोठे प्रसिद्ध आहेत, तरी या सर्व वृक्षांत पिंपळ ह्मणून जो वृक्ष आहे तो मी; ३५ हे पांडवा, सर्व देवर्षींत नारद ऋषि तो मी असें जाण; आणि सर्व गंधर्वांत चित्ररथ ह्मणून जो गंधर्व आहे, तो मी. ३६ हे ज्ञानवंता, या सर्व सिद्धांतांमध्यें कपिलाचार्य मी; प्रख्यात अशा सर्व घोड्यांत उच्चैःश्रवा नांवाचा घोडा तो मी; ३७ राजाला भूषण देणारे असे जे हत्ती, त्यांत ऐरावत नांवाचा हत्ती तो मी; देवांनीं क्षीरसागराचें मंथन करून सर्व रसांत उत्तम असें जें अमृत उत्पन्न केलें तें मी; ३८ सर्व लोक आज्ञाधारक होऊन ज्याची सेवा करतात, त्या लोकांमध्यें राजा माझी विशेष विभूति आहे. ३९

अन्वय-अहं आयुधानां वज्रं, धेनूनां कामधुक् अस्मि; प्रजनः कंदर्पः अस्मि; सर्पाणां च वासुकिः अस्मि; ॥ २८ ॥ अहं नागानां अनंतः यादसां वरुणः अस्मि; अहं पितॄणां अर्यमा संयमतां च यमः अस्मि. ॥ २९ ॥

अर्थ-आयुधामध्यें वज्र नांवाचें आयुध मी आहें; गाईमध्यें कामधेनु मी आहें; प्रजा उत्पन्न करणारा जो मदन तो मी आहें; सर्पांमध्यें वासुकी मी आहें. ॥२८॥ नागांमध्यें मी नागराज अनंत आहें; जलदेवतांमध्यें वरुण मी आहें; पितरांमध्यें अर्यमा नांवाचा पितर मी आहें; व नियमन करणारांमध्यें यम मी आहें. ॥ २९ ॥

" हें पहा—अर्जुना, शंभर यज्ञ परिपूर्ण केलेल्या इंद्राच्या हातांत असणारें आयुधांमध्यें श्रेष्ठ असें वज्र मी. " २४० (आसमंतात् ज्याची सेना आहे असे) श्रीविष्णु म्हणाले, " सर्व गाईंत कामधेनु नांवाची गाय ती मी; आणि उत्पन्न करणारांमध्यें मदन म्हणून जो आहे तो मी. ४१ हे कुंतिसुता, सर्पकुलांचा नायक वासुकि तो मी; व सर्व नागामध्यें श्रेष्ठ जो अनंत (शेष) तो मी; ४२ श्रीकृष्ण

आंतु । जो पश्चिम प्रमदेचा कांतु। तो वरुण मी हें अनंतु। सांगत असे ४३ आणि पितृगणां समस्तां- । माजि अर्यमा जो पितृदेवता। तो मी हें तत्त्वता। बोलत आहें ४४ जगाचीं शुभाशुभें लिहिती । प्राणियांच्या मानसांचा झाडा घेती । मग केलियानुरूप होती । भोगानियम जे ४५ तयां नियमितयांमाजि यमु । जो कर्मसाक्षी धर्मु । तो मी म्हणे आत्मारामु । रमापती ४६

प्रह्लादश्चाऽस्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

अगा दैत्यांचिया कुळीं । प्र्ऱ्हादु तो मी न्याहाळी । ह्मणोनि दैत्यभावादिमेळीं । लिंपेचिना ४७ पैं कळितयांमाजि महाकाळु। तो मी म्हणे गोपाळु। श्वापदांमाजि शार्दूळु । तो मी जाण ४८ पक्षिजातीमाझारीं । गरुड तो मी अवधारीं । यालागीं जो पाठीवरी। वाहों शके मातें ४९

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । झषाणां मकरश्चाऽस्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१

पृथ्वीचिया पैसारा- । माजी घडी न लगतां धनुर्धरा। एकेचि उड्डाणें सातांहि सागरां । प्रदक्षिणा कीजे २५० तयां वहिलियां गतिमंतां- । आंत पवनु तो मी पांडुसुता । शस्त्रधरां समस्तां- । माजि श्रीराम तो मी ५१ जेणें सांकडलिया धर्माचे कैवारें । आपणपयां धनुष्य करूनि दुसरें । विजयलक्ष्मिये एक मोहरें । केलें त्रेतीं ५२ पाठीं उभें ठाकूनि सुवेळीं । प्रतापलंकेश्वराची सिसाळीं । गगनीं उदो ह्मणतया हस्तबळी । दिधलीं भूतां ५३ जेणें देवांचा मानु गिंवसिला । धर्मासि जीर्णोद्धारु केला । सूर्यवंशीं उदेला । सूर्य जो कां ५४ तो हातियेरुपराजितयाआंतु । रामचंद्र मी सीताकांतु। मकर मी पुच्छवंतु। जळचरांमाजी ५५ पैं समस्तांही वोघां । मध्यें जे भगीरथें आणितां गंगा । जन्हूनें गिळिली मग जंघा । फाडूनि दिधली ५६ ते त्रिभुवनैकसरिता। जान्हवी मी पांडुसुता । जळप्रवाहां समस्तां। माझारीं जाणें ५७ ऐसेनि वेगळालां सृष्टीपैकीं। विभूती नाम सुतां एकेकीं। सगळेन जन्मसहस्रें अवलोकीं । अर्ध्या नव्हती ५८

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाऽहमर्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ३२

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ३३

जैसीं अवघींचि नक्षत्रें वेंचावीं । ऐसी चाड उपजेल जैं जीवीं। तैं गगनाची बांधावी । लोथ जेवीं ५९ कां पृथ्वीये परमाणूंचा उगाणा घ्यावा। तरि भूगोलुचि काखे सुवावा । तैसा विस्तारु माझा पहावा । तरि जाणावें मातें २६० जैसें शाखांसी फूल फळ । एकिहेळां वेटाळूं ह्मणिजे सकळ । तरी उप-

सांगतात:—सर्व जलदेवतांत पश्चिम दिशेचा पति जो वरुण तो मी, ४३ सर्व पितृगणांत पितृदेवता जो अर्यमा तो मी, असें खरोखर (तात्त्विकदृष्ट्या) सांगतों. ४४ जे जगाची शुभाशुभ कर्में लिहितात, प्राण्यांच्या मनाच्या व शरीराच्या कर्मांची झडती घेतात, व कर्मानुसार भोगांचें फल देतात, ४५ त्या नियमन करणारांत, प्राण्यांच्या कर्मांचा साक्षिभूत जो यमधर्म तो मी, असें रमापति आत्माराम म्हणाले. ४६

अन्वय–दैत्यानां प्रल्हादः अस्मि; अहं च कलयतां कालः; अहं मृगाणां मृगेंद्रः पक्षिणां च वैनतेयः (अस्मि. ॥ ३० ॥

अर्थ–दैत्यांमध्यें प्रल्हाद मी आहें; गणती करणारांमध्यें काल मी आहें; पशूंमध्यें सिंह [किंवा व्याघ्र] मी आहें; पक्ष्यांमध्यें गरुड मी आहें. ॥ ३० ॥

अरे, दैत्यकुळांत जन्मलेला प्रल्हाद म्हणून जो दैत्य तो मी असें समज; आणि म्हणूनच तो दैत्यांच्या स्वभावानें लिप्त झाला नाहीं. ४७ श्रीगोपाळकृष्ण म्हणतात:—" नाश करणारांत जो महाकाळ तो मी; व सर्व जनावरांत वाघ किंवा सिंह तो मी असें समज. ४८ अर्जुना, ऐक. सर्व पक्ष्यांत गरुड पक्षी तो मी; म्हणूनच तो मला आपले पाठीवर वाहूं शकतो. " ४९

अन्वय–पवतां पवनः अस्मि; अहं शस्त्रभृतां च रामः; झषाणां मकरः अस्मिः स्रोतसां च जान्हवी अस्मि. ॥३१॥

अर्थ–पवित्र करणाऱ्या वस्तूंमध्यें वायु मी आहें; शस्त्रधरांमध्यें राम मी आहें; जलचरांमध्यें मकर मी आहें; व नद्यांमध्यें भागीरथी मी आहें. ॥ ३१ ॥

हे धनुर्धरा, या पृथ्वीच्या सभोंवतीं एक घटका न लागतां जो फिरतो, व एक उडीबरोबर सातही समुद्रांना प्रदक्षिणा करतो, २५० असा वेगवानांमध्यें श्रेष्ठ जो वायू, तो मी; आणि अर्जुना, सर्व शस्त्रधरांत श्रीराम तो मी. ५१ ज्या रामानें त्रेतायुगीं संकटांत पडलेल्या धर्माच्या कैवारानें आपल्या रूपाचेंच दुसरें धनुष्य बनवून, विजयश्रीला आपल्याशिवाय दुसरा मार्गच ठेविला नाहीं; ५२ नंतर सुवेलाचलावर उभें राहून लंकाधीश रावणाच्या मस्तकाच्या पंक्ति गगनांत उदो उदो म्हणणाऱ्या भूतांना वळी दिल्या; ५३ ज्या रामानें देवांना मान प्राप्त करून दिला, धर्माचा जीर्णोद्धार केला, व जो सूर्यवंशांत केवळ प्रतिसूर्यच उदयास आला; ५४ तो शस्त्रें धारण करणाऱ्यांत सीतापति रामचंद्र मी; व पुच्छवंत जलचरांत मकर तो मी; ५५ सर्व वाहणाऱ्या नद्यांमध्यें, ज्या गंगेला भगीरथ आणीत असतां जन्हूनें गिळून पुनः मांडी फोडून जिला वाट दिली, ५६ ती सर्व त्रैलोक्यांतील नद्यांत मुख्य नदी जान्हवी मी, असें अर्जुना, तूं जाण. ५७ हें पहा, याप्रमाणें सृष्टींतील माझ्या एकएक निरानिराळ्या विभूतींचें वर्णन करूं लागलें तर, हजार जन्मांत अर्ध्या विभूतीचेंही वर्णन होणार नाहीं. ५८

अन्वय–अर्जुन, (च) अहं सर्गाणां आदिः च मध्यं च अंतः एव (अस्मि.) अहं विद्यानां अध्यात्मविद्या प्रवदतां वादः (अस्मि). ॥ ३२ ॥ अक्षराणां अकारः अस्मि, सामासिकस्य च द्वंद्वः; अक्षयः कालः अहमेव (अस्मि), च विश्वतोमुखः धाता च अहं (अस्मि). ॥ ३३ ॥

अर्थ–हे अर्जुना, मी सृष्ट पदार्थांचा आदि, मध्य आणि अंत आहें; सर्व विद्यांमध्यें, आत्मा काय, अनात्मा काय, यांचा भेद दाखविणारी जी अध्यात्मविद्या, ती मी आहें; वादविवादांत तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेनें केलेला जो वाद तो मी आहें; ॥ ३२ ॥ अक्षरांमध्यें अ हें अक्षर मी आहें; समासांमध्यें द्वंद्व समास मी आहें; अक्षय जो काल तो मी आहें; व सर्व बाजूंनीं कर्मांचें फल देणारा मीच आहें. ॥ ३३ ॥

ज्याप्रमाणें, सर्व नक्षत्रें वेंचून घ्यावीं अशी मनांत इच्छा उत्पन्न झाली असतां आकाशाची मोट बांधिली म्हणजे तीं सर्व हातीं येतील; ५९ किंवा पृथ्वीच्या परमाणूंचा झाडा घ्यावयाचा असल्यास भूगोलच खाकेंत मारला पाहिजे. त्याप्रमाणें, माझा विस्तार पहावयाचा असल्यास मलाच जाणलें पाहिजे; [म्हणजे तें सर्व दृष्टीस पडेल.] २६० खांद्या फुलें व फळें हीं सर्व एकदम गुंडाळून घ्यावीं असें वाटल्यास ज्याप्रमाणें झाड मुळासकट उपटून

श्वरु ८१ गायत्रीछंद जें म्हणिजे । तें सकळां छंदांमाजि माझें । स्वरूप हें जाणिजे । निभ्रांत तुवां ८२ मासांआंत मार्गशीरु । तो मी म्हणे शार्ङ्गधरु । ऋतूंमाजि कुसुमाकरु । वसंतु तो मी ८३

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मिव्यवसायोऽस्मिसत्वंसत्ववतामहम् ॥३६॥
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ३७

छळितयां विंदाणा- । माजि जूं तें मी विचक्षणा । म्हणोनि चोहटां चोरी पारि कवणा । निवारूं न ये ८४ अगा अशेषांही तेजसां- । आंत तेज तें मी भरंवसा । विजयो मी कार्योद्देशां । सकळांमाजी ८५ जेणें चोखाळत दिसे न्याय । तो व्यवसायांत व्यवसाय । माझें स्वरूप हें राय । सुरांचा म्हणे ८६ सत्त्वाथिलियांआंतु । सत्त्व मी म्हणे अनंतु । यादवांमाजि श्रीमंतु । तोचि तो मी ८७ जो देवकी वसुदेवास्तव जाहला । कुमारीसाठीं गोकुळीं गेला । तो मी प्राणासकट पियाला । पूतनेतें ८८ नुघडतां बालपणाची फुली । जेणें मियां अदानवी सृष्टि केली । करीं गिरि धरूनि उमाणिली । महेंद्रमहिमा ८९ कालिंदीचें हृदयशल्य फेडिलें । जेणें मियां जळत गोकुळ राखिलें । वासरुवां-साठीं लाविलें । विरंचीस पिसें २९० प्रथमदशेचिये पहांटे- । माजि कंसाऐशीं अचाटें । महाधेंडीं अवचटें । लीळाचि नासिलीं ९१ हें काय कितीएक सां-गावें । तुवांही देखिलें ऐकिलें असे आघवें । तरि यादवांमाजि जाणावें । हेंचि स्वरूप माझें ९२ आणि सोमवंशीं तुम्हां पांडवां- । माजि अर्जुन तो मी जा-णावा । म्हणोनि एकमेकांचिया प्रेमभावा । बिघडु न पडे ९३ संन्यासी तुवां होऊनि जनीं । चोरूनि नेली माझी भगिनी । तऱ्ही विकल्पु नुपजे मनीं । मी तूं दोन्ही स्वरूप एक ९४ मुनींआंत व्यासदेवो । तो मी म्हणे यादवरावो । कवीश्वरांमाजि धैर्या ठावो । उशनाचार्य तो मी ९५

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ३८

अगा दमितयांमाझारीं । अनिवार दंडु तो मी अवधारीं । जो मुंगियेलागोनि ब्र-ह्मावेरीं । नियमित पावे ९६ पैं सारासार निर्धारितयां । धर्मज्ञानाचा पक्षु धरितयां । सकळशास्त्रांमाजि ययां । नीतिशास्त्र तें मी ९७ आघवियाचि गूढां-माजि मौन तें मी सुहाडा । म्हणोनि न बोलतयां पुढां । स्रष्टाही नेण होय ९८ अगा ज्ञानियांचिया ठायीं । ज्ञान तें मी पाहीं । आतां असो हें ययां कांहीं । पार न देखों ९९

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ३९

८१ सर्व छंदांत गायत्री म्हणून जो छंद आहे, तें माझें स्वरूप आहे, असें तूं निःसंशय जाण. ८२ श्रीकृष्ण म्हणतातः–सर्व महिन्यांमध्यें मार्गशीर्ष मास तो मी; व ऋतूंमध्यें पुष्पांची वृद्धि करणारा जो वसंत तो मी. ८३

अन्वय–छलयतां द्युतं अस्मि; अहं तेजस्विनां तेजः; (अहं) जयः अस्मि, (अहं) व्यवसायः अस्मि; अहं सत्त्ववतां सत्त्वं (अस्मि.) ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वासुदेवः अस्मि; पांडवानां धनंजयः (अस्मि); अहं मुनीनां अपि व्यासः अस्मि; कवीनां (च) उशना कविः (अस्मि). ॥ ३७ ॥

अर्थ–फसविणाऱ्यांमध्यें द्यूत मी आहें; तेजस्व्यांमध्यें तेज मी आहें; जय मी; उद्योग मी; सात्त्विकांमध्यें सत्त्व मी आहें; ॥ ३६ ॥ यादवांमध्यें वासुदेव मी आहें; पांडवांमध्यें अर्जुन तो मी आहें; मुनींमध्यें व्यास मी आहें; व कवींमध्यें उशना मी आहें. ॥ ३७ ॥

हे शहाण्या अर्जुना, दुसऱ्यास फसविण्याचे जे प्रकार आहेत, त्यांत जुगार म्हणून जी विद्या आहे, ती माझी विभूति. म्हणूनच, चोहोंव्यावर जुगाररूप चोरी चालली असतां कोणी निवारण करीत नाहीं. ८४ अरे, सर्व सतेज पदार्थांत तेज म्हणून जी वस्तु आहे, ती मी असें पक्कें समज; आणि सर्व आरंभिलेल्या कार्यांत ज्याची इच्छा असते तो जय मी. ८५ देवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणालेः–नीति न सोडतां सर्व उद्योगांत जो उद्योग तें माझें स्वरूप आहे. ८६ सत्त्वधीरांत सत्त्व मी, व यादवांत जो श्रीमंत तो मी असें श्रीअनंत म्हणाले. ८७ जो देवकी वसुदेवांकरितां जन्म घेऊन यशोदेच्या मुलीकरितां गोकुळांत गेला, व ज्यानें स्तनपान करण्याच्या निमित्तानें पूतना राक्षसीचें प्राणहरण केलें, तो मी. ८८ बाळपणची कळी उमलली नाहीं तोंच ज्यानें दैत्यरहित पृथ्वी केली, व हातावर गोवर्धन पर्वत धारण करून इंद्राचा गर्व हरण केला; ८९ ज्यानें यमुनेंतील कालिय सर्पाचें मर्दन करून तिचे हृदयांतील दुःख निवारण केलें; [कालियमर्दनाच्या समयीं सर्व लोक गोकुल सोडून यमुनेच्या कांठीं आले असतां त्यांस जाळणारा अग्नि भक्षण करून ज्यानें त्यांचें संरक्षण केलें;] आणि ब्रह्मदेवानें गोपवालकें व वासरें यांचें हरण करून नेल्यावर, तीं सर्व दुसरीं उत्पन्न करून त्यास ज्यानें वेड लावलें; २९० बालदशेच्या आरंभीं कंसचाणूरादिक मोठमोठीं धेंडें धेंडें ज्यानें सहज मारलीं, ९१ अशा तुला किती गोष्टी सांगूं ? तूं सुद्धां असल्या पुष्कळ ऐकल्या व पाहिल्या आहेस. म्हणून यादवांत अशी ज्याची कृति आहे, तेंच स्वरूप माझें होय; ९२ आणि सोमवंशांत तुमच्या पांडवांत जो अर्जुन तो मी असें समज; ह्मणूनच तुझ्या व माझ्या प्रेमभावांत अंतर पडत नाहीं ९३ तूं (लोकदृष्ट्या) संन्यासी होऊन माझी भागिनी सुभद्रा हिला हरण करून नेलेंस तरी तुझ्यावद्दल माझ्या मनांत संशय उत्पन्न झाला नाहीं. कारण, तुझें व माझें स्वरूप एकच आहे. ९४ सर्व मुनींत श्रेष्ठ असे जे व्यास मुनी, ते मी; व सर्व कवींत श्रेष्ठ जे उशनाचार्य ते मी, असें यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणाले. ९५

अन्वय–अहं दमयतां दंडः अस्मि; जिगीषतां नीतिः अस्मि; गुह्यानां मौनं अस्मि; च ज्ञानवतां ज्ञानं (अस्मि). ३८

अर्थ–दमन करणारांमध्यें दंड म्हणजे शिक्षा मी आहें; जय मिळवूं इच्छिणारांची नीति मी आहें; गुह्य गोष्टींमध्यें मौन मी आहें; व ज्ञानवंत जनांचें ज्ञान तें मीच आहें. ॥ ३८ ॥

अरे, शिक्षेंत जी मोठी शिक्षा, जी मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांस सारखें शासन करते, ती मी असें समज. ९६ सारासार विचार करून ज्या शास्त्रांत धर्मज्ञानाचें अनुकरण केलेलें असतें, तें सकल शास्त्रांतील नीतिशास्त्र मी. ९७ हे बलवान् अर्जुना, सर्व गुह्य गोष्टींत मौन तें मी. म्हणून मौन धारण करणारापुढें ब्रह्मदेव देखील अज्ञानी ठरतो. ९८ अरे, ज्ञान्यांच्या ठिकाणीं जें ज्ञान आहे, तें मी असें समज. आतां विभूतिविस्तार राहूं दे; कारण, कांहीं केलें तरी या विभूतींचा अंत लागणार नाहीं. ९९

अन्वय–अर्जुन, सर्वभूतानां यत् बीजं (अस्ति,) तत् अपि अहं (अस्मि;) यत् चराचरं भूतं स्यात् तत् मया विना न अस्ति; ॥ ३९ ॥

अर्थ–अर्जुना, जें कांहीं सर्व भूतांचें बीज तें मी आहें; मजवांचून असूं शकेल असें चराचर भूत कांहीं नाहीं. ॥ ३९ ॥

नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

पैं पर्जन्याचिया धारां । वरी लेख करवेल धनुर्धरा । कां पृथ्वीचिया तृणांकुरां
होईल ठी ३०० पैं महोदधीचिया तरंगां । व्यवस्था धरूं नये जेविं गा । तेविं मा-
झिया विशेषलिंगां । नाहीं मिती १ ऐशियाही सातपांच प्रधाना । विभूती सांगि-
तालिया तुज अर्जुना । तो हा उद्देशु जो गा मना । आहाच गमला २ येरां विभू-
तिविस्तारांसि कांहीं । एथ सर्वथा लेख नाहीं । ह्मणोनि परिससी तूं काई । आह्मी
सांगों किती ३ यालागीं एकिहेळां तुज । दाऊं आतां वर्म निज । तरी सर्वभूतांकुरें
बीज । विरूढत असे तें मी ४ ह्मणोनि सानें थोर न म्हणावें । उंच नीच भाव
सांडावे । एक मीचि ऐसें मानावें । वस्तुजातातें ५ तरी यावरी साधारण । आईक
पां आणिकही खुण । तरी अर्जुना ते तूं जाण । विभूति माझी ६

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवाऽवगच्छ त्वं मम तेजोंऽश संभवम् ॥४१॥

जेथ जेथ संपत्ति आणि दया । दोन्ही वसती आलिया ठाया । ते ते जाण
धनंजया । विभूति माझी ७

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतिविस्तारयोगो नाम दशमोऽध्यायः १०

अथवा एकलें एक बिंब गगनीं । परी प्रभा फांके त्रिभुवनीं । तेविं एका-
कियाची सकळ जनीं । आज्ञा पाळिजे ८ तयातें एकलें ह्मणी ह्मण । तो नि-
र्धन या भाषा नेण । काय कामधेनूसवें सर्वस्व हन । चालत असे ९ तियेतें
जे जेधवां जो मागे । तें ते एकसरेंचि प्रसवों लागे । तेविं विश्वविभवतया
आंगें । होऊनि असती ३१० तयातें वोळखावया हेचि संज्ञा । जे जगें नम-
स्कारिजे आज्ञा । ऐसें आथि ते जाण प्राज्ञा । अवतार माझे ११ आणि सा-
मान्य विशेष । हें जाणणें एथ महादोष । कां जे मीचि एक अशेष । विश्व
हें ह्मणोनि १२ तरी आतां साधारण आणि चांगु । ऐसा कैसेनि पां कल्पावा
विभागु । वायां आपुलिये मती वेंगु । भेदाचा लावावा १३ एऱ्हवीं तूप का-
सया घुसळावें । अमृत कां रांधूनि अर्धे करावें । हां गा वायूसि काय पां
डावें । उजवें आंग आहे १४ पैं सूर्यबिंबासि पोट पाठीं । पाहतां नासेल आ-
पुली दिठी । तेविं माझ्या स्वरूपीं गोठी । सामान्यविशेषाची नाहीं १५ आणि
सिनाना इहीं विभूतीं । मज अपारातें मविसील किती । ह्मणोनि किंबहुना
सुभद्रापती । असो हें जाणणें १६ आतां पैं माझेनि एके अंशें । हें जग व्या-

अन्वय–परंतप, मम दिव्यानां विभूतीनां अंतः न अस्तिः एषः तु विभूतेः विस्तरः मया उद्देशतः प्रोक्तः ४०

अर्थ–हे शत्रुतापना, माझ्या दिव्य विभूतींचा अंत नाहीं; हा जो विभूतींचा विस्तार, तो मीं तुला अंशतः सांगितला. ॥ ४० ॥

हें पहा अर्जुना, पावसाच्या धारांची गणना कदाचित् करवेल किंवा पृथ्वीवरील गवतांच्या काड्यांची गणना निश्चित करतां येईल, ३०० परंतु समुद्राच्या वरील लाटांची मात्र केव्हांही गणती करतां येणार नाहीं, त्याप्रमाणें माझ्या गुणविशेष विभूतींची गणती करतां येणार नाहीं. १ अर्जुना, असें असतांही तुला माझ्या पंचाहत्तर मुख्य मुख्य विभूति सांगितल्या; परंतु ही जी माझ्या विभूति समजण्याविषयीं तुला इच्छा उत्पन्न झाली, ती सामान्य अशी मला वाटली. २ कारण, माझ्या इतर विभूतींचा केवढा विस्तार आहे, याचा पत्ता नाहीं, म्हणून त्या तूं ऐकणार काय ? व मी सांगणार तरी किती ? ३ याकरितां तुला एकवार आम्हीं आपलें वर्म सांगतों कीं, ज्या बीजापासून भूतांचे अंकुर फुटतात, तें बीज मी आहें. ४ म्हणून, लहानमोठें असें कांहीं न मानतां उच्चनीच हे सर्व भाव टाकून सर्व वस्तूंच्या ठिकाणीं मीच आहें असें मान. ५ अर्जुना, यापेक्षांही सर्वसाधारण अशी एक खूण तुला सांगतों, ती ऐक. तिच्या योगानें माझ्या विभूति तुला ओळखतां येतील. ६

अन्वय–(अर्जुन,) यत् यत् सत्त्वं विभूतिमत्, श्रीमत् ऊर्जितं एव वा अस्ति, तत् तत् मम तेजोंऽशसंभवं एव अस्ति, (इति) त्वं अवगच्छ. ॥ ४१ ॥

अर्थ–अर्जुना, जी जी वस्तु ऐश्वर्ययुक्त किंवा शोभायुक्त किंवा कांहीं तरी प्रभावानें युक्त अशी असेल, ती ती माझ्या तेजाच्या अंशापासूनच झालेली आहे, असें तूं जाण. ॥ ४१ ॥

धनंजया, ज्या ज्या ठिकाणीं संपत्ति आणि दया यांचें वास्तव्य आहे, त्या त्या ठिकाणीं माझा अंश आहे असें समज. ७

अन्वय–अर्जुन, अथवा एतेन बहुना ज्ञातेन तव किं (फलं अस्ति) ? अहं इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन विष्टभ्य स्थितः अस्मि (इति त्वं विद्धि). ॥ ४२ ॥

अर्थ–अथवा, हे अर्जुना, त्या ज्या पुष्कळ गोष्टी मीं तुला सांगितल्या, त्या समजून तुला काय फल आहे ? हें सर्व जग मीं एका अंशानें व्यापून राहिलों आहें, इतकें समज म्हणजे झालें. ॥ ४२ ॥

अथवा आकाशांत सूर्याचें बिंब एकच असून त्याची ज्याप्रमाणें त्रिभुवनांत प्रभा फांकते, त्याप्रमाणें, ज्या एकट्याची सर्व जन आज्ञा पाळतात; ८ त्या महानुभावाला एकटा असें म्हणूं नको, व निर्धन असेंही ह्मणूं नको; हें पहा–दुसऱ्याची इच्छा तृप्त करण्याकरितां कामधेनूला आपल्या बरोबर कांहीं सामग्री का घ्यावी लागते ? ९ तिला ज्या वेळेस जो कोणी जें कांहीं मागेल, तें ती एकदम देते; त्याप्रमाणें माझ्या विभूतींच्या अंगांत सर्व ऐश्वर्य भरलेलें आहे. ३१० त्यांना माझी हीच विभूति ओळखण्याची खूण आहे असें जाण. अर्जुना ज्यांच्या आज्ञा सर्व लोक शिरसा मान्य करतात असें तुझ्या दृष्टीस पडेल, त्या विभूति म्हणजे माझे अवतार आहेत असें समज. ११ हें सामान्य, हें विशेष असा भेद मानणें महादोष आहे. कारण, या सर्व विश्वांत मीच एकटा भरलेला आहें. १२ तर असें असतां सामान्य आणि विशेषच असा भेद कल्पून उगीच आपल्या बुद्धीस कलंक कां लावून घ्यावा ? १३ तूप व्यर्थ कां घुसळावें ? अमृताला शिजवून निमे कां अटवावें ? तसेंच वायूला उजवें व डावें अंग आहे का ? १४ सूर्यबिंबाचा पुढील व पाठीमागील भाग पाहूं लागलें असतां ज्याप्रमाणें आपली दृष्टि मात्र नाहींशी होईल, (तो सर्व प्रकाशमयच असल्यामुळें त्याला पुढें व मागें अशा बाजू नाहींत; व त्याकडे पाहूं लागलें म्हणजे आपलेच डोळे मात्र अंधळे होतील,) त्याप्रमाणें, माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं साधारण व विशेष असा भेद नाहीं; १५ आणि हे सुभद्रापते, माझ्या ज्या अनंत वेगळाल्या विभूति आहेत त्या तूं किती मोजशील ? म्हणून, माझ्या विभूति जाणण्याची तुझी इच्छा पुरे कर. १६ आतां हे पहा, माझ्या एका अंशानें हें सर्व जग भरलेलें आहे, म्हणून अभेदबुद्धीनें सर्वत्र मीच आहे

पिलें असे । यालागीं भेदु सांडूनि सरिसें । साम्यें भज १७ ऐसें विबुधवन-वसंतें । तेणें विरक्तांचेनि एकांतें । बोलिलें जेथ श्रीमंतें । श्रीकृष्णदेवें १८ तेथ अर्जुन म्हणे स्वामी । येतुलें हें राभस्य बोलिलें तुह्मीं । जे भेदु एक आणि आह्मीं । सांडावा एकीं १९ हां हो सूर्य म्हणे काय जगातें । आंधारें दवडा का परौतें । तेविं घसाळ ह्मणों देवा तूतें । तरी अधिक हा बोलु ३२० तुझें नामचि एक कोण्ही वेळे । जयांचिये मुखासि कां काना मिळे । तयांचिया हृदयातें सांडूनि पळे । भेदु जी साच २१ तो तूं परब्रह्मचि असकें । मज दैवें दिधलासि हस्तोदकें । तरी आतां भेदु कायसा कें । देखावा कवणें २२ जी चंद्रबिंबाचा गाभारां । रिगालियावरीही उबारा । पारि राणेपणें शार्ङ्गधरा । बोला हें तुम्ही २३ तेथ सावियाचि परितोषोनि देवें । अर्जुनातें आलिंगिलें जीवें । मग म्हणे तुवां न कोपावें । आमुचिया बोला २४ आह्मीं तुज भेदाचिया वाहाणी । सांगितली जे विभूतींची कहाणी । तें अभेदें काय अंतःकरणीं । मानिली कीं न मने २५ हेंचि पाहावयालागीं । नावेक बोलिलों बाहेरिसवडिया भंगीं । तंव विभूती तुज चांगी । आलिया बोधा २६ तेथ अर्जुन म्हणे देवें । हें आपुलें आपण जाणावें । पारि देखतसें विश्व आघवें । तुवां भरलें २७ पैं राया तो पांडुसुतु । ऐसिये प्रतीतीसि जाहला वरितु । या संजयाचिया बोला निवांतु । धृतराष्ट्र राहे २८ कीं संजयो दुखवलेनि अंतःकरणें । म्हणतसे नवल नव्हे दैव दवडणें । हा जीवें घडसा आहे मी म्हणें । तंव आंतुही आंधळा २९ पारि असो हें तो अर्जुनु । स्वहिताचा वाढवितसे मानु । कीं याहीवरी तया आनु । धिंवसा उपनला २३० म्हणे हेचि हृदयाआंतुली प्रतीती । बाहेरी अवतरो कां डोळ्यांप्रती । इये आर्तीचिया पाउली मती । उठती जाहली ३१ मियां इहींच दोहीं डोळां । झोंबावें विश्वरूपा सकळा । एवढी हांव तो दैवाआगळा । ह्मणऊनि करी ३२ आजि तो कल्पतरूची शाखा । ह्मणोनि वांझोळें न लगती देखा । जें जें येईल तयाचिया मुखा । तें तें साचचि करीतसे येरु ३३ जो प्रऱ्हादाचिया बोला । विषाहीसकट आपणाचि जाहाला । तो सद्गुरु असे जोडला । किरीटीसी ३४ ह्मणोनि विश्वरूप पुसावयालागीं । पार्थ रिगता होईल कवणें भंगीं । तें सांगेन पुढिलिये प्रसंगीं । ज्ञानदेव म्हणे निवृत्तीचा ३३५

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्लोक ४२, ओंव्या ३३५.

असें समजून मला भज ३१७ ज्ञानरूप वनास वसंत ऋतूप्रमाणें आनंद देणारा, व विरक्तांना एकांतांत सोबत देणारा असा सकलैश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्ण परमात्मा याप्रमाणें बोलता झाला; ३१८ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, "प्रभो, 'माझ्या विभूतींचे ठिकाणीं भेद मानूं नको' म्हणून जें तुम्हीं सांगितलें, तें आपल्या थोरपणाला शोभलेंच आहे! कारण, मग भेद निराळा आणि त्याचा त्याग करणारे आम्हीं निराळे असें झालें! ३१९ हें पहा-सूर्य उगवण्याचे पूर्वी जगाला असें म्हणतो काय, कीं, अंधाराला एक बाजूला घालवून द्या! (कारण, सूर्य उगवल्याबरोबर अंधकाराचा आपोआप नाश होतो. त्याप्रमाणें, ईश्वरमय सर्व जगत् आहे असें ज्ञान उत्पन्न होण्याबरोबर ईश्वरास जाणणाराही तद्रूपच होतो.) पण, देवा, या बाबतींत तुम्हाला अविचारी असें म्हणावें तर अधिक प्रसंग होईल. ३२० प्रभो, तुमचें फक्त नांव जर एक वेळ कोणीं तोंडानें उच्चारलें, किंवा कानांनीं ऐकलें, तर त्याच्या मनांतून खरोखर भेद नाहींसा होतो. ३२१ ते तुम्ही प्रत्यक्ष परब्रह्मच जर माझ्या सुदैवानें माझ्या हातीं आलां आहां, तर तुम्हांआम्हांत भेद म्हणतां तो कोठून असणार व तो कोणीं कोठें पहावा? ३२२ हें पहा-एकाद्यानें चंद्रबिंबाच्या गाभाऱ्यांत प्रवेश केल्यावरही त्याला उकडावयास लागलें, असें जर कोणी म्हटलें तर त्यांत वेडेपणा आहे, पण श्रीकृष्णा, आपण मोठे आहां, तेव्हां हवें तसें बोला!" ३२३ हें बोलणें ऐकतांच श्रीकृष्णास अतिशय संतोष झाला, व त्यांनीं अर्जुनाला अंतःकरणपूर्वक आलिंगन देऊन म्हटलें, "आमच्या बोलण्याचा तूं राग मानूं नको. ३२४ भेद सांगण्याच्या ओघांत आम्हीं विभूतींविषयीं जे प्रकार सांगितले, ते अभेदरूपानें तुझ्या मनांत ठसले कीं नाहीं, ३२५ हें समजण्याकरितां क्षणभर बाह्यात्कारीं तसें बोललों, तों माझ्या विभूतींबद्दल तुला चांगला बोध झाला आहे असें दिसलें!" ३२६ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, "देवा, हें आपलें आपणच काय तें पाहून घ्या; पण या विश्वांत सर्वत्र तुम्हीं भरलेले आहां असें मला दिसतें." ३२७ अशा रीतीनें अर्जुन योग्यतेस आला असें संजय सांगत असतां धृतराष्ट्र राजा स्तब्ध बसला होता. ३२८ तेव्हां संजयाच्या मनाला खेद वाटून तो म्हणालाः—सहज लाभ होत असतां तो दडवणें हें नवल नव्हे का? धृतराष्ट्र राजाची ज्ञानदृष्टि शाबूत आहे असें मी समजत होतों; परंतु तसा प्रकार नसून हा बाह्यदृष्टीप्रमाणें ज्ञानदृष्टीनेंही अंधळा आहे. ३२९ परंतु धृतराष्ट्राची गोष्ट असूं द्या. अर्जुन मात्र आपल्या स्वहिताची योग्यता वाढवीत आहे. कां कीं, या गोष्टीपेक्षांही दुसऱ्या एका गोष्टीविषयीं त्याच्या मनांत उत्कंठा उत्पन्न झाली ३३० व तो म्हणाला, "सर्व जग ईश्वरमय आहे असा जो माझ्या अंतःकरणांत अनुभव आला आहे, तो माझ्या डोळ्यांसमोर प्रगट व्हावा." या इच्छेच्या पावलांनीं बुद्धि चालू लागली आहे. ३३१ तो अधिक दैववान् असल्यामुळें अशी इच्छा करूं लागला कीं, "ह्याच दोन्ही डोळ्यांनीं मी सकल विश्वरूप पहावें." ३३२ आज अर्जुन म्हणजे कल्पतरूची केवळ शाखाच आहे; म्हणून त्याला वांझ फुलें कधींही यावयाचीं नाहींत. कारण, त्याच्या तोंडून ज्या ज्या गोष्टी निघतील, त्या श्रीकृष्ण खऱ्या करीत आहेत. ३३३ जो श्रीकृष्ण परमात्मा प्रल्हादाच्या बोलाप्रमाणें विषसुद्धां आपणच बनला, तो सद्गुरु अर्जुनास प्राप्त झाला आहे. ३३४ ह्मणून निवृत्तिदास ज्ञानदेव ह्मणतातः—विश्वरूप पुसण्याकरितां पार्थ कशा रीतीनें आरंभ करील, ती कथा आतां पुढील प्रसंगीं सांगेन. ३३५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अकरावा.

आतां यावरी एकादशीं। कथा आहे दोन्ही रसीं। येथ पार्थी विश्वरूपेंसीं। होईल भेटी १ जेथ शांताचिया घरा। अद्भुत आला आहे पाहुणेरा। आणि येरांही रसां पांतिकरां। जाहला मानु २ अहो वधुवरांचिये मिळणीं। जैशीं वराडियांही लुगडीं लेणीं। तैसे देशियेच्या सुखासनीं। मिरवले रस ३ परि शांताद्भुत बरवे। जे डोळियांच्या अंजळीं घ्यावे। जैसे हरिहर प्रेमभावें। आले खेंवा ४ नातरी अंवसेच्या दिवशीं। भेटलीं बिंबें दोनी जैशीं। तेवीं एकवळा रसीं। केला एथ ५ मीनले गंगेयमुनेचे ओघ। तैसें रसां जाहलें प्रयाग। ह्मणोनि सुस्नात होत जग। आघवें एथ ६ माजीं गीता सरस्वती गुप्त। आणि दोनी रस ते ओघ मूर्त। यालागीं त्रिवेणी हे उचित। फावली बापा ७ एथ श्रवणाचेनि द्वारें। तीर्थी रिघतां सोपारें। ज्ञानदेव म्हणे दातारें। माझेनि केलें ८ तीरें संस्कृताचीं गहनें। तोडोनि मऱ्हाठिया शब्दसोपानें। रचिलीं धर्मनिधानें। श्रीनिवृत्तिदेवें ९ ह्मणोनि भलतेणें एथ सद्भावें नाहावें। प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें। येतुलेनि संसारासि द्यावें। तिळोदक १० हें असो ऐसे सावयव। एथ सासिन्नले आथी रसभाव। तेथ श्रवणसुखाची राणीव। जोडली जगा ११ जेथ शांताद्भुत रोकडे। आणि येरां रसां पडप जोडे। हें अल्पचि परी उघडें। कैवल्य येथ १२ तो हा अकरावा अध्यावो। जो देवाचा आपणपें विसंवता ठावो। परि अर्जुन सदैवांचा रावो। जे एथही पातला १३ एथ अर्जुनाचि काय ह्मणों पातला। आजि आवडतयाही सुकाळु जाहला। जे गीतार्थु हा आला। मऱ्हाठिये १४ याचिलागीं माझें। विनविलें आइकिजे। तरी अवधान दीजे। सज्जनीं तुम्हीं १५ तेवींचि तुम्हां संतांचिये सभे। ऐसी सलगी कीर करूं नलभे। परि मानावें जी तुम्हीं लोभें। अपत्या मज १६ अहो पुंसा आपणाचि पढविजे। मग पढे तरी माथा तुकिजे।

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अकरावा.

आतां ह्यापुढें अकराव्या अध्यायांत जो कथाभाग आहे, तो शांत व अद्भूत या दोन रसांनीं भरलेला आहे; आणि या ठिकाणीं भगवंताचें विश्वरूप अर्जुनाच्या दृष्टीस पडेल. १ या ठिकाणीं शांतरसाच्या घरीं अद्भुतरस हा पाहुणा आलेला असून, त्याच्याबरोबर इतर रसांनाही पंक्तीचा लाभ मिळाला. २ वधूवरांच्या लग्नांत ज्याप्रमाणें वऱ्हाड्यांनाही वस्त्रालंकारांनीं भूषित होऊन मिरवावयास सांपडतें, त्याप्रमाणें देशी भाषेच्या सुखासनावर सर्व रसांस मिरवणुकीचा लाभ मिळाला आहे. ३ परंतु त्या सर्वांत शांतरस व अद्भुतरस हे असे शोभले कीं, डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पहावे, अशा प्रकारें कीं, जणूं काय शंकर व विष्णु हे प्रेमभावानें एकमेकांस आलिंगन देण्याकरितांच आले आहेत. ४ किंवा अमावास्येच्या दिवशीं ज्याप्रमाणें सूर्य व चंद्र यांचीं दोन्हीं बिंबें एके समयीं भेटावीं; त्याप्रमाणें शांत व अद्भुत यांचें ऐक्य झालें आहे. ५ किंवा ज्याप्रमाणें गंगा व यमुना या दोन नद्यांचे ओघ प्रयागास मिळाले आहेत, त्याप्रमाणें शांत व अद्भुत हे दोन्ही रस एकत्र मिळून अकरावा अध्याय हा प्रयागच बनला आहे; म्हणून हा अध्याय ऐकल्यानें सर्व जगांतील मुमुक्षु जन पवित्र होतात. ६ या दोन रसांच्या संगमांत गीतारूप तिसरी सरस्वती नदी गुप्त आहे; शांत आणि अद्भुत हे दोन्ही रस गंगायमुनांच्या ओघांप्रमाणें मूर्तिमंत आहेत; म्हणून, बाबांनो, अकरावा अध्याय हा त्रिवेणीसंगमाचा योग आला आहे असें समजा. ७ या ठिकाणीं श्रवणेंद्रियाच्या द्वारानें या तीर्थांत शिरणें फार सोपें आहे. [त्रिवेणीसंगमाप्रमाणें येथें बुडण्याची भीति नाहीं.] ज्ञानदेव म्हणतात:-हा इतका सोपा मार्ग-आमचे गुरु जे निवृत्तिनाथ त्यांनीं केला आहे. ८ या गीतारूप तीर्थाचें संस्कृत भाषारूप तीर कठीण असल्यामुळें, तें तोडून व तेथें मराठी भाषारूप पायऱ्यांचे सोपे घाट करून श्रीनिवृत्तिदेवांनीं केवळ धर्माच्या ठेवीच केल्या आहेत. ९ म्हणून, वाटेल त्यानें या तीर्थांत भक्तिभावानें स्नान करावें; व ज्याप्रमाणें प्रयागास माधवाचें दर्शन होतें, त्याप्रमाणें येथें श्रीभगवंताच्या विश्वरूपाचें दर्शन घ्यावें, आणि जन्ममरणरूप संसाराला तिळांजळी द्यावी. १० फार काय सांगावें ! या अकराच्या अध्यातांत सर्व रस मूर्तिमंत उभे आहेत, व त्या ठिकाणीं जगाला श्रवणसुखाची रेलचेल झाली आहे. ११ या ठिकाणीं शांत व अद्भुत हे प्रत्यक्ष दिसत असून इतर रसांचीही शोभा दृष्टीस पडत आहे, पण ही उपमा देखील हलकीच आहे. तर या ठिकाणीं उघड उघड मोक्षसुखच प्राप्त होतें. १२ तो हा अकरावा अध्याय स्वतः देवांचें विश्रांतिस्थान आहे; पण अर्जुन हा भाग्यवानांचा मुगुटमणिच आहे. कारण, तो या अशा ठिकाणीं देखील येऊन पोहोंचला आहे. १३ या ठिकाणीं अर्जुनच आला म्हणून कशाला म्हणावें ! तर गीतेचा अर्थ मराठींत झाल्यामुळें वाटेल त्या मनुष्यास येथील सुखाचा सुकाळ झाला आहे. १४ याचकरितां माझी विनंती ऐका कीं, तुम्हीं सज्जनांनीं इकडे लक्ष द्यावें. १५ तुम्हां संतांच्या सभेपुढें मी इतक्या सलगीनें बोलणें योग्य नाहीं; परंतु तुम्हीं मला प्रेमानें आपल्या लेंकराप्रमाणें मानावें १६ अहो, राघूला आपणच

कां करविलेनि चोजें न रिझे । बाळका माय १७ तेविं मी जें जें बोलें । तें प्रभु तुमचेचि शिकविलें । ह्मणोनि अवधारिजो आपुलें । आपण देवा १८ हें सारस्वताचें गोड । तुम्हींचि लाविलें जी झाड । तरी आतां अवधानामृतें वाड। सिंपोनि कीजे १९ मग हें रसभाव फुलीं फुलेल । नानार्थ फळभारें फळा येईल । तुमचेनि धर्में होईल । सुरवाडु जगा २० या बोला संत रिझले । म्हणती तोषलों गा भलें केलें । आतां सांगें जें बोलिलें । अर्जुनें तेथ २१ तंव निवृत्तिदास म्हणे । जी कृष्णार्जुनांचें बोलणें । मी प्राकृत काय सांगों जाणें । पारि सांगवा तुम्ही २२ अहो रानींचिया पालेखाइरा । नेवाणें करविलें लंकेश्वरा । एकला अर्जुन परी अक्षौहिणी अकरा । न जिणेचि काई २३ ह्मणोनि समर्थ जें जें करी । तें न हो न ये चराचरीं । तुम्ही संत तयापरी । बोलवा मातें २४ आतां बोलिजतसें आइका । हा गीताभाव निका । जो श्रीवैकुंठनायका- । मुखौनि निघाला २५ बापबाप ग्रंथ गीता । जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता । तो श्रीकृष्ण वक्ता । जिये ग्रंथीं २६ तेथिंचें गौरव कैसें वानावें । जें श्रीशंभूचियें मती नागवे । तें आतां नमस्कारिजे जिवेंभावें । हेंचि भलें २७ मग आइका तो किरीटी । घालूनि विश्वरूपीं दिठी । पहिली कैसी गोठी । करिता जाहला २८ हें सर्वही सर्वेश्वरु । ऐसा प्रतीतिगत जो पतिकरु । तो बाहेरी होआवा गोचरु । लोचनासी २९ हे जिवाआंतुली चाड । पारि देवासि सांगतां सांकड । कां जें विश्वरूप गूढ । कैसेनि पुसावें ३० म्हणे मागां कवणीं कहीं । जें पढियंतेनें पुसिलें नाहीं । तें सहसा कैसें काई । सांगा ह्मणों ३१ मी जरी सलगीचा चांगु । तरी काय आइसीहूनि अंतरंगु । पारि तेही हा प्रसंगु । बिहाली पुसों ३२ माझी आवडे तैसी सेवा जाहली । तारि काय होईल गरुडाचिया येतुली । पारि तोही हे बोली । करीचिना ३३ मी काय सनकादिकांहूनि जवळा । पारि तयांही नागवेचि हा चाळा । मी आवडेन काय प्रेमळां । गोकुळींचिया ऐसा ३४ तयांतेंही लेंकुरपणें झकविलें । एकाचे गर्भवासही साहिले । पारि विश्वरूप हें राहविलें । न दावीच कवणा ३५ हा ठायवरी गुज । याचिये अंतरींचें हें निज । केविं उराउरी मज । पुसों ये पां ३६ आणि न पुसेंचि जरी म्हणें । तरी विश्वरूप देखिलियाविणें । सुख नोहेचि पारि जिणें । तेंही विपायें ३७ ह्मणोनि आतां पुसों अळुमाळसें । मग करूं देवा आवडे तैसें । येणें

पढवितों, आणि तोच आपण पढविलेलें बोलल्यावर आपल्यास मान डालवावी लागते; किंवा आई आपल्या लेंकराकडून कौतुक करवून तें पाहून रिझत नाहीं का? १७ त्याचप्रमाणें, प्रभो, मी जें जें कांहीं बोलेन, तें तुम्हींच मला शिकविलें आहे, म्हणून, देवा, आपलें बालणें आपणच श्रवण करावें. १८ माझें भाषण म्हणजे तुम्हींच लावलेलें गोड असें एक ज्ञानाचें झाड आहे. तर याला एकाग्र अंतःकरणरूप पाण्यानें शिंपून वाढवावें. १९ मग या झाडाला नवरसादि फुलें येऊन तें फुलेल; पुष्कळ प्रकाराच्या अर्थरूप फलभारानें लवेल; व तुमच्या या कृतीनें सर्व जगास सुखप्राप्ति होईल. २० असें बोलल्यावर संतजन प्रसन्न होऊन म्हणाले, "आम्ही तुझ्या बालण्यानें संतोष पावलों, आतां अर्जुन काय बोलला तेवढें सांगा. २१ तेव्हां निवृत्तीचे दास ज्ञानदेव म्हणाले:—कृष्णार्जुनांचा संवाद मला प्राकृताला कसा सांगतां येईल? पण तुम्ही मला शक्ति दिली, तर मी सांगेन. २२ अहो, रानांवनांतील पाला खाणाऱ्या वानरांकडून लंकाधीश रावणाचाही पराभव करविला, त्याचप्रमाणें एकट्या अर्जुनाकडून कौरवांचें अकरा अक्षौहिणी सैन्य जिंकविलें नाहीं काय? २३ जगतामध्यें समर्थ जें करायचें मनांत आणतील तें होणार नाहीं असें नाहीं; त्याचप्रमाणें, आपणही समर्थ आहां, तर मझ्याकडून गीतार्थ बोलवाल. २४ आतां वैकुंठनायक श्रीकृष्णाच्या मुखांतून जो गीतेचा खरा भावार्थ निघाला, तो मी तुम्हांला सांगतों, इकडे लक्ष असूं द्या. २५ धन्य धन्य तो गीता ग्रंथ! कारण वेद ज्या परमात्म्याचें प्रतिपादन करितात, तो परमात्मा या गीतेचा वक्ता आहे. २६ ज्या गीताशास्त्राचें महत्त्व शंकराच्या बुद्धीलाही आकलन होत नाहीं, त्या गीताशास्त्राचें महत्त्व मी कसें वर्णन करावें; म्हणून तें गीताशास्त्र जीवाभावानें वंदन करावें हेंच चांगलें. २७ असो, पुढें त्या अर्जुनानें विश्वरूप पहाण्याची मनांतील इच्छा तृप्त करून घेण्याकरितां श्रीकृष्णाबरोबर चतुराईनें बोलण्याचा कसा उपक्रम केला, तें ऐका. २८ हें सर्व जग ईश्वररूपच आहे अशा प्रतीतीला पोंचलेला जो सेवक अर्जुन त्यास बाहेरच्या दृष्टीलाही तशी ईश्वरप्रतीती यावी, २९ अशी त्याच्या मनांतील इच्छा! परंतु तसें स्पष्ट देवास सांगण्याचें त्यास संकट पडलें. कारण तें देवाचें गुह्य विश्वरूप आपण दाखवता का असें एकदम कसें विचारावें? ३० तो मनांत म्हणतो:—पूर्वी कोणत्याही आवडत्या भक्तानें जें कधींही पुसलें नाहीं, तें विश्वरूप मला दाखवा असें एकाएकीं कसें म्हणावें! ३१ मी जरी देवांच्या विशेष सलगींतला असलों, तरी आईपेक्षां जास्त अंतरंग होईन का? पण ती देखील हें विचारावयास भ्याली! ३२ मी जरी यांची हवी तेवढी सेवा केली असली, तरी माझ्यानें गरुडाची बरोबरी करवेल का? पण त्या गरुडानेंही या विश्वरूपाचें नांव काढलें नाहीं. ३३ मी सनकादिकांपेक्षां का देवांच्या सान्निध वास करणारा आहें? पण त्यांना देखील हा चाळा सुचला नाहीं. तसेंच, मी गोकुळींच्या भाविक गोपगोपींपेक्षां देवाला जास्ती आवडता आहें काय? ३४ पण त्या गोकुळांतील लोकांनाही यांनीं आपण लेंकरूं आहों, अशा समजुतीनें फसविलें, व अंबऋषादिकांकरितां गर्भवास भोगला; पण आपलें विश्वरूप कोणासही न दाखवितां गुप्त ठेविलें. ३५ एवढी श्रीकृष्णाच्या अंतर्यामींची गुह्य गोष्ट मला एकदम कशी पुसतां येईल? ३६ बरें, पुसूं नये, तर विश्वरूप पाहिल्याशिवाय मला चैन पडणार नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर मी जिवंत राहीन किंवा नाहीं हा संशयच आहे. ३७ म्हणून आतां थोडीशी विचारण्यास सुरवात करावी. मग देवांच्या इच्छेस येईल तसें करूं. असा विचार करून

प्रवर्तला साध्वसें । पार्थु बोलों ३८ परि तेंचि ऐसेनि भावें । जे एका दों उत्तरांसवें । दावी विश्वरूप आघवें । झाडा देउनी ३९ अहो वांसरूं देखिलियाचिसाटीं । धेनु खडबडोनि मोहें उठी । मग स्तनामुखाचिये भेटी । काय पान्हा धरे ४० पाहा पां तया पांडवाचेनि नांवें । जो कृष्ण रानींही प्रतिपाळूं धांवे । तयातें अर्जुनें जंव पुसावें । तंव साहील काई ४१ तो सहजेंचि स्नेहाचें अवतरण । आणि येरू स्नेहा घातलें आहे माजवण । ऐसिये मिळवणी वेगळेपण । उरे हेंचि बहु ४२ म्हणोनि अर्जुनाचिया बोलासरिसा । देव विश्वरूप होईल आपैसा । तोचि पहिला प्रसंगु ऐसा । ऐकिजे तरी ४३

अर्जुन उवाचः—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् । यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

मग पार्थु देवातें म्हणे । जी तुम्हीं मजकारणें । वाच्य केलें जें न बोलणें । कृपानिधे ४४ जें महाभूतें ब्रह्मीं आटती । जीव महदादींचें ठाय फिटती । तें जें देव होऊनि ठाकती । तें विसवणें शेषींचें ४५ होतें हृदयाचिये परिवरीं । रोंविलें कृपणाचिये परी । शब्दब्रह्मासिही चोरी । जयाची केली ४६ तें तुम्हीं आजि आपुलें । मजपुढां हियें फोडिलें । जया अध्यात्मा वोंवाळिलें । ऐश्वर्य हरें ४७ ते वस्तु मज स्वामी । एकिहेळां दिधली तुम्हीं । हें बोलों तरि आह्मी । तुज पावोनि कैंचे ४८ परि साचचि महामोहाचिये पुरीं । बुडिलिया देखोनि सीसवरी । तुवां आपणपें घालोनि श्रीहरी । मग काढिलें मातें ४९ एक तूंवाचूनि कांहीं । विश्वीं दुजियाची भाष नाहीं । कीं आमुचें कर्म पाहीं । जे आह्मी आथी ह्मणों ५० मी जगीं एक अर्जुनु । ऐसा देहीं वाहे अभिमानु । आणि कौरवांतें इया स्वजनु । आपुले म्हणें ५१ याहीवरी यांतें मी मारीन । म्हणें तेणें पापें कें रिगेन । ऐसें देखत होतों दुःस्वप्न । तों चेवविला प्रभु ५२ देवा गंधर्वनगरींची वस्ती । सोडुनि निघाला लक्ष्मीपती । होतो उदकाचिया आर्ती रोहिणी पीत ५३ जी किरडूं तरी कापडाचें । परी लहरी येत होतिया साचें । ऐसें वायां मरतया जीवाचें । श्रेय तुवां घेतलें ५४ आपुलें प्रतिबिंब नेणता । सिंह कुहां घालील देखोनि आतां । ऐसा धरिजे तेविं अनंता । राखिलें मातें ५५ एऱ्हवीं माझा तरी येतुलेवरी । एथ निश्चय होता अवधारीं । जे आतांचि सातांही सागरीं । एकत्र मिळिजे ५६ हें जगाचि आघवें बुडावें । वारि आका-

अर्जुन भीत भीत बोलूं लागला. ३८ परंतु तो अशा खुबीनें बोलला कीं, देवांनीं एक दोन प्रश्नोत्तरांत आपलें विश्वरूपच त्यास झाडून सर्व दाखवावें. ३९ असें अर्जुनाकरितां देवांनीं करावें यांत आश्चर्य काय ? अहो, वांसराला पाहिल्याबरोबर गाय प्रेमानें गडवडून उठते, व पुढें वांसराच्या तोंडाची व स्तनाची गांठ पडल्यावर तिच्यानें पान्हा चोरवेल काय ? ४० असें पहा, ज्या पांडवांचें संरक्षण करण्याकरितां श्रीकृष्ण भगवान् रानांवनांतही धांवले, त्यांना अर्जुन जें विचारील तें सांगतांना राहवेल का ? ४१ श्रीकृष्ण भगवान् हे मूर्तिमंत स्नेहच होत. त्यांना अर्जुनरूपी भक्ष्य मिळाल्यानें या दोघांच्या ऐक्यभावांत यांच्या दोन वेगळाल्या मूर्ति दिसतात हाच चमत्कार होय. ४२ म्हणून, अर्जुनानें विचारल्याबरोबर देव आपोआप विश्वरूप धारण करतील;तरी आतां आरंभींचा तो प्रसंग ऐकावा.

अन्वय–(भगवन्,) त्वया मदनुग्रहाय अध्यात्मसंज्ञितम् यत परमं गुह्यं वचः उक्तं, तेन अयं मम मोहः विगतः १

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः—हे भगवन्, माझ्यावर अनुग्रह करण्याकरितां जो तुम्हीं मला अध्यात्म नामक अत्यंत गुह्य ज्ञानाचा उपदेश केला, त्याच्या योगानें माझा सर्व मोह नाहींसा झाला. ॥ १ ॥

मग पार्थ देवाला ह्मणाला, "हे कृपानिधे, तुह्मीं माझ्याकरितां, शब्दातीत जें गुह्य तें बोलून दाखविलें. ४४ जेव्हां पंचमहाभूतें ब्रह्मामध्यें लीन होतात, आणि जीव व माया लय पावतात, त्या वेळेस परमात्मा जें रूप धारण करून रहातात,तें शेवटचें स्वरूप ४५ कृपणाच्यासारखें हृदयांत सांठवलेलें असून वेदांनाही चोरून ठेविलेलें होतें,४६ तें आज माझ्यापुढें हृदय फोडून उघडें केलें; व ज्या अध्यात्मज्ञानासाठीं शंकरांनीं ऐश्वर्य सोडून स्मशानवास केला, ४७ तें ज्ञान, प्रभो, तुम्ही मला एकदम दिलें आहे. पण असें जर म्हणावें, तर तुमच्याशीं ऐक्य झाल्याचा काय उपयोग ? (ऐक्य झाल्यावर देणें घेणें कोठून उरणार ?) ४८ परंतु खरोखर मोहरूप पुरांत मी डोक्यापर्यंत बुडालों असें पाहून आपण स्वतः उडी घालून मला बाहेर काढलें आहे. ४९ फक्त तुमच्यावांचून या जगांत दुसरी वस्तु नाहीं; परंतु आमचें कर्म पहा कसें ओढवलें, कीं आम्ही 'देहच मी' या फेऱ्यांत पडून तुमच्याहून भिन्न आहों, असें उवड म्हणत आहों ! ५० मी या जगांत कोणीएक अर्जुन आहें, असा या देहाचा मी अभिनान वाळगीत होतों, व या कौरवांना आप्त म्हणत होतों; ५१ आणखी, यांना मी मारीन व त्यापासून होणाऱ्या पापाबद्दल मला काय शासन होईल, अशा प्रकारचें वाईट स्वप्न पहात होतों, तों, प्रभो, तुम्हीं मला जागृत केलें. ५२ देवा, कोणी एक श्रीमान पुरुष भ्रमानें काल्पनिक नगराची वस्ती सोडून पाणी पिण्याच्या इच्छेनें मृगजळ पिण्यानें जसें दुःख भोगतो, ५३ अथवा कापडाचा केलेला साप असतांना हा खरा साप मला डसला अशा भावनेनें खऱ्या लहरी येतात, त्याप्रमाणें मी मरणभयाच्या दुःखांत बुडत असतांना त्यांतून वर काढण्याचें श्रेय आपण घेतलें. ५४ विहिरींत आपलें प्रतिबिंब पडलें आहे हें न समजतां सिंह आंत उडी घालतो आहे, हें पाहून कोणीं एकाद्यानें त्यास धरून रक्षण करावें, त्याप्रमाणें, अनंता, मी अज्ञानसागरांत बुडत असतां मला आंवरून आपण माझें रक्षण केलें. ५५ बाकी असें पहा कीं, माझा तर हा वेळपर्यंत निश्चयच होता कीं, आतांच जरी सप्तसमुद्र एकत्र झाले, ५६ अथवा हें सर्व जग बुडून गेलें; किंवा आकाशही तुटून पडलें (तरी चिंता नाहीं), पण गो-

शही तुटोनि पडावें । परि झुंजणें न घडावें । गोत्रजेशीं मज ५७ ऐसिया अहं-कारांचिये वोढी । मियां आग्रहजळीं दिधली होती बुडी । चांगचि तूं जवळां ए-व्हवीं काढी । कवणु मातें ५८ नाथिलें आपणपां एक मानिलें । आणि नव्हतया नाम गोत्र ठेविलें । थोर पिसें होतें लागलें । परि राखिलें तुम्हीं ५९ मागां जळत काढिलें जोहरीं । तें तें देहासीच भय अवधारीं । आतां हे जोखाहर दुसरी । चैत-न्यासकट ६० दुराग्रह हिरण्याक्षें । माझी बुद्धि वसुंधरा सूदली काखे । मग मोहा-र्णव गवाक्षें । रिघोनि ठेला ६१ तेथ तुझेनि गोसावीपणें । एकवेळ बुद्धीचिया ठाया येणें । हें दुसरें वराह होणें । पडिलें तुज ६२ ऐसें अपार तुझें केलें । एकी वाचा काय मी बोलें । परि पांचही पालव मोकलिले । मजप्रती ६३ तें कांहीं न वचेचि वायां । भलें यश फावलें देवराया । जे साद्यंत माया । निरसिली माझी ६४ आजी आनंदसरोवरींचीं कमळें । तैसे हे तुझे डोळे । आपुलिया प्रसादाचीं राउळें । जयालागीं करिती ६५ हां हो तयाही आणि मोहाची भेटी । हे कायसी पाबळी गोठी । केउती मृगजळाची वृष्टी । वडवानळेंसी ६६ आणि मी तंव दातारा । ये कृपेचिये रिघोनि गाभारां । घेत आहें चारा । ब्रह्मरसाचा ६७ तेणें माझा जी मोह जाये । एथ विस्मो कांहीं आहे । तरी उद्धरलों कीं तुझे पाये । शिवतले आहाती ६८

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाऽव्ययम् २

पैं कमलायतडोळसा । सूर्यकोटितेजसा । मियां तुजपासोनि महेशा । परि-सिलें आजि६९ इयें भूतें जयापरी होती । अथवा लया हन जैसेनि जाती । ते मज-पुढां प्रकृती । विवंचिली देवें ७० आणि प्रकृती कीर उगाणा दिधला । वरि पुरुषाचाही ठावो दाविला । जयाचा महिमा पांघरोनि जाहला । धडौता वेदु ७१ जी शब्दराशी वाढे जिये । कां धर्मोऐशिया रत्नातें विये । ते एथिंचे प्र-भेचे पाये । बोळगे म्हणोनि ७२ ऐसें अगाध माहात्म्य । जें सकळमार्गैकगम्य । जें स्वात्मानुभवरम्य । तें इयापरी दाविलें ७३ जैसा केरु फिटलिया आभाळीं । दिठी रिगे सूर्यमंडळीं । कां हातें सारूनि बाबुळी । जळ देखिजे ७४ नातरि उक-लता या सापाचे वेढे । जैसें चंदना खेंव देणें घडे । अथवा विवसी पळे मग चढे । निधान हाता ७५ तैसी प्रकृति हे आड होती । ते देवेंचि सारोनि परौती । मग परतत्त्व माझिये मती । शेजार केलें ७६ म्हणोनि इयेविषयींचा मज देवा ।

त्रजांबरोबर मला युद्ध करण्याचा प्रसंग न येवो' ५७ अशा अहंकाराच्या योगानें मीं आग्रहरूपी जलांत बुडी मारली होती; परंतु तुम्ही जवळ होतां म्हणून बरें झालें. एऱ्हवीं त्यांतून मला कोणीं बाहेर काढलें असतें? ५८ वास्तविक मी नसून कोणी आहें असें मानलें, व नाहींत त्यांना नांव ठेवून गोत्रज म्हटलें, अशा प्रकारचें मला जबर वेड लागलें होतें, पण त्यापासून तुम्हीं माझें रक्षण केलें. ५९ पूर्वी लाक्षागृहांत जळत असतांना त्यांतून बाहेर काढून आपण रक्षण केलें खरें, पण त्या वेळीं फक्त देहाचेंच भय वाटत होतें. आतां हें दुसरें लाक्षागृह असून यांत माझें चैतन्यही नाश पावत होतें, त्यांतून तुम्हीं मला बाहेर काढलें. ६० दुराग्रहरूपी हिरण्याक्ष दैत्य माझी बुद्धिरूपी पृथ्वी खाकेंत मारून मोहरूपी समुद्राच्या खोल पाण्यांत घेऊन गेला, ६१ तेव्हां तुमच्या बोधाच्या सामर्थ्यानें मी एकदम शुद्धीवर आलों; हा तुम्हांलाँ दुसरा वराहाचा अवतारच घेणें पडलें! ६२ याप्रमाणें तुमचीं अपार महत्कृत्यें आहेत, तीं माझ्या एकट्या वाणीनें कशीं वर्णन करवतील? फार काय सांगावें; तुम्हीं आपले पंचप्राण मला अर्पण केले आहेत, ६३ त्यामुळें, देवराया, तुमचे श्रम कांहीं व्यर्थ न जातां यशप्राप्ती झाली: ती ही कीं, माझ्या अज्ञानाचा समूळ नाश झाला. ६४ महाराज, आनंदसरोवरांतील कमलांप्रमाणें असलेले आपले हे नेत्र ज्याकरितां आपल्या कृपाप्रसादाचीं मंदिरें तयार करितात, (ज्याच्यावर आपली कृपादृष्टी होते,) ६५ त्याची आणि मोहाची भेट होते हें ह्मणणें किती तुच्छ! महाराज, मृगजलाची वृष्टि वडवानलाला काय करणार? ६६ आणि हे दातारा, मी तर त्या तुझ्या कृपामंदिराच्या गाभाऱ्यांत शिरून आत्मज्ञानाचा पूर्ण अनुभव घेत आहें; ६७ तेव्हां आंता माझा मोह नाहींसा झाला यांत आश्चर्य काय? खरोखर, तुझ्याच पायाची शपथ वाहून सांगतों कीं, मी उद्धरलों! ६८

अन्वय–कमलपत्राक्ष, त्वत्तः भूतानां भवाप्ययौ मया विस्तरशः श्रुतौ हि; अव्ययं माहात्म्यं च अपि श्रुतं. ॥ २ ॥

अर्थ–हे कमलपत्राक्षा, चराचराची उत्पत्ति आणि विनाश हे दोन्ही विस्तारपूर्वक तुमच्या मुखांतून मी ऐकलें; तसाच, तुमचा अविनाशी महिमाही ऐकिला. ॥ २ ॥

अहो कमलनयना, कोटिसूर्यतेजसा, महेशा, आज तुह्मांकडून मीं असें ऐकलें; ६९ हीं सर्व भूतें जिच्यापासून उत्पन्न होतात व लय पावतात अशी जी माया, ती मला देवांनीं विस्तारपूर्वक सांगितली आहे, ७० त्या मायेचा झाडा देऊन परमात्म्याचेंही मूळस्थान दाखविलें; ज्याचें यश पांघरून वेद वस्त्रयुक्त झाले (ज्या परमात्म्याचें यश वेद गातात.). ७१ जे वेद उत्पन्न होऊन अस्तित्वांत आहेत, व ज्याच्यापासून धर्मासारखीं रत्नें निपजतात. ह्या सर्व गोष्टी, ते आपल्याच पायांचा आश्रय करतात ह्मणून, हे प्रभो, घडून येतात! ७२ त्याप्रमाणें, देवा, तुमचें जें अगाध महात्म, जें सर्व मार्गांनीं एकच जाणण्यास योग्य, व आत्मानुभवानें परिपूर्ण, तें तुह्मीं मला दाखविलें. ७३ ज्याप्रमाणें अभ्रें नाहींतशीं झाल्यावर आकाशांत सूर्यमंडळ दृष्टीस पडतें, किंवा हातानें गोंडाळ बाजूला सारल्यावर स्वच्छ उदक दृष्टीस पडतें, ७४ किंवा चंदनाच्या झाडाला सापानें दिलेले वेढे निघाल्यावर त्याला आलिंगन देतां येतें, अथवा पिशाच नाहींसें झाल्यावर द्रव्य हातीं लागतें, ७५ त्याप्रमाणें, ज्ञानाच्या आड जी माया होती, ती देवांनीं पलीकडे सारल्यामुळें माझ्या बुद्धीला ब्रह्मत्व भेटलें. ७६ ह्मणून, देवा, तुमच्या अगाध शक्तीचा माझ्या जीवाला पूर्ण भरंवसा आला आहे;

भरंवसा कीर जाहला जीवा। पारि आणीक एक हेवा। उपनला असे ७७ तो भिडां जरी म्हणों राहों। तरी आना कवणा पुसों जावों। काय तुजवांचोनि ठावो। जाणत आहों आह्मी ७८ जळचरु जळाचा आभारु धरी। बाळक स्तनपानीं उपरोधु करी। तरी तया जिणया श्रीहरी। आन उपायो असे ७९ म्हणोनि भीड सांकडी न धरवे। जीवा आवडे तेंही तुजपुढां बोलावें। तंव राहें म्हणितलें देवें। चाड मांगें ८०

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर। द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

मग बोलिला तो किरीटी। म्हणे तुम्हीं केली जे गोठी। तिया प्रतीतीची दिठी। निवाली माझी ८१ आतां जयाचेनि संकल्पें। हे लोकपरंपरा होय हारपे। जया ठायातें आपणपें। मी ऐसें ह्मणसी ८२ तें मुद्दल रूप तुझें। जेथूनि इयें द्विभुजें हन चतुर्भुजें। सुरकार्याचेनि व्याजें। घेवोंघेवों येसी ८३ पैं जळशयनाचिया अवगणिया। कां मत्स्य कूर्म इया मिरवणिया। खेळु सरलिया तूं गुणिया। सांठविसी जेथ ८४ उपनिषदें जें गाती। योगियें हृदयीं रिगोनि पाहाती। जयातें सनकादिक आहाती। पोटाळुनियां ८५ ऐसें अगाध जें तुझें। विश्वरूप कानीं ऐकिजे। तें देखावया चित्त माझें। उतावीळ देवा ८६ देवें फेडूनियां सांकड। लोभें पुसिली जरी चाड। तरि हेचि एकी वाड। आर्ती जी मज ८७ तुझें विश्वरूप आघवें। माझिये दिठीसि गोचर होआवें। ऐशी थोर आस जीवें। बांधोनि आहें ८८

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो। योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

पारि आणीक एक एथ शार्ङ्गी। तुज विश्वरूपातें देखावयालागीं। पैं योग्यता माझिया आंगीं। असे कीं नाहीं ८९ हें आपलें आपण मी नेणें। तें कां नेणसी जरी देव ह्मणे। तरी सरोगु काय जाणे। निदान रोगाचें ९० आणि जी आर्तीचेनि पडिभरें। आर्तु आपली ठाकी पैं विसरे। जैसा तान्हेला म्हणे न पुरे। समुद्र मज ९१ ऐशा सचाडपणाचिये भुली। न सांभाळवे समस्या आपुली। यालागीं योग्यता जेविं माउली। बाळकाची जाणे ९२ तयापरी श्रीजनार्दना। विचारिजो माझी संभावना। मग विश्वरूपदर्शना। उपक्रम कीजे ९३ तरि ऐसी ते कृपा करा। एऱ्हवीं नव्हे हें म्हणा अवधारा। वायां पंचमालपें बधिरा। सुख केउतें देणें ९४ एऱ्हवीं येकले बापियाचे तृषे। मेघ ज-

परंतु मला आणखी एक इच्छा उत्पन्न झाली आहे ७७ भीड धरून जर मी ती तुह्मांला विचारली नाहीं, तर दुसऱ्या कोणास विचारावयास जावें? कारण, तुमच्यावांचून दुसरें आह्मांस ठिकाण माहित आहे का? ७८ माशांनीं जळाचा आभार मानून त्यास तसदी न देतां बाहेर रहावें असें जर मनांत आणलें, किंवा बालकानें आईजवळ वरचेवर स्तनपान मागण्याची भीड धरली, तर, श्रीहरी त्यांना वांचण्याला दुसरा उपाय आहे का? ७९ ह्मणून, संकोच न करितां मनास येईल ती गोष्ट तुह्माला विचारावी इतकें अर्जुन ह्मणतो आहे, तोंच देव ह्मणाले कीं, तुझें हें बोलणें राहूं दे, तुला कसली इच्छा उत्पन्न झाली आहे ती सांग ८०

अन्वय–परमेश्वर, यथा त्वं आत्मानं आत्थ एवं एतत्. पुरुषोत्तम, ते ऐश्वरं रूपं द्रष्टुं इच्छामि. ॥ ३ ॥

अर्थ–परमेश्वरा, हें जें तुम्हीं आपल्याविषयीं वर्णन केलें, तर तें खरोखर तसेंच आहे. पुरुषोत्तमा, तुमचें व्यापक रूप पाहण्याची मला इच्छा आहे. ॥ ३ ॥

मग अर्जुन म्हणालाः–देवा, तुह्मीं ज्या गोष्टी सांगितल्या, त्यांच्या अनुभवानें माझी दृष्टि शांत झाली ८१ आतां, ज्याच्या इच्छेनें हें सर्व जग उत्पन्न होतें व लय पावतें, आणि ज्या ठिकाणाला तुम्ही हें माझें स्वरूप आहे असें ह्मणवितां, ८२ तें तुमचें मुख्य स्वरूप जेथून देवांचीं संकटें निवारण करण्याच्या निमित्तानें द्विभुज, चतुर्भुज अशीं रूपें घेऊन तुम्ही येतां; ८३ क्षीराब्धींतील शेषशयनाच्या आरंभापासून मत्स्यकूर्मादि अवतार घेऊन सर्व अवतारकृत्य संपल्यावर, हे गारोड्या श्रीकृष्णा, ज्या ठिकाणीं तुम्ही पुनः जातां, ८४ उपनिषदें ज्याचे गुणानुवाद वर्णन करतात, योगीजन हृदयांत आठवून ध्यान करतात, व ज्याला सनकादिक आलिंगन देऊन राहतात, ८५ असें जें तुमचें अगम्य विश्वरूप, ज्याचा लौकिक आम्ही ऐकतों; तें पाहण्याकरितां, देवा, माझें चित्त फार उतावळें झालें आहे. ८६ तुह्मीं मनांतील संकोच टाकून, प्रेमानें माझी इच्छा काय आहे म्हणून विचारलें, तर हीच एक माझी बलवत्तर इच्छा आहे. ८७ आपलें सर्व विश्वरूप मी दृष्टीनें पाहावें असा माझ्या मनानें ध्यास घेतलेला आहे. ८८

अन्वय–प्रभो योगेश्वर, तत् मया द्रष्टुं शक्यं इति त्वं यदि मन्यसे, ततः मे अव्ययं आत्मानं दर्शय. ॥ ४ ॥

अर्थ–प्रभो, योगेश्वरा, तें तुमचें रूप मीं पाहूं शकेन असें जर तुम्हांला वाटत असेल, तर तें तुमचें अविनाशी रूप मला दाखवा. ॥ ४ ॥

परंतु, हे शार्ङ्गधरा, आणखी एक मला अशी शंका आहे कीं, तुमचें विश्वरूप पहाण्याची माझ्या अंगांत योग्यता आहे किंवा नाहीं, ८९ हें माझें मला कांहीं समजत नाहीं; व तें कां समजत नाहीं म्हणून ह्मणाल, तर हें पहा–रोग्याला आपल्या रोगाचें निदान समजतें का? ९० आणखी, महाराज, इच्छेची आसक्ति प्रबळ असल्यामुळें इच्छा करणारा मनुष्य जशी आपली योग्यता विसरतो, किंवा ज्यास तहान लागली आहे, त्यास जसें समुद्रही आपली तहान भागविण्यास पुरा पडणार नाहीं असें वाटतें, ९१ तशाच प्रबल इच्छेनें मला भूल पडली असल्यामुळें, माझी इच्छा मला आंवरून ठेववत नाहीं. याकरितां आई ज्याप्रमाणें आपल्या मुलाची योग्यता जाणून त्याची इच्छा पुरी करिते, ९२ त्याप्रमाणें, हे जनार्दना, माझ्या अधिकाराचा विचार करून मग तुह्मी आपलें विश्वरूप दाखविण्यास आरंभ करा. ९३ माझा अधिकार असेल तर ही कृपा करा. एऱ्हवीं असें पहा कीं, माझा अधिकार नसेल तर नाहीं म्हणून सांगा; हो–पंचमस्वरांतील उत्तम गाणें ऐकून बहिऱ्याला कसें सुख होणार? ९४ बाकी मेघ हा एकट्या

गापुरतें काय न वर्षे । परी जहालींही वृष्टि उपखे । जऱ्ही खडकीं होय ९५ चकोरा चंद्रामृत फावलें । येरां आण वाहूनि काय वारिलें । पारि डोळयांवीण पाहलें । वायां जाय ९६ ह्मणोनि विश्वरूप तूं सहसा । दाविसी कीर हा भरंवसा । कां जे कडाडां आणि गर्हिसा । माजि नित्य नवा तूं कीं ९७ तुझें औदार्य जाणों स्वतंत्र । देतां न म्हणसी पात्रापात्र । पैं कैवल्य ऐसें पवित्र । जें वैरियांही दिधलें ९८ मोक्षु दुराराध्यु कीर होय । पारि तोही आराधी तुझे पाय । ह्मणोनि धाडिसी तेथ जाय । पाइकु जैसा ९९ तुवां सनकादिकांचेनि मानें । सायुज्यीं सौरसु दिधला पूतने । जे विषाचेनि स्तनपानें । मारूं आली १०० हां गा राजसूय यागाचिया सभासदीं । देखतां त्रिभुवनाची मांदी । कैसा शतधा दुर्वाक्य शब्दीं । निस्तेजिलासी १ ऐशिया अपराधिया शिशुपाळा । आपणपें ठावो दिधला गोपाळा । आणि उत्तानचरणाचिया बाळा । काय ध्रुवपदीं चाड २ तो वना आला याचिलागीं । जे बैसावें पितयाचिया उत्संगीं । कीं तो चंद्रसूर्यादिकांपारिस जगीं । श्लाघ्यु केला ३ ऐसा वनवासिया सकळां । देता एकचि तूं घसाळा । पुत्र आळवितां अजामिळा । आपणपें देसी ४ जेणें उरीं हाणितलासि पांपरा । तयाचा चरणु वाहासी दातारा । अझुनी वैरियांचिया कलेवरा । विसंबसीना ५ ऐसा अपकारियां तुझा उपकारु । तूं अपात्रींही पारि उदारु । दे दान ह्मणोनि दारवंटेकरु । जाहलासी बळीचा ६ तूतें आराधीना आयके । होती पुंसा बोलावित कौतुकें । तिये वैकुंठीं तुवां गणिके । सुरवाडु केला ७ ऐसीं पाहूनि वायाणीं मिषें । आपणपें देवों लागसी वानिवसें । तो तूं कां अनारिसें । मजलागीं करिसी ८ हां गा दुभतयाचेनि पवाडें । जे जगाचें फेडी सांकडें । तिये कामधेनूचे पाडे । काय भुकेले ठाती ९ ह्मणोनि मियां जें विनाविलें कांहीं । तें देव न दाखविती हें कीर नाहीं । पारि देखावयालागीं देईं । पात्रता मज ११० तुझें विश्वरूप आकळे । ऐसे जरी जाणसी माझे डोळे । तरि आर्तीचे डोहळे । पुरवीं देवा ११ ऐसी ठायेंठावो विनंती । जंव करूं सरला सुभद्रापती । तंव तया षड्गुणचक्रवर्ती । साहवेचिना १२ तो कृपापीयूषसजळु । आणि येरु जवळां आला वर्षाकाळु । नाना श्रीकृष्ण कोकिळु । अर्जुन वसंतु १३ नातरी चंद्रबिंब वाटोळें । देखोनि क्षीरसागर उचंबळे । तैसा दुणेंही प्रेमबळें । उल्लसितु जाहला १४ मग तिये प्रस-

चातकाकरितांच वर्षाव करतो, आणि जगाकरितां करीत नाहीं, असें कांहीं नाहीं; परंतु तोच पाऊस खडकावर पडला तर व्यर्थ जातो. ९५ चंद्रप्रकाशापासून चकोरालाच अमृत प्राप्त होतें, आणि दुसऱ्याला शपथ का घातली आहे? पण [प्राशन करण्याची युक्ति चकोराप्रमाणें इतरांना माहीत नसल्यामुळें त्यांना ज्याप्रमाणें त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं त्याप्रमाणें] दृष्टीशिवाय प्रकाश व्यर्थ आहे; ९६म्हणून तुम्ही बहुतकरून मला विश्वरूप दाखवाल असा माझा पूर्ण भरंवसा आहे. कारण, भयंकर अथवा सुंदर रूप दाखविण्याची आपली अलौकिक शक्ति आहे. ९७ कारण, तुमचें औदार्य स्वतंत्र आहे व तुमच्या मनांत एकादी गोष्ट देण्याचें आलें असतां पात्र किंवा अपात्र हा भेद तुह्मी मानीत नाहीं. असें पहा-मोक्षासारखें पवित्र ठिकाण तुह्मीं आपल्या शत्रूंसही दिलें आहे. ९८ खरोखर मोक्ष जरी दुष्प्राप्य आहे, तरी तोही तुमच्या पायांची सेवा करतो; म्हणून तुह्मीं त्यास जिकडे जाण्याची आज्ञा कराल तिकडे तो जाऊन चाकराप्रमाणें तुमची आज्ञा पाळतो.९९ आपल्या स्तनांत विष घालून तुह्माला मारण्याच्या हेतूनें स्तनपान देण्याकरितां पूतना राक्षसी आली होती, तिलाही तुह्मीं सनकादिकांच्या बरोबरीनें सायुज्य मुक्ति दिली. १०० महाराज! धर्मराजाच्या राजसूय यज्ञांत त्रिभुवनांतील देव, ऋषि व राजे जमले असतां त्या ठिकाणीं ज्यानें आपणांस दुर्वाक्यें बोलून आपला अपमान केला, १ त्या महदपराधी शिशुपालालाही तुह्मीं सरूपता मुक्ति दिली; आणखी, गोपालकृष्णा, उत्तानपाद राजाचा मुलगा जो ध्रुव, त्याची अढळपदीं बैसण्याची योग्यता होती काय? २ बापाचे मांडीवर बसावयास मिळावें एवढ्याचकरितां तो वनांत आला होता; पण त्याला तुह्मी चंद्रसूर्यादिकांपेक्षांही श्रेष्ठ स्थानीं नेऊन बसविलें! ३ याप्रमाणें दुःखितांना उदारपणें देणारे एक तुह्मीच. हें पहा-अजामिलानें मृत्युसमयीं पुत्रमिषानें नारायण नामाचा उच्चार केल्यामुळें त्याला मुक्ति दिली; ४ प्रभो, ज्या भृगु ऋषीनें तुमच्या हृदयावर लाथ मारली होती, त्याचें श्रीवत्सलांच्छन चिन्ह तुम्हीं आपल्या हृदयावर भूषण मानून वाळगिलें आहे; व तुमचा वैरी जो शंखासुर, त्याचें शरीर तुम्हीं हातांत धारण केलें आहे. ५ याप्रमाणें, अपकार करणारावरही तुम्ही उपकारच कारितां, आणि अपात्र मनुष्यास तुम्हीं औदार्यानें दान कारितां; बळीपाशीं आपण दान मागावयास जाऊन त्याचे द्वारपाळ झालां! ६ तुमची आराधना न करतां व तुमचे गुणानुवाद न ऐकतां रावूला तुमच्या नांवानें हांक मारीत असतां गणिकेला तुह्मीं वैकुंठसुखाची प्राप्ति करून दिली; ७ अशा क्षुल्लक कारणानेंही अकस्मात तुह्मी स्वस्वरूप प्राप्त करून देणार,ते तुह्मी मला वेगळी प्राप्ती कशी करून द्याल? ८ अहो,दुभत्याच्या अधिकपणानें जी कामधेनु जगाचें संकट निवारण करते, तिची वांसरें उपाशीं रहातील काय? ९ ह्मणून, मीं ज्यावद्दल विनंति केली आहे, तें विश्वरूप देव मला दाखवणार नाहींत असें कधींही होणार नाहीं; परंतु तें पाहण्याची मला योग्यता द्या. ११० तुमचें विश्वरूप माझ्या डोळ्यांनीं पहावेल अशी जर तुमची खात्री असेल, तर देवा, माझे विश्वरूप पहाण्याचे डोहाळे पुरवा. ११ अशी अर्जुन विनंति करतो न करतो इतक्यांत षड्गुणैश्वर्यांचा राजा जो श्रीकृष्ण, त्याला ती सहन झाली नाहीं.—कां सहन होईना ह्मणाल तर—१२ अर्जुन हा वर्षाकाळाप्रमाणें व श्रीकृष्ण वर्षाकाळीं उत्पन्न होणाऱ्या कृपामृतयुक्त मेघाप्रमाणें दिसूं लागले. अथवा, अर्जुन हा वसंत ऋतु व त्यांत कृष्ण हे मंजुळ शब्द करणारा कोकिळ असे भासले. १३ किंवा पूर्णचंद्रबिंब पाहून ज्याप्रमाणें क्षीरसागराला भरती येते, त्याप्रमाणें त्या समुद्राच्या दुपटीपेक्षांही अधिक प्रेमानें श्रीकृष्ण उचंबळले. १४ मग कृ-

न्नतेचेनि आटोपें । गाजोनि ह्मणितलें सकृपें । पार्था देख देख अमुपें । स्वरूपें
माझीं १५ एक विश्वरूप देखावें । ऐसा मनोरथु केला पांडवें । कीं विश्वरूप-
मय आघवें । करूनि घातलें १६ बाप उदार देवो अपरिमितु । याचक स्वेच्छा
सदोदितु । असे सहस्रवरी देतु । सर्वस्व आपुलें १७ अहो शेषाचेहि डोळे
चोरिले । वेद जयालागीं झकविले । लक्ष्मीयेही राहविलें । जिव्हार जें १८ तें
आतां प्रगटुनी अनेकधा । करीत विश्वरूपदर्शनाचा धांदा । बाप भाग्या अ-
गाधा । पार्थाचिया १९ जो जागता स्वप्नावस्थे जाये । तो जेवीं स्वप्नींचें आ-
घवें होये । तेविं अनंत ब्रह्मकटाह आहे । आपणचि जाहला १२० ते सहसा
मुद्रा सोडिली । आणि स्थूळदृष्टीची जवनिका फेडिली । किंबहूना उघडिली ।
योगऋद्धी २१ परि हा हें देखेल कीं नाहीं । ऐसी सेचि न करी कांहीं । एक-
सरां म्हणतसे पाहीं । स्नेहातुर २२

श्रीभगवानुवाच:—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५

अर्जुना तुवां एक दावा म्हणितलें । आणि तेंचि दावूं तरि काय दाविलें ।
आतां देखें आघवें भरिलें । माझ्याचि रूपीं २३ एकें कृशें एकें स्थूळें । एकें
ऱ्हस्वें एकें विशाळें । पृथुतरें सरळें । अप्रांतें एकें २४ एकें अनावरें प्रांजळें । स-
व्यापारें एकें निश्चळें । उदासीनें स्नेहाळें । तीव्रें एकें २५ एकें घूर्णितें सावधें ।
असलगें एकें अगाधें । एकें उदारें अतिबद्धें । क्रुध्यें एकें २६ एकें शांतें सन्मदें ।
स्तब्धें एकें सानंदें । गर्जितें निशब्दें । सौम्यें एकें २७ एकें साभिलाषें विरक्तें ।
उन्निद्रितें एकें निद्रितें । परितुष्टें एकें आर्तें । प्रसन्नें एकें २८ एकें अशस्त्रें सशस्त्रें ।
एकें रौद्रें अति मित्रें । भयानकें एकें विचित्रें । लयस्थें एकें २९ एकें जनली-
लाविलासें । एकें पालनशीलें लालसें । एकें संहारकें सावेशें । साक्षिभूतें एकें
१३० एवं नानाविधें पारि बहुवसें । आणि दिव्यतेजप्रकाशें । तेवींचि एकए-
काऐसे । वर्णही नव्हे ३१ एकें तातलें साडेपंधरें । तैसीं कपिलवर्णें अपारें ।
एकें सर्वांगीं जैसें सेंदुरें । डवरलें नभ ३२ एकें सावियाचि चुळुकीं । जैसें ब्र-
ह्मकटाह खचिलें माणिकीं । एकें अरुणोदयासारिखीं । कुंकुमवर्णें ३३ एकें
शुद्धस्फटिकसोज्वळें । एकें इंद्रनीळसुनीळें । एकें अंजनवर्णें सकाळें । रक्त-
वर्णें एकें ३४ एकें लसत्कांचनसम पिंवळीं । एकें नवजलदश्यामळीं । एकें चां-

पावंत श्रीकृष्ण प्रसन्नपणाच्या भरांत मोठ्यानें ह्मणाले, " पार्था, माझीं अगणित रूपें पहा. " १५ अर्जुनाच्या मनांत देवाचें एक विश्वरूप पहावें असा हेतु होता, परंतु श्रीकृष्णांनीं सर्व जग विश्वरूप आहे असें दाखविलें. १६ धन्य आहे प्रभूचें औदार्य ! तें अपरिमित असल्यामुळें मागणाराच्या इच्छेच्या हजारोंपट आपलें रूप ते नेहमीं देतात. १७ अहो, जें आपलें गुह्य असें विश्वरूप शेषाच्या दोन हजार डोळ्यांसही दाखविलें नाहीं, वेदांनाही ज्याच्याविषयीं फसविलें, व लक्ष्मीपासूनही जें गुप्त ठेवलें, १८ तें विश्वरूप आतां अनेकप्रकारें प्रकट करून प्रभू दाखवीत आहेत. धन्य भाग्य त्या अर्जुनाचें ! १९ कोणी एकादा जागृत अवस्थेंतून स्वप्नावस्थेंत गेल्यावर ज्याप्रमाणें स्वप्नांत दृष्टीस पडणारे सर्व पदार्थ आपणच बनतो, त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण आपणच ब्रह्मांड झाले ! १२० प्रभूंनीं श्रीकृष्णरूप सोडून ज्या अज्ञानदृष्टीच्या पडद्यानें ते लोकांस मनुष्यरूपानें भासत होते, तो पडदा काढून घेऊन, आपलें सर्व योगबल प्रकट केलें. २१ परंतु अर्जुनाच्यानें हें रूप पहावेल किंवा नाहीं याची आठवण सुद्धां नाहींशी होऊन, प्रेमभरांत एकदम ' माझें रूप पहा ' असें ह्मणूं लागले. २२

अन्वय-पार्थ, नानाविधानि, नानावर्णाकृतीनि, दिव्यानि च शतशः अथ सहस्रशः मे रूपाणि पश्य. ॥ ५ ॥

अर्थ-श्रीभगवान म्हणाले:—पार्था, अनेक प्रकारचीं, अनेक वर्णांचीं आणि अनेक आकारांचीं व अलौकिक अशीं माझीं शेंकडों हजारों रूपें पहा. ॥ ५ ॥

अर्जुना, तूं माझें एकच विश्वरूप दाखवा असें ह्मटलेंस, आणि तें एकच तुला दाखविलें, तर यांत नवल तें काय ? ह्मणून आतां माझ्या स्वरूपांतच सर्व जग भरलें आहे असें पहा. २३ माझीं रूपें कशीं आहेत ह्मणशील तर तीं पहा—कांहीं रोडकीं, कांहीं लठ्ठ, कांहीं ठेंगणीं, कांहीं उंच, कांहीं जाड कांहीं सडपातळ, आणि कांहीं अमर्याद; २४ कांहीं न आवरणारीं, कांहीं निष्कपटी, कांहीं उद्योग करणारीं, कांहीं स्वस्थ बसणारीं, कांहीं उदासीन, कांहीं प्रेमयुक्त आणि कांहीं तीव्र बुद्धींचीं; २५ कांहीं बेसावध, कांहीं सावध, कांहीं सुंदर, कांहीं गंभीर, कांहीं उदार, कांहीं कृपण, कांहीं रागीट, २६ कांहीं शांत, कांहीं चांगल्या मदानें युक्त, कांहीं निरुपयोगी, कांहीं आनंदयुक्त, कांहीं ओरडणारीं, कांहीं न बोलणारीं, कांहीं सौम्य, २७ कांहीं लोभी, कांहीं विरक्त, कांहीं जागृत, कांहीं निजणारीं, कांहीं संतोषी, कांहीं दुःखी, व कांहीं प्रसन्न; २८ कांहीं निःशस्त्र, कांहीं शस्त्रधारी, कांहीं उग्र, कांहीं स्नेहाळू, कांहीं भयंकर, कांहीं चित्रविचित्र, कांहीं समाधिस्थ, २९ कांहीं जनांच्या लीलेंत निमग्न, कांहीं प्रीतीनें पालन करणारीं, कांहीं क्रोधानें संहार करणारीं, व कांहीं साक्षिभूत, १३० ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचीं पुष्कळ आणि तेजस्वी व त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या वर्णांचीं आहेत. ३१ कांहीं तावलेल्या सोन्याप्रमाणें, त्याचप्रमाणें शेंकडों पिंगट वर्णांचीं, आकाश अस्तमानसमयीं सुशोभित दिसतें त्याप्रमाणें, कांहीं कांहीं तांबड्या रंगाचीं, ३२ कांहीं तोरमल्यांप्रमाणें लहान—जसें कांहीं सर्व ब्रह्मांड माणकांनीं भरलेलें आहे अशीं शोभणारीं—कांहीं अरुणोदयाप्रमाणें तांबड्या वर्णाचीं ३३ कांहीं शुद्ध स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ पांढरीं, कांहीं इंद्रनीळ मण्याप्रमाणें निळीं, कांहीं काजळासारखीं काळीं, कांहीं रक्ताप्रमाणें लाल, ३४ कांहीं ताव दिलेल्या सोन्याप्रमाणें पिवळीं, कांहीं नव्या मेघाप्रमाणें श्याम-

पंगोगीं केवळीं । हरितें एकें ३५ एकें ततताम्रतांबडीं । एकें श्वेतचंद्र चोखडीं। ऐसीं नानावर्णें रूपडीं । देखें माझीं ३६ हे जैसे कां आनान वर्ण । तैसें आकृतींही अनारिसेपण । लाजा कंदर्प रिघाला शरण । तैसीं सुंदरें एकें ३७ एकें अतिलावण्यसाकारें । एकें स्निग्धवपु मनोहरें । शृंगारश्रियेचीं भांडारें । उघडिलीं जैसीं ३८ एकें पीनावयवमांसाळें । एकें शुष्कें अतिविक्राळें । एकें दीर्घकंठें विताळें । विकटें एकें ३९ एवं नानाविधाकृती । इया पाहतां पारु नाहीं सुभद्रापती । ययांच्या एकेकीं अंगप्रांतीं । देख पां जग १४०

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥

जेथ उन्मीलन होत आहे दिठी । तेथ पसरती आदित्यांचिया सृष्टी । पुढती निमीलनीं मिठी । देत आहाती ४१ वदनींचिया वाफेसवें । होत ज्वाळामय आघवें । जेथ पावकादिक पावे । समूह वसूंचा ४२ आणि भ्रूलतांचे शेवट । कोपें मिळों पाहती एकवट । तेथ रुद्रगणांचे संघाट । अवतरत देखें ४३ पैं सौम्यतेचा वोलावा । मिती नेणिजे अश्विनौदेवां । श्रोतीं होती पांडवा । अनेक वायु ४४ यापरी एकेकाचिये लीळे [illegible]पती सुरसिद्धांचीं कुळें । ऐसीं अपारें आणि विशाळें । रूपें इयें पाहीं ४[illegible]पीं २३ एकें कुरां वेद बोबडे । पहावया काळाचेंही आयुष्य थोकडें । धर्मींतें [illegible] २४ एकें सांपडे । ठाव जयाचा ४६ जयातें वेदत्रयी कधीं नायके । तियें इयें प्रत्यक्ष देख अनेकें । भोगी आश्चर्याचीं कवतिकें महासिद्धी ४७

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

इया मूर्तींचिया किरीटी । रोममूळीं देखें पां सृष्टी । सुरतरूतळवटीं । तृणांकुर जैसे ४८ चंडवाताचेनि प्रकाशें । उडत परमाणु दिसती जैसे । भ्रमत ब्रह्मकटाह तैसे । अवयवसंधीं ४९ एथ एकैकाचिया प्रदेशीं । विश्व देख विस्तारेंशीं । आणि विश्वाही परौतें मानसीं । जरी देखावें वर्ते १५० तरी इयेंही विषयींचें कांहीं । एथ सर्वथा सांकडें नाहीं । सुखें आवडे तें माझिया देहीं । देखसी तूं ५१ ऐसें विश्वमूर्ती तेणें । बोलिलें कारुण्यपूर्णें । तंव देखत आहे कीं नाहीं न म्हणे । निवांतुचि येरु ५२ एथ कां पां हा उगला । म्हणोनि श्रीकृष्णें जंव पाहिला । तंव आर्तीचें लेणें लेइला । तैसाचि आहे ५३

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

वर्णाचीं, कांहीं निवळ सोनचांफ्याप्रमाणें पिवळीं, कांहीं हिरवींगार, ३५ कांहीं तापलेल्या तांब्याप्रमाणें लाल, आणि कांहीं चंद्राप्रमाणें अति शुभ्र, याप्रमाणें माझीं नानावर्णांचीं रूपें पहा. ३६ हे जसे भिन्न भिन्न रंग आहेत, त्याप्रमाणें भिन्न भिन्न आकृतींही आहेत, कीं ज्या आकृतींच्या सौंदर्यापुढें मदनही लाजून शरण आला. ३७ कांहीं बांधेसूत, कांहीं तेजपुंज कांहीं मनोहर,—जणूं काय शृंगारलक्ष्मीचे जामदारखानेच उघडले आहेत—३८कांहीं गोंडस,कांहीं किडकिडीत, कांहीं अतिविक्राळ, कांहीं उंच मानेचीं, आणि कांहीं मोठ्या डोक्यांचीं भयंकर; ३९ हे सुभद्रापते, याप्रमाणें माझ्या रूपाच्या शेंकडों आकृति आहेत, व त्या पाहूं गेलें असतां त्यांचा पार लागणारा नसून, या एक एक रूपाच्या एक एक अवयवावर सर्व जग भरलेलें आहे, तें पहा. १४०

अन्वय–भारत, आदित्यान्, वसून्, रुद्रान्; अश्विनौ, तथा मरुतः पश्य; अदृष्टपूर्वाणि बहूनि आश्चर्याणि च पश्य.६

अर्थ–हे भारता, बारा आदित्य, आठ वसु, अकरा रुद्र, दोन अश्विनीकुमार, एकुणपन्नास मरुद्गण आणि पूर्वी कधींही पाहिलीं नाहींस अशीं अनेक आश्चर्यकारक रूपें माझे ठिकाणीं पहा. ॥ ६ ॥

माझी दृष्टी उघडण्याबरोबर आदित्यादि देवांची उत्पत्ति होते, व पुढें तीच दृष्टि मिटल्याबरोबर सर्व देव लय पावतात. ४१ माझ्या मुखांतील श्वासोछ्वासाबरोबर सर्व ज्वालामय होऊन ज्वालांतून अष्टवसूंचा समुदाय उत्पन्न होतो; ४२ आणि माझ्या भिंवयांचीं टोंकें रागानें एके ठिकाणीं मिळतात असें दिसूं लागलें म्हणजे अकरा रुद्रगण उत्पन्न झालेले दृष्टीस पडतात. ४३ माझ्या सौम्य मुद्रेवरून असंख्य अश्विनीकुमार उत्पन्न होतात; ४४ आणि हे पांडवा, कानांतून अनेक वायु उत्पन्न होतात. याप्रमाणें माझ्या एकेक अवयवाच्या लीलेपासून देव व सिद्ध यांचीं कुळें उत्पन्न होतात. अशीं अपार आणि विशाळ रूपें या ठिकाणीं पहा. ४५ ज्या रूपांचें वर्णन करण्यास वेदांचीही वाणी कुंठित झाली; व जीं रूपें पहावयास काळाचेंही आयुष्य पुरलें नाहीं; व ज्या रूपांचा ब्रह्मदेवासही अंत लागला नाहीं;४६ आणि ज्यांचें नांव तीन वेदांनींही कधीं ऐकलें नाहीं, तीं माझीं अनेक रूपें या ठिकाणीं प्रत्यक्ष पहा; व तीं पाहिल्यापासून आश्चर्यकारक लीलेचा व महासिद्धींचा उपभोग घे. ४७.

अन्वय–गुडाकेश, कृत्स्नं सचराचरं जगत्, यत् अन्यत् च द्रष्टुं इच्छसि (तत् अपि इह मम देहे एकस्थं अद्य) पश्य).७

अर्थ–हे गुडाकेशा, चराचरांसहित हें सर्व जग, आणि जें कांहीं आणखी तूं पाहूं इच्छितोस तें सर्व आज माझ्या देहामध्यें एके ठिकाणीं असलेलें पहा. ॥ ७ ॥

हे किरीटी, या रूपाच्या रोमाच्या मुळाशीं सृष्टि आहे, ती पहा. जसें कांहीं कल्पतरूच्या बुडाजवळ कोंवळें गवतच उगवलेलें आहे. ४८ ज्याप्रमाणें सोसाट्याच्या वाऱ्याच्या योगानें जसे पृथ्वीचे परिमाणू प्रकाशांत उडतांना दिसतात, त्याप्रमाणें या रूपांच्या प्रत्येक अवयवाच्या सांध्यांतून ब्रह्मांडाचे थवेचे थवे भ्रमण करीत आहेत, असें दिसतें आहे पहा. ४९ या एकेक स्वरूपाच्या अवयवांच्या ठिकाणीं सर्व ब्रह्मांड भरलेलें आहे तें पहा; आणि जर तुला कदाचित् विश्वापलीकडेही आणखी पहावेंसें वाटेल, १५० तर त्याबद्दलही कांहीं संकट पडण्याचें कारण नाहीं; या माझ्या शरिरांत जें तुला आवडेल तें सुखानें पाहून घे.५१ याप्रमाणें ते विश्वरूप श्रीकृष्ण पूर्ण प्रेमानें बोलल्यावर, अर्जुन आपलें रूप पहात आहे किंवा नाहीं म्हणून पाहूं लागले, तों तो स्वस्थ बसलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला ! ५२ तेव्हां हा कां स्वस्थ बसला म्हणून जों भगवान् पाहूं लागले, तों हा आपला विश्वरूप पाहण्याच्या आशेंत जसा गुंगलेला होता तसाच दृष्टीस पडला ! ५३

अन्वय–अनेन एव स्वचक्षुषा त्वं तु मां द्रष्टुं न शक्यसे; (अतएव) ते दिव्यं चक्षुः ददामि; मे ऐश्वरं योगं पश्य. ८

अर्थ–पण याच तुझ्या चक्षूंनीं तूं मला पाहूं शकणार नाहींस; म्हणून मी तुला दिव्य चक्षू देतों; आणि मग तूं माझी ईश्वरी शक्ति पहा. ॥ ८ ॥

मग म्हणे उत्कंठे वोहट न पडे । अर्जुनी सुखाची सोय न सांपडे । पारि दाविलें तें फुडें । नाकळेचि यया ५४ हें बोलोनि देवो हांसिले । हांसोनि देखणिया तें म्हणितलें । आह्मीं विश्वरूप तरी दाविलें । पारि न देखसीच तूं ५५ यया बोला येरें विचक्षणें । म्हणितलें हां जी कवणासि तें उणें । तुम्ही बकाकरवीं चांदिणें । चरऊं पहा मा ५६ हांहो उटोनियां आरिसा । आंधळिया दाऊं बैसा । बहिरियापुढें हृषीकेशा । गाणीव करा ५७ मकरंदकणाचा चारा । जाणतां घालूनि दर्दुरा । वायां धाडा शार्ङ्गधरा । कोपा कवणा ५८ जें अतींद्रिय ह्मणोनि व्यवस्थिलें । केवळ ज्ञानदृष्टीचिया भागा फिटलें । तें तुम्ही चर्मचक्षूंपुढें सूदलें । मी कैसेनि देखें ५९ पारि हें तुमचें उणें न बोलावें । मीचि साहें तेंचि बरवें । एथ आथि म्हणितलें देवें । मानूं बापा १६० साच विश्वरूप जारि आह्मीं दावावें । तरी आधीं देखावया सामर्थ्य कीं द्यावें । पारि बोलत बोलत प्रेमभावें । धसाळ गेलों ६१ काय जाहलें न वाहतां भुई पेरिजे । तरी तो वेलु विलया जाइजे । तरी आतां माझें निजरूप देखिजे । ते दृष्टी देवों तुज ६२ मग तिया दृष्टी पांडवा । आमुचा ऐश्वर्ययोगु आघवा । देखोनियां अनुभवा । माजिवडा करीं ६३ ऐसें तेणें वेदांतवेद्यें । सकळलोकआद्यें । बोलिलें आराध्यें । जगाचेनि ६४

संजय उवाच:—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

पैं कौरवकुळचक्रवर्ती । मज हाचि विस्मयो पुढतपुढती । जे श्रियेहूनि त्रिजगतीं । सदैव असे कवणी ६५ ना तरी खुणेचें वानावयालागीं । श्रुतीवांचूनि दावा पां जगीं । ना सेवकपण तरी आंगीं । शेषाच्याचि आथि ६६ हां हो जयाचेनि सोसें । शिणत आठही पाहार योगी जैसे । अनुसरले गरुडाऐसे । कवण आहे ६७ पारि तें आघवेंचि एकीकडे ठेलें । सापें कृष्णसुख एकंदरें जाहलें । जिये दिवूनि जन्मले । पांडव हे ६८ पारि पांचांही आंतु अर्जुना श्रीकृष्ण सावियाचि जाहला अधीना । कामुक कां जैसा अंगना । आपैता कीजे ६९ पढविलें पाखिरूं ऐसें न बोले । यापरी क्रीडामृगही तैसा न चले कैसें दैव एथें सुरंवाडलें । तें जाणों न ये १७० आजि परब्रह्म हें सगळें । भोगावया सदैव याचेचि डोळे । कैसे वाचेचे हन लळे । पाळीत असे ७१ हा

मग मनांत म्हणतात:—याची उत्कंठा अजून कमी झाली नाहीं व याला [विश्वरूपदर्शनानें] आनंदही झालेला नाहीं मी ह्याला विश्वरूप दाखविलें, पण याला तें पहावलें नाहीं. ५४ असें ह्मणून देव हसले, आणि अर्जुनास म्हणाले, "आम्हीं तुला विश्वरूप दाखविलें; परंतु तूं तर तें पहातच नाहींस!" ५५ हें बोलणें ऐकून तो बुद्धिमान् अर्जुन म्हणाला, "महाराज, हा दोष कोणाचा आहे? तुम्ही बगळ्याकडून चंद्रामृत पिवविण्याचा प्रयत्न करीत आहां? [आणि चांदण्याचें भोक्ते आहेत चकोरपक्षी; बगळे नाहींत!] ५६ अहो महाराज, आरसा स्वच्छ पुसून आपण तो अंधळ्यास दाखविण्याची खटपट करीत आहां; आणि, हे हृषीकेशा, बहिऱ्यापुढें गायन करीत आहां. ५७ हे शार्ङ्गधरा, आपण जाणूनबुजून पुष्पपरागाचा चारा भ्रमरास न घालतां बेडकांस घालतां आहां, आणि मग तो वायां गेला म्हणून कोणावर रागावतां? ५८ जें विश्वरूप इंद्रियांस अगोचर आहे असें शास्त्रांनींही वर्णन केलें आहे, व जें केवळ ज्ञानदृष्टीलाच पहातां येतें, तें जर तुम्हीं माझ्या चर्मचक्षूंपुढें ठेविलें, तर माझ्यानें कसें पहावेल? ५९ परंतु तुमच्या या चुकीचा उच्चार न करितां आपण आपलें स्वस्थ बसावें हेंच बरें. अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून देव म्हणाले: "बा अर्जुना, तुझें बोलणें मला मान्य आहे. १६० जर तुला विश्वरूप दाखवावयाचें, तर खरोखर तें पहाण्यास अगोदर आम्हीं तुला सामर्थ्य द्यावयास पाहिजे होतें; परंतु प्रेमाच्या भरांत बोलतां तुला दृष्टि देण्याचें विस्मरण झालें. ६१ नांगरल्याशिवाय जमिनींत पेरल्यामुळें तो वेळ ज्याप्रमाणें वायां जातो, त्याप्रमाणें तुला विश्वरूप दाखविण्याविषयींची माझी खटपट व्यर्थ गेली, तर तुला आतां अशी दृष्टि देतों कीं, जिच्या योगानें तुला माझें विश्वरूप पहातां येईल. ६२ मग, हे पांडवा, त्या दृष्टीनें माझा सर्व [अघटित घटनारूप] ऐश्वर्ययोग पाहून तो आपल्या पूर्ण अनुभवास आणून घे." ६३ जो वेदांनींच जाणण्यास योग्य, व सकल लोकांचा आदिपुरुष, व सर्व जगास परमपूज्य, तो श्रीकृष्ण परमात्मा याप्रमाणें बोलला. ६४

अन्वय–राजन्, एवम् उक्त्वा ततः महायोगेश्वरः हरिः पार्थाय परमं ऐश्वरं रूपं दर्शयामास. ॥ ९ ॥

अर्थ–संजय म्हणाला:—धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणें बोलून नंतर महायोगेश्वर कृष्णांनीं पार्थाला आपलें परम श्रेष्ठ विश्वरूप दाखविलें. ॥ ९ ॥

संजय म्हणाला, "हे कौरवकुलांतील चक्रवर्ती धृतराष्ट्रराजा, मला वारंवार हेंच आश्चर्य वाटतें कीं, ह्या तिन्ही लोकांत लक्ष्मीपेक्षां कोणी अधिक दैववान् आहे का? ६५ किंवा या जगांत श्रुतीशिवाय कोणी खुणेनें वर्णन करणारा दुसरा आहे का? किंवा दास्यत्व म्हणून जें ह्मणतात तें एक शेषाच्याच अंगीं आहे. ६६ अहो, भगवंताच्या प्राप्तीसाठीं योग्यासारखी आठही प्रहर सेवा करणारा गरुडासारखा दुसरा कोणी आहे का? ६७ परंतु तें सर्व एकीकडे राहून, ज्या दिवशीं पांडव जन्मास आले, त्या दिवसापासून हल्लीं त्यांचें ठिकाणीं कृष्णसुख एकवटलें आहे. ६८ तथापि पांचही पांडवांत, ज्याप्रमाणें कामातुर पुरुषाला एकादी स्त्री आपल्या अधीन करून घेते, त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या सहज अधीन झाले आहेत. ६९ इतके कीं, पढविलेला पोपटही तसा बोलणार नाहीं, किंवा खेळण्याकरितां बाळगलेला पशुही इतका आज्ञेंत चालणार नाहीं! अर्जुनाला कसें दैव अनुकूल झालें असेल तें न कळे! १७० आज पूर्णब्रह्म जे श्रीकृष्ण परमात्मा, त्यांचें ऐश्वर्य भोगण्यास भाग्यवान् अर्जुन याचेच डोळे योग्य आहेत, म्हणूनच त्याचें बोलणें श्रीकृष्ण कसे झेलताहेत; ७१ अर्जुन

कोपे कीं निवांतु साहे । हा रुसे तरी बुझावित जाये । नवल पिसें लागलें आहे । पार्थाचें देवा ७२ एऱ्हवीं विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक दादुले । ते विषयोचि वानितां जाहले । भाट ययाचे ७३ हा योगियांचें समाधिधन । कीं होऊनि ठेलें पार्थाअधीन । यालागीं विस्मयो माझें मन । करीतसे राया ७४ तेवींचि संजय म्हणे कायसा । विस्मयो एथें कौरवेशा । श्रीकृष्णें स्वीकारिजे तया ऐसा । भाग्योदय होय ७५ म्हणोनि तो देवांचा रावो । म्हणे पार्थातें तुज दृष्टि देवों । जया विश्वरूपाचा ठावो । देखसी तूं ७६ ऐसीं श्रीमुखौनि अक्षरें । निघती ना जंव एकसरें । तंव अविद्येचें आंधारें । जावोंचि लागे ७७ तीं अक्षरें नव्हती देखा । ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका । अर्जुनालागीं चित्कळिका । उजळलिया श्रीकृष्णें ७८ मग दिव्यचक्षुप्रकाशु प्रगटला । तया ज्ञानदृष्टी फांटा फुटला । ययापरी दाविता जाहला । ऐश्वर्य आपुलें ७९ हे अवतार जे सकळ । ते जिये समुद्रींचे कां कल्लोळ । विश्व हें मृगजळ । जया रश्मीस्तव दिसे १८० जिये अनादिभूमिके निटे । चराचर हें चित्र उमटे । आपणपें श्रीवैकुंठें । दाविलें तया ८१ मागां बाळपणीं येणें श्रीपती । जैं एकवेळ खादली होती माती । तैं कोपोनियां हातीं । यशोदा धरिला ८२ मग भेणें भेणें जैसें । मुखीं इसकळलावयाचेनि मिसें । चवदाही भुवनें सावकाशें । दाविलीं तिये ८३ ना तरी मधुवनीं ध्रुवासि केलें । जैसें कपोल शंखें शिवतलें । आणि वेदांचियेही मती ठेलें । तें लागला बोलों ८४ तैसा अनुग्रहो पैं राया । श्रीहरी केला धनंजया । आतां कवणेकडेही माया । ऐसी भाष नेणोचि तो ८५ एकसरें ऐश्वर्यतेजें पाहलें । तया चमत्काराचें एकार्णव जाहलें । चित्त समाजीं बुडोनि ठेलें । विस्मयाचिया ८६ जैसा आब्रह्म पूर्णोदकीं । पव्हे मार्कंडेय एकाकीं । तैसा विश्वरूप कौतुकीं । पार्थु लोळे ८७ म्हणे केवढें गगन एथ होतें । तें कवणें नेलें पां केउतें । तीं चराचरें महाभूतें । काय जाहलीं ८८ दिशांचे ठावही हारपले । अधोर्ध्व काय नेणों जाहले । चेइलिया स्वप्न तैसे गेले । लोकाकार ८९ नाना सूर्यतेजप्रतापें । सचंद्र तारांगण जैसे लोपे । तैसीं गिळिली विश्वरूपें । प्रपंचरचना १९० तेव्हां मनासी मनपण न स्फुरे । बुद्धि आपणपें न सांवरे । इंद्रियांचे रश्मी माघारे । हृदयवरी भरले ९१ तेथ ताटस्थ्या ताटस्थ्य पाडिलें । टकासी टक लागलें । जैसें मोह-[illegible] वातलें । विचारजातां ९२ तैसा विस्मितु पाहे कोडें । तंव पुढां होतें

रागावला तर देव स्वस्थपणें सहन करतात; आणि तो रुसला तर त्याला समजवितात. काय देवाला अर्जुनाचें वेड लागलें आहे पहा! ७२ अर्जुनाची गोष्ट सोडून दिली तर श्रीकृष्णाची योग्यता काय वर्णन करावी! ज्या समर्थ शुकाचार्यांनीं बारा वर्षेपर्यंत मातेच्या उदरांत राहून विषय जिंकले, ते शुकाचार्य यांच्या विषयाचें [रासक्रीडेचें] वर्णन करून आपण कृतार्थ होऊं या इच्छेनें स्तुतिपाठक बनले! ७३ राजा, श्रीकृष्ण परमात्मा योग्यांच्या समाधींचें अधिदैवत, ते पार्थाच्या स्वाधीन झाले; म्हणून माझ्या मनाला मोठा चमत्कार वाटतो! ७४ इतकें बोलून संजय पुनः धृतराष्ट्राला ह्मणाला:राजा, पण यांत चमत्कार तरी कसला, श्रीकृष्ण ज्याचा अंगीकार करतील, त्याचा असा भाग्योदय व्हावयाचाच. ७५ म्हणून ते देवाधिदेव पार्थाला ह्मणाले कीं, मी तुला दिव्य दृष्टि देतों, तिच्यायोगानें अखंड विश्वरूप तुला पाहतां येईल. ७६ श्रीकृष्णांच्या मुखांतून हीं अक्षरें निघालीं नाहींत, तोंच एकदम अर्जुनाचें अज्ञान नाहींसें होऊं लागलें. ७७ ज्ञानेश्वर म्हणतात:–"तुला दिव्य दृष्टि देतों" हीं अक्षरें नसून ब्रह्माचें ऐश्वर्य दाखविणाऱ्या ज्ञानरूपी मशालीच श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाकरितां लावल्या. ७८ मग दिव्य दृष्टीचा उजेड पडल्यावरोबर अर्जुनाची ज्ञानदृष्टि चहूंकडे फांकली. याप्रमाणें आपलें ऐश्वर्य श्रीकृष्णानें त्याला दाखविलें. ७९ भगवंताचे सर्व अवतार ज्या विश्वरूप समुद्राच्या लाटा आहेत, किंवा ज्याच्या तेजरूपी सूर्य किरणामुळें हें सर्व जग मृगजलाप्रमाणें भासतें, १८० ज्याच्या अनादिसिद्ध सत्स्वरूप भूमिकेवर स्थावरजंगमरूप चित्रें उमटतात तें आपलें मूळ स्वरूप श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास दाखविलें. ८१ पूर्वीं लहानपणीं या श्रीकृष्णांनीं जेव्हां एकदां माती खाल्ली होती, तेव्हां यशोदेनें रागावून हातीं धरल्यावर ८२ भीत भीत "मीं माती खाल्ली नाहीं" म्हणून तोंडाचा झाडा देण्याच्या निमित्तानेंच कीं काय तें उघडून येशोदेला त्यांत चौदाही भुवनें सावकाशपणें दाखविलीं; ८३ किंवा मधुवनांत ध्रुव बाळ दर्शनास गेल्यावर देवाची स्तुति करावी अशी मनाची उत्कट इच्छा असून, ती कशी करावी हें माहीत नसल्यामुळें त्याच्या गालास देवांनीं आपला शंख लावल्यावरोबर तो जसा वेदांनाही जी स्तुति करतां आली नाहीं ती करूं लागला, ८४ त्याप्रमाणें, राजा, श्रीहरींनीं धनंजयाला उपदेश केल्यावर माया कोणीकडे गेली, तिचा पत्ताही लागला नाहीं. ८५ एकदम ऐश्वर्यतेजाचा उजेड पडून त्याला सर्वच चमत्कारमय दिसूं लागलें, व त्याचें चित्त आश्चर्यानें निमग्न झालें. ८६ नदीचे कांठीं मार्कंडेय ऋषि संध्या करीत असतां भगवंतांस 'आश्चर्य दाखवा' अशी विनंती केल्यावरून ज्याप्रमाणें पृथ्वीपासून आकाशापर्यंत सर्वत्र पाणी होऊन त्यांत तो एकटा पोहूं लागला; त्याप्रमाणें विश्वरूपाच्या कौतुकांत पार्थ निमग्न झाला. ८७ तो म्हणाला, "या ठिकाणीं केवढें आकाश दृष्टीस पडत होतें, तें कोणीं कोणीकडे नेलें, तसेंच हीं स्थावरजंगम महाभूतें कोणीकडे गेलीं! ८८ दिशांचा पत्ता नाहींसा झाला; आकाश व पाताळ कोणीकडे गेलें हें समजेना; आणि जागृत झालेल्या मनुष्यास ज्याप्रमाणें स्वप्नांत पाहिलेले पदार्थ दृष्टीस पडत नाहींत, त्याप्रमाणें एवढा वेळ दृष्टीस पडणारी सृष्टि नाहींशी झाली; ८९ अथवा सूर्याच्या तेजानें जसे चंद्र व तारे नाहींतसे होतात, त्याप्रमाणें सृष्टीची सर्व रचना विश्वरूपानें नाहींशी केली." १९० त्या वेळेस त्याच्या मनाची मनाला आठवण नाहींशी होऊन बुद्धि आपली आपणास आवरेना व इंद्रियांच्या वृत्ति सर्व माघाऱ्या फिरून हृदयांत साठवल्या. ९१ तेव्हां स्तब्धपणाला स्तब्धता प्राप्त झाली, एकाग्रतेस एकाग्रता आली; जणूं काय सर्व ज्ञानाला मोहनी अस्त्रच घातलें आहे. ९२ याप्रमाणें तो आश्चर्ययुक्त कौतुकानें चहूंकडे पाहूं लागला, तों त्याच्यापुढें जी

चतुर्भुज रूपडें । तेंचि नानारूप चहूंकडे । मांडोनि ठेलें ९३ जैसे वर्षाकाळींचे मेघौडे । कां महाप्रळयींचें तेज वाढे । तैसें आपणावीण कवणीकडे । नेदीचि उरों ९४ प्रथम स्वरूपसमाधान । पावोनि ठेला अर्जुन । सवेंचि उघडी लोचन । तंव विश्वरूप देखे ९५ इहींचि दोहीं डोळां । पाहावें विश्वरूपा सकळा । तो श्रीकृष्णें सोहळा । पुरविला ऐसा ९६

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्युतायुधम् ॥१०॥

मग तेथ सैंघ देखे वदनें । जैसीं रमानायकाचीं राजभुवनें । नाना प्रगटलीं निधानें । लावण्यश्रियेचीं ९७ कीं आनंदाचीं वनें सासिन्नलीं । जैसी सौंदर्या राणीव जोडली । तैसीं मनोहरें देखिलीं । हरीचीं वक्त्रें ९८ तयांहीमाजि एकैकें । सावियाचि भयानकें । काळरात्रीचीं कटकें । उठावलीं जैसीं९९ कीं मृत्यूसीचि मुखें जाहलीं । हो कां जे भयाचीं दुर्गें पन्नासिलीं । कीं महाकुंडें उघडलीं । प्रळयानळाचीं २०० तैसीं अद्भुतें भयासुरें । तेथ वदनें देखिलीं वीरें । आणिकें असाधारणें साळंकारें । सौम्यें बहुतें १ पैं ज्ञानदृष्टीचेनि अवलोकें । पारि वदनांचा शेवटु न टके । मग लोचन ते कवतिकें । लागला पाहों २ तंव नानावर्णें कमळवनें । विकासिलीं तैसें अर्जुनें । नेत्र देखिले पालिंगनें । आदित्यांचीं ३ तेथेंचि कृष्णमेघाचिया दाटी- । माजि कल्पांत विजूंचिया स्फुटी । तैसिया वन्हि पिंगळा दिठी । भ्रुभंगातळीं ४ हें एकैक आश्चर्य पाहतां । तिये एकेचि रूपीं पांडुसुता । दर्शनाची अनेकता । प्रतिफळली ५ मग म्हणे चरण ते कवणेकडे । केउते मुकुट कें दोर्दंडें । ऐसी वाढविताहे कोडें । चाड देखावयाची ६ तेथ भाग्यनिधि पार्था । कां विफलत्व होईल मनोरथा । काय पिनाकपाणीचिया भाता । वायकांडीं आहाती ७ ना तरी चतुराननाचिये वाचे । काय आहाती लटिकिया अक्षरांचे सांचे । ह्मणोनि साद्यंतपण अपारांचें । देखिलें तेणें ८ जयाची सोय वेदा नाकळे । तयाचे सकळावयव एकेचि वेळे । अर्जुनाचे दोन्ही डोळे । भोगिते जाहले ९ चरणौनि मुकुटवरी । देखत विश्वरूपाची थोरी । जे नाना रत्न अलंकारीं । मिरवत असे २१० परब्रह्म आपुलेनि आंगें । ल्यावया आपणचि जाहला अनेगें । तिये लेणीं मी सांगें । काइसयासारिखीं ११ जिये प्रभेचिये झळाळा । उजाळू चंद्रादित्यमंडळा । जे महातेजाचा जिव्हाळा । जेणें विश्व प्रगटे १२ तो दिव्यतेज शृं-

चतुर्भुज लहान मूर्ति होती, ती वाढून पुष्कळ रूपानें चहूंकडे पसरली असें दिसलें. ९३ ज्याप्रमाणें पावसाळ्यांतील मेघ किंवा महाप्रळयकाळचें सूर्याचें तेज एकदम चहूंकडे पसरतें; त्याप्रमाणें भगवंतानें आपल्या शिवाय कोणीकडेही दुसरें कांहीं उरूं दिलें नाहीं. ९४ पहिल्या प्रथम अर्जुनास श्रीकृष्णाचें स्वरूप पाहून समाधान वाटलें व लागलीच डोळे उघडून पाहतो तों विश्वरूप दृष्टीस पडलें, ९५ अशा रीतीनें, या दोन्ही डोळ्यांनीं सर्व विश्वरूप पहावें अशी जी त्याची इच्छा होती तो सर्व ळळा श्रीकृष्णांनीं पुरविला. ९६

अन्वय–अनेकवक्त्रनयनं, अनेकाद्भुतदर्शनं, अनेकदिव्याभरणं, दिव्यानेकाद्यतायुधम्. ।। १० ।।

अर्थ–त्या विश्वरूपांत अनंत मुखें, अनंत नेत्र, अनंत अद्भुत दर्शनीय प्रकार, अनंत सुप्रकाशित अलंकार, व उचलून धरलेलीं अशीं अनंत चकचकींत आयुधें होतीं. १०

मग पुष्कळ तोंडें पाहिलीं, तीं केवळ श्रीविष्णूच्या राजवाड्यांप्रमाणें सुशोभित दिसलीं, अथवा लावण्यश्रियेची भांडारेंच उघडलीं. ९७ किंवा आनंदरूपी वनेंच भरास आलीं आहेत कीं काय! ज्याप्रमाणें सौंदर्याला राज्याधिकार मिळावा, त्याप्रमाणें आल्हादकारक अशीं श्रीहरीचीं मुखें अर्जुनानें पाहिलीं. ९८ आणि त्याचप्रमाणें त्या तोंडांत कांहीं भयंकर जणूं काळरात्रीचीं सैन्येंच उठलीं आहेत अशींही दिसलीं. ९९ किंवा मृत्यूलाच तोंडें उत्पन्न व्हावीं, भयाचे किल्लेच उभारावे, अथवा प्रळयाग्नीचीं महाकुंडेंच पेटवावीं, २०० त्याप्रमाणें अद्भुत व भयंकर अशीं तोंडें अर्जुनानें त्या ठिकाणीं पाहिलीं; आणि पुष्कळ सौम्य अलंकार घातलेलीं चमत्कारिक अशींही पाहिलीं. १ त्याच्या ज्ञानदृष्टीच्याही पाहण्यानें त्या मुखांचा अंत त्याला लागेनाच, म्हणून ते सोडून देऊन डोळे कोठें आहेत तें तो कौतुकानें पाहूं लागला. २ तेव्हां नाना रंगांचीं कमलवनेंच विकासित झालीं आहेत अशा सूर्यतेजाप्रमाणें चमकणाऱ्या डोळ्यांच्या पंक्ति त्या अर्जुनाच्या दृष्टीस पडल्या. ३ त्यांतच, काळ्या कुळकुळीत मेघांच्या गर्दींत कल्पांताचे वेळीं विजा चमकतात, त्याप्रमाणें भिवयाखालीं अग्नीप्रमाणें पिंगट असे नेत्र चमकत होते; ४ त्या एकच रूपावर एक एक आश्चर्य पाहून, विश्वरूपांत अनेक गोष्टी भरल्या आहेत असें त्याच्या अनुभवास आलें. ५ मग, या विश्वरूपाचे पाय कोणीकडे आहेत, मुगूट कोणीकडे आहे व बाहुदंड कोणीकडे आहेत हें पाहण्याची त्याची कौतुकानें इच्छा वाढत चालली. ६ मग भाग्यवान् असा जो पार्थ, त्याचे मनोरथ विफल होतील काय? हें पहा-शंकराच्या भात्यांत कधीं वायबाण सांपडतील का? ७ किंवा ब्रह्मदेवाच्या वाचेंत लटक्या अक्षरांचे ठसे असूं शकतील का? नाहीं; म्हणून, अपार असें जें विश्वरूप, त्याचा आदि व अंत हे अर्जुनानें पाहिले. ८ ज्या रूपाचा थांग वेदांसही लागला नाहीं, त्याचे सर्व अवयव एकदम अर्जुनानें दोन्ही डोळ्यांनीं पाहिले. ९ जें नानारत्नांच्या अलंकारांनीं शोभायमान होतें त्या विश्वरूपाचा चरणापासून मुकुटापर्यंत महिमा पाहिला. २१० परब्रह्मानें आपण स्वतः स्वरूप धारण करून त्याजवर परब्रह्मरूपीच अलंकार घातल्यावर ते अलंकार कशासारखे शोभतात म्हणून मी सांगूं? ११ ज्या तेजानें चंद्र व सूर्य यांचीं मंडळें प्रकाशित होतात, व ज्या महातेजानें विश्व प्रकाशित होतें, त्यांचें जें जीवन, १२ तें ब्रह्म, ब्रह्मरूपी अलंकार घात-

गारु । कोणाचिये मतीसी होय गोचरु । देव आपणपेंचि लेइले ऐसें वीरु । देखत असे १३ मग तेथेंचि ज्ञानाचिया डोळां । पहात करपल्लवां जंव सरळा। तंव तोडित कल्पांतींचिया ज्वाळा। तैसीं शस्त्रें झळकत देखे १४ आपण आंग आपण अलंकार। आपण हात आपण हतियार। आपण जीव आपण शरीर। देखे चराचर कोंदलें देवें १५ जयाचिया किरणांचे निखरपणें। नक्षत्रांचे होत फुटाणे। तेजें खिरडला वन्हि म्हणे। समुद्रीं रिघों १६ मग काळकूटकल्लोळीं कवळिलें। नाना महाविजूंचे दांग उमटले। तैसे अपार कर देखिले। उदितायुधीं १७

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् । सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥११॥

कीं भेणें तेथूनि काढिली दिठी । मग कंठमुगुट पहातसे किरीटी । तंव सुरतरूंची सृष्टी । जयापासोनि का जाहली १८ जिये महासिद्धीचीं मूळपीठें। शिणली कमळा जेथ वावटे। तैसीं कुसुमें अति चोखटें। तुरंबिलीं देखिलीं १९ मुगुटावरी स्तबक। ठायीं ठायीं पूजाबंध अनेक। कंठीं रुळताति अलौकिक। माळादंड २२० स्वर्गीं सूर्यतेज वेढिलें। जैसें पंधरेनें मेरूतें मढिलें । तैसें नितंबावरी गाढिलें । पीतांबरु झळके २१ श्रीमहादेवो कापुरें उटिला। कां कैलासु पारजें डवरिला । नाना क्षीरोदकें पांघरविला । क्षीरार्णवो जैसा २२ जैसी चंद्रमयाची घडी उपलविली । मग गगनाकरवीं बुंथी घेवविली। तैसी चंदनपिंजरी देखिली । सर्वांगीं तेणें २३ जेणें स्वप्रकाशा कांती चढे। ब्रह्मानंदाचा निदाघु मोडे। जयाचेनि सौरभ्यें जीवित जोडे । वेधवतीये २४ जयाचे निर्लेप अनुलेपु करी । जे अनंगुही सर्वांगीं धरी । तया सुगंधाची थोरी । कवण वानी २५ ऐसी एकैक शृंगारशोभा। पाहतां अर्जुन जातसे क्षोभा । तेवींचि देवो बैसला कीं उभा। कासया तूंही हें नेणवे २६ बाहेर दिठी उघडोनि पाहे। तंव आघवें मूर्तिमय देखत आहे । मग आतां न पाहे ह्मणोनि उगा राहे। तरी आंतुही तैसेंचि २७ अनावर मुखें समोर देखे। तयाभेणें पाठीमोरा जंव ठाके । तंव तयाहीकडे श्रीमुखें । करचरण तैसेचि २८ अहो पाहतां कीर प्रतिभासे । एथ नवलावो काय असे । पारि न पाहतांही दिसे । चोज आइका २९ कैसें अनुग्रहाचें करणें । पार्थाचें पाहणें आणि न पाहणें । तयाहीसकट नारायणें । व्यापूनि घेतलें २३० ह्मणोनि आश्चर्याच्या पुरीं एकीं । पडिला ठायेंठाव थडीं ठाकी । तंव चमत्काराचिया आणिकीं। महार्णवीं पडे ३१ ऐसा

त्यावर जाणण्याची कोणाची शक्ति होणार? तर अर्जुनाला त्या ब्रह्मानें, ब्रह्मच अलंकार घातले आहेत असें दृष्टीस पडलें. १३ मग ज्ञानदृष्टीनें विश्वरूपाचे हात पाहूं लागला, तों ते सरळ असून त्यांत कल्पांतींच्या ज्वाळा तोडणारीं शस्त्रें चमकत आहेत असें दृष्टीस पडलें. १४ आपणच आंग, आपणच त्यावर घातलेले अलंकार, आपणच हात, आपणच हत्यारें,आपणच जीव,व शरीरही आपणच; फार तर काय, चराचर विश्व परमात्माच आहे, असें अर्जुन पाहता झाला. १५ त्याच्या किरणांच्या प्रखरपणानें नक्षत्रांचे फुटाणे होऊन, त्या तेजानें अग्नीही पोळल्यामुळें त्यास समुद्रांत शिरण्याची इच्छा झाली. १६ मग जणूं काय काळकूट विषाच्या लाटाच उसळल्या आहेत, किंवा महाविजांचें अरण्यच उद्भवलें आहे, अशीं आयुधें हातांत घेऊन दुसऱ्यांस मारण्याकरितां उगारल्यासारखे अपरिमित हात अर्जुनानें पाहिले. १७

अन्वय–दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं विश्वतोमुखं अनंतं देवं (अपश्यत्). ॥ ११ ॥

अर्थ–अंगावर सुप्रकाशित पुष्पें आणि वस्त्रें होतीं; व अंगाला दिव्य सुवासिक पदार्थ लावलेले होते. असा सर्व आश्चर्यांनीं भरलेला व सर्व बाजूंस तोंडें आहेत असा विश्वरूप धारण केलेला अंतरहित देव अर्जुनानें पाहिला.

त्या हातांतील असंख्य शस्त्रांच्या भयानें अर्जुनानें आपली दृष्टि फिरवून, मग तो कंठ व मुकुट यांजकडे पाहूं लागला, तेव्हां त्याला असें वाटलें कीं, कल्पतरूची उत्पत्ति यांजपासूनच झाली आहे कीं काय? १८ महासिद्धींचें अधिष्ठान जी लक्ष्मी, ती शिणली असतां जेथें विश्रांति घेते, अशीं जीं अति उत्कृष्ट कमळें त्यांचा वास भगवान् घेत आहेत असें पाहिलें. १९ मुकुटावर अनुक्रमानें फुलांचे गुच्छ एकावर एक लावलेले असून कंठांत अवर्णनीय अशा पुष्पमाळा घातलेल्या होत्या. २२० ज्याप्रमाणें स्वर्ग सूर्यतेजानें भरलेला किंवा मेरु पर्वत सोन्यानें मढविलेला आहे, त्याप्रमाणें कंबरेसभोंवतीं नेसलेला पिवळा पितांबर झळकत होता. २१ ज्याप्रमाणें श्रीमहादेवास कापुराची उटी लावावी, किंवा कैलास पर्वत पाऱ्यानें लिंपावा, क्षीरसमुद्राला पांढऱ्या स्वच्छ उदकानें आच्छादावा, २२ ज्याप्रमाणें चंद्राची घडी उकलून किंवा आकाशाला बुरखा घालावा, त्याप्रमाणें सर्गांवर पांढरी शुभ्र चंदनाची उटी दिसली. २३ ज्याच्या योगानें प्रकाशणाऱ्या वस्तूलाही तेज चढतें, 'ब्रह्मानंद' जो जात्याच अति थंड आहे, त्याचाही ज्यानें दाह नाहींसा होतो, व ज्याच्या सुगंधानें सुगंधाचा वेध लावणारे पदार्थही सुगंधीत होतात; २४ निर्लेप असा जो परमात्मा तोही ज्या गंधाचा अनुलेप करितो, व मदनही ज्याची उटी सर्वांगाला लावतो त्या सुगंधाची थोरवी कोण वर्णन करील! २५ याप्रमाणें एक एक अलंकाराची शोभा पाहून अर्जुन भांबावला; तशांत, देव बसले आहेत किंवा उभे आहेत, किंवा निजलेले आहेत अथवा कशावर आहेत हें त्यास समजेना. २६ डोळे उघडून बाहेर इकडे तिकडे पाहतो, तों सर्व विश्वरूपानें भरलें आहे असें दिसलें. म्हणून त्याकडे न पाहतां डोळे झांकून स्वस्थ बसावें, असें मनांत आणून डोळे झांकतो, तों अंतर्यामींही तसेंच विश्वरूप दिसूं लागलें. २७ समोर भयंकर तोंडें दिसतात, म्हणून त्याच्या भीतीनें पाठीमागें जों पाहूं लागला तों तिकडेही विश्वरूपाचीं तोंडें, हात, पाय तसेच दिसूं लागले. २८ अहो, दृष्टि उघडून पाहिल्यावर सर्वत्र विश्वरूपाचा भास होतो यांत आश्चर्य तें कसलें! परंतु डोळे मिटल्यावर तें दिसतें हें नवल ऐका. २९ प्रभूच्या कृपेची करणी कशी आहे ती पहा, कीं पार्थाच्या पहाण्यांत श्रीकृष्णाची व्याप्ति आहे, इतकेंच नव्हे तर, पहाण्यांतही श्रीकृष्णाचीच व्याप्ति आहे. २३० म्हणून, एका आश्चर्यरूपी पुरांत पडल्यावर तात्काळ कांठावर जाऊन जो रहातो आहे, तों दुसऱ्या चमत्काररूपी महासमुद्रांत पडला. ३१ याप्रमाणें आपल्या [विश्वरूप]

अर्जुनु असाधारणें । आपुलिया दर्शनाचेनि विंदाणें । कवळूनि घेतला तेणें। अनंतरूपें ३२ तो विश्वतोमुख स्वभावें । आणि तेचि दावावयालागीं पांडवें। प्रार्थिला आतां आघवें। होऊनि ठेला ३३ आणि दीपें कां सूर्यें प्रगटे । अथवा निमुटलिया देखावेंचि खुंटे । तैसी दिठी नव्हे जे वैकुंठें । दिधली आहे ३४ ह्मणोनि किरीटीसि दोहीं परी । ते देखणें देखे आंधारीं । हे संजयो हस्तिनापुरीं । सांगतसे राया ३५ म्हणे किंबहुना अवधारिलें। पार्थें विश्वरूप देखिलें । नाना आभरणीं भरलें । विश्वतोमुख ३६

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्यमहात्मनः ॥१२॥

तिये अंगप्रभेचा देवा । नवलावो काइसया ऐसा सांगावा । कल्पांतीं एकुचि मेळावा । द्वादशादित्यांचा होय ३७ तैसे ते दिव्यसूर्य सहस्रवरी। जरी उदयजती कां एकेचि अवसरीं । तऱ्ही तया तेजाची थोरी । उपमूं नये ३८ आघवयाचि विजूंचा मेळावा कीजे । आणि प्रळयाग्नीची सर्व सामग्री आणिजे । तेवींचि दशकुही मेळविजे । महातेजांचा ३९ तऱ्ही तिये अंगप्रभेचेनि पाडें । हें तेज कांहीं कांहीं होईल थोडें। आणि तयाऐसें कीर चोखडें। त्रिशुद्धी नोहे ४० ऐसें माहात्म्य या श्रीहरीचें सहज । फांकतसें सर्वांगींचें तेज । ते मुनिकृपा जी मज । दृश्य जाहलें ४१

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥१३॥

आणि तिये विश्वरूपीं एकीकडे । जग आघवें आपुलेनि पवाडें। जैसे महोदधीमाजि बुडबुडे । सिनानें दीसती ४२ कां आकाशीं गंधर्वनगर । भूतळीं पिपीलिका बांधे घर। नाना मेरूवरी सपुर। परमाणु बैसले ४३ विश्व आघवेंचि तयापरी। तया देवचक्रवर्तीचिया शरीरीं। अर्जुन तिये अवसरीं। देखता जाहला ४४

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥१४॥

तेथ एक विश्व एक आपण । ऐसे अळुमाळ होतें जें दुजेंपण। तेंही आटोनि गेलें अंतःकरण । विरालें सहसा ४५ आंतु आनंदा चेइरें जाहलें। बाहेरि गात्रांचें बळ हारपोनि गेलें । अपाद पां गुंतलें। पुलकांचलें ४६ वार्षिये प्रथमदशे । वोहळलया शैलांचें सर्वांग जैसें । विरूढे कोमलांकुरीं तैसे । रोमांच जाहले ४७ शिवतला चंद्रकरीं । सोमकांतु द्रावो धरी । तैसिया स्वेदकणिका शरीरीं । दाटलिया ४८ माजि सांपडलेनि अलिकुळें । जळावरी क-

दर्शनाचा वेध लागलेल्या अर्जुनास कौशल्यानें श्रीकृष्णांनीं अनंतरूपें दाखवून व्यापून टाकलें. ३२ तो सर्वव्यापि व स्वभावतःच सर्वतोमुख असल्यामुळें आणि तशांत अर्जुनानें विश्वरूप दाखवा अशी प्रार्थना केल्यामुळें आपणच सर्व रूपें घेऊन नटला. ३३ अर्जुनाला श्रीकृष्णांनीं जी दिव्य दृष्टि दिली होती, ती दिव्याचा किंवा सूर्याचा प्रकाश असला तरच दिसावें किंवा मिटली असतां पहाणेंच बंद व्हावें अशांतली नव्हती, ३४ म्हणून अर्जुनास डोळे उघडे ठेवून किंवा झांकून आणि अंधकारांत सुद्धां त्या दिव्यदृष्टीनें दिसत होतें, असें हस्तिनापुरांत संजयानें धृतराष्ट्र राजास सांगितलें, ३५ व म्हटलें कीं, " राजा, ऐकलेंस का ? नाना अलंकारांनीं भरलेलें व ज्याला सर्व बाजूंनीं डोळे आहेत असें विश्वरूप पार्थानें पाहिलें. ३६

अन्वय–यदि दिवि सूर्यसहस्रस्य भाः युगपत् उत्थिता भवेत्, तर्हि सा तस्य महात्मनः भासः सदृशी स्यात्. १२

अर्थ–आकाशामध्यें सहस्र सूर्यांची प्रभा जर एका क्षणीं पसरली, तर ती त्या विश्वरूपाच्या प्रभेसारखी कांहींशी दिसेल. ॥ १२ ॥

राजा, त्या विश्वरूपाचें तेज कशासारखें होतें म्हणून सांगूं? प्रलयकालीं जसे द्वादशसूर्य एकत्र मिळतात, ३७ तसे सहस्रावधि सूर्य जरी एकाच वेळेला उदय पावले, तरी त्यांच्यानेंही त्या विश्वरूपाच्या तेजाची बरोबरी करवणार नाहीं. ३८ सर्व विजा एकत्र करून व प्रळय काळच्या अग्नीचीं सर्व साहित्यें जमवून व त्यांत उदकापेक्षां दशपट असें महातेज जर मिळविलें, ३९ तर त्या विश्वरूपाच्या आंगच्या तेजाची कांहीं थोडी बरोबरी होईल; परंतु त्याची अगदीं बरोबरी तर खास होणार नाहीं. २४० असा त्या श्रीहरीचा महिमा आहे. त्याच्या विश्वरूपाचें तेज सर्वत्र पसरलें होतें तें व्यासांच्या कृपेनें माझे दृष्टीस पडलें. ४१

अन्वय–पांडवः अनेकधा प्रविभक्तं कृत्स्नं जगत् तत्र देवदेवस्य शरीरे एकस्थं तदा अपश्यत्. ॥ १३ ॥

अर्थ–नानाविध विभागांनीं भिन्न भिन्न झालेलें सर्व जग त्या देवाधिदेवाच्या शरीरामध्यें एकवटलेलें आहे, असें अर्जुनानें त्या वेळेस पाहिलें. ॥ १३ ॥

आणखी, त्या विश्वरूपावर सर्व जग एका बाजूस दिसत होतें. ज्याप्रमाणें समुद्राच्या पाण्यावर निरनिराळे बुडबुडे दृष्टीस पडतात, ४२ किंवा आकाशांत ढगावर जसें गंधर्वनगर, पृथ्वीवर मुंग्यांचें वारूळ, किंवा डोंगरावर बारीक मातीचे कण असतात, ४३ त्याप्रमाणें त्या वेळीं त्या देवाधिदेव श्रीकृष्णाच्या शरीरावर अर्जुनानें हें सर्व जग पाहिलें. ४४

अन्वय–ततः विस्मयाविष्टः हृष्टरोमा सः धनंजयः देवं शिरसा प्रणम्य कृतांजलिः (सन्) अभाषत. ॥ १४ ॥

अर्थ–तेव्हां तो धनंजय आश्चर्यानें चकित होऊन त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले; आणि नमस्कार करून व हात जोडून देवाला म्हणाला. ॥ १४ ॥

तेव्हां, विश्व वेगळें व आपण वेगळे असें जें थोडें द्वैत होतें, तेंही नाहींसें होऊन अर्जुनाचें मनही सहज विरून गेलें. ४५ अंतर्यामीं आनंद उत्पन्न होऊन बाहेरील गात्रें ढिलीं पडलीं, आणि पायांपासून मस्तकापर्यंत रोमांच उभे राहिले. ४६ पावसाळ्याच्या सुरवातीस पर्वतावरील सर्व मळ वाहून गेल्यावर जसें गवत उगवतें, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले; ४७ चंद्रकिरणांचा स्पर्श झाल्यावर ज्याप्रमाणें चंद्रकांत मण्यास पाझर सुटतो, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या शरीरावर घामाचे बिंदु आले; ४८ कमळाच्या कळींत

मळकळिका जेविं आंदोळे । तेविं आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें। बाहेरि कांपे ४९ कर्पूरकर्दळीचीं गर्भपुटें । उकलतां कापुराचेनि कोंटाटें । पुलिका गळती तेविं थेंबुटे । नेत्रौनि पडती २५० उदयलेनि सुधाकरें। जैसा भरलाचि समुद्र भरे । तैसा वेळोवेळां ऊर्मी भरे । उचंबळत असे ५१ ऐसा सात्त्विकांहीं आठां भावां । परस्परें वर्ततसे हेवा । तेथ ब्रह्मानंदाची जीवा । राणीव फावली ५२ तैसाचि तया सुखानुभवापाठीं। केला द्वैताचा सांभाळु दिठी। मग उसासौनि किरीटी । वास पाहिली ५३ तेथ बैसला होता जिया सवा। तियाचिकडे मस्तक खालविला देवा। मग जोडूनि करसंपुट बरवा । बोलतु असे ५४

अर्जुन उवाच:—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

म्हणे जयजयाजी स्वामी । नवल कृपा केली तुम्हीं । जें हें विश्वरूप कीं आह्मीं । प्राकृत देखों ५५ पारि साचचि भलें केलें गोसाविया। मज परितोषु जाहला साविया। जी देखिलासि जो इया । सृष्टीसि तूं आश्रयो ५६ देवा मंदराचेनि अंगलगें । ठायीं ठायीं श्वापदांचीं दांगें । तैसीं इयें तुझ्या देहीं अनेगें । देखतसें भुवनें ५७ अहो आकाशाचिये खोळे । दिसती ग्रहगणांचीं कुळें । कां महावृक्षीं अविसाळें । पक्षिजातीचीं ५८ तयापरी श्रीहरी । तुझिया विश्वात्मकीं इये शरीरीं । स्वर्गु देखतसें अवधारीं। सुरगणेंसीं ५९ प्रभु महाभूतांचें पंचक । येथ देखत आहें अनेक । आणि भूतग्राम एकेक। भूतसृष्टीचे २६० जी सत्यलोकु तुजमाजि आहे। देखिला चतुराननु हा नोहे आणि येरीकडे जंव पाहें । तंव कैलासुही दिसे ६१ श्रीमहादेव भवानियेंशीं । तुझ्या दिसतसे एके अंशीं । आणि तूंतेंही गा हृषीकेशी। तुजमाजि देखें ६२ पैं कश्यपादि ऋषिकुळें । इयें तुझिया स्वरूपीं सकळें। देखतसें पाताळें । पन्नगेंशीं ६३ किंबहुना त्रैलोक्यपती । तुझिया एकेकाचि अवयवाचिये भिंती। इयें चतुर्दशभुवनें चित्राकृती । अंकुरलीं जाणों ६४ आणि तेथिंचे जे जे लोक । ते चित्ररचना जी अनेक । ऐसें देखतसें अलोलिक । गांभीर्य तुझें ६५

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ।
नांतं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽदिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥

त्या दिव्यचक्षूंचेनि पैसें । चहूंकडे जंव पाहत असें। तंव दोर्दंडिकां जैसें।

मुंगा सांपडला म्हणजे ती हेलकावते, त्याप्रमाणें अंतर्यामींच्या सुखाच्या लहरीनें अर्जुनाचें शरीर कांपूं लागलें; ४९ कापूर दाटल्यावर ज्याप्रमाणें कापूर-केळीचीं सोपटें उकलून कापुराचे कण बाहेर पडूं लागतात, त्याप्रमाणें डोळ्यांवाटें आनंदाश्रूंचे थेंब पडूं लागले; २५० चंद्रोदय झाल्यावर ज्याप्रमाणें समुद्र भरलेला असूनही त्यास भरती येते, त्याप्रमाणें अंतर्यामच्या सुखाच्या लाटांनीं तो वरचेवर डोलूं लागला. ५१ याप्रमाणें अष्टसात्विक भावांची एकमेकांत चढाओढ लागून, अर्जुनास ब्रह्मानंदाची राज्यप्राप्ति झाली. ५२ त्याचप्रमाणें, ब्रह्मानंदसुखाच्या मागोमाग देव व मी असें द्वैत कायम राहिल्यामुळें अर्जुन श्वासोच्छ्वास टाकून दृष्टीनें पाहूं लागला; ५३ आणि ज्या बाजूला देव बसले होते, त्या बाजूला वळून, मस्तक लववून व हात जोडून प्रार्थना करूं लागला. ५४

अन्वय–देव, तव देहे अहं सर्वान् देवान्, तथा भूतविशेषसंघान्, कमलासनस्थं च ईशं ब्रह्माणं, सर्वान् ऋषीन् च दिव्यान् उरगान् च पश्यामि. ॥ १५ ॥

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः—हे देवा, तुमच्या देहामध्यें मला सर्व देव, निरनिराळ्या प्रकारच्या प्राण्यांचे समुदाय, कमलाच्या आसनावर बसलेला सर्व प्रजांचा स्वामी ब्रह्मदेव, सर्व ऋषि आणि दिव्य सर्प हेही दिसतात. ॥ १५ ॥

अर्जुन, म्हणाला, "प्रभो, आपला जयजयकार असो. आपली आम्हांवर मोठी कृपा झाली कीं, आम्ही सामान्य जीवहीं विश्वरूप पहातों. ५५ भगवन्, आपण ही गोष्ट फार चांगली केली, व तिच्या योगानें स्वभावतःच मला फार आनंद झाला; ती ही कीं, सर्व सृष्टीला तुमचा आश्रय आहे असें मी आज आपल्या दृष्टीनें पाहिलें. ५६ देवा, पर्वताच्या संबंधानें जशीं जागोजाग दऱ्यांतून श्वापदांचीं अरण्यें असतात. त्याप्रमाणें या तुमच्या शरीरावर शेकडों इंद्रचंद्रादि लोक माझ्या दृष्टीस पडले. ५७ अहो, आकाशावर ज्याप्रमाणें ग्रहांचे समुदाय दिसतात, किंवा थोरल्या वृक्षांवर जशीं पक्ष्यांचीं घरटीं दृष्टीस पडतात, ५८ त्याप्रमाणें, श्रीहरी, तुमच्या या विश्वरूपी शरिरावर देवांसह स्वर्ग दिसत आहे. ५९ हे प्रभो, पंचमहाभूतें व त्यांपासून उत्पन्न होणारे भूतसृष्टींतील प्राणिमात्र हें सर्व मी तुमच्या शरीरावर पहात आहें. २६० तसाच या तुमच्या शरीरावर सत्यलोकही आहे, व तेथील ब्रह्मदेव तो हाच नव्हे काय? दुसरीकडे जों पहावें तों कैलासही दिसत आहे. ६१ पार्वतीसह श्रीशंकर हे तुमच्या शरिराच्या एका भागावर दिसत आहेत. हे हृषीकेशा, तुम्हांलाही तुमच्या या शरिरावर मी पाहतों आहें. ६२ कश्यपादि ऋषींचीं सर्व कुळें व सर्पांसह पाताळही तुमच्या विश्वरूपावर दिसत आहे. ६३ किंबहुना, हे त्रैलोक्यपते, तुमच्या या एक एक अवयवरूपी भिंतीवर चौदा भुवनांच्या चित्राकृतिच काढल्या आहेत कीं काय असें वाटतें; ६४ आणि त्या भुवनांतील जे जे लोक, तेही त्या चित्रांत दिसताहेत, असें तुमचें अलौकिक मोठेपण दृष्टीस पडतें. ६५

अन्वय–(विश्वेश्वर विश्वरूप,) अहं त्वां अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं सर्वतः अनंतरूपं पश्यामि; पुनः तव अंतं, मध्यं, आदिं न पश्यामि. ॥ १६ ॥

अर्थ–हे विश्वेश्वरा, हे विश्वरूपा, तुम्हांला अनंत बाहु, अनंत उदरें, अनंत मुखें व अनंत नेत्र असून, सर्व बाजूंनीं तुम्हांला अनंत रूपें आहेत असें मी पाहतों; पण तुमचा आदि, मध्य व अंत मला दिसत नाहीं. ॥१६॥

तुम्हीं दिलेल्या दिव्य चक्षूंच्या बळानें चहूंकडे पाहूं लागलों, तों तुमच्या बाहुदंडाचे ठिकाणीं आकाशाचे कोंब आले आहेत कीं काय, असें

आकाश कोंभेलें ६६ तैसे एकचि निरंतर । देवा देखत असे तुझे कर । करीत आघवेचि व्यापार । एकेचि काळीं ६७ मग महाशून्याचेनि पैसारें । उघडलीं ब्रह्मकटाहाचीं भांडारें । तैसीं देखतसें अपारें । उदरें तुझीं ६८ जी सहस्रशीर्षयाचें देखिलें । कोडीवरी होताति एकिवेळे । कीं परब्रह्मचि वदनफळें । मोडौनि आलें ६९ तैसीं वक्त्रें जेउतीं तेउतीं । तुझीं देखतसें विश्वमूर्ती । आणि तयाचिपरी नेत्रपंक्ति । अनेका सैंघ २७० हें असो स्वर्ग पाताळ । कीं भूमी दिशा अंतराळ । हे विवक्षा ठेली सकळ । मूर्तिमय देखतसें ७१ तुजवीण एकादियाकडे । परमाणुहि एतुला कोडें । अवकाशु पाहतसें पारि न सांपडे । ऐसें व्यापिलें तुवां ७२ इये नानापरी अपरिमित । जेतुलीं सांठविलीं होतीं महाभूतें । तेतुलाही पवाडु तुवां अनंतें । कोंदला देखतसें ७३ ऐसा कवणे ठायाहूनि तूं आलासी । एथ बैसलासि कीं उभा आहासी । आणि कवणिये मायेचिये पोटीं होतासी । तुझें ठाण केवढें ७४ तुझें रूप वय कैसें । तुजपैलीकडे काय असे । तूं काइसयावरी आहासि ऐसें । पाहिलें मियां ७५ तंव देखिलें जी आघवेंचि । तरि आतां तुझा ठावो तूंचि । तूं कवणाचा नव्हेसि ऐसाचि । अनादि आयता ७६ तूं उभा ना बैठा । दिघडु ना खुजटा । तुज तळीं वरी वैकुंठा । तूंचि आहासी ७७ तूं रूपें आपणयांचि ऐसा । देवा तुझी तूंचि वयसा । पाठी पोट परेशा । तुझें तूं गा ७८ किंबहुना आतां । तुझें तूंचि आघवें अनंता । हें पुढत पुढती पाहतां । देखिलें मियां ७९ पारि या तुझिया रूपाआंतु । जी उणीव एक असें देखतु । जे आदि मध्य अंतु । तीन्ही नाहीं २८० एऱ्हवीं गिंवसिलें आघवा ठायीं । पारि सोय न लाहेचि कहीं । ह्मणोनि त्रिशुद्धी हे नाहीं । तीन्ही एथ ८१ एवं आदिमध्यांतरहिता । तूं विश्वेश्वरा अपारिमिता । देखिलासि जी तत्त्वता । विश्वरूपा ८२ तुज महामूर्तीचिया आंगीं । उमटलिया पृथक् मूर्ती अनेगी । लेइलासि वानपरीची आंगीं । ऐसा आवडतु आहासी ८३ नाना पृथक् मूर्ती तिया द्रुमवल्ली । तुझिया स्वरूपमहाचळीं । दिव्यालंकार फुलीं फळीं । सासिन्नलिया ८४ हो कां जे महोदधी तूं देवा । जाहलासि तरंगमूर्ती हेलावा । कीं तूं एक वृक्षु बरवा । मूर्तिफळीं फळलासी ८५ जी भूतीं भूतळ मांडिलें । जैसें नक्षत्रीं गगन गुढलें । तैसें मूर्तिमय भरलें । देखतसें तुझें रूप ८६ जी एकेकीच्या अंगप्रांतीं । होय जाय

वाटतें; ६६ त्याचप्रमाणें, देवा तुमच्या हातांनीं एकाच वेळीं सर्व व्यापार होत आहेत असें दृष्टीस पडलें; ६७ व आकाशांत जशीं जगाचीं भांडारें उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें तुमच्या शरीरावर अपार उदरें दिसत आहेत. ६८ तुमच्या हजार मस्तकांची कोट्यवधि मुखें जणूं काय परब्रह्मरूपी वृक्ष वदनरूपी फळांनीं लवून आल्याप्रमाणें दिसत आहेत. ६९ त्याचप्रमाणें, तुमच्या विश्वमूर्तीवर जिकडे तिकडे तोंडें दिसत आहेत, व नेत्रांच्याही अनेक रांगा दिसताहेत. २७० इतकेंच नव्हे, तर स्वर्ग, पाताळ, भूमि, दिशा किंवा आकाश हा सर्व भेद नाहींसा होऊन हें सर्व विश्व मूर्तिमय दिसत आहे. ७१ तुमच्याशिवाय एकाद्या बाजूसही परमाणूइतकी जागा कौतुकानें पाहूं गेलें असतां सांपडत नाहीं; याप्रमाणें सर्व तुम्ही व्यापिलें आहे. ७२ नानाप्रकारच्या अपरिमित महाभूतांनीं जें सर्व जग व्यापिलें होतें, तें सर्व, हे अनंता, तुम्ही व्यापिलें आहे असें दिसतें. ७३ असे तुम्हीं कोठून आलां, या ठिकाणीं बसले आहां किंवा उभे आहां, कोणत्या आईच्या पोटांत होतां, व तुमची केवढी आकृति आहे, ७४ तुमचें रूप आणि वय कसें आहे, तुमच्या पलीकडे काय आहे, व तुमचें अधिष्ठान कोणतें हें जों मी पाहूं लागलों, ७५ तों मीं सर्वत्र पाहिलें; आणि तुमचें अधिष्ठान तुम्ही आहां, तुम्हीं कोणापासून उत्पन्न झालां नाहीं, जन्मरहित व असेच स्वयमेव आहां, ७६ देवा, तुम्ही उभे नाहीं व बसलेलेही नाहीं, ओणवे नाहीं व ठेंगणे नाहीं, तुमच्या वर व खालीं तुम्हीच आहां ७७ देवा, तुमचें रूप कशाप्रमाणें म्हणाल, तर तुमच्यासारखेंच आहे; व तुमचें वयही तुमच्यासारखेंच आहे. हे देवाधिदेवा, तुमची पाठ व पोट हीं तुमचीं तुम्ही आहां; ७८ फार तर काय हे अनंता, मी जों आणखी पाहूं लागलों, तों तुमच्यासारखे तुम्हींच आहां असें माझ्या दृष्टीस पडलें. ७९ पण तुमच्या विश्वरूपांत मला एक कमीपणा दिसतो; तो हा कीं, त्याला आदि, मध्य व अंत हीं तिन्ही नाहींत. २८० बाकी मी सर्व ठिकाणीं शोधून पाहिलें, परंतु मला पत्ता लागला नाहीं; म्हणून आदि, मध्य व अंत हीं तिन्ही तुमच्या रूपाला नाहींतच यांत संशय नाहीं. ८१ हे आदिमध्यांतरहिता, हे अपरिमिता जगदीशा, खरोखर, याप्रमाणें मीं तुमचें विश्वरूप पाहिलें. ८२ तुमच्या विश्वरूपावर शेंकडों निरनिराळ्या मूर्ति उमटलेल्या आहेत, त्यामुळें तुमच्या अंगांत नानाप्रकारच्या रंगांचा आंगरखाच घातला आहे असे तुम्ही दिसतां आहां. ८३ तुमच्या विश्वरूपी पर्वतावर ज्या तऱ्हेतऱ्हेच्या निरनिराळ्या मूर्ति आहेत, त्या वृक्ष व वेली यांप्रमाणें शोभत असून, मूर्तीवरचे जे अलंकार ते फुलें व फळें आहेत. ८४ हे देवा, तुम्ही महासमुद्र असून मूर्तिरूप लाटांनीं उसळलेले दिसतां; किंवा तुम्ही एक उत्तम वृक्ष असून मूर्तिरूप फळांनीं भरलेले दिसतां. ८५ पृथ्वी जशी भूतांनीं भरलेली आहे, किंवा आकाश जसें नक्षत्रांनीं व्यापिलें आहे, तसें तुमचें विश्वरूप मूर्तींनीं भरलेलें आहे असें दिसतें. ८६ ज्या एकेक मूर्तीच्या अंगावर त्रैलोक्य उत्पन्न होतें व लय पा-

हे त्रिजगती । एवढियाही तुझ्या आंगीं मूर्ती। कीं रोमा जालिया ८७ ऐसा पवाडु मांडूनि विश्वाचा । तूं कवण पां एथ कोणाचा । हें पाहिलें तंव आमुचा । सारथी तोचि तूं ८८ तरी मज पाहतां मुकुंदा । तूं ऐसाचि व्यापकु सर्वदा । मग भक्तानुग्रहें तया मुग्धा । रूपातें धरिसी ८९ कैसें चहूं भुजांचें सांवळें। पाहतां वोल्हावती मन डोळे। खेंव देऊं जाइजे तरि आकळे । दोहींचि बाहीं २९० ऐसी मूर्ति कोडिसवाणी कृपा । करूनि होसी ना विश्वरूपा । कीं आमुचियाचि दिठी सलेपा । जे सामान्यत्वें देखती ९१ तरी आतां दिठीचा विटाळु गेला । तुवां सहजें दिव्यचक्षू केला । ह्मणोनि यथारूपें देखवला । महिमा तुझा ९२ पारि मकरतुंडामागिलेकडे । होतासि तोचि तूं एवढें । रूप जाहलासि हें फुडें । वोळखिलें मियां ९३

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमंतम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

नोहे तोचि हा शिरीं। मुकुट लेइलासि श्रीहरी। पारि आतांचें तेज आणि थोरी । नवल कीं बहु हें ९४ तेंचि हें वरिलियेचि हातीं । चक्र पारिजितया आयती । सांवरितासि विश्वमूर्ती। ते न मोडे खुण ९५ येरीकडे तेंचि हे नोहे गदा । आणि तळिलिया दोनी भुजा निरायुधा । वागोरे सांवरावया गोविंदा। संसरिलीया ९६ आणि तेणेंचि वेगें सहसा । माझिया मनोरथासरिसा । जाहलासि विश्वरूपा विश्वेशा । ह्मणोनि जाणें ९७ पारि कायसें बा हें चोज । विस्मयो करावयाहि पाडु नाहीं मज । चित्त होऊनि जातसे निर्बुज । आश्चर्यें येणें ९८ हें एथ आथि कां येथ नाहीं । ऐसें श्वसोंही नये कांहीं । नवल अंगप्रभेची नवाई । कैसी कोंदली सैंघ ९९ एथ अग्नीचीही दिठी करपत । सूर्य खद्योतु तैसा हारपत । ऐसें तीव्रपण अद्भुत । तेजाचें यया ३०० होकां महातेजाचिया महार्णवीं । बुडोनि गेली सृष्टि आघवी । कीं युगांतविजूंच्या पालवीं झांकलें गगन १ ना तरी संहारतेजाचिया ज्वाळा । तोडोनि माचु बांधला अंतराळां । आतां दिव्य ज्ञानाचिया डोळां । पाहवेना २ उजाळु अधिकाधिक बहुवसु । धडाडीत आहे अतिदाहसु । पडत दिव्यचक्षूंसही त्रासु । न्याहाळितां ३ हो कां जे महाप्रळयींचा भडाडु । होता काळाग्निरुद्राचिया ठायीं गूढु । तो तृतीयनयनाचा मढु । फुटला जैसा ४ तैसें पसरलेनि प्रकाशें । सैंघ पांचव-

वतें, तेवढाल्या मूर्ति तुमच्या अंगावरील एका रोमाच्या ठिकाणीं आहेत. ८७ असा या जगाचा विस्तार करणारे जे तुम्हीं, ते तुम्ही कोण व कोणाचे, हें जों मी पाहूं लागलों, तों आमचे जे सारथि तेच तुम्हीं आहां. ८८ तर, हे मुकुंदा, तुम्ही सर्वदा असेच सर्वव्यापक आहां, परंतु भक्तांवर अनुग्रह करण्याकरितांच सगुण रूप धारण करतां असें मला वाटतें. ८९ तुमची ती चतुर्भुज सांवळी मूर्ति पाहिल्यावर मन व डोळे कसे तृप्त होतात! तिला आलिंगन देऊं लागलें तर ती दोन्ही हातांत सुद्धां धरतां येते! २९० हे विश्वधारण करणाऱ्या देवा, असें गोजिरवाणें रूप तुम्हीं भक्तावर कृपा करण्याकरितां घेत नाहीं का? तर घेतां; पण आमच्या दूषित दृष्टीनें तें तुमचें रूप सामान्य मनुष्याप्रमाणें आम्ही मानतों. ९१ तुम्हीं सहज दिव्यचक्षु दिल्यामुळें माझ्या दृष्टीचा दोष नाहींसा होऊन तुमचा महिमा यथार्थ दृष्टीस पडला. ९२ परंतु, रथाच्या मकरावर जुंवाच्या मागल्या बाजूला जे तुम्ही बसला होतां त्याच तुम्ही एवढें विश्वरूप धारण केलें आहे एवढें मी पक्कें ओळखलें. ९३

अन्वय–त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणं तेजोराशिं सर्वतः दीप्तिमंतं समंतात दीप्तानलार्कद्युतिम् अप्रमेयम् दुर्निरीक्ष्यं च पश्यामि. ।। १७ ।।

अर्थ–[हे भगवन,] ज्याच्या मस्तकावर किरीट, हातांत गदा आणि चक्र, जो तेजःपुंज, सर्व बाजूंनीं देदीप्यमान, प्रदीप्त अग्नीच्या आणि सूर्याच्या प्रभेसारखी ज्याची प्रभा आहे, व ज्याची गणती करितां येत नाहीं, व कोणीकडूनही पाहण्यास जो अशक्य अशा तुम्हांला मी पहातों. ।। १७ ।।

हे श्रीहरी, तुम्हीं जो डोक्यावर मुकुट धारण केला होता, तोच हा नव्हे का? पण हल्लींचें त्याचें तेज व आकार विशेष आहे, हेंच मोठें आश्चर्य आहे. ९४ वरच्या हातांतील फिरत असलेलें चक्र हेंच नव्हे का? कारण, हे विश्वमूर्ते, तें तुम्ही सांवरून हातांत धरीत आहां, ही खूण कायम आहे. ९५ दुसऱ्या हातांत तीच ही गदा नव्हे काय? हे गोविंदा, खालचे दोन हात घोडे सावरण्याकरितां तयार असलेले निःशस्त्र नाहींत का? ९६ आणि हे विश्वेशा, माझी विश्वरूप पाहण्याची इच्छा पूर्ण करण्याच्या हेतूनेंच तुम्हीं हें एकदम विश्वरूप धारण केलें, हें मी जाणतों आहें; ९७ परंतु, देवा, ह्या तुमच्या रूपाचें आश्चर्य मानण्याची ही माझी योग्यता नाहीं; या आश्चर्यानें माझें मन थक्क होऊन गेलें आहे यांत नवल तें काय? ९८ हें तुमचें विश्वरूप येथें आहे किंवा नाहीं, असा विचार करण्यासही अवकाश नाहीं. त्या रूपाच्या तेजाचा चमत्कार असा आहे कीं, तें सर्वत्र भरलेलें दिसतें. ९९ या रूपाच्या तेजाची अशी अलौकिक तीव्रता आहे कीं, त्याच्यापुढें अग्नीचीही दृष्टि करपून जाते व सूर्यही काजव्याप्रमाणें दिपून जातो! ३०० असें वाटतें कीं, सर्व सृष्टि महातेजाच्या मोठ्या समुद्रांत बुडाली आहे, किंवा कल्पांतींच्या वेळेच्या विजांनीं सर्व आकाश झांकून टाकलें आहे कीं काय? १ अथवा प्रळयकाळच्या तेजाच्या ज्वाळांनीं आकाश व्यापिलें आहे! असें तुमचें तेज माझ्या दिव्य दृष्टीनें पहावत नाहीं. २ तें तेज अधिक प्रखर होऊन शरीरास अति दाह होत आहे; त्याजकडेस पाहून माझ्या दिव्य चक्षूंसही त्रास होत आहे. ३ अहो महाराज, प्रलयकालचा अग्नि जो काळाग्निरुद्राच्या ठिकाणीं गुप्त असतो, त्या प्रलयरुद्राची जणु कळीच उमलली आहे असें भासतें; ४ तसेंच तुमच्या पसरलेल्या विश्वरूपाच्या तेजाच्या वळशांत पंच-

निया ज्वाळांचे वळसे । पडतां ब्रह्मकटाह कोळिसे । होत आहाती ५ ऐसा अद्भुत तेजोराशी । जन्मा नवल म्यां देखिलासी । नाहीं व्याप्ती आणि कांतीसी । पारु जी तुझिये ६

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

देवा तूं अक्षर । औटाविये मात्रेसि पर । श्रुती जयाचें घर । गिवसीत आहाती ७ जें आकाराचें आयतन । जें विश्वनिक्षेपैकनिधान । तें अव्यय तूं गहन । अविनाश जी ८ तूं धर्मांचा वोलावा । अनादिसिद्ध तूं नित्य नवा । जाणें मी सदतिसावा । पुरुष विशेष तूं ९

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् ॥१९॥

तूं आदिमध्यांतरहितु । स्वसामर्थ्ये तूं अनंतु । विश्वबाहु अपरिमितु । विश्वचरण तूं ३१० पैं चंद्र चंडांशु डोळां । दावितासि कोपप्रसाद लीळा । एकां रूससी तमाचिया डोळां । एकां पाळितोसि कृपादृष्टी ११ जी एवंविधा तूं तें । मी देखतसें हें निरुतें । पेटलें प्रळयाग्नीचें उजितें । तैसें वक्त्र हें तुझें १२ वणिवेनि पेटले पर्वत । कवळूनि ज्वाळांचे उभड उठत । तैसी चाटीत दाढा दांत । जीभ लोळे १३ इये वदनींचिया उबा । आणि जी सर्वांगकांतीचिया प्रभा । विश्व तातलें अति क्षोभा । जात आहे १४

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥

कां जे द्यौर्लोक आणि पाताळ । पृथिवी आणि अंतराळ । अथवा दशदिशा समाकुळ । दिशाचक्र १५ हें आघवेंचि तुवां एकें । भरलें देखत आहें कौतुकें । परि गगनाहीसकट भयानकें । आप्लविजे जेविं १६ ना तरी अद्भुतरसाचिया कल्लोळीं । जाहली चवदाही भुवनांसि कडियाळी । तैसें आश्चर्यचि मग मी आकळीं । काय एक १७ नावरे व्याप्ती हे असाधारण । न साहवे रूपाचें उग्रपण । सुख दूरी गेलें परी प्राण । विपायें धरिजे १८ देवा ऐसें देखोनि तूतें । नेणों कैसें आलें भयाचें भरितें । आतां दुःखकल्लोळीं झळंबतें तीन्ही भुवनें १९ एऱ्हवीं तुज महात्मयाचें देखणें । तरि भयदुःखासि कां मेळवणें । परि हें सुख नव्हेचि जेणें गुणें । तें जाणत आहे मज ३२० जंव तुझें

महाभूतात्मक शरीरें जळून ब्रह्मकटाहाचे कोळसे होत आहेत. ५ ज्या तुमच्या रूपाच्या व्याप्तीला व तेजाला अंत नाहीं, असें हें अद्भूत रूप मीं यावज्जन्मांत पाहिलें नाहीं. ६

अन्वय–(भगवन्,) त्वं वेदितव्यं परमं अक्षरं; त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानम्; त्वं अव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता; त्वं सनातनः पुरुषः मे मतः ॥ १८ ॥

अर्थ–हे प्रभो, जाणण्यास योग्य असें जें अक्षर नांवाचें परब्रह्म तें तुम्ही आहां; तुम्ही विश्वास मोठे आधारभूत आहां. तुम्ही अविनाशी असून सनातन धर्माचे रक्षक आहां; व तुम्ही चिरकाल राहणारे असे पुरुष आहां, हें मला मान्य आहे. ॥ १८ ॥

देवा, तुम्ही परब्रह्म असून, साडेतीन मात्रांचा जो ॐकार, त्याच्याही पलीकडील आहां; व तुमचें स्थान श्रुति शोधीत असतांही त्यांस सांपडत नाहीं. ७ तुमच्या ठिकाणीं प्राणिमात्र लय पावतात, व तुम्ही विश्व सांठविण्याचें स्थान असून गहन, अव्यय आणि अविनाशी असे आहां. ८ तुम्हीं धर्माचें जीवन आहां; अनादिसिद्ध असून नित्य नवे आहां; व छत्तीस तत्त्वांच्याही पलीकडील सदतिसावे पुरुष असन, या जगाचे ईश्वर आहां. ९

अन्वय–(भगवन्,) अनादिमध्यांतं, अनंतवीर्यं, अनंतबाहुं, शशिसूर्यनेत्रं, दीप्तहुताशवक्त्रं, स्वतेजसा इदं विश्वं तपंतम् त्वां पश्यामि. ॥ १९ ॥

अर्थ–हे प्रभो, ज्याला आदि, मध्य व अंत नाहीं, ज्याच्या शक्तीला अंत नाहीं, ज्याला अनंत हस्त आहेत; सूर्य व चंद्र ज्याचे डोळे आहेत, प्रदीप्त अग्नि हें ज्याचें तोंड आहे; व जो आपल्या तेजानें या विश्वाला तप्त करितो, अशा तुम्हांला मी पाहतों. ॥ १९ ॥

तुम्ही आदिमध्यांतरहित असून स्वतःच्या पराक्रमानें अपार आहां; तुम्हांला चहूं बाजूंनीं असंख्य हात व पाय आहेत; ३१० चंद्र व सूर्य हे तुमचे डोळे असून, ते शांति व कोप यांची लीला दाखवितात. तुम्ही तमोरूप डोळ्यानें एकाला शासन करतां व कृपारूप डोळ्यानें एकाचें पालन करता. ११ खरोखर अशा अनेक प्रकारांनीं तुम्ही माझ्या दृष्टीला दिसत आहां. ज्याप्रमाणें प्रळयाग्नि पेटल्यावर चहूंकडे उजेड पडतो, त्याप्रमाणें तुमचें तोंड महाप्रखर दिसत आहे. १२ वणव्यानें पर्वत पेटल्यावर ज्याप्रमाणें पर्वतावरील सर्व पदार्थ पेटून ज्वाळा भडकत असतात, त्याप्रमाणें तुमची जीभ व दाढा दांत चाटीत आहे अशी दिसते. १३ तुमच्या या तोंडांतील अग्नीच्या उष्णतेनें तुमच्या विश्वरूपाच्या तेजानें सर्व करपून जाऊन नाश पावत आहे. १४

अन्वय–(महात्मन्,) त्वया एकेन द्यावापृथिव्योः इदं अंतरं व्याप्तं; सर्वाः दिशः च (व्याप्ताः); इदं तव अद्भुतं उग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं हि. ॥ २० ॥

अर्थ—हे महात्मन्, आकाश आणि पृथ्वी यांमधील हें अंतर आणि सर्व दिशा तुम्हीं एकट्यानें व्यापून टाकल्या आहेत. तुमचें हें अद्भुत उग्र रूप पाहून हें सर्व त्रैलोक्य अतिशय भयभीत झालें आहे ! ॥ २० ॥

किंवा स्वर्ग, पाताळ, पृथ्वी आणि अंतरिक्ष तशाच दहा दिशा व सर्व दिशाचक्र, १५ हें सर्व तुमच्या एकरूपानें व्यापून गेलें आहे, असें कौतुकानें मी पहातों; परंतु आकाशासकट तुमच्या भेसूर रूपांत जणूं काय सर्व बुडत आहे, १६ किंवा तुमच्या अद्भुत रूपाच्या रसाच्या ताटांत चौदाही भुवनें सांपडलीं आहेत, असें तुमचें रूप आश्चर्यकारक आहे तें कसें पहावेल ? १७ तुमच्या भव्य रूपाच्या प्राप्तीची कल्पना करवत नाहीं, तुमच्या रूपाचें तेज सहन करवत नाहीं, व या तुमच्या रूपाच्या दर्शनापासून जगाला सुख प्राप्त होण्याचें एकीकडे राहून उलट जग कष्टानें प्राण धरीत आहे. १८ देवा, असें तुमचें अद्भुत रूप पाहून भीतीचें भरतें कसें आलें हें समजत नाहीं. कारण, भीतीपासून होणाऱ्या दुःखाच्या लाटांत त्रैलोक्य बुडत आहे. १९ एऱ्हवीं तुम्हां महात्म्यांच्या दर्शनापासून भय व दुःख यांची का प्राप्ति व्हावी ? परंतु या तुमच्या रूपापासून सुख होणारच नाहीं असें मला भासत आहे. ३२० जोंपर्यंत

ऱूप नोहे दिठें । तंव जगासि संसारिक गोमटें । आतां देखिलासि तरी विष-
ावेटें । उपनला त्रासु २१ तेवींचि तुज देखिलियासाटीं । काय सहसा तुज
:वों येईल मिठी । आणि नेदीं तरी शोकसंकटीं । राहों केवि २२ ह्मणोनि
ागां सरों तंव संसारु । आडवीत येतसे अनिवारु । आणि पुढां तूं तंव अ-
ावरु । नयेसि घेवों २३ ऐसा माझारिलिया सांकडां । बापुड्या त्रैलोक्याचा
ोतसे हुरडा । ऐसा हा ध्वनी जी फुडा । चोजवला मज २४ जैसा आरंब-
ठला आगीं । तो समुद्रा ये निवावयालागीं । तंव कल्लोळपाणियाचिया तरंगीं।
ागळा बिहे २५ तैसें या जगासि जाहलें । तूंतें देखोनि तळमळित ठेलें।

अमी हि त्वा सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

ामाजि पैल भले । ज्ञानशूरांचे मेळावे २६ हे तुझेनि आंगिकें तेजें । जा-
ळूनि सर्व कर्मांचीं बीजें । मिळत तुज आंतु सहजें । सद्भावेंसीं २७ आणिक
्क सावियाचि भयभीरु। सर्वस्वें धरूनि तुझी मोहरु। तुज प्रार्थितानि करु।
ोडोनियां २८ देवा अविद्यार्णवीं पडिलों । जी विषयवागुरे आंतुडलों । स्व-
ोसंसाराचिया सांकडलों । दोहीं भागीं २९ ऐसें आमुचें सोडवणें । तुजवां-
चोनि कीजेल कवणें । तुज शरण गा सर्वप्राणें । म्हणत देवा ३० आणि
महर्षी अथवा सिद्ध । विद्याधरसमूह विविध । हे बोलत तुज स्वस्तिवाद ।
करिती स्तवन ३१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

हे रुद्रादित्यांचे मेळावे । वसु हन साध्य आघवे । अश्विनौ देव विश्वेदेव
वेभवें । वायुही हे जी ३२ अवधारा पितर हन गंधर्व । पैल यक्षरक्षोगण सर्व।
जी महेंद्रमुख्य देव । कां सिद्धादिक ३३ हें आघवेचि आपुलालिया लोकीं।
ोत्कंठित अवलोकीं । हे महामूर्ती दैविकी । पाहत आहाती ३४ मग पाहात
ाहात प्रतिक्षणीं। विस्मित होऊनि अंतःकरणीं। करित निजमुकुटीं वोवाळणी।
प्रभुजी तुज ३५ ते जयजय घोष कलिरवें । स्वर्ग गाजविताती आघवे । ठेवित
ळलाटावरी बरवे । करसंपुट ३६ तिये विनयद्रुमाचिये आरवीं । सुरवाडली सा-
त्विकांची माधवी । ह्मणोनि करसंपुटपल्लवीं । तूं होतासि फळ ३७

तुमचें रूप दृष्टीस पडलें नव्हतें, तोंपर्यंत जगाला संसारसुखच उत्तम वाटत होतें, परंतु तुमचें रूप पाहिल्यामुळें विषयवासनाही विटून गेल्या आणि त्रासही उत्पन्न झाला ! २१ तसेंच तुमच्या ह्या भयंकर रूपास पाहून त्याला एकाएकी मिठी मारतां येईल काय ? आणि मिठी न मारली तर ह्या तुमच्या भयंकर विश्वरूपदर्शनाच्या दुःखांत कसें राहावें ? २२ ह्मणून, मागें सरावें तर, अनिवार जन्ममरणरूप संसार, प्रतिबंध करितो; (दुःख देतो) आणि पुढें सरावें तर हें प्रचंड विश्वरूप धारण केल्यामुळें तुम्हांला आलिंगन देतां येत नाहीं. २३ अशा रीतीनें दोन संकटांच्या कचाटींत सांपडून बिचारें त्रैलोक्य होरपळून जात आहे; अशी माझी तुमचें विश्वरूप पाहण्याची खरी हौस माझ्या अनुभवास आली आहे. २४ ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य अग्नींत पोळल्यामुळें आपला दाह शमन होण्याकरितां समुद्राकडे धांव घेतो, तों समुद्राच्या लाटा पाहून त्याला जास्तच भीति वाटते, २५ त्याप्रमाणें या जगाची स्थिति झाली आहे. तुम्हांला पाहून तें तळमळावयास लागलें आहे.

अन्वय–(भगवन्,) अमी हि सुरसंघाः त्वा विशंति; केचित् भीताः प्रांजलयः (संतः), गृणंति; महर्षिसिद्धसंघाः स्वस्ति इति उक्त्वा पुष्कलाभिः स्तुतिभिः त्वां स्तुवंति. २१

अर्थ-हे प्रभो, भुभार हरण करण्याकरितां अवतरलेले देवांचे अंश, असे हे कित्येक योद्धे तुमच्या स्वरूपांत प्रवेश करीत आहेत; कित्येक भयभीत होऊन हात जोडून तुमची स्तुति करीत आहेत; व महर्षि आणि सिद्ध यांचे समुदाय ‘ स्वस्ति ’ असा शब्द उच्चारून संपूर्ण स्तुतींनीं तुमचा स्तव करीत आहेत. ॥ २१ ॥

आतां त्या पलीकडील ज्ञानी पुरुषांच्या समुदायांची झालेली स्थिति पहा. २६ तुमच्या अंगच्या तेजानें हे पुरुष सर्व कर्मांचीं बीजें जाळून सद्भावानें तुमच्या ठिकाणीं लीन होत आहेत; २७ आणखी कांहीं सध्या तुमच्या रूपास पाहून भयभीत झालेले, तुमच्याच ठिकाणीं सर्वस्व विश्वास ठेवून तुमच्यासमोर उभे राहून हात जोडून तुमची प्रार्थना करीत आहेत. २८ देवा, अज्ञानसमुद्रांत पडून विषयांच्या जाळ्यांत आम्हीं सांपडलों आहों, व स्वर्गसुख आणि संसार या दोहोंच्या कचाट्यांत पडलों आहों, २९ अशा संकटांतून तुमच्यावांचून आम्हांस कोण सोडवील ? म्हणून देवा, आह्मी सर्व भावानें तुला शरण आलों आहों, असें म्हणताहेत तें पहा. ३३० आणखी कश्यपादि महर्षि व कपिलादि सिद्ध व विद्याधर आदिकरून गंधर्वांचे मेळे हे “ तुमचें कल्याण होवो ” असें म्हणत असून तुमची प्रार्थना कारिताहेत. ३१

अन्वय–(भगवन्,) रुद्रादित्याः वसवः ये च साध्याः विश्वे अश्विनौ च मरुतः ऊष्मपाः च ये गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः, ते सर्वे विस्मिताः एव (संतः) त्वा वीक्षंते. ॥ २२॥

अर्थ–हे प्रभो, रुद्र, आदित्य, वसु, साध्य, [रुद्रगण] विश्वेदेव, अश्विनीकुमार, मरुत्, पितर, आणि गंधर्व यक्ष असुर व सिद्ध यांचे समुदाय हे अगदीं विस्मित होऊन तुमच्या रूपाकडे टक लावून पहात आहेत. ॥ २२ ॥

हे अकरा रुद्र, बारा आदित्य, आठ वसू, व साध्य नामक सर्व देव, अश्विनीकुमार व एकुणपन्नास मरुद्गण हे सर्व आपल्या वैभवानें, ३२ व तसेंच पितर, गंधर्व, यक्ष, व सर्व राक्षसगण, इंद्रादिक मुख्य देव व सर्व सिद्ध ३३ हे सर्व आपआपल्या लोकांतून मोठ्या उत्कंठेनें तुमचें विश्वरूप पहात आहेत तें पहा, ३४ आणि प्रभो, तुम्हांला पहातांना क्षणोक्षणीं मनांत आश्चर्य मानून तुमच्या पुढें आपलें मस्तक लववीत आहेत. ३५ ते सर्व मंजुल शब्दानें स्वर्गांत तुमचा जयजयकार करीत आहेत; व जोडलेले हात मस्तकावर ठेऊन तुम्हांला नमस्कार करीत आहेत. ३६ त्या देवांच्या नम्रतारूपी वृक्षांच्या बागेंत अष्टसात्विकभावरूप वसंत प्राप्त होऊन, त्या वृक्षांस करसंपुटरूपी पालवी फुटून तुमची प्राप्ति त्यांना फलरूपी झाली ! ३७

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥

जी लोचनां भाग्य उदेलें। मना सुखाचें सुयाणें पाहलें। जे अगाध तुझें देखिलें। विश्वरूप इहीं ३८ हें लोकत्रयव्यापक रूपडें। पाहतां देवांही चवक पडे। याचें सन्मुखपण जोडे। भलतयाकडुनी ३९ ऐसें एकचि परि विचित्रें। आणि भयानकें वक्त्रें। बहुलोचन हे सशस्त्रें। अनंतभुजा ३४० अनंत चारु बाहु चरण। बहूदर आणि नानावर्ण। कैसें प्रतिवदनीं मातलेपण। आवेशाचें ४१ हो कां महाकल्पाचिया अंतीं। तवकलेनि यमें जेउतेउतीं। प्रळयाग्नीचीं उजितीं। आंबुखिलीं जैसीं ४२ नातरी संहार त्रिपुरारीचीं यंत्रें। कीं प्रळयभैरवांचीं क्षेत्रें। नाना युगांतशक्तीचीं पात्रें। भूतखिचा वोढविलीं ४३ तैसीं जियेतियेकडे। तुझीं वक्त्रें जीं प्रचंडें। न समाती दरीमाजि सिंहाडे। तैसे दशन दिसती रागीट ४४ जैसें काळरात्रीचेनि अंधारें। उल्हासत निघती संहारखेचरें। तैसिया वदनीं प्रळयरुधिरें। काटलिया दाढा ४५ हें असो काळें अवंतिलें रण। कां सर्वसंहारें मातलें मरण। तैसें अतिभिंगुळवाणेंपण। वदनीं तुझिये ४६ हे बापडी लोकसृष्टी। मोटकीये विपाइली दिठी। आणि दुःखकालिंदीचिया तटीं। झाड होऊनि ठेली ४७ तुज महामृत्यूचिया सागरीं। आतां हे त्रैलोक्यजीविताची तरी। शोकदुर्वातलहरी। आंदोळत असे ४८ एथ कोपोनि जरी वैकुंठें। ऐसें हन म्हणिपैल अवचटें। जे तुज लोकांचें काइ वाटे। तूं ध्यानसुख हे भोगीं ४९ तरी जी लोकांचें कीर साधारण। वांयां आड सूतसें वोडण। केवीं सहसा म्हणें प्राण। माझेचि कांपती ३५० ज्या मज संहाररुद्र वासिपे। ज्या मज भेणें मृत्यु लपे। तो मी एथें अहाळबाहळीं कांपें। ऐसें तुवां केलें ५१ परि नवल बापा हे महामारी। इया नाम विश्वरूप जरी। हे भ्यासुरपणें हारी। भयासि आणी ५२

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥२४॥

ठेलीं महाकाळेंसि हटेंतटें। तैसीं कितीएकें मुखें रागिटें। इहीं वाढोनियां धाकुटें। आकाश केलें ५३ गगनाचेनि वाडपणें नाकळे। त्रिभुवनींचियाही वारिया न वेंटाळे। ययाचेनि वाफा आगी जळे। कैसें धडाडीत असे ५४ तेवींचि एकासारिखें एक नोहे। एथ वर्णावर्णाचा भेदु आहे। हो कां जे प्र-

अन्वय–महाबाहो, बहुवक्त्रनेत्रं, बहुबाहूरुपादं, बहूदरं, बहुदंष्ट्राकरालं ते महत् रूपं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथिताः (सन्ति), तथा अहं (अपि प्रव्यथितः अस्मि). ॥ २३ ॥

अर्थ–हे महाबाहो, तुझें बहुत मुखांचें, बहुत नेत्रांचें, बहुत हस्तांचें, बहुत मांड्यांचें, बहुत पायांचें, बहुत पोटांचें, व बहुत दाढांनीं विकाळ, असें विशाल रूप पाहून सर्व लोक भयानें अत्यंत भयभीत झाले आहेत; आणि मीही तसाच भयभीत झालों आहें. ॥ २३ ॥

जणूं काय त्यांच्या नेत्रांचें भाग्यच उदयास आलें व तुमचें हें अगाध विश्वरूप पाहून त्यांच्या मनाला आज सुखाचा सुदिन उगवला. ३८ हे तीन लोक व्यापणारें तुमचें स्वरूप पाहून देवही चकीत झाले. कारण, हें स्वरूप वाटेल तिकडून पाहिलें असतां प्रत्येक पहाणाराला आपल्या समोर आहे असें दिसतें. ३९ याप्रमाणें हें एकच असून विचित्र व भेसूर आहे; याला पुष्कळ तोंडें व नेत्र आहेत; व अनंत हात असून त्यांत शस्त्रें धारण केलेलीं आहेत. ३४० तसेंच अनंत उत्तम बाहु, पाय, उदर आणि नानावर्ण इतकीं असून प्रत्येक मुख खावयाला उठलें आहे असें दिसतें; ४१ ज्याप्रमाणें महाकल्पाच्या अंतीं रागावलेला यम जिकडे तिकडे प्रळयाग्नीच्या होळ्या पसरतो, ४२ किंवा शंकरांचीं संहार करण्याचीं यंत्रेंच अथवा पात्रें, प्रळय भैरवाचे जमाव, किंवा अंत करणाऱ्या जगदंबेचीं विभूति संहार करण्याकरितां यावी कीं काय, ४३ त्याप्रमाणें जिकडे तिकडे तुमचीं प्रचंड तोंडें दिसतात; आणि दरींमध्यें ज्याप्रमाणें सिंह मावत नाहींत, त्याप्रमाणें तुमचे दांत तोंडांत न मावतां भयंकर दिसतात. ४४ प्रळयरात्रीच्या अंधारामध्यें जशीं नाश करणारीं पिशाचें निघतात, त्याप्रमाणें प्रळयकाळच्या संहाराच्या रक्तानें तुमच्या दाढा किटलेल्या दिसतात. ४५ फार काय सांगावें! काळानें जसें युद्धाला आमंत्रण द्यावें, किंवा सर्वसंहारांत जिवाचा नाश व्हावा, त्याप्रमाणें तुमच्या मुखांमध्यें अत्यंत भयंकरपणा दिसतो. ४६ काय सांगूं! हें सर्व जग अत्यंत दीन दिसतें. कारण, जगाकडे किंचित नजर टाकून पाहील, त्याला, तें दुःखरूप यमुना नदीच्या कांठच्या झाडाप्रमाणें उभें राहिलेलें आहे असें दिसेल. ४७ तुमच्या या महामृत्युरूपी सागरांत जगताचें आयुष्य हीच कोणी नाव शोकरूपी तुफानानें हेलकावे खात आहे. ४८ देवा, कदाचित् तुम्ही असें म्हणाल कीं, तुला लोकांच्या भीतीबद्दल बाटाघाट करण्याचें काय कारण आहे? तर तसें न करतां; जें हल्लीं विश्वरूप पाहिलें आहेस, त्याचें मनांत ध्यान करून सुखाचा उपभोग घे. ४९ तर, लोकांच्या भीतीचा फक्त आडपडदा असून, खरें म्हणाल तर भीतीनें माझीच पांचांवर धारण बसली आहे. ३५० ज्या मला प्रळयकाळाचा रुद्र भितो, व माझ्या भीतीनें मृत्यु लपतो, तो मी अंतर्बाह्य तुमचें स्वरूप पाहून कांपत आहें. अशी तुम्ही माझी स्थिति करून टाकिली. ५१ परंतु, हे प्रभो, ह्या तुमच्या अतिभयंकर रूपाला–जें आपल्या उग्र तेजानें भयालाही जिंकून टाकतें त्याला–विश्वरूप म्हणणें हें नव्हे नवल काय? तर ही महामारी होय. ५२

अन्वय–विष्णो, त्वां नभःस्पृशं, दीप्तं, अनेकवर्णं, व्यात्ताननं, दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा अहं प्रव्यथितांतरात्मा (अस्मि) धृतिं शमं च न विंदामि. ॥ २४ ॥

अर्थ–हे विष्णो, आकाशापर्यंत पोंहोंचलेले, प्रकाशमान, अनेक वर्णांचे, पसरलेल्या तोंडांचे व प्रदीप्त आणि विशाल नेत्रांचे, त्या अशा तुम्हांला पाहून माझा अंतरात्मा भयभीत होऊन गेला आहे; माझें धैर्य टिकत नाहीं; व मला शांतिही वाटत नाहीं! ॥ २४ ॥

कित्येक रागीट मुखें जणूं काय महाकाळाबरोबर पैजेनें लढताहेत, व त्यांनीं आपल्या मोठेपणानें आकाशास मागें टाकलें आहे ५३ तीं आकाशाच्याही मोठेपणानें आकळलीं जात नाहींत; व त्रिभुवनाच्या वाऱ्यानेंही ज्यांचें वेष्टन होत नाहीं; उलट तीं आपल्या वाफांनीं अग्नीला जाळून सर्वत्र भडका करीत आहेत! ५४ त्याचप्रमाणें, तीं एकासारखीं एक नसून प्रत्येकांत रंगारूपाचा भेद आहे, व प्रळयकाळाचा अग्नि ज्या वेळेस उत्पन्न होतो,

ळयीं सात्रावो लाहे । वन्ही ययाचा ५५ जयाचिये आंगींची दीप्ती येवढी । जे त्रैलोक्य कीजे राखोंडी । कीं तयाही तोंडें आणि तोंडीं । दांत दाढा ५६ कैसा वारया धनुर्वात चढला । समुद्र कीं महापुरीं पडिला । विषाग्नि मारा प्रवर्तला । वडवानळासी ५७ हळाहळ आगी पियालें । नवल मरण मारा प्रवर्तलें । तैसें संहारतेजा या जाहलें । वदन देखा ५८ परी कोणें मानें विशाळ। जैसें तुटिलिया अंतराळ। आकाशासि कव्हळ। पडोनि ठेलें ५९ नातरी काखे सूनि वसुंधरी । जैं हिरण्याक्षु रिगाला विवरीं। तैं उघडलें हाटकेश्वरीं । जेविं पाताळकुहर ३६० तेसा वक्त्रांचा विकाशु । माजि जिव्हांचा आगळाचि आवेशु । विश्व न पुरे म्हणोनि घांसु । न भरीचि कोडें ६१ आणि पाताळव्याळांचिया फूत्कारीं । गरळज्वाळा लागती अंबरीं । तैसी पसरलिये वदनदरी-। माजि हे जिव्हा ६२ काढूनि प्रळयविजूचीं जुंबाडें । जैसे पन्नासिले गगनाचे हुडे । तैसे आवाळुवांवरी आंकडे । धगधगीत दाढांचे ६३ आणि ललाटपटाचिये खोळे । कैसे भयातें भेडवितातीं डोळे । हो कां जे महामृत्यूचे उमाळे। कडवसां राहिले ६४ ऐसें वाऊनि भयाचें भोज । एथ काय निपजवूं पाहतोसि काज । तें नेणों परी मज । मरणभय आलें ६५ देवा विश्वरूप पहावयाचे डोहळे । केले तियें पावलों प्रतिफळें । बापा देखिलासि आतां डोळे । निवाले तैसे निवाले ६६ अहो देहो पार्थिव कीर जाये । ययाची काकुळती कवणा आहे । परि आतां चैतन्य माझें विपायें । वांचे कीं न वांचे ६७ एऱ्हवीं भयास्तव आंग कांपे । नावेक आगळें तरी मन तापे । अथवा बुद्धिही वासिपे । अभिमानु विसरिजे ६८ परी येतुलियाही वेगळा । जो केवळ आनंदैककळा । तया अंतरात्मयाही निश्चळा । शियारी आली ६९ बाप साक्षात्काराचा वेधु । कैसा देशधडी केला बोधु । हा गुरुशिष्यसंबंधु । विपायें नांदे ३७० देवा तुझ्या ये दर्शनीं । जें वैकल्य उपजलें आहे अंतःकरणीं । तें सांवरावयालागीं गंवसणी । धैर्याची करितसें ७१ तंव माझेनि नामें धैर्य हारपलें । कीं तयाहीवरी विश्वरूपदर्शन जाहलें । हें असो परि मज भलें आतुडविलें । उपदेशा इया ७२ जीव विसंवावयाचिया चाडा । सैंघ धांवाधांवी करितसे बापुडा । परि सोय ही कवणेकडा । न लभे एथ ७३ ऐसें विश्वरूपाचिया महामारी । जीवित्व गेलें आहे चराचरीं । जी न बोलें तरि काय करीं । कैसोनि राहें ७४

त्या वेळेस तो यांच्याच साहाय्यानें पृथ्वीचा प्रळय करतो कीं काय कोण जाणे! ५५ यांच्या अंगचें एवढें तेज आहे कीं, ज्यानें त्रैलोक्याची राखुंडी होते, त्यांतही तोंडें आहेत आणि तोंडांत दांत व दाढा आहेत! ५६ काय वाऱ्याला धनुर्वात झाला? किंवा समुद्राला महापूर येऊन तो मर्यादा सोडून वाहूं लागला? अथवा वडवानळाच्या साहाय्यानें विषरूप अग्नि मारण्यास प्रवर्तला आहे कीं काय? ५७ काळकूट विष अग्नीनें प्यावें, अथवा मरण हेंच मारण्यास उद्युक्त व्हावें, त्याप्रमाणें या विश्वरूपाचें तेज प्रखर असून त्याला आणखीं तोंडेंही आहेत. ५८ परंतु तीं तोंडें केवढीं मोठीं आहेत म्हणाल, तर आकाश मध्येंच तुटून त्याला जशी खिंड पडावी त्याप्रमाणें; ५९ किंवा हिरण्याक्ष राक्षस पृथ्वी काखेंत मारून, ज्या वेळेस पाताळांत जावयास निघाला, त्या वेळेस हाटकेश्वरानें (सप्तपाताळाखालील महादेवाच्या अवतारानें) जसें पाताळाचें विवर उघडलें, ३६० त्याप्रमाणें हीं तुमचीं तोंडें पसरलेलीं असून, त्यांत जिव्हां आवेशानें लडबडताहेत; आपल्या एके घासासही विश्व पुरणार नाहीं म्हणून कौतुकानें देखील तें खाऊन टाकीत नाहींत; ६१ आणि पाताळांतील नागांच्या फुस्काऱ्यानें जशा विषाच्या ज्वाला आकाशास लागतात, त्याप्रमाणें ह्या तोंडांच्या दरींत जिव्हा भासतात! ६२ प्रळयकाळच्या विजांचे समुदाय एकत्र करून जसे गगनाचे किल्ले शृंगारावे, त्याप्रमाणें ओंठाच्या दोन्ही बाजूंस दाढांचे आंकडे प्रखर दिसतात; ६३ आणि कपाळाच्या भागांतील खळग्यांत भयाला भिवविणारे असे डोळे दिसत असून, ते महामृत्यूचे प्रवाह अंधारांत दडून बसल्यासारखे दिसताहेत. ६४ याप्रमाणें भीतीचें कौतुक करून या ठिकाणीं तुम्हीं कसल्या प्रातीची आशा करतां हें मला समजत नाहीं; परंतु मला मात्र मरणाची भीती उत्पन्न झाली आहे. ६५ देवा, मला जें विश्वरूप पाहण्याविषयीं डोहाळे झाले होते, ते माझे मलाच फळले, व तें रूप पाहून जशा रीतीनें डोळ्यांची शांति व्हावयाला पाहिजे होती, त्याप्रमाणें झाली आहे. ६६ देवा, शरीर हें तर मातीचें असून तें नाहींसें झालें असतां त्याची कोण पर्वा करील? परंतु माझें चैतन्य हेंही कदाचित् राहील कीं नाहीं याचा भरंवसा नाहीं. ६७ थोडा बहुत मनालाही ताप उत्पन्न होत आहे, व बुद्धीला भीति उत्पन्न होऊन अभिमानाचाही विसर पडला आहे. ६८ इतकेंच नव्हे, तर इंद्रियांहून निराळा असा जो आनंदस्वरूपी निश्चळ आत्मा, त्यालाही शिसारी आली आहे. ६९ देवा, विश्वरूपाचा साक्षात्कार काय सांगावा, कीं ज्याच्या दर्शनानें माझें ज्ञानच देशोधडीस लागलें; आणि माझा व तुमचा जो गुरुशिष्यांचा संबंध, तो या जगांत उरेल कीं नाहीं याचा मला संशय आहे. ३७० देवा, तुमच्या विश्वरूपाच्या दर्शनानें माझें व्याकूळ झालेलें अंतःकरण सांवरून धरण्याकरितां त्याला मी धीर देण्याची खटपट करीत आहें; ७१ मूळ माझें व धैर्याचें वांकडें पडलें होतें, तशांत हें विश्वरूप डोळ्यांनीं पाहिलें. हें असो. परंतु शाबास, तुम्ही मला उपदेशाच्या घोटाळ्यांत चांगलें पाडलें! ७२ माझा जीवात्मा विसांवा घेण्याच्या निमित्तानें विचारा चहूंकडे धांव घेत आहे, परंतु त्याला कोठेंही थारा मिळत नाहीं. ७३ याप्रमाणें तुमच्या या विश्वरूपी महामारीच्या दर्शनानें स्थावरजंगमादि सृष्टींतील सर्वांचें जीवित्व नाहींसें झालें आहे. पण जर तुम्हांला शरण न आलों तर मी जिवंत तरी कसा राहीन? ७४

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

पैं अखंड डोळयांपुढें । फुटलें जैसें महाभयाचें भांडें । तैशीं तुझीं मुखें वितंडें । पसरलीं देखें ७५ असो दांतदाढांची दाटी । न झांकवे मा दोदो वोठीं । सैंघ प्रळयशस्त्रांचिया दाट कांटी । लागलिया जैशा ७६ जैसें तक्षका विष भरलें । हो कां जे काळरात्रीं भूत संचरलें । कीं अग्नेयास्त्र परजिलें । वज्राग्नि जैसें ७७ तैशीं तुझीं वक्त्रें प्रचंडें । वरि आवेश हा बाहेरी वोसंडे । आले मरणरसाचे लोंढे । आम्हांवरी ७८ संहारसमर्यीचा चंडानिळु । आणि महाकल्पांत प्रळयानळु । या दोहीं जैं होय मेळु । तैं काय एक न जळे ७९ तैसीं संहारकें तुझीं मुखें । देखोनि धीरु कां आम्हां पारुखे । आतां भुललों मी दिशा न देखें । आपणपें नेणें ३८० मोटकें विश्वरूप डोळां देखिलें । आणि सुखाचें अवर्षण पडिलें । आतां जापाणिं जापाणिं आपुलें । अस्ताव्यस्त हें ८१ ऐसें करिसी ह्मणोनि जरि जाणें । तरि हे गोष्टि सांगावी कां मी म्हणें । आतां एक वेळ वांचवीं जी प्राणें । या स्वरूपप्रळयापासोनि ८२ जरि तूं गोसावी आमुचा अनंता । तरि सुई वोडण माझिया जीविता । सांटवीं पसारा हा मागुता । महामारीचा ८३ आइकें सकळ देवांचिया परदेवते । तुवां चैतन्यें गा विश्व वसतें । तें विसरलासि हें उपरतें । संहारूं आदरिलें ८४ ह्मणोनि वेगीं प्रसन्न होईं देवराया । संहरीं संहरीं आपुली माया । काढी माते महाभया । पासोनियां ८५ हा ठायवरी पुढतपुढती । तूतें ह्मणिजे बहुवा काकुळती । ऐसा मी विश्वमूर्ती । भेडका जाहलों ८६ जैं अमरावतीये आला धाडा । तैं म्यां एकलेनि केला उवेडा । जो मी काळाचियाही तोंडा । वासिपु न घरीं ८७ परि तया आंतुल नव्हे हे देवा । एथ मृत्यूसही करूनि चढावा । तुवां आमुचाजि घोटु भरावा । या सकळ विश्वेसीं ८८ कैसा नव्हता प्रळयाचा वेळु । गोखा तूंचि मिनलासि काळु । बापुडा हा त्रिभुवन गोळु । अल्पायु जाहला ८९ अहा भाग्या विपरीता । विघ्न उठिलें शांत करितां । कटकटा विश्व गेलें आतां । तूं लागलासि ग्रासूं ३९० हें नव्हे मा रोकडें । सैंघ पसरूनिया तोंडें । कवळितासि चहूंकडे । सैन्यें इयें ९१

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

अन्वय–देवेश, जगन्निवास, कालानलसन्निभानि दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वा एव (अहं) दिशः न जाने, शर्म च न लभे; (तस्मात् त्वं) प्रसीद. ॥ २५ ॥

अर्थ–हे देवाधिदेवा, जगन्निवासा, प्रलयकालच्या अग्नीसारखीं प्रदीप्त आणि [भयंकर] दाढांनीं विक्राळ अशीं तुमचीं मुखें पाहतांच मला दिशा समजेनातशा झाल्या व मी घाबरलों; तस्मात् आपण मजवर कृपा करा. ॥ २५ ॥

जसें महाभयाचें सबंध भांडें फुटून आपल्या डोळ्यांपुढें उघड दिसावें, त्याप्रमाणें तुमचीं आक्राळविक्राळ मोठीं तोंडें पसरलेलीं दिसतात,७५ आणि आंतील दांत व दाढा यांची इतकी गर्दी झालेली आहे कीं, त्या दोन्ही ओठांच्या आंत मावत नाहींत; त्यायोगानें चहूंकडे प्रलयकालच्या शस्त्रांचें दाट कुंपण लावलें आहे कीं काय असें वाटतें. ७६ तक्षक हा पूर्ण विषारी असून त्याच्या तोंडांत जशी विषाचीच भर घालावी, किंवा अमावास्येच्या रात्रीं भूतांचा संचार व्हावा; अथवा प्रळयाग्नीनें आग्नेयास्त्र परजावें, ७७ त्याप्रमाणें तुमचीं विशाळ तोंडें असून त्यांतून आवेश बाहेर उचंबळत आहे, व त्या योगानें आमच्यावर मरणरूपी पाण्याचे लोंढेच आले आहेत कीं काय असें वाटतें. ७८ सर्व ब्रह्मांडाचा नाश करणारा प्रळयाग्नि उद्भवला; व त्याला प्रळयकाळचा प्रचंड वारा सहाय्य झाला, तर तो काय जाळणार नाहीं ?७९ त्याप्रमाणें संहार करणारीं अशीं हीं तुमचीं तोंडें पाहून माझा धीर अगदीं खचला, व मी वेडावून जाऊन मला दिशांचीही भूल पडली व माझा मलाच विसर पडला! ३८० तुमचें विश्वरूप मीं डोळ्यांनीं पाहिलें नाहीं, तोंच त्यापासून होणारें सुख नाहींसें झालें.म्हणून,हें तुमचें अवाढव्य स्वरूप आतां झांका झांका महाराज. ८१ तुम्हीं अशा रीतीनें मला भिववाल असें जर माहीत असतें,तर मला विश्वरूप दाखवा असें तुम्हांला कां म्हटलें असतें ? तर आतां ह्या आपल्या विश्वरूप प्रळयाग्नीपासून एक वेळ माझे प्राण वांचवा. ८२ हे अनंता, तुम्ही जर आमचे खरोखर धनी आहां, तर माझ्या मरणाच्या आड कांहीं तरी घालून मग हा महामारीरूपी तुमच्या विश्वरूपाचा पसारा आंवरा. ८३ हे देवाधिदेवा, सर्व विश्वाचें वसतिस्थान असें जे तुह्मी, ते सर्व जगाचें पालन करण्याचें विसरून त्याचा उलट संहार करूं पाहतां काय! ८४ म्हणून, हे देवराया, लवकर प्रसन्न होऊन आपली माया आंवरा आंवरा, आणि मला या मोठ्या दुःखापासून सोडवा. ८५ एवढा वेळपर्यंत पुष्कळ काकुळतीस येऊन तुमची जी वारंवार विनवणी करीत आहें, त्याचें कारण या विश्वरूपाला पाहून इतका मी भित्रा झालों! ८६ ज्या वेळेस अमरावतीवर राक्षसांचा छापा पडला होता, त्यावेळेस त्यांचा पराभव मीं एकट्यानें केला, मी काळाच्याही तोंडांत जाण्यास भिणारा नव्हे; ८७ परंतु, देवा, हें आपलें विश्वरूप या गोष्टीपैकीं नव्हे; या ठिकाणीं मृत्यूवरही ताण करून सकल विश्वासहित आमचा घोट घ्यावा, या हेतूनें तुम्ही प्राप्त झालां आहां. ८८ हें पहा–प्रलयकालचा समय नसूनही प्रस्तुत तुम्ही रक्षणकर्तेच काळरूपानें प्राप्त झाल्यामुळें, या बिचाऱ्या त्रिभुवनगोलाचीं शंभर वर्षें आजच भरलीं आहेत! ८९ अहारे दैवा! तुझी गति किती विपरीत आहे? विश्वरूपाच्या दर्शनापासून शांति होईल अशा समजुतीनें मी देवांस ‘ विश्वरूप दाखवा’ म्हणून म्हटलें,तर तें सुख न होतां उलट विघ्न ओढवलें. अरेरे! देवा, आंता मात्र हें विश्व बुडालें; कारण, तूंच त्याला ग्रासूं लागलास! ३९० देवा, अहो, आपण अनेक मुखें पसरून या सर्व सैन्याला चहूंकडून भक्षण करीत आहां, हें प्रत्यक्ष माझ्या दृष्टीस पडत नाहीं का? ९१

अन्वय–(भगवन्,) अमी च सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः अवनिपालसंघैः सह एव तथा भीष्मः द्रोणः असौ सूतपुत्रः अस्मदीयैः अपि योधमुख्यैः सह, ।। २६ ॥

अर्थ–आणि, हे प्रभो, हे धृतराष्ट्राचे दुर्योधनादि सर्व पुत्र राजांचे समुदायांसह, आणि भीष्म, द्रोण, व तसाच हा कर्ण, आमच्याकडील मुख्य मुख्य योद्ध्यांसह,॥२६॥

नोहेति हे कौरवकुळींचे वीर। आंधळिया धृतराष्ट्राचे कुमर। हे गेले गेले सहपरिवार। तुझिया वदनीं ९२ आणि जे जे यांचेनि सावांयें। आले देशोदेशींचे राये। तयांचें सांगावया जावों न लाहे। ऐसें सरकटित आहासी ९३ मदमुखाचिया संघटा। घेत आहासि घटघटां। आरणीं हन थाटा। देतासि मिठी ९४ जंत्रावरिचील मार। पदातींचे मोगर। मुखाआंत भार। हारपताति मा ९५ कृतांताचिया जावळी। जें एकचि विश्वातें गिळी। तियें कोटीवरी सगळीं। गिळितासि शस्त्रें ९६ चतुरंगा परिवारा। संजोडियां रहंवरा। दांत न लाविसी मा परमेश्वरा। कैसा तुष्टलासि बरवा ९७ हां गा भीष्माऐसा कवणु। सत्यशौर्यनिपुणु। तोही आणि ब्राह्मण द्रोणु। ग्रासिलासि कटकटा ९८ अहा सहस्रकराचा कुमरु। एथ गेला गेला कर्णवीरु। आणि आमुचिया आघवयांचा केरु। फेडिला देखें ९९ कटकटा धातया। कैसें जाहलें अनुग्रहा यया। मियां प्रार्थूनि जगा बापुडिया। आणिलें मरण ४०० मागां थोडिया बहुवा उपपत्ती। येणें सांगितलीया विभूती। तैसा नसेचि मा पुढती। बैसलों पुसों १ म्हणोनि भोग्य तें त्रिशुद्धी न चुके। आणि बुद्धिही होणारासारिखी ठाके। माझ्या कपाळीं पिटावें लोकें। तें लोटेल कां द्या २ पूर्वीं अमृतही हाता आलें। पारि देव नसतीचि उगले। मग काळकूट उठविलें। शेवटीं जैसें ३ पारि तें एकबगीं थोडें। केलिया प्रतिकारामाजिवडें। आणि तिये अवसरींचें तें सांकडें। निस्तरविलें शंभू ४ आतां हा जळता वारा कें वेंटाळे। कोणाही विषा भरलें गगन गिळे। महाकाळेंसि कें खेळें। आंगवत असे ५ ऐसा अर्जुन दुःखें शिणतु। शोचित असे जिवाआंतु। पारि न देखे तो प्रस्तुतु। अभिप्राय देवाचा ६ जे मी मारिता हे कौरव मरते। ऐसेनि वेंटाळिला होता मोहें बहुतें। तो फेडावयालागीं अनंतें। हें दाखविलें निज ७ अरे कोण्ही कोण्हातें न मारी। एथ मीचि हो सर्व संहारीं। हें विश्वरूपव्याजें हरी। प्रकटित असे ८ पारि वायांचि व्याकुळता। ते न चोजवेचि पंडुसुता। मग अहा कंपु नव्हता। वाढवितअसे ९

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि।
केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः॥ २७॥

तेथ म्हणे पाहा हो एके वेळे। सासिकवचेंसि दोन्ही दळें। वदनीं गेलीं आभाळें। गगनीं कां जैसीं ४१० कां महाकल्पाचिया शेवटीं। जैं कृतांतु कोपला होय सृष्टी। तैं एकविसांही स्वर्गां मिठी। पाताळासकट दे ११ नातरी उदासीनें

अहो, कौरवकुलांतील वीर आणि आंधळ्या धृतराष्ट्राचे मुलगे हेच नव्हत का ! अहाहा ! हे गेले, गेले ! सहपरिवार तुमच्या मुखांत गेले ! ९२ आणखी जे देशोदेशींचे राजे यांचे साह्य करण्याकरितां आले होते, त्यांचा निरोप माघारा सांगण्याकरितां देखील कोणी मनुष्य उरला नाहीं. अशा रीतीनें तुम्ही सर्वांना गिळीत आहां. ९३ या रणांत मोठ्या थाटानें हत्तींच्या समुदायांचे देखील घटघटा घांस करीत आहां. ९४ बंदुकी, तोफा यांचा मारा करणारे आणि पायदळांचे समुदाय यांच्या झुंडीच्या झुंडी तुमच्या मुखांत कीं हो ना हींतशा होत आहेत ! ९५ कृतांताच्या तोंडींचीं अशीं अस्त्रें, कीं ज्यांपैकीं एक देखील सर्व विश्वाचा नाश करील, अशीं कोट्यवधि तुम्ही गिळून टाकित आहां ! ९६ चतुरंग सेना, तसेंच घोडे जोडलेले रथ या सर्वांना दांत न लावतां गट्ट करीत आहां; तर, देवा, यापासून तुम्हांला कसा संतोष वाटतो ? ९७ अहो, भीष्मासारखा सत्यवादी व शौर्यनिपुण असा दुसरा कोण आहे ? याला, आणि हा द्रोण ब्राह्मण असून त्याला देखील आपण ग्रासून टाकलेंना ! ९८ अरेरे ! अहो सूर्यपुत्र जो महावीर कर्ण, तोही गेला; आणि आतां आमच्याकडील योद्ध्यांची पाळी येऊन, त्यांची अडचण नाहींशी केली ! ९९ हायरे ब्रह्मदेवा: या प्रभूच्या प्रसादापासून ही काय अनन्वित गोष्ट घडत आहे, कीं मी प्रभूची प्रार्थना करून बिचाऱ्या जगाला मारण्यास मात्र कारण झालों ! ४०० पूर्वीं थोड्या बहुत प्रकारांनीं प्रभूंनीं आपल्या विभूति सांगितल्या; त्यावर समाधान मानावें, पण त्याप्रमाणें न मानतां विश्वरूप दाखवा म्हणून हट्ट मी धरून बसलों. १ म्हणून, भोक्तव्य चुकत नाहीं म्हणतात ती गोष्ट अगदीं खरी आहे; आणि बुद्धिही त्याप्रमाणेंच होते हेंही खरें आहे. लोकांनीं आपल्या मरणाचें खापर माझ्या डोक्यावर फोडावें ही गोष्ट कशी चुकणार ? २ पूर्वीं समुद्रमंथनाच्या वेळीं अमृत हाताला आलें असूनही देवांनीं समुद्रमंथन बंद न करतां ज्यास्ती इच्छा केली, तेव्हां शेवटीं त्यांच्या हातीं काळकूट विष आलें ! ३ परंतु तेंही एका प्रकारें कमीच; शिवाय, त्याचें निराकरण करण्यासारखें होतें; आणि त्या वेळचें तें संकट शंकरांनीं दूर्‍हा केलें. ४ पण हल्लींचा जो हा विश्वरूपाचा प्रकार—हा अग्नीस मदत करणारा वारा नसून प्रत्यक्ष पेटलेला वाराच आहे, तर त्याला कोण आंवरील ? तसेंच, सर्व गगनांत जें विष पसरलें आहे, तें कोण गिळील ? व महाकाळाबरोबर खेळण्याचें कोणाचें सामर्थ्य आहे ? ५ ज्ञानेश्वर म्हणतातः-याप्रमाणें अर्जुन दुःखानें व्यापून मनांतल्या मनांत शोक करूं लागला. परंतु या प्रसंगीं देवांच्या मनांतील अभिप्राय त्याला कळला नाहीं. ६ मी मारणारा व हे कौरव मरणारे अशा मोहानें जो तो व्यापून गेला होता, तो त्याचा मोह नाहींसा करण्याकरितांच श्रीअनंतानें आपलें हें विश्वरूप दाखविलें; ७ आणि कोणी कोणास मारीत नाहीं; तर या ठिकाणीं सर्वांचा संहार करणारा मीच आहें, हें त्यांनीं विश्वरूपाच्या योगानें व्यक्त केलें. ८ परंतु अर्जुनास हें न समजतां तो व्यर्थ व्याकूळ झाला व उगीच मनांत भीति धरूं लागला. ९

अन्वय—ते दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि त्वरमाणाः विशंति; (तेषां मध्ये) केचित् दशनांतरेषु विलग्नाः, केचित् चूर्णितैः उत्तमांगैः युक्ताः संदृश्यंते. ॥ २७ ॥

अर्थ—हे योद्धे, दाढांनीं विक्राळ अशा तुमच्या भयंकर मुखांमध्यें त्वरेनें शिरत आहेत. त्यांत कित्येक तुमच्या दांतांच्या मध्यें सांपडले आहेत असे दिसतात; आणि कित्येकांच्या मस्तकांचा चुराडा होऊन गेला आहे असे दिसतात. ॥ २७ ॥

त्या वेळेस तो पुनः ह्मणाला, " अहो, हें पहा! आकाशांत ज्याप्रमाणें अभ्रें नाहींतशीं होतात, त्याप्रमाणें शिरस्त्राणें व कवचें यांसकट हीं दोहोंकडचीं सैन्यें तुमच्या तोंडांत नाहींतशीं झालीं. ४१० किंवा महाप्रळयाच्या वेळीं यम कोपल्यावर जसा एकवीस स्वर्गांना पाताळासह गिळून टाकतो, ११ अथवा दैव प्रतिकूळ झाल्यावर संग्रह करणाराचें

दैवें । संचकाचीं वैभवें । जेथींचीं तेथ स्वभावें । विलया जाती १२ तैसीं सासिन्नलीं सैन्यें एकवटें । इयें मुखीं जाहलीं प्रविष्टें । पारि एकही तोंडौनि न सुटे । कैसें कर्म देखा १३ अशोकाचे अंगवसे । चघाळिले कन्हेनि जैसे । लोक वक्त्रामाजि तैसे । वार्या गेले १४ पारि सिसाळें मुकुटेंसीं । पडिलीं दाढांचे सांडसीं । पीठ होत कैसीं । दिसत आहाती १५ तियें रत्नें दांतांचिये सवडी । कूट लागलें जिभेच्या बुडीं । कांहीं कांहीं आगरडी । दंष्ट्रांचीं माखलीं १६ हो कां जे विश्वरूपें काळें । ग्रासिलीं लोकांचीं शरीरें बळें । पारि जीवित्व देहीचीं सिसाळें । अवश्य कीं राखिलीं १७ तैशीं शरीरामाजि चोखडीं । इयें उत्तमांगें होतीं फुडीं । म्हणोनि महाकाळाचियाही तोंडीं । पारि उरलीं शेखीं १८ मग म्हणे हें काई । जन्मलयां आन मोहरचि नाहीं । जग आपैसेंचि वदनडोहीं । संचारताहे १९ यया आपेंआप आघविया सृष्टी । लागलिया आहाति वदनाचिया वाटीं । आणि हा जेथिचिया तेथ भिठी । देतसे उगला ४२० ब्रह्मादिक समस्त । उंचा मुखांमाजि धांवत । येर सामान्य हे भरत । ऐलीच वदनीं २१ आणीकही भूतजात । तें उपजलेचि ठायीं ग्रासित । पारि याचिया मुखा निभ्रांत । न सुटेचि कांहीं २२

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

जैसे महानदीचे वोघ । वहिले ठाकिती समुद्राचें आंग । तैसें आघवांचिकडूनि जग । प्रवेशत मुखीं २३ आयुष्यपंथें प्राणिगणीं । करोनि अहोरात्रांची मोवणी । वेगें वक्त्रामिळणीं साधिजत आहाती २४

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

जळतया गिरीच्या गवखा । माजि घापती पतंगाचिया झाका । तैसे समग्र लोक देखा । इये वदनीं पडती २५ पारि जेतुलें येथ प्रवेशलें । तें तातलिया लोहें पाणीचि पां गिळिलें । वहिवटींहि पुसिलें । नामरूप तयांचें २६

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान् समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥

आणि येतुलियाही आरोगण । करितां भुके नाहीं उणेपण । कैसें दीपन असाधारण । उदयलें यया २७ जैसा रोगिया ज्वराहूनि उठिला । कां भगणा

ऐश्वर्य जागचे जागीं आपल्या आपणच नाहींसें होतें, १२ त्याप्रमाणें हीं कर्माची गति कशी विलक्षण आहे तें पहा, कीं हीं जमलेलीं सैन्यें एकदम या मुखांत शिरून त्यांतून एकही बाहेर पडत नाहीं! १३ उंटाच्या तोंडांत अशोक वृक्षाचे डहाळे जसे चघळतांना दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणें हे सर्व लोक या तोंडांत लयास गेले! १४ परंतु मुकुटांसह मस्तकें दाढांच्या चिमट्यांत सांपडून त्यांचें कसें पीठ होत आहे पहा. १५ तीं मस्तकें दांतांच्या मधल्या भागांत रत्नांसारखीं चमकत आहेत,व त्यांचें पीठ जिभेच्या बुडाला उगीच लागलें असून, त्यांत जीं ठोक ठोकळ होतीं त्यांच्या रक्तांनीं दाढा कांहीं माखल्या आहेत; १६ या विश्वरूप काळानें ज्या बळकट लोकांचीं शरीरें ग्रासलीं आहेत,त्यांच्या देहांचे सांगाडे जीवित्व नाहींसें करून मुद्दाम राखून ठेवले आहेत. १७ त्याप्रमाणें, शरीरांत उत्तम भाग जें मस्तक, तें जरी महाकाळाच्या तोंडांत सांपडलें होतें, तरी तीं मुद्दाम शेवटीं राखून ठेविलीं आहेत! १८ मग अर्जुन पुनः म्हणतो, काय चमत्कार आहे! या जगांत जन्माला आलेल्यास मृत्युमुखांत जाऊन पडावें याशिवाय दुसरा मार्गच नाहीं, म्हणून सर्व जग या वदनरूपी डोहांत आपोआप येऊन बुडत आहे.१९ ही सर्व सृष्टि आपोआप या मुखाच्या वाटेला लागली आहे, आणि हा परमात्मा जागच्या जागीं स्वस्थ राहून सर्व जगाला सहज गिळीत आहे; ४२० ब्रह्मदेवासारखी मोठमोठाली मंडळी, या विश्वरूपाचें जें सर्वांत अति उंच तोंड, त्यांत धांव घेत आहेत; एऱ्हवीं इतर मंडळी अलीकडल्याच मुखांत शिरताहेत; २१ व इतर प्राणिमात्र हे उपजल्या ठिकाणींच नाहींतसे होत आहेत, परंतु या विश्वरूपाच्या मुखांच्या सपाट्यांतून निःसंशय कांहींच सुटत नाहीं. २२

अन्वय–(भगवन्,) यथा नदीनां बहवः अंबुवेगाः अभिमुखाः (संतः) समुद्रं एव द्रवंति, तथा अमी नरलोकवीराः तव अभिविज्वलंति वक्त्राणि विशंति ॥ २८ ॥

अर्थ–हे प्रभो, जसे नद्यांचे मोठमोठे प्रवाह एकदां वाहूं लागले म्हणजे समुद्राकडेसच धांव घेत असतात, तसे हे मृत्युलोकींचे वीर ह्या तुमच्या प्रज्वलित मुखांमध्येंच शिरत आहेत. ॥ २८ ॥

ज्याप्रमाणें महानद्यांचे प्रवाह सहज समुद्राकडे वळतात, त्याप्रमाणें सर्व जग चोहोंकडून येऊन तुमच्या मुखांत प्रवेश करीत आहे; २३ व सर्व प्राणी आयुष्यरूपी मार्गांत दिवसरात्रींच्या मापानें त्वरेनें तुमच्या मुखांत येऊन मिळण्याचा योग साधीत आहेत. २४

अन्वय–(देव,) यथा पतंगाः समृद्धवेगाः (संतः) नाशाय प्रदीप्तं ज्वलनं विशंति, तथा एव लोकाः समृद्धवेगाः (संतः) तव अपि वक्त्राणि नाशाय विशंति ॥ २९ ॥

अर्थ–हे प्रभो, जसे नाश पावण्यास्तव पतंग मोठ्या वेगानें भडकलेल्या अग्नीमध्यें शिरत असतात, तसेच हेही सर्व लोक तुमच्या मुखांमध्यें नाश पावण्यास्तव मोठ्या वेगानें शिरत आहेत! ॥ २९ ॥

" ज्याप्रमाणें वणवा लागलेल्या डोंगराच्या दरींत पतंग उड्या घालतात, त्याप्रमाणें सर्व लोक तुमच्या मुखांत येऊन पडत आहेत;२५ परंतु ज्याप्रमाणें तापलेल्या तव्यावर पाणी पडलें असतां जळून खाक होतें, त्याप्रमाणें ज्यांनीं ज्यांनीं तुमच्या मुखांत प्रवेश केला, त्यांचें नांवरूप वहिवाटींतून देखील अजीबात पुसून टाकलें. (त्यांच्या नांवरूपांचा पत्ता देखील नाहीं.) २६

अन्वय–विष्णो, समंतात् ज्वलद्भिः वदनैः समग्रान् लोकान् ग्रसमानः त्वं लेलिह्यसे; तव उग्राः भासः तेजोभिः समग्रं जगत् आपूर्य प्रतपंति. ॥ ३० ॥

अर्थ–हे विष्णो, सर्व बाजूंनीं पेटलेल्या मुखांनीं सर्व लोकांना गट्ट करून तुम्ही वारंवार जिभल्या चाटीत आहां; तुमच्या उग्र प्रभा संपूर्ण जगताला व्यापून आपल्या प्रखर तेजानें तापवीत आहेत. ॥ ३० ॥

" आणि याप्रमाणें सर्व जगाचें भक्षण करूनही तुमची भूक कमी होत नाहीं, तर तुमचा जठराग्नि इतका प्रदीप्त तरी झाला कसा? २७ ज्याप्रमाणें एखादा रोगी तापांतून बरा झाल्यावर त्याला खा खा सुटते, किंवा एकादा भिकारी दुष्काळांत

दुकाळु पाहला । तैसा जिभांचा लळलळाटु देखिला । आवाळुवें चाटितां २८ तैसें आहाराचें नांवें कांहीं । तोंडापासूनि उरलेंचि नाहीं । कैसी समसामित नवाई । भुकेलेपणाची २९ काय सागराचा घोंटु भरावा । कीं पर्वताचा घांसु करावा । ब्रह्मकटाहो घालावा । आघवाचि दाढे ४३० दिशा सगळियाचि गिळाविया । चांदिणिया चाटूनि घ्याविया । ऐसें वर्तत आहे साविया । लोलुप्य वा तुझें ३१ जैसा भोगीं कामु वाढे । कां इंधनें आगीसि हाकाक चढे । तैसीं खातखातांचि तोंडें । खाखातें ठेलीं ३२ कैसें एकचि केवढें पसरलें । त्रिभुवन जिव्हाग्रीं आहे टेंकलें । जैसें कां कवींठ घातलें । वडवानळीं ३३ ऐसीं अपार वदनें । आतां येतुलीं कैंचीं त्रिभुवनें । कां आहारु न मिळतां येणें मानें । वाढविलीं सैंघ ३४ अगा हा लोकु बापुडा । जाहला वदनज्वाळां वरपडा । जैसीं वणवेयाचिया वेढां । सांपडती मृगें ३५ आतां तैसें या विश्वा जाहालें । देव नव्हे हें कर्म आलें । कां जगजळचरां पांगिलें । काळजाळें ३६ आतां इये अंगप्रभेचिये वागुरे । कोणीकडूनि निगिजैल चराचरें । हीं वक्त्रें नोहेति जोहरें । वोडवलीं जगा ३७ आगी आपुलेनि दाहकपणें । कैसेनि पोळिजे तें नेणें । परि जया लागे तया प्राणें । सुटिकाचि नाहीं ३८ नातरी माझेनि तिखटपणें । कैसें निवटे हें शस्त्र कायि जाणे । कां आपुलियां मारा नेणे । विष जैसें ३९ तैसी तुज कांहीं । आपुलिया उग्रपणाची सेचि नाहीं । परी ऐलीकडिले मुखीं खाई । हों सरली जगाची ४४० अगा आत्मा तूं एकु । सकळ विश्वव्यापकु । तरी कां आम्हां अंतकु । तैसा वोडवलासी ४१ तारि मियां सांडिली जीवित्वाची चाड । आणि तुवांही न धरावी भीड । मनीं आहे तें उघड । बोल पां सुखें ४२ किती वाढविसी या उग्ररूपा । आंगींचें भगवंतपण आठवीं बापा । नाहीं तरि कृपा । मजपुरती पाहीं ४३

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

तरि एक वेळ वेदवेद्या । जी त्रिभुवनैकआद्या । विनवणी विश्ववंद्या । आइके माझी ४४ ऐसें बोलोनि वीरें । चरण नमस्कारिले शिरें । मग म्हणे तरी सर्वेश्वरें । अवधारिजो ४५ मिया होआवया समाधान । जी पुसिलें विश्वरूपध्यान । आणि एकेचि काळें त्रिभुवन । गिळितुचि उठिलासि ४६ तरि तूं कोण

पडावा, त्याप्रमाणें सर्व जगाचा लय करूनही अजून तुम्ही जिभल्या चाटीत आहां! २८ याचप्रमाणें या तुमच्या तोंडांपुढें खाण्याचा जिन्नस ह्मणाल तर एकही उरला नाहीं. तेव्हां आपल्या खमंग भुकेचा महिमा काय वर्णन करावा? २९ का समुद्राचा एक घोंट करावा, का पर्वताचा एक घांस करावा, का हा सर्व ब्रह्मगोल दाढेखालीं चिरडावा; ४३० सर्व दिशा गिळून टाकाव्या, चटसाऱ्या चांदण्या चाटून टाकाव्या, अशा प्रकारचा तुमचा हावरेपणा नजरेस येत आहे! ३१ ज्याप्रमाणें भोग ज्यास्ती घेऊं लागले असतां काम वाढतो, किंवा विस्तवाला जों जों लांकडें लावावीं तों तों तो ज्यास्ती भडकतो, त्याप्रमाणें सर्व जगाला खात असतांही तुमचीं तोंडें खा खा करीत उठलीं आहेत. ३२ ज्याप्रमाणें वणव्यांत कवठ टाकलें असतां तें त्याला पुरत नाहीं, त्याप्रमाणें आपलें हें एकच तोंड केवढें पसरलें आहे पहा, कीं त्याच्या जिभेच्या टोंकाला त्रिभुवनही पुरें होत नाहीं! ३३ तेव्हां एका तोंडाची जर ही वाट, तर तुमच्या या अगणित तोंडांना इतकीं त्रिभुवनें कोठून आणावीं? तेव्हां त्यांना खाद्य मिळत नसून इतकीं पुष्कळ कां उत्पन्न केली आहेत? ३४ ज्याप्रमाणें चोहोंकडून वणवा लागून मध्यें हरणें सांपडावीं, त्याप्रमाणें सर्व जग तुमच्या या वदनरूपी ज्वाळांच्या मध्यें सांपडलें आहे; ३५ या विश्वाची स्थिति अशी झाली आहे कीं, तुम्ही देव नसून या विश्वरूपानें त्यांचें कर्मच ओढवलें आहे; किंवा जगरूपी जळचरांना तुमचें वदनरूपी काळजाळेंच पसरलें आहे, ३६ म्हणून तुमच्या विश्वरूपाच्या तेजरूपी जाळ्यांतून स्थावरजंगम वस्तूंनीं कोणीकडून बाहेर पडावें? हीं तुमचीं तोंडें नसून जगाला लाक्षागृहेंच ओढवलीं आहेत! ३७ आपल्या प्रखर तेजानें प्राणिमात्राचीं अंगें कशीं पोळतात हें अग्नीला समजत नाहीं, परंतु ज्याला स्पर्श होतो, त्याचा मात्र प्राण गेल्याशिवाय रहात नाहीं; ३८ किंवा आपल्या तीक्ष्ण धारेनें दुसऱ्याला कसें मरण येतें हें जसें शस्त्राला माहित नसतें, अथवा आपल्या सेवनानें लोकांचे प्राण कसे हरण होतात हें जसें विषाला समजत नाहीं, ३९. त्याप्रमाणें, तुमच्या मुखांच्या प्रखरपणाची तुह्मांला आठवणच नाहीं; परंतु तुमच्या या अलीकडील मुखांतच सर्व जग नाश पावलें आहे. ४४० देवा, आत्मा ह्मणून ज्याला म्हणतात, तो तुम्ही एकच असून सर्व विश्वाचे व्यापकही आहां, मग आमचा नाश करण्यास कां प्रवृत्त झालां? ४१ मीं तर आपल्या जिवाची आशा सोडली आहे, आणि तुम्हीही भीड न धरतां तुमच्या मनांत जें काय असेल तें खुशाल उघडपणें सांगा. ४२ तुम्ही आपल्या विश्वाचें उग्रपण किती वाढवणार! देवा, तुमच्या अंगीं जो पालनकर्तेपणा आहे, त्याची तरी आठवण करा; निदान माझ्यावर तरी कृपा करा. ४३

अन्वय–देववर, ते नमः अस्तु; त्वं प्रसीद. भवान् उग्ररूपः कः अस्ति, तत् मे आख्याहि. अहं आद्यं भवंतं विज्ञातुं इच्छामि; तव प्रवृत्तिम् अहं न हि प्रजानामि. ॥३१॥

अर्थ–हे प्रभो, तुम्हांला नमस्कार असो. तुम्ही प्रसन्न व्हा. उग्र रूप धारण केलेले असे तुम्ही कोण आहां तें मला सांगा. जे तुम्ही सर्वांचे आदि आहां, त्या तुम्हांला मी विशेष जाणण्याची इच्छा करितों. तुमचा हेतु मला कांहींच कळत नाहीं! ॥ ३१ ॥

"अहो वेदवंद्य त्रिभुवनैकआद्य विश्ववंद्य महाराज, माझी एवढी विनंती ऐकावी." ४४ याप्रमाणें बोलून अर्जुनानें भगवंताच्या चरणांवर मस्तक ठेविलें, आणि म्हटलें, "देवाधिदेवा, माझी विनंति ऐका. ४५ मला समाधान व्हावें म्हणून 'विश्वरूप दाखवा' असें मीं म्हटलें, तों तुम्ही एकदम त्रिभुवनाला गिळण्याच्या हेतूनें मोठें भयंकर रूप धारण केलें; ४६ तर तुम्ही कोण आहां, अशीं

कां येतुलीं । इयें भ्यासुरें मुखें कां मेळविलीं । अवधियाचि करीं पारिजिलीं । शस्त्रें कांह्या ४७ जी जंव तंव रागीटपणें । वाढोनि गगना आणितोसि उणें । कां डोळे करूनि भिंगुळवाणे । भेडसावीत आहासी ४८ एथ कृतांतेंसीं देवा । कासया किजतसे हेवा । हा आपुला तुवां सांगावा । अभिप्राय मज ४९ या बोला म्हणे अनंतु । मी कोण हें आहासी पुसतु । आणि कायिसयालागीं असे वाढतु । उग्रतेंसीं ४५०

श्रीभगवानुवाच:—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

तरि मी काळु गा हें फुडें । लोक संहारावयालागीं वाढें । सैंघ पसरिलीं आहाती तोंडें । आतां ग्रासीन हें आघवें ५१ एथ अर्जुन म्हणे कटकटां । उबगिलों मागिल्या संकटा । ह्मणोनि आळविला तंव बोखटा । उवाइला हा ५२ तेवींचि कठिण बोलें आसतुटी । अर्जुन होईल हिंपुटी । ह्मणोनि सवेंचि म्हणे किरीटी । परि आन एक असे ५३ तरि आतांचिये संहारबाहेरे । तुम्ही पांडव असा बाहिरे । तेथ जातजातां धनुर्धरें । सांवरिले प्राण ५४ होतां मरणमहामारीं गेला । तो मागुता सावधु जाहला । मग लागला बोला । चित्त देऊं ५५ ऐसे ह्मणिजत आहे देवें । अर्जुना तुम्ही माझे हें जाणावें । येर जाण मी आघवें । सरलों ग्रासूं ५६ वज्रानळीं प्रचंडीं । जैसी घापे लोणियाची उंडी । तैसें जग हें माझिया तोंडीं । तुवां देखिलें जें ५७ तरि तयामाझारीं कांहीं । भरंवसेनि उणें नाहीं । इयें वायांचि सैन्यें पाहीं । बरवत आहाती ५८ ऐशा चतुरंगाचिया संपदा । करित महाकाळेंसीं स्पर्धा । वांटिवेच्चिया मदा । वळंघले जे ५९ म्हणती सृष्टीवरी सृष्टी करूं । आण वाहूनि मृत्यूतें मारूं । आणि जगाचा भरूं । घोंटु यया ४६० पृथ्वी सगळीचि गिळूं । आकाश वरिच्यावरि जाळूं । का बाणवरी खिळूं । वारयातें ६१ हे जे मिळोनियां मेळे । कुंथती वीरवृत्तांचेनि बळें । जमावरी जगदळें । वाखाणिजताती ६२ बोल हतियेराहूनि तिखट । दिसती अग्नीपरिस दासट । मारकपणें काळकूट । महुर म्हणत ६३ तरि हे गंधर्वनगरींचे उमाळे । जाण पोकळीचे पेंडवळे । अगा चित्रीव फळे । वीर हे देखें ६४ हां गा मृगजळाचा पूर आला । दळ नव्हे कापडाचा साप केला । इया शृंगारूनियां खाला । मांडिलिया पैं ६५

इतकीं भयंकर तोंडें कां धारण केलीं, आणि त्याचप्रमाणें ह्या सर्व हातांत शस्त्रें कशाकरितां घेतलीं आहेत? ४७ वारंवार रागावून, गगनापेक्षां अधिक उंच होऊन व डोळे लाल करून भीति कां दाखवितां? ४८ देवा, या ठिकाणीं यमाचा हेवा कां करतां? असें उग्र रूप धारण करण्याचा तुमचा काय हेतु आहे तो तरी मला सांगा." ४९ असें ऐकून श्रीकृष्ण म्हणाले, "मी कोण आहें व कशाकरितां उग्र रूप धारण करून एवढा मोठा झालों आहें, हेंचना तुझें म्हणणें? ४५०

अन्वय–(अहं) लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः कालः अस्मि; इह लोकान् समाहर्तुं प्रवृद्धः (अस्मि); प्रत्यनीकेषु ये योधाः अवस्थिताः (संति), ते सर्वे अपि त्वा ऋते न भविष्यंति. ३२

अर्थ–श्रीभगवान म्हणालेः–जगाचा क्षय करणारा, वाढलेला काळ तो मी आहे. प्राण्यांचा संहार करण्यास्तव मी एथें प्रवृत्त झालों आहें. उभय सैन्यांमध्यें जे योद्धे उभे आहेत, ते सर्व, तूं खेरीज करून जगणार नाहींत. ३२

"तर खरोखर मी काळ आहें, व लोकांचा संहार करण्याकरितां मोठा वाढून चहूंकडे तोंडें पसरलीं आहेत, आणि आतां मी सर्व विश्वाला गिळून टाकीन." ५१ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, "अरेरे! मागल्या संकटाला त्रासून याची प्रार्थना केली, तों हें उलट जास्तच भयंकर असें संकट प्राप्त झालें." ५२ आपल्या अशा कठोर भाषणानें अर्जुन खिन्न होईल म्हणून श्रीकृष्ण अर्जुनास पुनः म्हणाले, "पण एक सवड आहे. ५३ ती ही कीं, तुम्ही पांडव या संहाररूपी लाक्षागृहांतून निभावाल." ऐवढें ऐकतांच अर्जुनाच्या जिवांत जीव आला. ५४ तो मृत्युरूप महामारीच्या तडाक्यांतच सांपडला होता, पण हे शब्द ऐकतांच पुनः सावध होऊन श्रीकृष्णाचे बोल लक्षपूर्वक ऐकूं लागला. ५५ देव म्हणालेः–अर्जुना, अरे तुम्ही पांडव हे माझे आहां, हें ध्यानांत ठेव; बाकी या सर्व जगाला मी गिळण्याकरितां प्राप्त झालों आहें. ५६ प्रळयकाळच्या प्रचंड अग्नींत लोण्याचा गोळा घातल्यावर जसा तो नाश पावतो, त्याप्रमाणें माझ्या तोंडांत सर्व जग गेलेलें तूं पाहिलेंच आहेस; ५७ तर त्या सर्व जगाचा नाश होईल, हें तूं निसंशय समज. हें सर्व शोभिवंत दिसत आहे. ५८ हें सर्व या ठिकाणीं मिळालेलें सैन्य वीरवृत्तीच्या बळावर मोठया डौलानें बोलत आहे कीं यमही आमच्यापुढें तुच्छ आहे! ५९ ते म्हणतात कीं, आम्ही सृष्टीवर प्रतिसृष्टि निर्माण करूं, पैजेनें मृत्यूला मारूं, व जगाचा संहार करूं, ४६० सर्व पृथ्वी गिळून टाकूं, आकाश वरच्या वरच जाळून टाकूं, व बाणानें वाऱ्याला हलूं देणार नाहीं. ६१ अशा चतुरंग सेनेच्या संपत्तीच्या बळावर कृतांतावरोबरही जे स्पर्धा करितात, व पराक्रमाच्या गर्वानें जे चढून गेले आहेत, ६२ शस्त्रापेक्षां ज्यांचे बोल अति तिखट आहेत, जे अग्नीपेक्षां दाहक आहेत, व मारण्याच्या कामांत काळकूट विषाला मधूर असें म्हणवितात. ६३ तर जसे गंधर्वनगरीचे लोट किंवा पोकळीचे भेंडोळे अथवा चित्रांतील फळें असतात, त्याप्रमाणें हे वीर निर्जीव आहेत असें समज. ६४ अरे, जसा मृगजळाचा पूर यावा, तद्वत् हें सैन्य आहे; अथवा कापडाचा साप करावा, आणि अलंकार घालून बाहुली उभी करावी, तशीं हीं सैन्यें होत. ६५

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन ॥ ३३ ॥

येर चेष्टवितें जें बळ । तें मागांचि मियां ग्रासिलें सकळ । आतां कोल्हारिचे वेताळ । तैसे निर्जीव हे आहाती ६६ हालविती दोरी तुटली । तरि तियें खांबावरील बाहुलीं । भलतेणें लोटिलीं । उलथोनि पडती ६७ तैसा सैन्याचा यया बगा । मोडतां वेळ्ळू न लगेल पैं गा । म्हणोनि उठीं उठीं वेगां । शाहाणा होईं ६८ तुवां गोग्रहणाचेनि अवसरें । घातलें मोहनास्त्र येकसरें । मग विराटाचेनि महाभेडें उत्तरें । आसडूनि नागविलें ६९ आतां हें त्याहूनि निपटारें जाहलें । निवटीं आयितें रण पडिलें । घेईं यश रिपु जिंतिले । एकलेनि अर्जुनें ४७० आणि कोरडें यशचि नोहे । समग्र राज्यही आलें आहे । तूं निमित्तमात्रचि होयें । सव्यसाची ७१

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युद्धयस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

द्रोणाचा पाडु न करीं । भीष्माचें भय न धरीं । कैसेनि कर्णावरी । पर्जूं न म्हण ७२ कोण उपायो जयद्रथा कीजे । हें न चिंतू चित्त तुझें । आणिकही आथि जे जे । नावानिगे वीर ७३ तेही एक एक आघवे । चित्रींचे सिंहाडे मानावे । जैसे वोलेनि हातें घ्यावे । पुसोनियां ७४ यावरी पांडवा । कायसा युद्धाचा मेळावा । हा आभासु गा आघवा । येर ग्रासिलें मियां ७५ जेव्हां तुवां देखिले । हे माझिया वदनीं पडिले । तेव्हांचि यांचें आयुष्य सरलें । आतां रितीं सोपें ७६ म्हणोनि वहिला उठीं । मियां मारिले तूं निवटीं । न रिघें शोकसंकटीं । नाथिलिया ७७ आपणचि आडखिळा कीजे । तो कौतुकें जैसा विंधोनि पाडिजे । तैसें देखें गा तुझें । निमित्त आहे ७८ बापा विरुद्ध जें जाहलें । तें उपजतांचि वाघें नेलें । आतां राज्येंशीं संचलें । यश तूं भोगीं ७९ सावियाचि उतत होते दायाद । आणि बळिये जगीं दुर्मद । ते वधिले विशद । सायासु न लागतां ४८० ऐसिया इया गोष्टी । विश्वाच्या वाक्पटीं । लिहूनि घालीं किरीटी । विजयी होईं ८१

संजय उवाच:—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

अन्वय-तस्मात्, सव्यसाचिन्, त्वं उत्तिष्ठ, यशः लभस्व, शत्रून्, जित्वा समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व; मया एव एते पूर्वं एव निहताः (संति), त्वं निमित्तमात्रं भव. ॥ ३३ ॥

अर्थ-यास्तव, हे अर्जुना, तूं ऊठ, यश मिळव, आणि शत्रूंला जिंकून सर्व राज्याचा उपभोग घे, हे मीं पूर्वींच मारून ठेविलेले आहेत. तूं निमित्ताला मात्र पुढें हो. ॥३३॥

एऱ्हवीं, ज्या बळानें शरीराच्या चेष्टा चालतात, तें सर्व मीं पूर्वींच ग्रासून टाकलें आहे. आतां, हें सर्व सैन्य कुंभाराच्या घरच्या पुतळ्यांप्रमाणें निर्जीव आहे. ६६ कळसूत्री बाहुल्यांस हालविणारी दोरी तुटल्यावर तीं वाटेल त्यानें लोटलीं असतां जशीं उलथून पडतात, ६७ त्याप्रमाणें या सर्व सैन्याचा हा आकार मोडून टाकण्यास वेळ लागणार नाहीं. म्हणून, अर्जुना, लवकर ऊठ व शुद्धीवर ये. ६८ तूं उत्तरगोग्रहणाच्या वेळीं शत्रूंच्या सर्व सैन्यास मोहनास्त्र घालून, विराटाच्या भित्र्या उत्तराकडून त्यांचीं वस्त्रें हरण करविलींस; ६९ तेंच सैन्य आतां त्या वेळेपेक्षां निकृष्ट झालें आहे व आयतें रणांत आलेलें आहे, तर त्याचा संहार कर व ' एकट्या अर्जुनानें शत्रूंस जिंकलें' असें यश मिळीव. ४७० तें यश कोरडें नसून त्याच्या बरोबर सर्व राज्याचीही प्राप्ति होईल; हे सव्यसाचिन्, तूं निमित्तमात्र होऊन शत्रूंचा संहार कर. ७१

अन्वय-(त्वं) द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथा मया हतान् अन्यान् अपि योधवीरान् जहि, मा व्यथिष्ठाः, युध्यस्व, रणे सपत्नान् जेता असि. ॥ ३४ ॥

अर्थ-द्रोण, भीष्म, जयद्रथ, कर्ण आणि दुसरे पराक्रमी योद्धे यांना मीं आधींच मारलेलें आहे. यांना तूं मार; खिन्न होऊं नको; युद्ध कर; रणामध्यें तूं शत्रूंना जिंकशील. ॥ ३४ ॥

तूं द्रोणाची पर्वा करूं नको, भीष्माचें भय बाळगूं नको, व कर्णावर शस्त्र कसें धरूं असें म्हणूं नको; ७२ आणि जयद्रथाला मारण्याकरितां कशाची योजना करावी याजविषयीं विचार करूं नको. आणखीही इतर जे नामांकित वीर आहेत, ७३ ते सर्व भिंतीवरील चित्रांतल्या सिंहांप्रमाणें निर्जीव समज. त्यांना काय, पोतेऱ्यानें पुसून टाकावयाचें ! ७४ तेव्हां, अर्जुना, या युद्धाकरितां जमलेल्या वीरांची काय कथा आहे ? हा सर्व भास आहे. बाकी खरोखर त्यांना मीं ग्रासून टाकलेलें आहे ! ७५ जेव्हां तूं हे सगळे माझ्या तोंडांत गेलेले पाहिलेस, तेव्हांच यांचें आयुष्य संपलें ! हे आतां रिकाम्या सोंपटांप्रमाणें आहेत. ७६ म्हणून लवकर ऊठ, आणि मीं ज्यांना मारलेलें आहे त्यांचा तूं संहार कर. नसत्या शोकसंकटांत बुडूं नको ! ” ७७ आपणच एकादें निशाण धरून तें जसें कौतुकानें भेदून पाडावें, त्याप्रमाणें या सर्वांचा नाश करण्याकरितां तूं केवळ निमित्तमात्र आहेस. ७८ अरे, जे तुझ्याशीं वैर करीत होते, त्यांना उपजतांक्षणींच या विश्वरूपी वाघानें नेलें आहे. तर आतां राज्यासह यश संपादन करून त्याचा उपभोग घे. ७९ स्वभावतः उन्मत्त, सर्व जगांत बलवान् व दुष्ट, आणि विष घालणारे असे जे भाऊबंद, ते वेळ न लागतां मारले, ४८० अशा प्रकारच्या या गोष्टी, अर्जुना, जगाच्या वाक्पटावर लिहून ठेव (लोकांच्या चर्चेस विषय करून ठेव) आणि विजयी हो. ८१

अन्वय-एतत् केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः किरीटी कृतांजलिः (सन्) कृष्णं नमस्कृत्वा प्रणम्य भीतभीतः (सन्) भूयः एव सगद्गदं आह. ॥ ३५ ॥

अर्थ-संजय म्हणालाः-याप्रमाणें केशवाचें भाषण ऐकून, थरथर कांपणारा किरीटी हात जोडून श्रीकृष्णांना नमस्कार करून नम्र होऊन भीत भीत सद्गदित अंतःकरणानें पुनः म्हणाला. ॥ ३५ ॥

ऐसी आघवीचि हे कथा । तया अपूर्णमनोरथा । संजयो सांगे कुरुनाथा । ज्ञानदेवो म्हणे ८२ मग सत्यलोकौनि गंगाजळ । सुटलिया वाजत खळाळ । तैशी वाचा विशाळ । बोलतां तया ८३ नातरी महामेघांचे उमाळे । घडघडीत एके वेळे । कां घुमघुमिला मंदराचळे । क्षीराब्धि जैसा ८४ तैसें गंभीरें महानादें । हें वाक्य विश्वकंदें । बोलिलें अगाधें । अनंतरूपें ८५ तें अर्जुनें मोटकें ऐकिलें । आणि सुख कीं भय दुणावलें । हें नेणों परी कांपिन्नलें । सर्वांग तयाचें ८६ सखोलपणें वळली मोट । आणि तैसेंचि जोडलें करसंपुट । आणि वेळोवेळां ललाट । चरणीं ठेवीं ८७ तेवींचि कांहीं बोलों जाये । तंव गळा बुजलाचि ठाये । हें सुख कीं भय होये । हें विचारा तुम्हीं ८८ पारि तेव्हां देवाचेनि बोलें । अर्जुना हें ऐसें जाहलें । मियां पदांवरूनि देखिलें । श्लोकाचिया ८९ मग तैसाचि भेणभेण । पुढती जोहारूनि चरण । मग ह्मणे जी आपण । ऐसें बोलिलेति ९०

अर्जुन उवाचः—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

ना तरी अर्जुना मी काळु । आणि ग्रसिजे तो माझा खेळु । हा बोलु तुझा कीर अढळु । मानूं आह्मी ९१ पारि तुवां जी काळें । आजि स्थितीचिये वेळे । ग्रासिजे हें न मिळे । विचारासी ९२ कैसेनि आंगींचें तारुण्य काढावें । कैचें नव्हे तें वार्धक्य आणावें । ह्मणोनि करूं म्हणसी तें नव्हे । बहुतकरुनी ९३ हां जी चौपाहारी न भरतां । कोणेही वेळे श्रीअनंता । काय माध्यान्हीं सविता । मावळतु आहे ९४ पैं तुज अखंडिता काळा । तिन्ही आहाती जी वेळा । त्या तिन्ही परी सबळा । आपुलालिया समयीं ९५ जे वेळीं हों लागे उत्पत्ती । ते वेळीं स्थिति प्रळयो हारपती । आणि स्थितिकाळीं न मिरविती । उत्पत्ति प्रळयो ९६ पाठीं प्रळयाचिये वेळे । उत्पत्ति स्थिति मावळे । हें कायसेनही न ढळे । अनादि ऐसें ९७ ह्मणोनि आजि तंव भरें भोगें । स्थिति वर्तिजत आहे जगें । एथ ग्रसिसी तूं हें नलगे । माझ्या जीवीं ९८ तंव संकेतें देव बोले । अगा या दोन्ही सैन्यांसीचि मरण पुरलें । तें प्रत्यक्षाचि तुज दाविलें । येर यथाकाळें जाण ९९ हा संकेतु जंव अनंता । वेळु लागला बोलतां । तंव अर्जुनें लोकु मागुता । देखिला यथास्थिति ५०० मग म्हणतसे देवा । तूं सूत्रीं विश्वलाघवा । जग आला मा आघवा । पूर्वस्थिती पुढती १

ज्ञानदेव म्हणतातः-याप्रमाणें ही सर्व कथा संजयानें अपूर्णमनोरथ अशा धृतराष्ट्राला सांगितली. ८२ मग म्हणतो, "सत्य लोकांतून गंगेचा ओघ निघाल्यावर जसा खळखळ वाजतो, त्याप्रमाणें गंभीर वाणीनें श्रीकृष्ण बोलले. ८३ किंवा मेघाच्या पाण्याचे लोट जसे वडवडा एकदम वाजत सुटतात, अथवा समुद्रमंथनाच्या वेळीं क्षीराब्धि जसा मंदराचलाच्या रवीनें दणाणत होता, ८४ त्याप्रमाणें अनंतरूपी विश्वाचें मूळ असे श्रीकृष्ण गंभीर वाणीनें हें वाक्य बोलले, ८५ तें अर्जुनानें थोडेंसें ऐकलें, त्यामुळें त्याचें सुख वाढलें किंवा दुःख वाढलें हें कांहीं कळलें नाहीं. परंतु त्याचें सर्वांग कापूं लागलें ! ८६ तो अति नम्रपणानें लवून हात जोडून वरचेवर श्रीकृष्णांच्या चरणीं मस्तक ठेवूं लागला. ८७ आणि कांहीं बोलणार, तों कंठ भरून आला. श्रोतेहो, ही स्थिति सुखामुळें झाली, किंवा दुःखामुळें झाली, याचा तुम्हीच विचार करा? ८८ परंतु देवांच्या बोलण्यानें अर्जुनाची अशी स्थिति झाली हें श्लोकांतील पदांच्या अर्थावरून मी ह्मणतों. ८९ मग भीत भीत त्यानें भगवंताच्या चरणांवर पुनः मस्तक ठेविलें, आणि तो ह्मणाला, महाराज ! आपण असेंच ना बोललां, ४९०

अन्वय—हृषीकेश, तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यति, अनुरज्यते च, रक्षांसि भीतानि (संति), दिशः द्रवंति, सर्वे च सिद्धसंघाः नमस्यंति, (एतत्) स्थाने. ॥ ३६ ॥

अर्थ—अर्जुन म्हणालाः-हृषीकेशा, तुमच्या विशेष कीर्तीनें सर्व जगत् आनंदभरित होतें, आणि तुमच्यावर प्रेम करितें; तसेंच, राक्षस भयभीत होऊन दशदिशांकडे धांव घेतात, आणि सर्व सिद्धांचे समुदाय तुला नमस्कार करितात, हें योग्यच आहे ॥ ३६ ॥

'कीं अर्जुना, मी कालरूपी असून, ह्या सर्वांना जें ग्रासून टाकलें तो केवळ माझा खेळ आहे. आम्हीं हें तुमचें बोलणें खरें मानलें असतें; ९१ परंतु तुम्ही काळरूपी परमेश्वरानें जगताचा प्रळय करण्याचा समय नसतां, स्थितिकालांतच नाशाला प्रवृत्त झालांत, हें विचारानें बरोबर वाटत नाहीं. ९२ एकाद्याच्या अंगांतील तारुण्य काढून एकाएकीं म्हातारपण कसें घालतां येईल ? म्हणून तुम्ही जें करूं म्हणतां तें बहुतकरून न होण्याजोगें आहे. ९३ हें पहा; अनंता, दिवसाचे चार प्रहर न भरतां कधीं तरी भर दुपारींच सूर्य मावळतो का ? ९४ इतकेंच नव्हे, तर हें पहा—तुम्ही अखंडित असे जे काल, त्यालाही तीन स्थिति आहेत; आणि त्या प्रत्येक आपआपल्या वेळीं बलवान आहेत. ९५ ज्या वेळेस उत्पत्ति होऊं लागते, त्या वेळीं स्थिति व प्रळय ह्या नाहींतशा होतात; आणि स्थितीच्या वेळेस उत्पत्ति व प्रळय यांचें कांहीं चालत नाहीं; ९६ आणि मागाहून प्रळयाच्या वेळीं उत्पत्ति व स्थिति ह्या आपोआप नाहींतशा होतात. ह्या अवस्था अनादि असून कशानेंही टळत नाहींत. ९७ म्हणून, आज हें जग स्थितीचा उपभोग घेण्याच्या भरांत असतां त्याला ग्रासलें असें तुम्ही ह्मणतां ही गोष्ट मला रुचत नाहीं.' ९८ तेव्हां खुणेनें देव म्हणाले, "अरे, ह्या दोन्ही सैन्यांचें आयुष्य संपलें आहे, हें प्रत्यक्ष तुला दाखविलें; परंतु इतर लोक यथाकालींच मरण पावतील असें समज." ९९ इतकी गोष्ट श्रीकृष्ण भगवान् बोलताहेत, तोंच पूर्ववत् अर्जुनानें सर्व सैन्य जागचे जागीं आहे असें पाहिलें. ५०० मग तो ह्मणतो, "देवा, आपण विश्वाचें चालन करणारे सूत्रधार आहां, त्या योगानें हें जग पूर्वस्थितीला पुनः प्राप्त झालें; १

परि पडिलिया दुःखसागरीं । तूं काढिसी कां जयापरी । ते कीर्ति तुझी श्रीहरी । आठवित असें २ कीर्ति आठवितां वेळोवेळां । भोगीतसें महासुखाचा सोहळा । तेथ हर्षामृतकल्लोळा- । वरि लोळत आहें ३ देवा जियालेपणें जग। धरी तुझ्या ठायीं अनुराग । आणि दुष्टां तयां भंग। अधिकाधिक ४ पैं त्रिभुवनींचिया राक्षसां। महाभय तूं हृषीकेशा । ह्मणोनि पळताती दाही दिशां। पैलीकडे ५ एथ सुर नर सिद्ध किन्नर । किंबहुना चराचर । ते तुज देखोनि हर्षनिर्भर । नमस्कारित असती ६

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

एथ गा कवणा कारणा । राक्षस हे नारायणा । न लगतीचि चरणा । पळते जाहले ७ आणि हें काय तूतें पुसावें । येतुलें आह्मांसिही जाणवे। तरी सूर्योदयीं राहावें । कैसेनि तमें ८ जी तूं प्रकाशाचा आगरु । आणि जाहला आम्हांसि गोचरु । ह्मणोनिया निशाचरां केरु । फिटला सहजें ९ हें येतुले दिवस आह्मां । कांहीं नेणवेचि श्रीरामा । आतां देखतसें महिमा। गंभीर तुझा ५१० जेथूनि नाना सृष्टीचिया वोळी । पसरती भूतग्रामाचिया वेली । तया महद्ब्रह्मातें व्याली । दैविकी इच्छा ११ देवो निःसीम तत्त्व सदोदितु । देवो निःसीम गुण अनंतु। देवो निःसीम साम्य सततु । नरेंद्र देवांचा १२ जी तूं त्रिजगतिये वोलावा। अक्षर तूं सदाशिवा। तूंचि सदसत् देवा। तयाही अतीत तें तूं १३

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥

तूं प्रकृतिपुरुषांचिया आदी । जी महत्तत्वा तूंचि अवधी । स्वयें तूं अनादी । पुरातनु १४ तूं सकळ विश्वजीवन । जीवांसि तूंचि निधान । भूतभविष्याचें ज्ञान । तुझ्याचि हातीं १५ जी श्रुतीचिया लोचना। स्वरूपसुख तूंचि अभिन्ना । त्रिभुवनाचिया आयतना । आयतन तूं १६ ह्मणोनि जी परम । तूंतें ह्मणिजे महाधाम । कल्पांतीं महद्ब्रह्म । तुजमाजि रिगे १७ किंबहुना तुवां देवें । विश्व विस्तारिलें आहे आघवें । तरि अनंतरूपा वानावें । कवणें तूतें १८

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

परंतु, हे श्रीहरी, दुःखसागरांत पडलेल्यांना तुम्ही बाहेर काढतां अशी तुमची कीर्ति आहे, याची आम्हांला पूर्ण आठवण आहे. २ तुमच्या कीर्तीचें वारंवार स्मरण होऊन महासुख भोगीत असून आनंदसमुद्राच्या लहरींत मी लोळत आहें. ३ देवा, हें जग जिवंत राहिल्यानें तुमच्या ठिकाणीं प्रीति धरून सुखानें राहतें व जे दुष्ट आहेत त्यांचा तुम्ही नाश करतां; ४ परंतु, हे हृषीकेशा, त्रिभुवनांतल्या राक्षसांना तुमचें भय वाटतें, म्हणून तुमच्यापासून ते दाही दिशा दूर पळतात. ५ एऱ्हवीं देव, मनुष्य, सिद्ध, यक्ष, किंबहुना सर्व स्थावरजंगम हे तुम्हांला पाहून हर्षयुक्त होऊन वंदन करतात. ६

अन्वय-महात्मन्, अनंत, देवेश, गरीयसे, ब्रह्मणः अपि आदिकर्त्रे (तुभ्य), ते कस्मात् न नमेरन्; जगन्निवास, यत् सत् असत् (अस्ति), तत्परं (यत्) अक्षरं तत् त्व ३७

अर्थ-हे महात्मन्, हे अनंता, हे देवाधिदेवा, तुम्ही श्रेष्ठ असून ब्रह्मदेवाचेही उत्पन्नकर्ते आहां, मग ते तुम्हांला कां नमस्कार करणार नाहींत? हे जगन्निवासा, जे सत् आणि असत् आहे, त्याच्या पलीकडचें जें अविनाशी ब्रह्म तें तुम्ही आहां. ॥ ३७ ॥

नारायणा, काय कारणास्तव राक्षस तुम्हांला नमस्कार न करतां दूर पळतात, ७ हें तुम्हांला विचारावें असें नाहीं; कारण आम्हांला इतकें कळत आहे. हें पहा—सूर्योदय झाल्यावर अंधार कसा राहील? त्याप्रमाणें, तुमच्यापुढें राक्षस कसे उभे रहातील? ८ तुम्ही स्वप्रकाशाचें मुख्य ठिकाण दृष्टीस पडल्यावर राक्षस सहज नाहींतसे झाले. ९ हे श्रीरामा, इतके दिवस ही गोष्ट आम्हांला समजली नव्हती; परंतु आतां तुमचा हा अलौकिक महिमा आमच्या दृष्टीस पडत आहे. ५१० ज्या ठिकाणाहून अनेक सृष्टींच्या ओळी व प्राणिमात्राच्या वेली जगभर पसरतात, त्या मायेला तुमची इच्छा ही आदिस्थान होय. ११ तुम्ही अगणित अशा सत्त्वानें नेहमीं भरलेले आहां, तुमच्यांत परमावधि अनंत गूण भरलेले आहेत; सर्वत्र सतत समदृष्टि असून तुम्ही देवांचे देव आहां. १२ हे सदाशिवा, तुम्ही ह्या सकळ ब्रह्मांडाचें राहण्याचें ठिकाण असून अविनाशी आहां; आणि देवा, तुम्हीच व्यक्त व अव्यक्त असून, त्यापलीकडील जाणतां येणारें जें तत्त्व तेंही तुम्हीच आहां. १३

अन्वय-त्वं आदिदेवः, त्वं पुराणः पुरुषः, त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानं, त्वं वेत्ता च वेद्यं च परं धाम (च) असि; अनंतरूप, त्वया विश्वं ततं (अस्ति). ॥ ३८ ॥

अर्थ-तुम्ही आदिदेव, व पुराणपुरुष; तुम्ही या विश्वाचें लयस्थान, तुम्ही ज्ञाते, तुम्ही जाणावयाची योग्य वस्तु, व तुम्ही परमपद आहां. हे अनंतरूपा, तुम्हीं हें सर्व जग व्यापिलें आहे. ॥ ३८ ॥

तुम्ही शिव (पुरुष) व शक्ति (प्रकृति) यांच्या अगोदरचे असून मायेची मर्यादाही तुम्हीच आहां, व तुम्ही पुरातन असून तुमच्या पूर्वींचा असा दुसरा कोणी नाहीं. १४ तुम्ही सर्व विश्वाचे चालक व सर्व जीवांचें अधिष्ठान असून, भूत व भविष्य हें ज्ञान तुह्मांलाच आहे. १५ श्रुतींच्या नेत्रांत ज्या स्वरूपापासून सुख होतें, तें, भेदरहित असे जे तुम्ही त्या तुमचेंच होय; व ज्या मायेनें हें सर्व जग व्यापलें आहे, तिला आश्रयही तुमचाच आहे, १६ म्हणून तुम्ही सर्व सृष्टीचें आश्रयस्थान असून परमश्रेष्ठ आहां, व ब्रह्मांडाच्या अंतकाळीं मायाही तुमचेच ठिकाणीं लय पावते, १७ किंबहुना, देवा, हें सर्व जग तुम्हींच विस्तारलें आहे. तेव्हां अनंत रूप असे जे तुम्ही त्या तुमचें वर्णन कोण करूं शकेल? १८

अन्वय-त्वं वायुः, (त्वं) यमः, (त्वं) अग्निः, (त्वं) वरुणः, (त्वं) शशांकः, (त्वं) प्रजापतिः, (त्वं) च प्रपितामहः (असि); ते सहस्रकृत्वः नमो नमः, पुनश्च भूयः अपि (ते) नमो नमः अस्तु ॥ ३९ ॥ सर्व, ते पुरस्तात् नमः, अथ (ते) पृष्ठतः नमः (अस्तु). ते सर्वतः एव नमः अस्तु. त्वं अनंतवीर्यामितविक्रमः, सर्वं समाप्नोषि, ततःसर्वः असि.४०

अर्थ-वायु, यम, अग्नि, वरूण, चंद्र, कश्यपादि प्रजापति व ब्रह्मदेवाचा पिताही तुम्हीच आहां. सहस्र वेळां तुम्हांला नमस्कार असो आणि पुनः पुनः तुम्हाला नमस्कार असो. ॥ ३९ ॥ हे सर्वरूपा परमेश्वरा, तुम्हांला समोरून, मागून आणि सर्व बाजूंनीं नमस्कार असो. ज्याच्या बलाला आणि पराक्रमाला पार नाहीं असे तुम्ही आहां. ज्यापेक्षां तुम्ही सर्व जग व्यापिलें आहे; त्यापेक्षां तुम्ही सर्वस्वरूप आहां ॥ ४० ॥

जी काय एक तूं नव्हसी। कवणे ठायीं नससी। हें असो जैसा आहासी। तैसिया नमों १९ वायु तूं अनंता। यम तूं नियमिता। प्राणिगणीं वसता। अग्नि तो तूं ५२० वरुण तूं सोम। स्रष्टा तूं ब्रह्म। पितामहाचाही परम। आदि जनक तूं २१ आणीकही जें जें कांहीं। रूप आथि अथवा नाहीं। तया नमो तुज तैसयाही। जगन्नाथा २२ ऐसें सानुरागें चित्तें। नमन केलें पांडुसुतें। मग पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २३ पाठीं तिये सायंतें। न्याहाळी श्रीमूर्तीतें। आणि पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २४ पाहतां पाहतां प्रांतें। समाधान पावे चित्तें। आणि पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २५ इयें चराचरीं जीं भूतें। सर्वत्र देखे तयातें आणि पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २६ ऐसीं रूपें तियें अद्भुतें। आश्चर्यें स्फुरती अनंतें। तंव तंव नमस्ते। नमस्तेचि म्हणे २७ आणिक स्तुतिही नाठवे। आणि निवांतुही न बैसवे। नेणें कैसा प्रेमभावें। गाजोंचि लागे २८ किंबहुना इयापरी। नमन केलें सहस्रवरी। कीं पुढती म्हणे श्रीहरी। तुज सन्मुखा नमो २९ देवासि पाठी पोट आथि कीं नाहीं। येणें उपयोगु आह्मां काई। तरि तुज पाठिमोरेयाही। नमो स्वामी ५३० उभा माझिये पाठीसीं। ह्मणोनि पाठिमोरें म्हणावें तुम्हांसी। सन्मुख विमुख जगेंसीं। न घडे तुज ३१ आतां वेगळालिया अवयवां। नेणें रूप करूं देवा। म्हणोनि नमो तुज सर्वा। सर्वात्मका ३२ जी अनंत बळसंभ्रमा। तुज नमो अमित विक्रमा। सकळकाळीं समा। सर्वरूपा ३३ आघविया आकाशीं जैसें। अवकाशचि होऊनि आकाश असे। तूं सर्वपणें तैसें। पातलासि सर्व ३४ किंबहुना केवळ। सर्व हें तूंचि निखिळ। पारि क्षीरार्णवीं कल्लोळ। पयाचे जैसे ३५ म्हणोनियां देवा। तूं वेगळा नव्हसी सर्वां। हें आलें मज सद्भावा। आतां तूंचि सर्व ३६

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

पारि ऐसिया तूतें स्वामी। कहींच नेणोंजी आम्ही। म्हणोनि सोयरे संबंधधर्मी। राहाटलों तुजसीं ३७ अहा थोर वाउर जाहलें। अमृतें संमार्जन म्यां केलें। वारिकें घेऊनि दिधलें। कामधेनूतें ३८ पारिसाचा खडवाचि जोडला। कीं फोडोनि आम्ही गांडोरा घातला। कल्पतरु तोडोनि केला। कूप शेता

तुम्ही ज्यांत नाहीं अशी या जगांत कोणती वस्तु आहे ! व तुम्ही नाहीं असें कोणतें ठिकाण आहे ? तेव्हां, तुम्ही जेथें जेथें असाल, तेथें तेथें तुम्हांला माझा नमस्कार असो. १९ श्रीअनंता, तुम्ही वायु आहां. शासन करणारा जो यम, तो तुम्ही आहां. प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं वास करणारा जो जठराग्नि तोही तुम्ही आहां. ५२० तुम्ही वरुण, चंद्र व सृष्टि निर्माण करणारे ब्रह्मदेव आहां; व ब्रह्मदेवालाही जो उत्पन्न करणारा, तोही तुम्हीच आहां. २१ श्रीजगन्नाथा, ह्याशिवाय इतर म्हणून ज्या आपल्या विभूति आहेत, त्यांना आकार असो वा नसो, त्यांना माझा नमस्कार असो. २२ याप्रमाणें अर्जुनानें सप्रेम चित्तानें नमस्कार केला; व पुनः, हे प्रभो, तुम्हांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें तो म्हणूं लागला. २३ नंतर श्रीकृष्णाच्या मूर्तीकडे नीट न्याहाळून पाहिल्यावर, पुनः हे प्रभो, तुह्मांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २४ एकेक अवयवांकडे पाहून चित्तांत समाधान पावल्यानें, पुनः, हे प्रभो, तुह्मांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २५ स्थावरजंगम पदार्थ व प्राणी त्या रूपाचे ठिकाणीं पाहून, हे प्रभो, तुह्मांस नमस्कार असो, नमस्कार असो, असेंच ह्मणूं लागला. २६ याप्रमाणें अद्‌भुत अशीं रूपें श्रीअनंताचे ठिकाणीं आश्चर्यानें पाहून, नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २७ यापेक्षां जास्त स्तुति कशी करावी हें आठवेना आणि स्वस्थही बसवेना, अशी अर्जुनाची स्थिति होऊन तो प्रेमभावानें ज्यास्त स्तुतीच करूं लागला, ती सांगतां येत नाहीं. २८ याप्रमाणें त्यानें हजारों वेळां नमस्कार केले व तो पुनः श्रीहरीस ह्मणाला, " तुम्ही माझ्यासमोर जे दिसत आहां, त्या तुह्मांला नमस्कार असो. २९ देवाला पाठपोट आहे कीं नाहीं याची चौकशी करून आह्मांला काय उपयोग होणार ? तथापि, हे स्वामी, माझ्या पाठीमागें जे तुम्ही आहां, त्या तुम्हांला नमस्कार असो. ५३० तुम्ही माझ्या पाठीशीं उभे आहां म्हणून तुम्ही पाठीमागें आहां असें ह्मणतां येतें, परंतु खरोखर तुह्मी जगाच्या पाठीमागें किंवा पुढें आहां असें कांहींच ह्मणतां येत नाहीं. ३१ तुमच्या निरनिराळ्या अवयवांची गणती करतां येत नाहीं; ह्मणून सर्वस्वरूपी असे जे तुह्मी त्या तुमच्या सर्व अंगाला नमस्कार असो. ३२ देवा, जे तुह्मी अनंत बळाचा सांठा आहां, तुह्मी अगणित पराक्रमी व सर्व रूपांस सर्वकाळीं सम आहां, त्या तुह्मांला नमस्कार असो. ३३ ज्याप्रमाणें सर्व आकाशांत आकाशमय होऊन आकाशच असतें, त्याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं तुमची व्याप्ति असल्यामुळें तुह्मी सर्वांत आहां; ३४ किंबहुना सर्वत्र तुह्मीच केवळ भरलेले आहां. पण ज्याप्रमाणें क्षीरसमुद्रांत लाटाही दुधाच्याच येतात, [त्याप्रमाणें.] ३५ ह्मणून देवा, तुह्मी सर्व पदार्थांपासून वेगळे नाहीं हें माझ्या प्रत्ययास आलें आहे; तेव्हां आतां सर्वत्र तुह्मी भरलेले आहां. ३६

अन्वय–(भगवन्,) तव महिमानं अजानता मया सखा इति मत्वा, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे, इति प्रमादात् प्रणयेन वा अपि प्रसभं यत् उक्तं (अस्ति), ॥ ४१ ॥

अर्थ–हे प्रभो, तुमचा हा महिमा न जाणतां, मी तुम्हांला मित्र समजून; हे कृष्णा, हे यादवा, हे सख्या, असें अमर्यादेनें अथवा प्रीतीनें जें उद्दाम भाषण बोललों; ॥ ४१ ॥

परंतु, प्रभो, तुमचें असें ऐश्वर्य आहे असें मीं मुळींच जाणलें नाहीं, म्हणून सोयरेपणाच्या नात्यानें तुमच्याशीं वागलों. ३७ अरेरे ! माझ्या हातून फार वाईट गोष्ट घडली, कीं म्यां अमृताचा उपयोग सडासंमार्जनाकडे केला, व कामधेनु देऊन तिच्या बदला शिंगरूं घेतलें ! ३८ परिसाचा डोंगर मिळाला असतां तो फोडून त्याची आह्मी वराच्या पायांत भर घातली; तसेंच कल्पतरु तोडून

जी काय एक तूं नव्हसी। कवणे ठायीं नससी। हें असो जैसा आहासी। तैसिया नमो १९ वायु तूं अनंता। यम तूं नियमिता। प्राणिगणीं वसता। अग्नि तो तूं ५२० वरुण तूं सोम। स्रष्टा तूं ब्रह्म। पितामहाचाही परम। आदि जनक तूं २१ आणीकही जें जें कांहीं। रूप आथि अथवा नाहीं। तया नमो तुज तैसयाही। जगन्नाथा २२ ऐसें सानुरागें चित्तें। नमन केलें पांडुसुतें। मग पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २३ पाठीं तिये साद्यंतें। न्याहाळी श्रीमूर्तीतें। आणि पुढती ह्मणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २४ पाहतां पाहतां प्रांतें। समाधान पावे चित्तें। आणि पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २५ इयें चराचरीं जीं भूतें। सर्वत्र देखे तयातें आणि पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २६ ऐसीं रूपें तियें अद्भुतें। आश्चर्यें स्फुरती अनंतें। तंव तंव नमस्ते। नमस्तेचि म्हणे २७ आणिक स्तुतिही नाठवे। आणि निवांतुही न बैसवे। नेणें कैसा प्रेमभावें। गाजोंचि लागे २८ किंबहुना इयापरी। नमन केलें सहस्रवरी। कीं पुढती म्हणे श्रीहरी। तुज सन्मुखा नमो २९ देवासि पाठी पोट आथि कीं नाहीं। येणें उपयोगु आह्मां काई। तरि तुज पाठिमोरेयाही। नमो स्वामी ५३० उभा माझिये पाठीसीं। ह्मणोनि पाठिमोरें म्हणावें तुम्हांसी। सन्मुख विमुख जगेंसीं। न घडे तुज ३१ आतां वेगळालिया अवयवां। नेणें रूप करूं देवा। म्हणोनि नमो तुज सर्वा। सर्वात्मका ३२ जी अनंत बळसंभ्रमा। तुज नमो अमित विक्रमा। सकळकाळीं समा। सर्वरूपा ३३ आघविया आकाशीं जैसें। अवकाशचि होऊनि आकाश असे। तूं सर्वपणें तैसें। पातलासि सर्व ३४ किंबहुना केवळ। सर्व हें तूंचि निखिळ। परि क्षीरार्णवीं कल्लोळ। पयाचे जैसे ३५ म्हणोनियां देवा। तूं वेगळा नव्हसी सर्वां। हें आलें मज सद्भावा। आतां तूंचि सर्व ३६

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि॥ ४१॥

पारि ऐसिया तूतें स्वामी। कहींच नेणोंजी आम्ही। म्हणोनि सोयरे संबंधधर्मी। राहाटलों तुजसीं ३७ अहा थोर वाउर जाहलें। अमृतें संमार्जन ग्यां केलें। वारिकें घेऊनि दिधलें। कामधेनूतें ३८ परिसाचा खडवाचि जोडला। कीं फोडोनि आम्ही गांडोरां घातला। कल्पतरु तोडोनि केला। कूप शेता

तुम्ही ज्यांत नाहीं अशी या जगांत कोणती वस्तु आहे ! व तुम्ही नाहीं असें कोणतें ठिकाण आहे ? तेव्हां, तुम्ही जेथें जेथें असाल, तेथें तेथें तुम्हांला माझा नमस्कार असो. १९ श्रीअनंता,तुम्ही वायु आहां. शासन करणारा जो यम, तो तुम्ही आहां. प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं वास करणारा जो जठराग्नि तोही तुम्ही आहां. ५२० तुम्ही वरुण, चंद्र व सृष्टि निर्माण करणारे ब्रह्मदेव आहां;व ब्रह्मदेवालाही जो उत्पन्न करणारा, तोही तुम्हीच आहां. २१ श्रीजगन्नाथा, ह्याशिवाय इतर म्हणून ज्या आपल्या विभूति आहेत, त्यांना आकार असो वा नसो, त्यांना माझा नमस्कार असो. २२ याप्रमाणें अर्जुनानें सप्रेम चित्तानें नमस्कार केला; व पुनः, हे प्रभो,तुम्हांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें तो म्हणू लागला. २३ नंतर श्रीकृष्णाच्या मूर्तीकडे नीट न्याहाळून पाहिल्यावर,पुनः हे प्रभो, तुह्मांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २४ एकेक अवयवांकडे पाहून चित्तांत समाधान पावल्यानें, पुनः, हे प्रभो, तुह्मांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २५ स्थावरजंगम पदार्थ व प्राणी त्या रूपाचे ठिकाणीं पाहून, हे प्रभो, तुह्मांस नमस्कार असो, नमस्कार असो, असेंच ह्मणूं लागला. २६ याप्रमाणें अद्भुत अशीं रूपें श्रीअनंताचे ठिकाणीं आश्चर्यानें पाहून, नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २७ यापेक्षां जास्त स्तुति कशी करावी हें आठवेना आणि स्वस्थही बसवेना,अशी अर्जुनाची स्थिति होऊन तो प्रेमभावानें ज्यास्त स्तुतीच करूं लागला, ती सांगतां येत नाहीं. २८ याप्रमाणें त्यानें हजारों वेळां नमस्कार केले व तो पुनः श्रीहरीस ह्मणाला, "तुम्ही माझ्यासमोर जे दिसत आहां, त्या तुह्मांला नमस्कार असो. २९ देवाला पाठपोट आहे कीं नाहीं याची चौकशी करून आह्मांला काय उपयोग होणार ? तथापि, हे स्वामी, माझ्या पाठीमागें जे तुम्ही आहां, त्या तुम्हांला नमस्कार असो. ५३० तुम्ही माझ्या पाठीशीं उभे आहां म्हणून तुम्ही पाठीमागें आहां असें ह्मणतां येतें, परंतु खरोखर तुह्मी जगाच्या पाठीमागें किंवा पुढें आहां असें कांहींच ह्मणतां येत नाहीं. ३१ तुमच्या निरनिराळ्या अवयवांची गणती करतां येत नाहीं; ह्मणून सर्वस्वरूपी असे जे तुह्मी त्या तुमच्या सर्व अंगाला नमस्कार असो. ३२ देवा, जे तुह्मी अनंत बळाचा सांठा आहां, तुह्मी अगणित पराक्रमी व सर्व रूपांस सर्वकाळीं सम आहां, त्या तुह्मांला नमस्कार असो. ३३ ज्याप्रमाणें सर्व आकाशांत आकाशमय होऊन आकाशच असतें, त्याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं तुमची व्याप्ति असल्यामुळें तुह्मी सर्वांत आहां; ३४ किंबहुना सर्वत्र तुह्मीच केवळ भरलेले आहां. पण ज्याप्रमाणें क्षीरसमुद्रांत लाटाही दुधाच्याच येतात, [त्याप्रमाणें.] ३५ ह्मणून देवा, तुह्मी सर्व पदार्थांपासून वेगळे नाहीं हें माझ्या प्रत्ययास आलें आहे; तेव्हां आतां सर्वत्र तुह्मी भरलेले आहां. ३६

अन्वय–(भगवन्,) तव महिमानं अजानता मया सखा इति मत्वा, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे, इति प्रमादात् प्रणयेन वा अपि प्रसभं यत् उक्तं (अस्ति), ॥ ४१ ॥

अर्थ–हे प्रभो, तुमचा हा महिमा न जाणतां, मी तुम्हांला मित्र समजून; हे कृष्णा, हे यादवा, हे सख्या, असें अमर्यादेनें अथवा प्रीतीनें जें उद्दाम भाषण बोललों; ॥ ४१ ॥

परंतु, प्रभो, तुमचें असें ऐश्वर्य आहे असें मीं मुळींच जाणलें नाहीं, म्हणून सोयरेपणाच्या नात्यानें तुमच्याशीं वागलों. ३७ अरेरे ! माझ्या हातून फार वाईट गोष्ट घडली, कीं म्यां अमृताचा उपयोग सडासंमार्जनाकडे केला, व कामधेनु देऊन तिच्या बदला शिंगरूं घेतलें ! ३८ परिसाचा डोंगर मिळाला असतां तो फोडून त्याची आह्मीं घराच्या पायांत भर घातली; तसेंच कल्पतरु तोडून

३९ चिंतामणीची खाणी लागली । तेणें करें वोढाळें वोल्हांडिलीं । तैसी तुझी जवळिक धाडिली । सांगातीपणें ५४० हें आजिचेंचि पाहें पां रोकडें । कवण जुंझ हें केवढें । एथ परब्रह्म तूं उघडें । सारथी केलासी ४१ययां कौरवांचिया घरा । शिष्टाई धाडिलासि दातारा । ऐसा वणिजेसाठीं जगेश्वरा । विकलासि आम्हीं ४२ तूं योगियांचें समाधिसुख । कैसा जाणेचिना मी मूर्ख । उपरोधु जी सन्मुख । तुजसीं करूं ४३

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम ॥ ४२ ॥

तूं या विश्वाची अनादि आदी । बैससी जिये सभासदीं । तेथें सोयरीकीचिया संबंधीं । रळीं बोलों ४४ विपायें राउळा येवों । तरि तुझेनि अंगें मानु पावों । न मानिसी तरी जावों । रुसोनि सलगी ४५ पायां लागोनि बुझावणी। तुझ्या ठायीं शार्ङ्गपाणी । पाहिजे ऐशी करणी । बहु केली आम्ही ४६ सजनपणाचिया वाटा । तुजपुढें बैसें उफराटा । हा पाडु काय वैकुंठा। पारि चुकलों आम्ही ४७ देवेंसि कोलकाठीं धरूं । अखंड झोंबीलोंबीं करूं । सारी खेळतां आविष्करूं । निकरेंही भांडों ४८ चांग तें उराउरी मागों । देवासि कीं बुद्धि सांगों । तेवींचि म्हणों काय लागों । तुझें आम्ही ४९ ऐसा अपराधु हा आहे । जो त्रिभुवनीं न समाये । जी नेणतांचि कीं पाये । शिवतिले तुझे ५५० देवो बोनयाच्या अवसरीं । लोभें कीर आठवण करी । पारि माझा निसुग गर्व अवधारीं । जे फुगूनचि बैसें ५१ देवाचिया भोगायतनीं । खेळतां आशंकेना मनीं । जी रिगोनियां शयनीं । सरिसा पहुडे ५२ कृष्ण ह्मणोनि हाकारिजे । यादवपणें तूतें लेखिजे । आपली आण घालिजे । जातां तुज ५३ मज एकासनीं बैसणें । कां तुझा बोलु न मानणें । हें वोतटचेनि दाटपणें । बहुत घडलें ५४ म्हणोनि काय काय आतां । निवेदिजेल अनंता । मी राशि आहें समस्तां । अपराधांचि ५५ यालागीं पुढां अथवा पाठीं । जियें राहटलों बहुवें वोखटीं । तियें मायेचिया परी पोटीं । सामावीं प्रभो ५६ जी कोण्ही एके वेळे । सारिता घेऊनि येती खडुळें । तियें सामाविजेति सिंधुजळें । आन उपायो नाहीं ५७ तैसीं प्रीती कां प्रमादें । देवेंसीं मज विरुद्धें । बोलविलीं तियें मुकुंदें । उपसाहावीं जी ५८ आणि देवाचेनि क्षमत्वें क्षमा । आधारु जाली आहे या

त्याचें शेतास कुंपण केलें; ३९ चिंतामणीची खाण लागली असून ते दगड गोफणीनें मारून ओढाळ गुरें हांकून लावलीं; त्याप्रमाणें तुमच्याशीं असलेल्या अतिस्नेहाचा उपयोग करून नवेतां तुह्मांला दूर केलें. ५४० हें आजचेंच उघड उघड उदाहरण पहा, कीं हें युद्ध केवढें व काय किमतीचें, पण परब्रह्म जे तुम्ही त्या तुम्हांला आम्हीं आपले सारथि केले. ४१ हे कृपासागरा, दुष्ट अशा कौरवांकडे तुम्हांला शिष्टाई करण्याकरितां आम्हीं धाडलें; याप्रमाणें, हे जगदीश्वरा आम्हीं आपल्या कामाकरितां तुमचा उपयोग करून घेतला. ४२ तुम्ही योग्यांचें समाधिसुख असून म्यां मूर्खानें तुम्हांला जाणलें नाहीं, व तुमच्या बरोबर विनोदाचीं भाषणें केलीं. ४३

अन्वय–अच्युत, यत् च विहारशय्यासनभोजनेषु अवहासार्थं एकः अथवा तत्समक्षं असत्कृतः असि, तत् अहं अप्रमेयं त्वां क्षामये. ॥ ४२ ॥

अर्थ– आणखी, हे अच्युता, खेळतांना, निजतांना, बसतांना आणि जेवतांना आपण उभयतां एकेकटे असतां अथवा दुसरे लोकांच्या समक्ष मीं थट्टेनें जो तुमचा अपमान केला, त्याबद्दल, अनंत असे जे तुम्ही, त्या तुमची मी ' क्षमा करा ' अशी प्रार्थना करितों. ॥ ४२ ॥

तुम्ही विश्वाचे आदिपुरुष आहां, तुमच्या अगोदरचा दुसरा कोणी नाहीं. ते तुम्ही ज्या सभेंत बसत होतां, तेथें तुम्ही आमचे नातेवाईक या संबंधानें मी तुमच्याशीं विनोदानें बोललों. ४४ कदाचित् तुमच्या घरीं आलों, तर तुमच्या बरोबरीनें मान घेत होतों आणि तो तुम्हीं न दिला तर स्नेहाच्या नात्यानें आम्ही रुसून परत जात होतों. ४५ हे शार्ङ्गपाणी, तुम्ही माझे पाय धरून समजूत करीत असां. याप्रमाणें हव्या त्या प्रकारानें आम्हीं तुमचा उपमर्द केला. ४६ शहाणपणाच्या घमेंडीवर आम्ही तुमच्यापुढें पाठमोरे देखील बसलों आहों; तर, हे श्रीकृष्णा, अशी आमची योग्यता आहे का? परंतु आमची चूक झाली. ४७ देवा, तुमच्याबरोबर दांडपट्टा वगैरे खेळ तर खेळलों; आखाड्यांत कुस्ती तर केली; व सोंगट्या खेळतांना तुमचा तिरस्कार करून तुमच्याबरोबर निकरानें तर भांडलों, ४८ जी उत्तम वस्तु असेल, ती अगोदर आह्मांला द्या म्हणून मागितली; सर्वज्ञ असे जे तुम्ही त्या तुह्मांला युक्तीच्या गोष्टी सांगितल्या. त्याचप्रमाणें, तुमचें आह्मी काय लागत आहों ? असें तुह्मांला ह्मटलें. ४९ अशा रीतीनें, त्रिभुवनांत न मावतील असे आमचे हातून अपराध घडले आहेत, परंतु तुमच्याच पायाची शपथ कीं, आह्मी तुह्मांला न ओळखतां तुमच्याशीं असें वर्तन केलें. ५५० देवांनीं जेवणाचे वेळेस लोभानें खरोखर माझी आठवण करावी, परंतु मीं रिकामा गर्व करून रुसून बसावें; ५१ देवांच्या अंतःपुरांतही खेळतांना माझ्या मनांत शंका उत्पन्न होत नसे, व अंथरुणावर जाऊन मी शेजारीं निजत असें. ५२ मी तुह्मांला ' कृष्णा ' ह्मणून हांक मारीत असून, इतर यादवांप्रमाणें तुह्मांला मानीत होतों, आणि तुह्मी जाऊं लागला ह्मणजे मी आपली शपथ घालीत असें. ५३ माझें तुमच्याबरोबर एका आसनावर बसणें, किंवा तुमचा शब्द मोडणें, हें अति परिचयामुळें पुष्कळ वेळां घडलें आहे. ५४ म्हणून, हे अनंता, आणखी अशा अमर्यादेच्या तुह्मांला किती तरी गोष्टी सांगू ? तर मी सर्व अपराधांची रासच आहें. ५५ याकरितां, प्रभो, तुमच्या समक्ष किंवा पश्चात् जितक्या ह्मणून माझ्या हातून वाईट गोष्टी घडून आल्या असतील तितक्या आईप्रमाणें पोटांत घाला. ५६ एकादे वेळेस नदीचें पाणी गढूळ होऊन समुद्रास मिळण्यास गेलें असतां त्याचा अंगीकार केल्याशिवाय समुद्रास दुसरा उपाय नसतो; ५७ त्याप्रमाणें, प्रीतीनें ह्मणा, अथवा चुकीनें ह्मणा, देवा, तुह्मांला विरुद्ध अशीं जीं जीं भाषणें मी बोललों, तीं तीं, हे मुकुंदा पोटांत घाला. ५८ देवा, तुमच्या सहन करण्याच्या शक्तीनें ही पृथ्वी प्राणिमात्राचा भार सहन करण्यास समर्थ झाली आहे, ह्मणून, हे पुरुषोत्तमा, जित-

तग्रामा । म्हणोनि जी पुरुषोत्तमा । विनवूं तें थोडें ५९ तरि आतां अप्रमेया । मज शरणागता आपुलिया । क्षमा कीजो जी यया । अपराधांसी ५६०

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥

जी जाणितलें मियां साचें । महिमान आतां देवाचें । जे देवो होय चराचराचें । जन्मस्थान ६१ हरिहरादि समस्तां । देवा तूं परम देवता । वेदांतेंही पढविता । आदि गुरु तूं ६२ गंभीर तूं श्रीरामा । नानाभूतैकसमा । सकळगुणीं अप्रतिमा । अद्वितीया ६३ तुजसी नाहीं सारिसें । हें प्रतिपादनचि कायसें । तुवां जालेनि आकाशें । सामाविलें जग ६४ तया तुझेनि पाडें दुजें । ऐसें बोलतांचि लाजिजे । तेथ अधिकाचि कीजे । गोठी केवीं ६५ म्हणोनि त्रिभुवनीं तूं एकु । तुजसारिखा ना अधिकु । तुझा महिमा अलौकिकु । नेणिजे वानूं ६६

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम ॥४४॥

ऐसें अर्जुनें म्हणितलें । मग पुढती दंडवत घातलें । तेथें सात्त्विकाचें आलें । भरतें तया ६७ मग म्हणतसे प्रसीद प्रसीद । वाचा होतसे सद्गद । काढी जी अपराध । समुद्रौनि मातें ६८ तुज विश्वसुहृदातें कहीं । सोयरेपणें न मनूंचि पाहीं । तुज विश्वेश्वराचिया ठायीं । आश्चर्य केलें ६९ तूं वर्णनीय परी लोभें । मातें वर्णिसी पां सभे । तारि मियां वल्गिजे क्षोभें । अधिकाधिक ५७० आतां ऐसिया अपराधां । मर्यादा नाहीं मुकुंदा । म्हणोनि रक्ष रक्ष प्रमादा- । पासोनियां ७१ जी हेंचि विनवावयालागीं । कैंची योग्यता माझिया आंगीं । पारि अपत्य जैसें सलगी । बापेंसिं बोले ७२ पुत्राचे अवराध । जरी जाहले अगाध । तरी पिता साहे निर्द्वंद्व । तैसें साहिजो जी ७३ सख्याचें उद्धत । सखा साहे निवांत । तैसें तुवां समस्त । साहिजो जी ७४ प्रियाचिया ठायीं सन्मान । प्रिय न पाहे सर्वथा जाण । तेविं उच्छिष्ट काढिलें आपण । ते क्षमा कीजो जी ७५ नातरी प्राणाचें सोयरें भेटे । मग जीवें भूतलीं जियें संकटें । तियें निवेदितां न वाटे । संकोचु कांहीं ७६ कां उखितें आंगें जीवें । आपणपें दिधलें जिया मनोभावें । तिया कांतु मिनलिया न राहवे । हृदय जेवीं ७७ तयापरी जी मियां । हें विनविलें तुमतें गोसाविया । आणीक कांहीं एक म्हणावया । कारण असे ७८

की तुमची विनंती करावी तितकी थोडी आहे. ५९ तर आतां हे अतर्क्या कृष्णा, तुमचा झण-विलेला मी तुह्मांला शरण आलों आहें, तर माझ्या सर्व अपराधांची क्षमा करा. ५६०

अन्वय–अप्रतिमप्रभाव, त्वं अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता, गरीयान् पूज्यः गुरुः च असि; लोकत्रये अपि त्वत्समः न अस्ति, अधिकः अन्यः कुतः (अस्ति) ? ॥ ४३ ॥

अर्थ–[देवा,] ज्याच्या सामर्थ्याला उपमा नाहीं असे तुम्ही या चराचर जगताचे उत्पादक व अति श्रेष्ठ आणि पूज्य असे गुरू आहां तुमच्यासारखा या त्रैलोक्यांत दुसरा कोणी नाहीं;तेव्हां तुमच्यापेक्षां अधिक कोठून असणार ?४३

हे श्रीकृष्णा, तुमचा महिमा मीं आतां यथार्थ जाणला आहे. देवा, तुम्ही या चराचराचें उत्पत्तिस्थान आहां. ६१ तुम्हीं विष्णु, शंकर आदिकरून सर्व देवांचें परमदैवत आहां; आणि वेद ज्याला पढविले आहेत, त्या ब्रह्मदेवाचेही मूळ गुरू तुम्ही आहां. ६२ हे श्रीरामा, तुम्ही गंभीर असून सर्व भूताचे ठिकाणीं तुमची समदृष्टि आहे तुम्ही सर्व गुणांत अप्रतिम असून अद्वितीय आहां. ६३ तुमच्या बरोबरीचा दुसरा कोणी नाहीं, याचें प्रतिपादन तरी काय करावें ? कारण तुम्ही जें आकाश उत्पन्न केलें आहे, त्यांत सर्व जगाचा समावेश होतो. ६४ त्या तुमच्या बरोबरीचे दुसरे कोणी आहे असें म्हणणेंच लज्जास्पद होय. तुमच्यापेक्षां दुसरा कोणी अधिक आहे, ही गोष्टच बोलण्यास नको ! ६५ म्हणून सर्व त्रिभुवनांत तुम्ही एकच असून, तुमच्या बरोबरीचा किंवा तुमच्याहून अधिक दुसरा कोणी नाहीं; व तुमचा महिमा अगाध असून तो वर्णन करण्यास आम्ही असमर्थ आहों. ६६

अन्वय–देव, तस्मात् कायं प्रणिधाय प्रणम्य अहं ईड्यं ईशं त्वां प्रसादये. पुत्रस्य (अपराधं) पिता इव, सख्युः (अपराधं) सखा इव, प्रियायाः (अपराधं) प्रियः (इव) (मम अपराधान् सोढुं (त्वं) अर्हसि. ॥ ४४ ॥

अर्थ–म्हणून, हे देवा, साष्टांग नमस्कार करून स्तुत्य व समर्थ अशा तुम्हांला प्रसन्न होण्याकरितां मी प्रार्थना करितों, जसा पिता पुत्राचे अपराध, मित्र मित्राचे अपराध, आणि पुरुष आपल्या प्रियेचे अपराध सहन करितो, तसे तुम्ही माझे अपराध सहन करण्यास योग्य आहां. ४४

याप्रमाणें बोलून अर्जुनानें भगवंतास साष्टांग नमस्कार घातला. त्या वेळीं त्याला अष्टसात्विक भाव उत्पन्न झाले. ६७ मग गहिंवरून म्हणाला, " प्रसन्न व्हा व मला अपराधरूपी समुद्रांतून बाहेर काढा. ६८ तुम्ही आमचे नातेवाईक आहां, अशा समजुतीनें तुम्हां विश्वसुहृदाला कधींच मान दिला नाहीं; व तुम्ही सर्व विश्वाचें ईश्वर आहां, असें कोणीं म्हटलें, तर उलट आम्ही आश्चर्य करीत होतों. ६९ आम्हींच तुमचें वर्णन करणें योग्य असतांही, सभेमध्यें जों जों तुम्हीं प्रेमानें माझें वर्णन करावें, तों तों रागावून मीं अधिक अधिक बडबड करावी. ५७० हे मुकुंदा, असे जे माझे हातून एक एक अपराध झाले आहेत, ते अमर्याद आहेत, ह्मणून त्या अपराधांपासून माझें रक्षण करा. ७१ अहो, अशा प्रकारें तुमची प्रार्थना करण्याची देखील योग्यता माझ्या अंगीं नाहीं; पण लहान मूल जसें बापाशीं लडिवाळपणानें बोलतें, ७२ त्याप्रमाणें, मी म्हणतों, प्रभो, पुत्राच्या हातून पुष्कळ अपराध घडले असले तरी पिता दुजा भाव सोडून जसे ते सहन करतो, तसे माझे सर्व अपराध तुम्हीं सहन करा. ७३ देवा, मित्राचा उद्धटपणा जसा मित्र निवांतपणें सहन करतो, तसे माझे सर्व अपराध तुम्ही सहन करा. ७४ ज्याप्रमाणें आपल्या आवडत्या मित्राकडून आपला सन्मान व्हावा अशी कधीं कोणी अपेक्षा करीत नाहीं त्याप्रमाणें [राजसूय यज्ञांत] तुम्हीं उष्टीं काढलीं त्याची क्षमा करा. ७५ किंवा आपला जिवलग स्नेही भेटल्यावर, आपण जितकीं संकटें अनुभविलीं असतील, तितकीं त्याला सांगण्याचा कधींही संकोच वाटत नाहीं. ७६ अथवा जिनें आपलें तन, मन व आत्माही मनोभावानें आपले पतीस अर्पण केला आहे, अशा पतिव्रता स्त्रीस पतीची गांठ पडल्यावर जशी मनांतील गोष्ट सांगितल्याशिवाय रहावत नाहीं, ७७ त्याप्रमाणें, प्रभो, माझे अपराध क्षमा करण्याबद्दल मीं तुम्हांस विनंती केली, परंतु मला आणखी एक गोष्ट विचारावी असें वाटत आहे. ७८

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

तरि देवेंसी सलगी केली । जे विश्वरूपाची आळी घेतली । ते मायबापें पुरविली । स्नेहाळाचेनि ७९ सुरतरूचीं झाडें । आंगणीं दावावीं कोडें । देयावें कामधेनूचें पाडें । खेळावया ५८० मियां नक्षत्रीं डाव पाडावा । चंद्र चेंडुवालागीं आणावा । हा छंदु सिद्धी नेला आघवा । माउलिये तुवां ८१ जिया अमृतलेशालागीं सायास । तयाचा पाउस केला चारी मास । पृथ्वी वाहून चासेचास । चिंतामणि पेरिले ८२ ऐसा कृतकृत्य केला स्वामी । बहुवें लळा पाळिला तुम्हीं । दाविलें जें हरब्रह्मीं । नायकिजे कानीं ८३ मा देखावयाची केउती गोठी । जयाची उपनिषदां नाहीं भेटी । ते जिव्हारींची गांठी । मजलागीं सोडिली ८४ जी कल्पादीलागोनि । आजिची घडी धरुनी । माझीं जेतुलीं होउनी । गेलीं जन्में ८५ तयां आघवियांचिआंतु । घरडोळी घेउनि असें पाहतु । परि हीं देखिली ऐकिली मातु । आतुडेचिना ८६ बुद्धीचें जाणणें । कांहीं न वचेचि याचेनि आंगणें । हे सादही अंतःकरणें । करवेचिना ८७ तेथ डोळयां देखी होआवी । ही गोठीचि कायसया करावी । किंबहुना पूर्वीं दृष्ट ना श्रुत ८८ तें हें विश्वरूप आपुलें । तुम्हीं मज डोळां दाविलें । तरि माझें मन झालें । हृष्ट देवा ८९ परि आतां ऐसी चाड जीवीं । जे तुजसी गोठी करावी । जवळीक हे भोगावी । आलिंगावासी ५९० ते याचि रूपीं करूं ह्मणिजे । तरि कोणे एके मुखेंसीं चावळिजे । आणि कवणा खेंव देइजे । तुज लेखा नाहीं ९१ ह्मणोनि वारियासवें धांवणें । न ठके गगना खेंव देणें । जळकेली खेळणें । समुद्रीं केंउतें ९२ यालागीं जी देवा । एथिंचें भय उपजतसे जीवा । ह्मणोनि येतुला लळा पाळावा । जे पुरे हें आतां ९३ पैं चराचर विनोदें पाहिजे । मग तेणें सुखें घरीं राहिजे । तैसें चतुर्भुज रूप तुझें । तो विसांवा आह्मां ९४ आह्मीं योगजात अभ्यासावें । तेणें याचि अनुभवा यावें । शास्त्रातें आलोडावें । परि सिद्धांतु तो हाचि ९५ आह्मीं यजनें किजती सकळें । परि तियें फळावीं येणेंचि फळें । तीर्थें होतु सकळें । याचिलागीं ९६ आणीकही कांहीं जें जें । दान पुण्य आह्मीं कीजे । तया फळीं फळ तुझें । चतुर्भुज रूप ९७ ऐसीं तेथिंची जीवा आवडी । ह्मणोनि तेंचि देखावया लवड-

अन्वय-देवेश जगन्निवास, अदृष्टपूर्वं (विश्वरूपं) दृष्ट्वा (अहं) हृषितः अस्मि, मे मनः च भयेन प्रव्यथितं (अस्ति; अतः,) देव, त्वं प्रसीद च तत् (च पूर्वं) एव रूपं मे दर्शय. ॥ ४५ ॥

अर्थ-हे देवाधिदेवा जगन्निवासा, पूर्वी कधीं न पाहिलेलें असें [तुझें] विश्वरूप पाहून मला हर्ष झाला; आणि भयानें माझें मन अति व्याकूळ झालें. यास्तव, हे देवा, प्रसन्न व्हा, आणि तुमचें तें [पूर्वीचें] रूप मला दाखवा. ॥ ४५ ॥

"श्रीकृष्णा, तुमच्याशीं सलगी करून 'विश्वरूप दाखवा' म्हणून जो छंद घेतला, तो अत्यंत दयाळूपणानें तुम्हीं पुरविला. ७९ अंगणांत कल्पतरु लावण्याची व कामधेनूचें वांसरूं खेळावयास देण्याची माझी हौस पुरविली, ५८० मला फाशांच्या ऐवजीं खेळण्यास नक्षत्रें द्यावीं, व चेंडूच्या ऐवजीं चंद्र द्यावा, ही माझी सर्व हौस तुम्हीं मातेप्रमाणें पूर्ण केली. ८१ जें अमृत थोडकें मिळविण्यासही श्रम पडतात, त्याचा चार महिने पाऊस पाडला; आणि जमीन उत्तम रीतीनें तयार करून तिच्या प्रत्येक वाफ्यांत चिंतामणि पेरले! ८२ याप्रमाणें, प्रभो, सर्व गोष्टी मला देऊन माझे लाड पुरविल्यानें मी कृतकृत्य झालों; आणि जें तुम्हीं मला प्रत्यक्ष दाखविलें, त्या विश्वरूपाची गोष्ट शंकर, ब्रह्मदेव यांनीं कानांनीं ऐकिलीही नाहीं. ८३ मग तें त्यांच्या दृष्टीस कोठून पडणार? हें पहा-उपनिषदांसही ज्याची भेट झाली नाहीं, तें आपलें अंतरंगांतील रूप तुम्हीं माझ्याकरितां उघड करून दाखविलें. ८४ कल्पाच्या आरंभापासून आज घटकेपर्यंत जितके माझे जन्म होऊन गेले, ८५ त्या सर्व जन्मांत प्रत्येक जन्माचा झाडा घेऊन पहातों, परंतु या रूपाची गोष्ट मी कधीं ऐकिली आहे किंवा हें रूप पाहिलें आहे, असें आढळून येत नाहीं. ८६ या विश्वरूपाच्या अंगणांत देखील बुद्धीची कल्पना गेली नाहीं, मग अंतःकरणांत त्याची आठवण कोठून होणार? ८७ अशा स्थितींत तें विश्वरूप डोळ्यांनीं पहावें, याजबद्दल गोष्ट बोलायालाच नको. किंबहुना असें पूर्वी कधीं ऐकिलें नाहीं व पाहिलेंही नाहीं. ८८ देवा, तें हें तुमचें विश्वरूप तुम्हीं मला दाखविल्यानें माझें मन चकित झालें. ८९ परंतु आतां अशी एक मनांत इच्छा उत्पन्न झाली आहे कीं, तुमच्या बरोबर गोष्टी सांगून तुमच्या स्नेहाचा उपभोग घ्यावा, व तुम्हांला आलिंगन द्यावें. ५९० तेव्हां तें या अशा स्थितींतच करूं म्हटलें, तर तुमच्या कोणत्या तोंडाबरोबर बोलावें? व कोणाला आलिंगन द्यावें? कारण, तुमच्या रूपाला पार नाहीं. ९१ ह्मणून, वाऱ्याबरोबर धांवणें अगर गगनाला आलिंगन देणें हें घडावयाचें नाहीं, तसेंच समुद्रांत जलक्रीडा कशी करितां येईल? ९२ याकरितां, देवा, या विश्वरूपाचें मला भय वाटतें; ह्मणून हें आटोपून घ्यावें, एवढीच माझी हौस पुरवावी. ९३ हें पहा-या चराचराचें कौतुकानें अवलोकन करूनही जसें घरींच रहावेंसें वाटतें, त्याप्रमाणें तुमचें चतुर्भुज रूपच आमच्या विश्रांतीचें स्थान होय. ९४ आम्ही सर्व योगांचा अभ्यास केला, तरी त्यायोगानें पहावयास मिळणार हेंच; आणि शास्त्रांचा विचार केला असतांही याच स्वरूपाचा सिद्धांत होतो. ९५ आह्मीं सर्व यज्ञ केले, तरी त्यांची फलप्राप्ति हेंच रूप होय; व याच रूपाकरितां सर्व तीर्थें करावीं लागतात. ९६ आणखीही जें जें कांहीं पुण्य अथवा दान आम्हीं करितों, त्याची फलप्राप्ति तुमचें चतुर्भुज रूपच होय. ९७ याप्रमाणें त्या चतुर्भुज रूपाची जिवास आवड उत्पन्न होऊन, तें पहाण्याकरितां माझी लगबग उ-

सवडी । वर्तत असे ते सांकडी । फेडिजे वेगीं ९८ अगा जीवींचें जाणतेया । सकळ विश्व वसवितेया । प्रसन्न होईं पूजितया । देवांचिया देवा ९९

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

कैसें नीलोत्पलातें रांवित । आकाशाही रंगु लावित । तेजाची वोज दावित । इंद्रनीळा ६०० जैसा परिमळ जाहला मगरजा । कां आनंदासि निघालिया भुजा । ज्याचे जानूवरी मकरध्वजा । जोडली बरव १ मस्तकीं मुकुटातें ठेविलें । कीं मुकुटा मुकुट मस्तक झालें । शृंगारा लेणें लाधलें । आंगाचेनि जया २ इंद्रधनुष्याचिये आडणी- । माजि मेघ गगनरंगणीं । तैसें आवरिलें शार्ङ्गपाणी । वैजयंतिया ३ आतां कवणी ते उदार गदा । असुरां देत कैवल्य सदा । कैसें चक्र हन गोविंदा । सौम्यतेजें मिरवे ४ किंबहुना स्वामी । तें देखावया उत्कंठित पां मी । ह्मणोनि आतां तुम्ही । तैसया होआवें ५ हे विश्वरूपाचे सोहळे । भोगूनि निवाले जी डोळे । आतां होताति आंधळे । कृष्णमूर्तीलागीं ६ तें साकार कृष्णरूपडें । वांचूनि पाहों नावडे । तें न देखतां थोडें । मानिताती हे ७ आह्मां भोगमोक्षाचिया ठायीं । श्रीमूर्तीवांचूनि नाहीं । ह्मणोनि तैसाचि साकारु होईं । हें सांवरीं आतां ८

श्रीभगवानुवाच:—
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥

या अर्जुनाचिया बोला । विश्वरूपा विस्मयो जाहला । म्हणे ऐसा नाहीं देखिला । धसाळ कोणी ९ कोण हे वस्तु पावला आहासी । तया लाभाचा तोषु न घेसी । मा भेणें काय नेणों बोलसी । हेकाडु ऐसा ६१० आह्मी सावियाचि जैं प्रसन्न होणें । तैं आंगचिवरी म्हणे देणें । वांचोनि जीव असे वेंचणें । कवणासि गा ११ तें हें तुझिये चाडे । आजि जिवाचेंचि दळवाडें । कामऊनियां येवढें । रचिलें ध्यान १२ ऐसी काय नेणों तुझिये आवडी । जाहली प्रसन्नता आमुची वेडी । म्हणोनि गौप्याचीही गुढी । उभविली जगीं १३ तें हें अपारांअपार । स्वरूप माझें परात्पर । एथूनि ते अवतार । कृष्णादिक १४ हें ज्ञानतेजाचें निखिळ । विश्वात्मक केवळ । अनंत हें अढळ । आद्य सकळां १५ हें तुजवांचोनि अर्जुना । पूर्वी श्रुत दृष्ट नाहीं आना । जे जोगें नव्हे साधना । ह्मणोनियां १६

डाली आहे. तर ही माझी अडचण लवकर दूर करा. ९८ अहो, दुसऱ्याच्या मनांतील गोष्ट जाणणारे जगन्निवासा, परमपूज्य देवाधिदेवा, प्रसन्न व्हा. ९९

अन्वय–सहस्रबाहो विश्वमूर्ते, अहं त्वां किरीटिनं गदिनं च तथा एव चक्रहस्तं द्रष्टुं इच्छामि; (तस्मात्) तेन एव चतुर्भुजेन रूपेण (युक्तः) भव. ॥ ४६ ॥

अर्थ–हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते, तुम्हांस मुकुट घातलेलें आणि हातांत गदा व तसेंच चक्र घेतलेलें पहावें, अशी माझी इच्छा आहे; म्हणून त्याच चतुर्भुज रूपानें युक्त असे तुम्ही व्हा. ॥ ४६ ॥

" देवा, तुमच्या अंगकांतीचें कोठवर वर्णन करावें ? ज्याच्या योगानें नीलकमलास व आकाशासही निळेपणा येतो, व इंद्रनील मण्याच्या तेजाची झांक पसरते; ६०० ज्याप्रमाणें पाचेला सुगंध सुटावा किंवा आनंदाला हात फुटावे, त्याप्रमाणें प्रभूचें गुडघ्यांपासून मदनाला शोभा येते; १ प्रभूंनी मस्तकावर धारण केलेल्या मुगुटास मस्तकाच्या सौंदर्यानें जास्त शोभा येते, व अंगाच्या प्रभेनें शृंगारास शोभा येते; २ श्रीहरीनें गळ्यांत घातलेली वैजयंती माळ इंद्रधनुष्याच्या मधल्या भागांत आकाशांतील मेघाप्रमाणें शोभते; ३ आतां, राक्षसांनाही मोक्षपद देणारी प्रभूंच्या हातांतील उदार गदा व तसेंच हातांतील चक्र किती सौम्य दिसतें; ४ म्हणून, प्रभो, अशी तुमची सर्व शोभा पहावयास मी उत्सुक झालों आहें; तर तें रूप तुम्ही धारण करा. ५ विश्वरूप पहाण्याचे सोहाळे भोगून माझे डोळे निवाले आहेत, व ते आतां कृष्णमूर्ति पहाण्याला भुकेले आहेत. ६ तुमचें गोजिरवाणें कृष्णरूप पहाण्याशिवाय दुसरी कोणतीही इच्छा नाहीं. तें जर दृष्टीस न पडलें, तर त्याच्यापेक्षां विश्वरूपाची किंमत कमी मानतों. ७ आम्हांला तुमच्या मूर्तीवांचून भुक्ति व मुक्ति देणारें दुसरें कांहीं नाहीं, म्हणून हें विश्वरूप आतां आंवरून चतुर्भुज गोजिरवाणें रूप धारण करा. " ८

अन्वय–अर्जुन, यत् त्वदन्येन दृष्टपूर्वं न (आसीत्, तत्) इदं मे तेजोमयं, विश्वं, अनन्तं, आद्यं, परं रूपं प्रसन्नेन मया आत्मयोगात् तव दर्शितं. ॥ ४७ ॥

अर्थ–श्रीभगवान् म्हणाले:–हे अर्जुना, जें तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणीं पूर्वी कधीं पाहिलें नाहीं, तें हें माझें दिव्य, सर्वव्यापक, अपार, सर्वांचें मूळ व उत्कृष्ट असें रूप मीं प्रसन्न होऊन आपल्या योगसामर्थ्यानें तुला दाखविलें. ॥ ४७ ॥

याप्रमाणें अर्जुनाचें बोलणें ऐकून श्रीकृष्णांना मोठें आश्चर्य वाटलें व ते म्हणाले, " तुझ्यासारखा अविचारी मनुष्य मीं पाहिला नाहीं. ९ अरे, तुला हा कसला लाभ झाला आहे, याचा संतोष न मानतां भीतीनें हेकडासारखा काय बोलतोस ? ६१० आम्ही कोणासही प्रसन्न झालों तर बाह्यात्कारींच होतों, परंतु मनापासून प्रसन्न कोणालाही होत नाहीं. ११ तें आमचें मनापासून प्रसन्न होणें तुझ्याचकरितां असून अंतःकरणांतील गुह्य कमावून एवढें मोठें ध्यान तयार केलें. १२ माझें मन तुझ्या प्रेमभक्तीनें कसें वेडावलें हें मला कळत नाहीं; म्हणून, आमचें जें परम गुह्य विश्वरूप, त्याचा जगतांत ध्वज उभारिला. १३ तें हें माझें अखंडच व अनादि स्वरूप असून, याच्यापासून कृष्णादिक अवतार उत्पन्न होतात. १४ हें स्वरूप केवळ ज्ञानतेजानें भरलेलें, विश्वव्यापक, अनंत व दृढ असून सर्वांच्या आरंभींचें आहे. १५ अर्जुना, तुझ्यावांचून हें दुसऱ्या कोणीं पूर्वी ऐकिलेलें व पाहिलेलें नाहीं. कारण, हें साधनानें प्राप्त होणारें नव्हे. १६

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

याची सोय पातले । आणि वेदीं मौनचि घेतलें । याज्ञकी माघौते आले । स्वर्गोनियां १७ साधकीं देखिला आयासु । म्हणोनि वाळिला योगाभ्यासु । आणि अध्ययनें सोरसु । नाहीं एथ १८ सीगेची सत्कर्में । धाविन्नलीं संभ्रमें । तिहीं बहुतेकीं श्रमें । सत्यलोकु ठाकिला १९ तपीं ऐश्वर्य देखिलें । आणि उग्रपण उभयांचि सांडिलें । एवं तपसाधना जें ठेलें । अपारांतरें ६२० तें हें तुवां अनायासें । विश्वरूप देखिलें जैसें । इये मनुष्यलोकीं तैसें । न फवेची कवणा २१ आजि ध्यानसंपत्तीलागीं । तूंचि एकु आथिला जगीं । हें परमभाग्य आंगीं । विरंचीही नाहीं २२

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

म्हणोनि विश्वरूपलाभें श्लाघ । एथिंचें भय नेघ नेघ । हेंवांचूनि अन्य चांग । न मनीं कांहीं २३ हां गा समुद्रु अमृताने पाहों । आणि अवसांत वरपडा जाहला । मग कोणीही आथि वोसांडिला । ...ल ह्मणोनि ...वांचूनि तरी सोनयाचा डोंगरु । येसणा न चले हा थोरु । ऐसें म्हणोनि अव्हेर । करणें घडे २५ दैवें चिंतामणि लेईजे । कीं हें ओझें म्हणोनि सांडिजे । कामधेनु दवडिजे । न पोसवे ह्मणोनि २६ चंद्रमा आलिया घरा । म्हणे निगें करितोसि उबारा । पडिसायि पाडितोसि दिनकरा । परता सर २७ तैसें ऐश्वर्य हें महातेज । आजि हातां आलें आहे सहज । कीं एथ तुज गजबज । होआवी कां २८ पारि नेणसीच गांवढिया । काय कोपों आतां धनंजया । आंग सांडोनि छाया । आलिंगितोसि मा २९ हें नव्हे जो मी साचें । एथ मन करूनियां काचें । प्रेम धरिसी अवगणियेचें । चतुर्भुज जें ६३० तारि आझुनिवरी पार्था । सांडीं सांडीं हे व्यवस्था । इयेविषयीं आस्था । करिसी झणें ३१ हें रूप जरी घोर । विकृती आणी थोर । तरी कृतनिश्चयाचें घर । हेंचि करीं ३२ कृपण चित्तवृत्ति जैसी । रोंवोनि घालीं ठेवयापासीं । मग नुसधेनि देहेंसीं । आपण असे ३३ कां अजातपक्षिया जवळा । जीव बैसवूनि अविसाळां । पाक्षिणी अंतराळा । माजि जाय ३४ नाना गाय चरे डोंगरीं । पारि चित्त बांधिलें वत्सें घरीं । तैसें प्रेम एथिंचें करीं । स्थानपती ३५ येरें वरिचिलेनि चित्तें । बाह्य सख्य सुखापुरतें । भोगिजो का श्रीमूर्तीतें । चतु-

अन्वय–कुरुप्रवीर, अहं एवंरूपः नृलोके न वेदयज्ञाध्ययनैः न दानैः न क्रियाभिः न उग्रैः तपोभिः त्वदन्येन द्रष्टुं शक्यः ॥ ४८ ॥

अर्थ–हे कुरुश्रेष्ठा, या मृत्युलोकीं तुजवांचून दुसऱ्या कोणालाही या प्रकारचें माझें विश्वरूप वेदाध्ययनानें, यज्ञाचरणानें, दानानें, कर्माचरणानें, व तसेंच उग्र तपाचरणानेंही दृष्टीस पडणें शक्य नाहीं. ॥ ४८ ॥

" या स्वरूपाचे ठिकाणापर्यंत येतांच वेदांनीं मौन धारण केलें; यज्ञ करणारे स्वर्गापर्यंत जाऊन मागें परतले; १७ साधकांनीं, योगाभ्यासाच्या ठिकाणीं श्रम पडतात असें पाहून योग्याभ्यासच सोडला; आणि अध्ययन करणारांसही ह्या स्वरूपापर्यंत येणें सुलभ नाहीं. १८ पूर्णत्वास आलेल्या नित्यनैमित्तिक कर्मांनीं आपल्या मोठेपणाच्या श्रमानें धांव घेतली, तीं तरी मोठ्या श्रमानें सत्यलोकापर्यंत येतात; १९ तपस्व्यांनीं यांचें ऐश्वर्य पाहून उभ्याउभ्याच आपला उग्रपणा टाकला; याप्रमाणें तपसाधन करणारेही यापासून दूर राहिले; ६२० तें हें विश्वरूप सहजीं जसें तुझ्या दृष्टीस पडलें, तसें या मनुष्यलोकांत कोणालाही प्राप्त झालें नाहीं.२१ आज या जगांत ध्यानसंपत्तीला योग्य असा तूं एकटाच आहेस. ब्रह्मदेवाच्याही नशीबीं या विश्वरूपदर्शनाचा लाभ नाहीं. २२

अन्वय–(अर्जुन,) मम इदं ईदृक् घोरं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मा (अस्तु) विमूढभावः च (मा अस्तु;) त्वं व्यपेतभीः प्रीतमनाः (सन) पुनः तत् एव इदं मे रूपं प्रपश्य.४९

अर्थ–हे अर्जुना, हें माझें असलें घोर रूप पाहून तूं भिऊं नको, आणि गोंधळूंही नको; भय सोडून संतुष्ट मनानें माझें हेंच रूप पुनः नीट पहा. ॥ ४९ ॥

" म्हणून, विश्वरूपदर्शनाच्या लाभानें तूं आज धन्य झाला आहेस. बाबारे ! याचें भय मानूं नको, आणि यावांचून दुसरें कांहीं चांगलें आहे असें मनांत देखील आणूं नको. २३ अरे, अमृतानें भरलेला समुद्र जर अकस्मात् प्राप्त झाला, तर आपण त्यांत बुडून मरूं अशा भीतीनें तो कोणी सोडून देईल का ? २४ किंवा सोन्याचा डोंगर दृष्टीस पडल्यावर हा एवढा मोठा कसा नेतां येईल असें म्हणून कोणी सोडून जाईल का ? २५ दैवयोगानें चिंतामणि प्राप्त झाल्यावर तो अंगावर घालण्याचें सोडून ओझें होतें म्हणून कोणी टाकून देईल का? तसेंच, कामधेनु प्राप्त झाली असतां आपल्याला ती पोसवत नाहीं म्हणून तिला कोणी घालवून देईल का ? २६ शांत उत्पन्न करणारा चंद्र जर घरांत आला, तर त्याच्यापासून उष्मा होतो, असें म्हणून त्याला बाहेर जा असें कोणी म्हणेल का ? तूं सावली पाडतोस म्हणून पलीकडे जा असें कोणी सूर्याला ह्मणेल काय ? २७ त्याचप्रमाणें, या विश्वरूपाचें ऐश्वर्य आज तुझ्या हातीं सहज लगलें असून तुझ्या अंगीं असा घाबरेपणा कां उत्पन्न व्हावा ? २८ पण, अर्जुना, तूं अगदीं गांवढळ असून तुला कांहीं समजत नाहीं, तुला काय ह्मणावें? अरे, तूं अंग सोडून पडछायेला आलिंगन देतोस?२९ तूं आपलें मन अधीर करून अलिकडील साकार चतुर्भुज रूपावर प्रीति करतोस, पण तें माझें खरें स्वरूप नव्हे. ६३० म्हणून, पार्था, अजून तरी चतुर्भुज रूपाची आस्था सोड; व माझ्या विश्वरूपाची अनास्था करूं नको. ३१ हें विश्वरूप जरी भयंकर आवाढव्य आहे, तरी त्याच्या ठिकाणीं तूं आपला पूर्ण निश्चय ठेव. ३२ ज्याप्रमाणें कृपण आपलें मन द्रव्याच्या ठेव्याजवळ ठेवून फक्त शरीरानें जगांत व्यापार करतो, ३३ किंवा पंख फुटले नाहींत अशा पिलांजवळ घरट्यांत आपल्या आपला जीव ठेवून पक्षिणी भ्रमण करिते, ३४ अथवा गाय जरी डोंगरावर चरत असली तरी तिचें चित्त घरीं बांधलेल्या वासराकडे असतें, तसें तुझें प्रेम या माझ्या विश्वरूपाचे ठिकाणीं कायम ठेव. ३५ बाकी मनाच्या समाधानाकरितां वरकांती माझ्या चतुर्भुज मूर्तीचें ध्यान

भुंज ३६ पारि पुढतपुढती पांडवा । हा एक बोलु न विसरावा । जे इये रूपीं-हूनि सद्भावा । नेदावें निघों ३७ हें कहीं नव्हतेंचि देखिलें । ह्मणोनि भय जें तुज उपजलें । तें सांडीं एथ संचलें । असों दे प्रेम ३८ आतां करूं तुज यासारिखें । ऐसें ह्मणितलें विश्वतोमुखें । तरि मागील रूप सुखें । न्याहाळीं पां तूं ३९

संजय उवाच:--

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

ऐसें वाक्य बोलतखेंवो । मागुता मनुष्य जाहला देवो । हें ना पारि नवलावो । आवडीचा तिये ६४० श्रीकृष्णचि कैवल्य उघडें । वारि सर्वस्व विश्वरूपायेवढें । हातीं दिधलें कीं नावडे । अर्जुनासी ४१ वस्तु घेऊनि वाळिजे । जैसें रत्नासि दूषण ठेविजे । नातरी कन्या पाहूनियां म्हणिजे । मना नये हे ४२ तया विश्वरूपायेवढी दशा । कारितां प्रीतीचा वाढू कैसा । शेल दिधलीसे उपदेशा । किरीटीसि देवें ४३ मोडोनि भांगाराचा रवा । लेणें घडिलें आपलिया सवा । मग नावडे जरी जीवा । तरी आटिजे पुढती ४४ तैसें शिष्याचिये प्रीती जाहलें । कृष्णत्व होतें तें विश्वरूप केलें । तें मना नयेचि मग आणिलें । कृष्णपण मागुतें ४५ हा ठाववरी शिष्याची निकसी । साहाते गुरु आहाती कवणे देशीं । परी नेणिजे आवडी कैशी । संजयो ह्मणे ४६ मग विश्व व्यापूनि भोंवतें । जें दिव्य तेज प्रगटलें होतें । तेंचि सामावलें मागुतें । कृष्णरूपीं तये ४७ जैसें त्वंपद हें आघवें । तत्पदीं सामावे । अथवा द्रुमाकारु सांठवे । बीजकणिके जेवीं ४८ नातरी स्वप्नसंभ्रमु जैसा । गिळी चेइली जीवदशा । श्रीकृष्णें योगु हा तैसा । संहारिला तो ४९ जैसी प्रभा हारपली बिंबीं । कीं जळदसंपत्ती नभीं । नाना भरतें सिंधुगर्भीं । रिगालें राया ६५० हो कां जे कृष्णकृतीचिये मोडीं । होती विश्वरूपपटाची घडी । ते अर्जुनाचिये आवडी । उकलूनी दाविली ५१ तव परिमाणा रंगु । तेणें देखिले साविया चांगु । तेथ ग्राहकीये नव्हेचि लागु । ह्मणोनि घडी केली पुढती ५२ तैसें वाढीचेनि बहुवसपणें । रूपें विश्व जिंतिलें जेणें । तें सौम्य कोडिसवाणें । साकार जाहलें ५३ किंबहुना अनंतें । धारिलें धाकुटपण मागुतें । पारि आश्वासिलें पार्थातें । बिहालियासी ५४ जो स्वप्नीं स्वर्गा गेला । तो अवसांत जैसा चेइला । तैसा विस्मयो जाहला । किरीटीसी ५५ नातरी गुरुकृपेसवें । वोसरलेया प्रपंचज्ञान आघवें । स्फुरे तत्त्व

कर. ३६ परंतु, हे पांडवा, वारंवार हें माझें वाक्य विसरूं नको; आणि या माझ्या स्वरूपापासून तूं आपला भाव दुसरीकडेस जाऊं देऊं नको. ३७ हें तूं पूर्वीं कधीं पाहिलें नव्हतेंस, म्हणून तुला भीति उत्पन्न झाली आहे, ती सोडून दे; व या विश्वरूपाच्या ठिकाणीं तुझें प्रेम कायम राहूं दे." ३८ नंतर विश्वरूप धारण करणारे श्रीकृष्ण भगवान् म्हणाले, " अर्जुना, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें मी आतां आपलें पूर्वीचें चतुर्भुज रूप धारण करतों, तें तूं सुखानें पहा. " ३९.

अन्वय–महात्मा वासुदेवः इति तथा अर्जुनं उक्त्वा भूयः स्वकं रूपं दर्शयामास; पुनः च सौम्यवपुः भूत्वा भीतं एनं आश्वासयामास. ॥ ५० ॥

अर्थ–संजय म्हणाला:-भगवान वासुदेवांनीं याप्रमाणें भाषण करून पुनः आपलें रूप अर्जुनाला दाखविलें; आणि सौम्यरूप होऊन; भ्यालेल्या अर्जुनाला पुनः धीर दिला.५०

एवढें वाक्य बोलून देवांनीं पुनः लागलींच मनुष्यरूप धारण केलें. महाराज ह्मणतातः–मनुष्य रूप धारण केलें यांत कांहीं विशेष नाहीं, हा देवभक्तांच्या आवडीचा चमत्कार आहे ! ६४० श्रीकृष्ण हे केवळ परब्रह्म, आणि त्यांनीं विश्वरूपासारखें आपलें सर्वस्व अर्जुनाच्या हातीं दिलें, पण तें त्याला आवडलें नाहीं. ४१ आपणास एकादी वस्तु पाहिजे ह्मणून मागून घेऊन ती टाकावी, अथवा रत्नाला दूषण ठेवावें, किंवा एकादी मुलगी पाहिल्यावर ' मला ती आवडत नाहीं ' असें ह्मणावें, तसा हा प्रकार झाला. ४२ श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास,उपदेशाचा शेलका वांटा जें विश्वरूप तें दाखविलें. यापेक्षां आणखी त्याजवर प्रीति तरी कशी करावयाची ! ४३ सोन्याची लगड मोडून आपल्या हौसेप्रमाणें दागिना घडल्यावर तो जर आपल्या मनास न आला, तर आटवून जशी त्याची पुनः लगड करावी; ४४ त्याप्रमाणें, प्रथम कृष्णरूप होतें त्याचें अर्जुनाच्या आवडीकरितां विश्वरूप केलें, तें त्याच्या मनाला आवडलें नाहीं; म्हणून पुनः कृष्णरूप झालें, ४५ अशा प्रकारची शिष्याची जिकीर सहन करणारे गुरु कोणच्या तरी देशांत पाहिले आहेत का ? परंतु ह्यावरून देवाला भक्ताची किती आवड आहे हें सांगतां येत नाहीं; असें संजय म्हणाला. ४६ भगवंतांनीं विश्व व्यापून विश्वरूपाचें जें दिव्य तेज प्रकट केलें होतें, त्याचा पुनः त्याच कृष्णरूपांत समावेश केला.४७ ज्याप्रमाणें परमात्मस्वरूपांत सर्व जीवस्वरूपाचा समावेश होतो, अथवा बीजांत वृक्षाकार सांठवला जातो, ४८ किंवा स्वप्नाचा विस्तार जागृत झाल्यावर नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं चतुर्भुज मूर्ति धारण करून विश्वरूपाचा योग नाहींसा केला. ४९ जशी सूर्याची प्रभा सूर्यांतच लय पावते, अथवा मेघ आकाशांत लय पावतात, किंवा समुद्राची भरती समुद्रांतच जिरते; ६५० असें पहा–अर्जुनाच्या आवडीकरितां कृष्णरूप आकृतींत जी विश्वरूपवस्त्राची घडी घातली होती,ती उघडून दाखविली, ५१ तेव्हां त्या वस्त्राची लांबी, रुंदी व रंग सर्व नीट पाहिल्यावर, गिऱ्हाईक जो अर्जुन त्यास तें वस्त्र घेण्याची आवड नसल्यामुळें पुनः त्याची घडी घातली. ५२ याप्रमाणें, ज्या विश्वरूपाच्या अति वाढण्यानें सर्व जग व्यापून टाकलें होतें, तेंच रूप चतुर्भुज गोजिरवाणें असें झालें. ५३ किंबहुना अनंतानेंच पुनः लहान स्वरूप धारण करून अर्जुन जो अगदीं भिऊन गेला होता त्याला आश्वासन दिलें. ५४ एकादा मनुष्य स्वप्नांत स्वर्गास गेला असतां जसा एकाएकीं जागा होऊन आश्चर्य पावतो, तसा अर्जुन चकित झाला; ५५ किंवा, गुरुकृपा होतांक्षणींच सर्व प्रपंचज्ञान लय पावून परमात्म साक्षात्कार होतो, त्याप्रमाणें श्री-

तंवि पांडवें । श्रीमूर्ति देखिली ५६ तया पांडवा ऐसें चित्तीं । आड विश्वरूपाची जवनिका होती । ते फिटोनि गेली परौती । हें भलें जाहलें ५७ काय काळातें जिणोनि आला । कीं महावातु मागां सांडिला । आपुलिया बाहीं उतरला । सातही सिंधु ५८ ऐसा संतोष बहु चित्तें । घेइजत असे पंडुसुतें । विश्वरूपापाठीं कृष्णातें । देखोनियां ५९ मग सूर्याचिया अस्तमानीं । मागुती तारा उगवती गगनीं । तैसा देखों लागला अवनी । लोकांसहित ६६० पाहे तंव तेंचि कुरुक्षेत्र । तैसेंचि देखे दोहीं भागीं गोत्र । वीर वर्षताति शस्त्रास्त्र । संघाटवरी ६१ तया बाणांचिया मांडवाआंतु । तैसाचि रथु देखे निवांतु । धुरे बैसला लक्ष्मीकांतु । आपण तळीं ६२

अर्जुन उवाचः—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन । इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

एवं मागितलें जैसें तैसें । तेणें देखिलें वीरविलासें । मग म्हणे जियालों ऐसें । जाहलें आतां ६३ बुद्धीतें सांडोनि ज्ञान । भेणें वळघलें रान । अहंकारेंसीं मन । देशधडी जाहलें ६४ इंद्रियें प्रवृत्ती भुललीं । वाचा प्राणा चुकली । ऐसी आपांपरी होती जाली । शरीरग्रामीं ६५ तियें आघवींचि मागुतीं । जिवंत भेटलीं प्रकृती । आतां जिताणें श्रीमूर्ती । जाहलें यियां ६६ ऐसें सुख जीवीं घेतलें । मग श्रीकृष्णातें म्हणितलें । मियां तुमचें रूप देखिलें । मानुष हें ६७ हें रूप दाखवणें देवराया । कीं मज अपत्या चुकलिया । बुझावोनि तुवां माया स्तनपान दिधलें ६८ जी विश्वरूपाचिया सागरीं । होतों तरंग मवित बांवेवरी । तो इये निजमूर्तीच्या तीरीं । निगालों आतां ६९ आइकें द्वारकापुरसुहाडा । मज सुकतियाजी झाडा । हे भेटी नव्हे बहुडा । मेघाचा केला ६७० जी सावियाचि तृषा फुटला । तया मज अमृतसिंधु हा भेटला । आतां जिणयाचा जाहला । भरंवसा मज ७१ माझिया हृदयरंगणीं । होताहे हरिखलतांचीं लावणी । सुखेंसीं बुझावणी । जाहली मज ७२

श्रीभगवानुवाचः—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥५२॥

यया पार्थाचिया बोलासवें । हें काय म्हणितलें देवें । तुवां प्रेम ठेवूनि यावें । विश्वरूपीं कीं ७३ मग इये श्रीमूर्तीं । भेटावें सडिया आयती । ते शिकवण सुभद्रापती । विसरलासि मा ७४ अगा आंधळिया अर्जुना । हाता

कृष्ण पाहून अर्जुनाची स्थिति झाली. ५६ अर्जुनाच्या मनाला असें वाटलें कीं, या चतुर्भुज मूर्तीच्या आड जो विश्वरूपाचा पडदा होता, तो नाहींसा झाला, ही गोष्ट फार उत्तम झाली. ५७ जसें काळाला जिंकावें, किंवा भयंकर वाऱ्यांतून सुटून जावें, अथवा सातही समुद्र आपल्या हातांनीं तरून गेल्यावर ५८ जसा आनंद होतो, त्याप्रमाणें, विश्वरूप पाहून श्रीकृष्णरूप पाहिल्यावर अर्जुनाच्या चित्तांत फार समाधान झालें ५९ मग सूर्य अस्तास गेल्यावर जशा आकाशांत चांदण्या पुन: चमकूं लागतात, त्याप्रमाणें विश्वरूप नाहींसें झाल्यावर अर्जुनास सर्व लोकसमुदायासह पृथ्वी दृष्टीस पडली; ६६० आणि पहातों तों तेंच कुरुक्षेत्र असून आपल्या व शत्रूंच्या सैन्यांत सर्व गोत्रज आहेत व एकमेकांवर शस्त्रास्त्रांचा वर्षाव करीत असून ६१ त्यांनीं टाकलेल्या बाणांच्या मंडपाखालीं आपला रथ जागच्या जागीं उभा आहे, व भगवान् लक्ष्मीपति धुऱ्यावर बसलेले असून आपण रथाखालीं आहों. ६२

अन्वय–जनार्दन, तव इदं मानुषं सौम्यं रूपं दृष्ट्वा (अहं) इदानीं सचेता: संवृत्त: प्रकृतिं गत: अस्मि. ५१

अर्थ–अर्जुन म्हणाला:—हे जनार्दना, हें तुमचें सौम्य मानवरूप पाहून आतां मी सावध होऊन माझें मन पूर्ववत् स्वस्थ झालें आहे. ॥ ५१ ॥

याप्रमाणें वीरश्रेष्ठ अर्जुनानें जसें मागितलें, तसें प्रभूचें पूर्ववत् स्वरूप पाहिल्यावर तो मग म्हणाला:—महाराज ! खरोखर मी आतां वांचलों असें मला वाटतें. ६३ ज्ञान हें बुद्धीला सोडून भीतीनें रानांत शिरलें होतें, अहंकारासह मन हें देशोधडीस लागलें होतें, ६४ इंद्रियांचे व्यापार बंद झाले होते, वाचा बोलणें विसरली होती, आणि याप्रमाणें शरीररूप गांवांत अव्यवस्था झाली होती. ६५ ही सर्व अव्यवस्था मोडून इंद्रियें आपआपले व्यापार करूं लागलीं. म्हणून श्रीकृष्णतनूच्या दर्शनानें मी आतां खास वांचलों असें त्यास वाटलें. ६६ याप्रमाणें अंतर्यामीं सुख पावून अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला कीं, "देवा, तुम्हीं हें जें मनुष्यरूप धारण केलें तें मीं डोळे भरून पाहिलें. ६७ देवराया, आपण या रूपाचें दर्शन मला दिलें हें मज चुकलेल्या लेंकरास समजावून त्वां मातेनें स्तनपान दिलें. ६८ विश्वरूपसमुद्रांत जो मी हातांनीं लाटांचें पाणी तोडीत होतों, तो आतां या तुमच्या चतुर्भुज मूर्तिरूप तीराला येऊन लागलों. ६९ हे द्वारकावासी वीरश्रेष्ठा, आपण मला हें दर्शन दिलें असें नाहीं, तर मजसारख्या सुकून चाललेल्या वृक्षावर मेघवर्षाव केला ! ६७० महाराज, प्रस्तुत तहानेनें व्याकुळ झालेल्या मला अमृतसिंधूच भेटला; म्हणून माझ्या जगण्याचा मला भरंवसा आला. ७१ माझ्या हृदयरूप अंगणांत हर्षरूप वेलीची लावणी होऊन त्यापासून सुखाची व माझी समजूत झाली म्हणजे मला आनंद झाला. ७२

अन्वय–(अर्जुन, त्वं) यत् मम सुदुर्दर्शं इदं रूपं दृष्टवान् असि, अस्य रूपस्य देवा: अपि नित्यं दर्शनकांक्षिण: (संति). ५२

अर्थ–श्रीभगवान् म्हणाले:–हे अर्जुना, पाहण्यास अति अशक्य असें जें माझें हें रूप तूं पाहिलेंस, तें रूप पहावें असें देव देखील निरंतर इच्छितात. ॥ ५२ ॥

हें अर्जुनाचें भाषण ऐकल्याबरोबर श्रीकृष्ण म्हणाले:—अरे हें काय ! विश्वरूपावर प्रेम ठेव, ७३ आणि मग या चतुर्भुज मूर्तीला भेटण्याकरितां फक्त शरीरानें ये, हें जें मी तुला पूर्वी शिकविलें, तें विसरलास का ! ७४ हा वेड्या अर्जुना, अंधळ्याच्या हातीं सोन्याचा जरी मेरुपर्वत लागला,

आलिया मेरुही होय साना । ऐसा आथी मना । चुकीचा भावो ७५ तरि विश्वात्मक रूपडें । जें दाविलें आह्मीं तुजपुढें । तें शंभूही पारि न जोडे । तपें करितां ७६ आणि अष्टांगादिसंकटीं । योगी शिणताति किरीटी । पारि अवसरु नाहीं भेटी । जयाचिये ७७ तें विश्वरूप एकादे वेळ । कैसेनि देखों अळुमाळ । ऐसें स्मरतां काळ । जातसे देवां ७८ आशेचिया अंजुळी । ठेऊनि हृदयाचिया निडळीं । चातक निराळीं । लागले जैसे ७९ तैसे उत्कंठानिर्भर । होऊनियां सुरवर । घोकीत आठही पाहार । भेटी जयाची ३८० पारि विश्वरूपासारिखें । स्वप्नींही कोण्ही न देखे । तें प्रत्यक्ष तुवां सुखें । देखिलें हें ८१

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥

पैं उपायांसि वाटा । न वाहती एथ सुभटा । साहीसहित वोहटा । वाहिला वेदीं ८२ मज विश्वरूपाचिया मोहरा । चालावया धनुर्धरा । तपांचियाही संभारा । नव्हेचि लागु ८३ आणि दानादि कीर कानडें । मी यज्ञींही तैसा न सांपडें । जैसेनि कां सुरवाडें । देखिला तुवां ८४ तैसा मी एकीचि परी । आतुडें गा अवधारीं । जरी भक्ति येऊनि वरी । चित्तातें गा ८५

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥

पारि तेचि भक्ति ऐसी । पर्जन्याची सुटिका जैसी । धरावांचूनि अनारिसी गातिचि नेणे ८६ कां सकळ जळसंपत्ति । घेऊनि समुद्रातें गिंवसिती । गंगा जैसी अनन्यगती । मिळालीच मिळे ८७ तैसें सर्वभावसंभारें । न धरत प्रेम एकसरें । मजमाजि संचरे । मीचि होऊनी ८८ आणि तेवींचि मी ऐसा । थडिये माझारीं सारिसा । क्षीराब्धि कां जैसा । क्षीराचाचि ८९ तैसें मजलागुनी मुंगीवरी । किंबहुना चराचरीं । भजनासि कां दुसरी । परीचि नाहीं ६९० तयाचि क्षणासवें । एवंविध मी जाणवें । जाणितला तरी स्वभावें । दृष्टही होय ९१ मग इंधनीं अग्नि उद्दीपे । आणि इंधन हे भाष हारपे । तें अग्निचि होऊनि आरोपे । मूर्त जेविं ९२ कां उदय न कीजे तेजाकारें । तंव गगनचि होऊनि असे आंधारें । मग उदइलिया एकसरें । प्रकाशु होय ९३ तैसें माझिये साक्षात्कारीं । सरे अहंकाराची वारी । अहंकारलोपीं अवधारीं । द्वैत जाय ९४ मग मी तो हें आघवें । एक मीचि आथी स्वभावें । किंबहुना सामावे । समरसें तो ९५

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥५५॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ११

तरी त्याला त्याचें ज्ञान नसल्यामुळें तो लहानच वाटतो, ही चूक मनाच्या भावनेची आहे; ७५ तर, बाबा, आम्हीं जें विश्वव्यापकरूप तुला दाखविलें तें तप केल्यानें शंकरासही प्राप्त होत नाहीं; ७६ आणि हे किरीटी, अष्टांगयोगसाधनांनीं योगी जरीं शिणले, तरी त्यांनाही जें विश्वरूप पहाण्याला सांपडत नाहीं, ७७ तें विश्वरूप एकदा तरी थोडेसें दृष्टीस पडावें असें घोकतां घोकतां देवांचेंही आयुष्य निघून जातें; ७८ आशारूप ओंजळ हृदयरूप कपाळावर ठेवून (अतिशय आशाबद्ध होऊन) चातक पक्षी जसा मेघाची वाट पहात आकाशाकडे बघत बसतो, ७९ त्याप्रमाणें उत्सुक होऊन देव, व मनुष्यें ज्याच्या भेटींची आठही प्रहर इच्छा करितात, ६८० पण त्यांपैकीं कोणी स्वप्नांत देखील जें पाहिलें नाहीं तें विश्वरूप प्रत्यक्ष मोठ्या आनंदानें त्वां पाहिलें. ८१

अन्वय-(अर्जुन,) त्वं यथा मां दृष्टवान् असि, एवंविधः अहं न वेदैः, न तपसा, न दानेन, न च इज्यया द्रष्टुं शक्यः (अस्मि). ५३

अर्थ-हे अर्जुना; तुला जसें माझें दर्शन झालें; तसें वेदाध्ययनानें, तपानें, दानानें किंवा यज्ञानें देखील कोणाला होऊं शकणार नाहीं. ॥ ५३ ॥

हें बघ अर्जुना, या विश्वरूपाचें दर्शन होण्यास कांहीं उपाय नाहींत म्हणून चारी वेदांनीं सहा शास्त्रांसह माघार घेतली. ८२ हे धनुर्धरा, माझ्या विश्वरूपासमोर येण्यास पुष्कळ तपेंही समर्थ नाहींत. ८३ ज्याप्रमाणें तूं अनायासें माझें विश्वरूप पाहिलेंस, त्याप्रमाणें तें दानें व यज्ञ करणाऱ्यांच्याही दृष्टीस पडणें कठीण आहे. ८४ असा जो मी, तो एकच उपायानें सांपडेन; ध्यानांत ठेव, तो उपाय हा कीं, जर अंतःकरण भक्तियुक्त होईल, तरच माझ्या विश्वरूपाचें दर्शन होईल. ८५

अन्वय-परंतप अर्जुन, (किं) तु अहं एवंविधः तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं प्रवेष्टुं च अनन्यया भक्त्या (एव) शक्यः (अस्मि).

अर्थ—हे परंतप अर्जुना, माझें विश्वरूप बरोबर जाणण्याला, पहाण्याला व मद्रूप होण्याला एक अनन्यभक्तिच साधन आहे. ॥ ५४ ॥

परंतु ती भक्ति, पावसाच्या धारा आकाशांतून सुटल्यावर त्यांना जशी पृथ्वीवर येऊन पडल्याशिवाय दुसरी गतिच नाहीं, त्याप्रमाणें जर एकनिष्ठ असेल; ८६ किंवा ज्याप्रमाणें गंगा आपल्यांत मिळालेले सर्व ओघ घेऊन समुद्रास मिळण्याकरितां जाते, तिला दुसरी गति नाहीं, म्हणून समुद्रांत मिळून पुनः सारखी मिळतच असते; ८७ त्याप्रमाणें अष्टसात्विकभावांनीं जो सर्वत्र सारखें प्रेम धरतो तो मजप्रत प्राप्त होऊन मद्रूप होतो; ८८ आणि ज्याप्रमाणें क्षीरसमुद्र हा कांठाशीं व मध्यभागीं सारखाच गोड असतो, त्याप्रमाणें मी सर्वत्र सारखाच आहे, ८९ त्याचप्रमाणें माझ्यापासून मुंगीपर्यंत किंबहुना स्थावरजंगम प्राणिमात्राचे ठिकाणीं ज्यांना भजन करण्यास द्वैतभावच उरत नाहीं. ६९० अशी ज्या वेळेस चित्तवृत्ति होते, त्याच वेळेस माझ्या विश्वरूपाचें ज्ञान होतें, आणि ज्ञान झालें म्हणजे अर्थात् दर्शनही होतें ९१ मग जसें लांकडापासून अग्नि उत्पन्न होऊन लांकूड पेटल्यावर लांकूड हें नांव नाहींसें होऊन तें अग्निरूप बनतें, ९२ किंवा जोंपर्यंत सूर्य व चंद्र हे उगवले नाहींत तोंपर्यंत गगन अंधकारानें भरलेलें असतें, मग तेच उगवल्यावर जसा सर्वत्र प्रकाश होतो, ९३ त्याप्रमाणें माझ्या विश्वरूपाचा प्रत्यय आल्यावर अहंकार नाहींसा होतो व अहंकार नाहींसा झाल्यावर द्वैतभाव नाहींसा होतो असें समज. ९४ मग मी तो हे, सर्व सहजगत्या मत्स्वरूपच आहेत; फार काय सांगावें अशा बोधानें तो ऐक्यभावांत प्राप्त होतो. ९५

अन्वय-पांडव, यः मत्कर्मकृत् मत्परमः संगवर्जितः सर्वभूतेषु निर्वैरः मद्भक्तः (अस्ति) सः मां एति. ॥ ५५ ॥

अर्थ-हे पांडवा, माझ्या उद्देशानें कर्म करणारा, मीच सर्वस्व आहे असें मानणारा, उपाधिरहित असणारा, व प्राणिमात्राशीं वैर न करणारा असा जो माझा भक्त, तो [मात्र] मला प्राप्त होतो. ॥ ५५ ॥

जो मजचि एकालागीं । कर्मे वाहतसे आंगीं । जया मजवांचोनि जगीं गोमटें नाहीं ९६ दृष्टादृष्ट सकळ । जयाचें मीचि केवळ । जेणें जिणयाचें फळ । मजजि नाम ठेविलें ९७ मग भूतें हें भाष विसरला । जे दिठी मीचि आहे सूदला । ह्मणोनि निर्वैर जाहला । सर्वत्र भजे ९८ ऐसा जो भक्तु होये । तयाचें त्रिधातुक हें जैं जाये । तैं मीचि होऊनि ठायें । पांडवा गा ९९ ऐसें जगदुदरदोंदिलें । तेणें करुणारसरसाळें । संजयो म्हणे बोलिलें । श्रीकृष्णदेवें ७०० ययावरी तो पांडुकुमरु । जाहला आनंदसंपदा थोरु । आणि कृष्णचरणचतुरु । एक तो जगीं १ तेणें देवाचिया दोनही मूर्ती । निकिया न्याहाळिलिया चित्तीं । तंव विश्वरूपाहूनि कृष्णाकृतीं । देखिला लाभु २ पारि तया। चिये जाणिवे । मानु न कीजेचि देवें । जे व्यापकाहूनि नव्हे । एकदेशी ३ हेंचि समर्थावयालागीं । एक दोन चांगी । उपपत्ती शार्ङ्गी । दाविता जाहला ४ तिया ऐकोनि सुभद्राकांतु । चित्तीं आहे म्हणतु । तरि होय बरवें दोन्ही आंतु । तें पुढती पुसों ५ ऐसा आलोचु करूनि जीवीं । आतां पुसती वोज बरवी । आदरील ते परिसावी । पुढें कथा ६ प्रांजळ ओंवीप्रबंधें । गोष्टी सांगिजेल विनोदें । तें परिसा आनंदें । ज्ञानदेवो म्हणे ७ भरोनि सद्भावाची अंजुळी । मियां वोंवियाफुलें मोकळीं । अर्पिलीं अंघ्रियुगुलीं । विश्वरूपाच्या ७०८

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्लोक ५५, ओंव्या ७०८.

जो मलाच एकट्याला स्वतः केलेलीं कर्में अर्पण करतो; व ज्याला जगांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं आवडत नाहीं; ९६ जो इह व पर या लोकांचें फल मीच असें समजतो; ज्यानें मलाच जीवनाचें फल असें मानलें आहे; ९७ जो प्राणिमात्र हें नांव विसरून मलाच सर्वत्र पाहतो म्हणून तो निर्वैर होऊन जगतांतील जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल, तिला भजतो; ९८ हे पांडवा, याप्रमाणें ज्या भक्ताची वृत्ति बनते, आणि ज्या वेळेस त्याचें कफपित्तवातात्मक शरीर नाहींसें होतें, त्या वेळेस तो मद्रूप होतो. ९९ संजय ह्मणतोः—हे धृतराष्ट्रा, ज्याच्या उदरांत सर्व जगत् भरून उदर मोठें झालें आहे अशा त्या श्रीकृष्ण भगवानानें करुणारसयुक्त वाणीनें असें भाषण केलें. ७०० आनंदरूप संपत्तीनें श्रीमान् व या सर्व जगतांत कृष्णाची भक्ति करण्यांत चतुर असा जो अर्जुन, १ त्यानें देवांच्या दोन्ही मूर्ति नीट न्याहाळून पाहिल्या; परंतु त्यांत विश्वरूपापेक्षां कृष्णमूर्तींत विशेष लाभ आहे असें मानलें. २ पण अर्जुनाच्या या समजुतीस श्रीकृष्णांनीं मान दिला नाहीं. कारण व्यापक रूपापेक्षां एकदेशीरूप खरें नव्हे, ३ हेंच सिद्ध करण्याकरितां श्रीकृष्णांनीं एक दोन चांगले दाखले दिले. ४ ते ऐकून अर्जुन आपल्या मनांत असें ह्मणूं लागला कीं, या दोन्ही रूपांत चांगलें रूप कोणतें आहे तें पुढें विचारावें. ५ याप्रमाणें मनांत विचार करून, पुढें तो कशा रीतीनें श्रीकृष्णास प्रश्न करील ती कथा ऐका. ६ ज्ञानदेव म्हणतातः—जी गोष्ट ओंवीप्रबंधांत विनोदानें सांगितली जाईल, ती आनंदयुक्त अंतःकरणानें ऐका. ७ सद्भावाची ओंजळ भरून ओंवीरूप मोकळीं फुलें विश्वरूपाच्या दोन्ही पायांवर मीं अर्पण केलीं? ७०८

